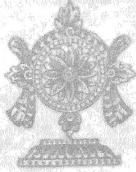

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

SEP 1978

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీవాల్మీకిమహర్షి ప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(ఆరణ్యకాండః)

శ్రీ గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యోపేతం

శ్రీరామానుజీయ-తనిళ్లెకి-తత్త్వదీపికా-తిలకవ్యాఖ్యానస్త్రోత్రై విశేషాంత్రై శ్చ
సమలంకృతమ్.

ప్రకాశకః

శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణరామానుజజీయర్ స్వామీ

ముద్రణమ్

విజయ ముద్రాశాలా శివారు.

1972)

ACCN
H834

Rs 21 00

మొదట 12-00

- ౭ అథ రామస్య సుతిష్ఠాశ్రమే తత్సందర్శనం, తత స్సుతిష్ఠేన రామాయ తత్రత్యమ్నగో
పద్రవకథనం, తతో రామేణ మృగవధప్రతిజ్ఞాపూర్వకం తస్మి న్నాశ్రమే తద్రాతౌ
నివాసకల్పనం చ సప్రమే. 47
- ౮ అథ సుతిష్ఠానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలదర్శనాయ ప్రస్థాన మప్రమే. 52
- ౯ అథ మునిజనసన్నిధౌ రామకృతాం నిఖిలరాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం శ్రుత్వా ధర్మహాని
భీతయా సీతయాఽత్రిపేష్టా రామం ప్రతి నిర్వైరనిఖిలరాక్షసవధనివర్తనాయ
సవినయం విజ్ఞాపనం నవమే. 56
- ౧౦ అథ రామేణ సీతాం ప్రతి ఆర్రరక్షణస్య క్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాం
స్వవిరోధితయా స్వారాధనభూతయజ్ఞకర్మవిఘటనరూపమహాపరాధేన చ ప్రతిజ్ఞాత
నిఖిలరాక్షససంఘవధస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన ప్రత్యుత్తరకథనం దశమే. 64
- ౧౧ అథ వనమధ్యే స్వసహనుయాయుధర్మభృన్నామకమునిసకాశా న్మాండకర్ణినిర్మిత
పంచాప్పరోనామకసరఃప్రభావం శ్రుతవతా, సర్వేష్యపి ఋషీణా మాశ్రమేషు కంచ
త్కాలం నివాసం కృతవతా, పున స్సుతిష్ఠాశ్రమ మాగతవతా రామేణ సుతిష్ఠ్యం
ప్రత్యగప్ర్యాశ్రమస్థానప్రశ్నః, తత స్సుతిష్ఠేనాఽగస్త్యభ్రాతృశ్రమమార్గేణాఽగ
ప్ర్యాశ్రమ గంతవ్యతాతన్మార్గచిహ్నాదికకథనం, తత పైన్వైవ మార్గేణ గచ్ఛతా లక్ష్మణం
ప్రతి వాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాం కథయతాఽగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమ ఏకాం
రాత్రి ముషిత్వా ప్రాతః పున ర్గక్ష్మణం ప్రతి వింధ్యప్రంభనాద్యగస్త్యమహిమానం
కథయతాఽగప్ర్యాశ్రమ మాగత్య ప్రథమత స్స్విగమననివేదనాయ లక్ష్మణప్రేషణం
చై కాదశే. 70
- ౧౨ అథ శిష్యముఖా ద్విదితరామగమనవృత్తాంతేన స్వనియుక్తశిష్యద్వారా ఆనీయమా
నస్య, స్వాశ్రమస్థజహ్నుదిదేవస్థానాదీః సకాతూహలం ప్రేక్షమాణస్య, శ్రీరామస్య
ససీతాలక్ష్మణస్య సశిష్యగణం ప్రత్యుత్థితేన దత్తపాద్యాసనాదికేన చై శ్వదేవపూర్వక
మాతిభ్యం చ కృతవతాఽగస్త్యేన చైష్టవధనుశ్శరతూణీరాసీనాం శ్రీరామాయ
సమర్పణం ద్వాదశే. 87
- ౧౩ అథ ఖరాదివధాయాఽగస్త్యేనాఽనుజ్ఞాతస్య ససీతస్య సలక్ష్మణస్య రామస్య
పంచవటిం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే. 94
- ౧౪ అథ రామస్య పంచవటిమార్గే న్యమృశక్రమకథనపూర్వకం పితృసభిత్వం నివేదిత
వతా జటాయుషా సహ సమాగమః, తేన సహ పంచవటిగమనం చ చతుర్దశే. 99

- ౧౫ అథ పంచవట్కాం గోదావరీతిరే లక్ష్మణనిర్మితాశ్రమే రామేణ సీతాలక్ష్మణాభ్యాం సహ కంచితక్కాలం నివాసః కృత ఇత్యాహ పంచదశే. 105
- ౧౬ అథ తత్ర కదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాం గోదావరీం ప్రతి స్నానాయ గమనసమయే తదాఽనుగచ్ఛతా లక్ష్మణేన రామం ప్రతి హేమంతఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణ కథనపూర్వకం చ కైకేయీనిందనం, త దసహమానేన రామేణ మాతృనిందానివారణ పూర్వకం భరతగుణప్రశంసనం, తద్దర్శనోత్కంఠాకథనం, తతో గోదావర్యాం రామాదీనాం స్నానాదికృత్యం చ షోడశే. 113
- ౧౭ అథాఽశ్రమ మాగత్య తత సుఖం వసతః శ్రీరామస్య యద్వచ్చికం శూర్పణఖా దర్శనం, తతోఽన్యేన్యకులగోత్రజ్ఞానాంతరం శ్రీరామం ప్రతి శూర్పణఖయా భార్యాత్వేన స్వాంగికారాభ్యర్థనం చ సప్తదశే. 124
- ౧౮ అథ రామేణ స్వస్య సదారత్వేన దూరస్థదారం లక్ష్మణం భజేతి పరిహాసపూర్వకం లక్ష్మణం ప్రతి ప్రేషితాయః, లక్ష్మణేన చ స్వస్య రామదాసత్వేన దాసభార్యాత్వ మనుచిత మితి వునారామం ప్రత్యేవ ప్రేషితాయః, స్వాపరిగ్రహమూల మియ మితి సీతాం హంతు ముద్యుక్తాయః, తావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞాప్రలక్ష్మణనికృత్రకర్ణనాసాయా శూర్పణఖాయః ఖరసమీపగమన మష్టాదశే. 13
- ౧౯ అథ శూర్పణఖయా విదితవృత్తాంతేన ఖరేణ రామలక్ష్మణజయాయ తత్పూకాశం చతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణం, తేషాం శూర్పణఖయా సహ రామసమీపగమనం చైకోసవింశే. 137
- ౨౦ అథ చతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాం రామేణ వధః, తతోఽతిభీతాయా శూర్పణఖాయః పునః ఖరసమీపగమనం చ వింశే. 147
- ౨౧ అథ శూర్పణఖాముఖాత్ ఖరస్య స్వప్రేషిత చతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణ మేకవింశే. 152
- ౨౨ అథ ఖరస్య చతుర్దశరాక్షససహస్ర - తదనుగుణనానావిధాయుధప్రభృతిపరికర సహతస్య యుద్ధాయ ప్రయాణం ద్వావింశే. 156
- ౨౩ అథ ఖరస్య ససైన్యస్య ప్రయాతస్య దివ్యభౌమశారీరమహాత్మాతదర్శనేపి దర్పాత్ ప్రయాణానివృత్తి ప్రయోగింశే. 161

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పుస్తకసంఖ్యా

౨౪ అథ రాక్షసపరాజయహేతుః మహాత్పాతాః స్వవిజయహేతుభూతాని సునిమిత్తాని
చ దృష్టవతా రామేణ పర్యతగుహాయాం సీతారక్షణాయ లక్ష్మణప్రేషణం, కవచాది
ధారణపూర్వకం యుద్ధాయ సన్నద్ధతయాఽవస్థానం, రాక్షససేనాయా ప్రత్యుపిపా
గమనం చ వత్సర్వింశే. 168

౨౫ అథ రామస్య రాక్షసై స్సాకం తుములం యుద్ధం, తతో రామప్రయుక్తగాంధర్వా
ప్రేణాఽనేకసాహస్రరాక్షసచిత్రవధశ్చ పంచవింశే. 175

౨౬ అథ రామేణ ఖరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాం దూషణప్రభృతినేనాధ్యక్షసహితానాం చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యానాం రాక్షసప్రధానానాం వధ స్తద్వింశే. 184

౨౭ అథ త్రిశిరసో వధ స్సప్తవింశే. 190

౨౮ అథ రామేణ ఖరస్య రథరథాశ్వసారథివనుః ప్రభృతినర్యపరికరభంజన మప్తావింశే. 194

౨౯ అథ శక్రవిషయేపి పరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూ
ల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయా మృదుపూర్వక పరుషోక్తిభిః పాపకర్మణః దుఃఖోదర్కత్వాది
బోధనం, తతః ఖరస్యాఽతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తేన్న త్రన్యాయేన తత్ప్రతి
క్షేపపూర్వకం రామోపరి గదాప్రక్షేప స్రతో రామేణ గదాఖండనం చైకోసత్రింశే. 200

౩౦ అథ పూర్వం సర్వదేవసంఘదర్శనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభివేషణదానీం తద్వం
సనదర్శనేన వాపి కి మస్య వివేకేనాఽఽనుకూల్యాచిక్షిర్హ జాతేతి పరీక్షిషయా పునరపి
శ్రీరామేణ ఖరం ప్రతి న్యాయ్యచననిదర్శనం, తతః ఖరేణ పితౄపహతక్షీరన్యాయేన
తత్ప్రొత్క్షేపపూర్వకం పాలవృక్షేణ రామప్రహరణసముద్యోగః, తావతా తం శతశ
శ్చిందత శ్వరసహస్రేణ స్యసర్వాంగమర్మాణి కృంతతో రామస్యాతసమిపే ఖర
స్యాభిపతనం, శరసంధానావకాశలాభాయ తత్క్షణ ఏవ రామేణ కించిత్పశ్యా
ద్వీత్రివచక్షేపపూర్వక మతిశ్శీఘ్రసంహితేన అగస్త్యదత్తేన బాణవరేణ ఖరహృదయ
భేదనం, తతః ఖరవధపరితుష్టమహర్షి గణకృతరామస్తుతిః, దేవై ర్నభసః
కుసుమవర్షాభిష్టవనాదికం, తతో గిరిగుహతో లక్ష్మణసాహాయ్యేన నిర్గత్య
స్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయానందయా జానక్యా వీరప్రణశముఖ
రోమాంచశబళశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహస్య గాఢాలింగనం చ త్రింశే. 206

౩౧ అథాఽకంపనముఖేన జనస్థానస్థాపితఖరదూషణశ్రీరః ప్రభృతినఖిలరాక్షసవధం
శ్రీరామకృతం, శ్రీరామస్యానన్యసాధారణం మహిమానం, తస్య యుద్ధేనాఽపాద్య
త్వం సీతాపహరస్యైవ తద్వ్యసన హేతుత్వం చ శ్రుతవతో రావణస్య రథేన మారీచా

౭౭ శ్రమగమనం, తం ప్రతి సీతాపహరే సాహాయ్యకరణప్రార్థనం. తతో మారీచేన-
శ్రీరామేణ వైరకరణే తవ సకలరక్షఃకదంబేన సహ వినాశ స్పిద్ధః, అతః కిమర్థం
లంకారాజ్యసుఖం స్వయమేవ హతు మిచ్ఛసితి ప్రతిబోధనేన పున ర్లంకాం ప్రతి
నివర్తనం చైకత్రింశే.

216

౩౨ అథ ఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతిః రాక్షసప్రధానాః చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః
ఘటికాత్రయేణ తృణపూలలవం బువతః శ్రీరామస్య ఏకమవైఖరీం స్వవక్షుమా
ప్రత్యక్షితవత్త్యా స్రత ఏవ త్యక్తధృత్త్యా స్త్వరితగత్త్యా శూర్పణఖాయాః లంకా
యాం పుష్పకవిమానోపరి నిఖిలపరిజనపరిచ్ఛదపరివృతస్య నిస్సాధారణభుజుల
వరబలదుర్బలితస్య దశగ్రీవస్య స్వవైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకం దర్శనం
ద్వాత్రింశే.

230

౩౩ అథ శూర్పణఖయా జనస్థానస్థితయావద్రాక్షసనిశ్శేషవినాశేవి తూష్టి మచస్థానేనా౭తి
క్రుద్ధయా రావణవినిందనం త్రయత్త్రింశే.

234

౩౪ అథ రావణేన రామస్య నామరూపాయుధపరాక్రమప్రకారాః పృష్ఠయా శూర్పణఖయా
శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్వానత్స్యభావాః విశేషతో౭చింత్యం పరాక్రమం చ
కథితవత్త్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘ్ఘ్ఘాత్పాదనం చతుత్త్రింశే.

239

౩౫ అథా౭చిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహరనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతమా
కామగరభాతితమహర్ణవేనా౭తిరమణీయతమసింఘరాజానూపదర్శనం, తథా తత్ర-
త్యస్య, శతయోజనప్రమాణనానాశాఖావృతస్య, స్వకరగృహీతభక్షార్థమహాప్రమాణ
గజకచ్ఛపమహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణసావధానగృహీత
తచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామనిర్మూలనశాఖాః ప్రదేశనివాసి నానామునిజన
శాఖాపతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనలాభప్రహర్ష ద్విగుణితా౭
చింత్యబలవై భవకృత దుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణసుగుప్తమహేంద్రభవనస్థాయ్య
మృతకలశాహరణ సుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య, సుభద్రనామ్నో
న్యగ్రోధస్య దర్శనం, తతః కృచితే పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే మునివేషస్య మారీచస్య
దర్శనం, తేన రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రగమననిమిత్తప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే

244

౩౬ అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచిక్తిర్నితసీతాపహరే
ఏచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యభ్యర్థనం షట్త్రింశే.

251

౩౭ అథ మారీచేనాఽసకృదనుభూతరామపరాక్రమేణ రావణహితైః పిణా-లోకాతితాఽచిం
త్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః, స్వపాతిప్రత్యమహిమ్నా
ఐచ్ఛామాం సత్త్వాం సర్వ మపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్పీతాయాః హరణం
తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం, అత స్తచ్చింతాం
మా కుర్వీతి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్రతింశే.

256

౩౮ అథ పున ర్మారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే
అతిబాలేనాఽకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం, స్వసహాయభూతయావ
ద్రాక్షసహననం చ నిదర్శ్య, రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ స్పిద్ధ ఇతి
రావణం ప్రతి బోధన మప్రతింశే.

261

౩౯ అథ పున ర్మారీచః ఇదానిం రామస్య ప్రాథతాదశాయాం స్వయం మృగకూపస్య,
తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య. తాపసవేషం రామం పరిభిభాసయిషతః, తావదేవ
రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా
తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం. రామశరాచవృత్తేః కథంచి జ్ఞీవనం, తదా
ప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోనిష్ఠయా చాఽవస్థానం, స్వస్య రేఫాదీనామో
చ్ఛారణేపి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం-న రామవైరే ప్రవర్తస్యే త్యబోధయ
దీతి కథా ఏకోనచత్వారింశే.

267

౪౦ అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం
బలాత్కారేణ సీతాపహరకార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే.

272

౪౧ అథ భవితవ్యతావశేన సీతాసహరబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి
మారీచేన పున రపి - మమైకస్య మరణం ప్రతి న శోచామి, కింతు తవ సప్రత్యమిత్ర
బాంధవపరివారస్య మరణం ప్రత్యేవ. త్వం చ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం
నాఽంగీకరోషి. ఆసన్నమరణజనాః హతం న గృహ్లాంత హిత్వాదిరూపేణ రావణం
ప్రతి ప్రతివచన మేకచత్వారింశే.

278

౪౨ అథ స్వస్య రావణేన వధా ద్రామేణ వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణ
వాక్య మంగీకృతవతా, రావణేన సాకం రథేన నానానగరాదినిరీక్షణపూర్వకం దండ
కారణ్యస్థరామాశ్రమప్రవేశః, తత్ర రావణాభ్యర్థనేన క్షణేన విచిత్రమృగరూప
ధారణపూర్వకం రామశ్రమసమీపే గతాగతనివర్తనమృగయాథానుసరణాదివిచిత్ర

చేష్టితకరణం, తదైవ తస్య తత్ర కుసుమాపచయార్థ మాగతయా జానక్యా
అత్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణం చ ద్విచత్వారింశే.

282

౪౩ అథ సీతాహతయో రామలక్ష్మణయో స్రాద్ధౌశవిచిత్రమృగదర్శనం, తదైవ మారీచ
మాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం, తతః శ్రీరామేణ - సీతోక్తరీత్యా సాక్షాచ్చిత్ర
మృగత్వేపి, భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగ - త్వగ్గ్రహణార్థం
రాక్షసహననార్థం చ మయా ప్రవర్తనీయ మేవ. త్వం తు సీతా మాశ్రమే స్థిత్యాప్రతి
క్షణం సర్వత శ్శంకితస్స స్మప్రమత్తో రక్షే త్యుచ్యతే త్రిచత్వారింశే.

290

౪౪ అథైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపానితూణీరం నిర్గతేన, మృగరూపమారీచనానా
విభగతిభేదదూరాకృష్టేన, తత స్స్వబాణేన మారీచహననమయే స్వస్వరసదృశం
మారీచకృతం - హ సీతే! లక్ష్మణే త్యేవంరూపం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతితి
భీతేన, రామేణ స్వాశ్రమాభిముఖతయా అగమనం చతుశ్చత్వారింశే.

301

౪౫ అథ మారీచవిస్ఫుష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్యానయా సీతయా లక్ష్మణం
ప్రతి రామసమీపగమనచేదనం, తద్రాక్షససూయాకృత మితి తూష్టిం స్థితం లక్ష్మ
ణం ప్రతి-తవ రామస్య వ్యసన మిష్టం యత స్త్య మీదృశసమయేపి తూష్టిం తిష్ఠసి,
త్వం తు స్వయమేవ వా భరతనియుక్తో వా రామవ్యసనసమయే మజ్జిస్తుక్షయైవ
రామ మనుగతః, కథ మన్యథా భార్యాదికం విస్మయైకాకిణే రామానుగమనం? అహం
తు రామం వినా క్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణాః ధర్తుం చ న శక్నోమి, రామా దన్యం
క్షుద్రం పురుషం పదాపి న స్పృశామి, అతో భవతస్య తవ చ మనోరథో న నిర్ద్యుతి
త్యాది పరుషభాషణం, పున ర్లక్ష్మణే-రామస్య నిఖిలలోకవర్తినమస్తసురాసుర
మానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభి స్సంఘేభూతైరపి న కించి దపి
కర్తుం శక్యం, వృథా శంకాం త్యజ, అయం శబ్దిస్తు మృగరూపస్య మారీచవైవే
త్యాది ప్రతిపదనం, తతో ద్విగుణకోపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణ-
గోదావరీపతన - విషపాన-భృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం, తత స్త్రా మాశ్వాస్య
కింఽతే, ప్రణమ్య, స్త్రీణాం స్వభావం చ వినింద్య, కథ మేకాకిణి వనే మయా విసర్జ
నీయా? కిమహం కరోమితి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన రామసమీపగమనం
పంచచత్వారింశే.

306

౪౬ అథ రామలక్ష్మణాభగమనం ప్రతిక్షమాణేన, తస్మిన్ సమయే ధృతపరివ్రాజకవేషేణ
రావణేన రామాశ్రమే సీతాసమీప మాగతేన సీతాలావణ్యదర్శనవివశ హృదయేన సీతా

రూపప్రశంసాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః, తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠ జనకవంశజనననిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకం మన్వా నయా తస్య రావణస్యాఽర్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ షట్పత్వారింశే.

314

౪౭ అథ సీతయా పరివ్రాజకపృషస్య ఉత్తరానుక్తై స శపే దితి మన్వానయా స్వకులగోత్ర భర్తృనామాదికథనం, తత్కులనామాదిప్రశ్నః, తదవసరలాభత్వరితేన రావణేన స్వకులనామపౌరుషాద్విప్రకటనపూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం, తావతా అతికుపితయా సీతయా శ్రీరామోత్కర్షణరావణనికర్షణయో ర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణం ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే.

322

౪౮ అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభాతృభూతకుబేరవిజయ పూర్వకం తదీయపుష్పకహరణం, సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణ కరణకించిత్కృపవ్యాపారవత్త్వం, స్వభయేన తరుపత్రాణామ పృథులనం, సరితా మపి సైమితగమనం, ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వ మిత్యాదికం, సముద్ర పరిఘాఽఽవృతదేవాదుష్పృక్షత్రికూటశిఖరస్తనువర్ణరత్నాదిమయదీప్యలంకాసగర నిత్యనివాసనిస్సాధారణదీప్యభోగభాగిత్య మిత్యాది చాఽభిధాయ, ప్రయత్నసంపాద్యం మాం అప్రయత్నేనాఽఽగత మవశ్య మంగీకురు, అన్యథా తవాఽతీవ పరితాపో భవితేతి కథనం, తచ్చృణవణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ పాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిః కథం? కిం బహునా, నిఖిలరాక్షసజాతినివాశాయైవ తివాఽయం వ్యాపారః, తవ పీతామృతస్యాపి జీవితాశా న కర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ వచనేన రావణనిర్భర్తృనం చాఽష్టచత్వారింశే.

334

౪౯ అథాఽతివ కుపితేన తత్తణ వివ త్యక్తపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచన పూర్వకం సీతాం బలా ధృహిత్వా రథ మారోప్య గమనం, తత్సమయే సీతాయాః నానావిధాక్రందనాదీని, జనస్థానస్తవృక్షగిరినదీప్రభృతి సుద్దీప్య స్వహరణస్య రామం ప్రతి శంసనప్రార్థనం, తత్ర కస్మింశ్చి ద్వౌక్షే స్థితస్య జటాయో ర్దర్శనం, తం ప్రతి మహతా దుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథన ప్రార్థనం చైకోసపంచాశే.

340

౫౦ అథ సీతాశాక్రాకందనం శ్రుతవత స్తావతైవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమం రావణం ప్రతి ధర్మాఽధర్మశ్రేయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాదిసామాన్యనితిప్రదర్శనపూర్వక

మనర్మ్యసీతాపహరణాన్ని సర్వసంఖ్యా, తేనా పృథివీతంతం ప్రతి కటూక్తిభి
స్తన్నివర్తనప్రయత్నః, తేనా పృథివీతంతం పలాయమానం తం ప్రతి యుద్ధాయ
నిరోధనం చ పంచాశే.

350

౫౦ అథ జటాయుశ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభి ర్భాజై రభి
హతః పునా రావణస్య ధనుస్సారభిరభయదీక్షా నిర్మథ్య కించిత్పరిశ్రాంతః, తావతా
అంకేన సీతా మాదాయ పలాయమానం రావణం పున ర్నిరుధ్య, నానావిధపరుషో
క్తిభి స్సంతర్జ్య. తస్య శరీరే నఖముఖాపిభి స్పర్శతః పరిక్షతిం విధాయ, తస్య సీతా
పరిష్కంఘాపాపితృతమా బాహూ దశ చ తుండేనాఽఽచ్చిద్య. తావతాఽతికుపితేన
భూతలత్యక్తసీతేన రావణేన ఖడ్గేన నికృతపక్షః పపాత. తం తాదృశావస్థం స్వార్థ
త్యక్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమీక్ష్య పరిష్వజ్య రురోద చేతి కథా వికపంచాశే. 357

౫౧ అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తం. జటాయుం మృత మనుశోచంతిం, వృక్ష స్తృఢం
బాహుభ్యా మానింగ్య రుదంతిం జానకిం పున ర్బలాధృహీత్వా రావణగమనం,
తత్సమయేఽతివేగాఽఽకాశగమనేన సీతాధృతకుసుమసరనానావిధనూపురాదిదివ్య
భూషణాదీనాం భూమా పతనం, తాదృశిం సీతాదశాం నిరీక్ష్య వృక్షగిరినదీప్రభృ
తీనాం స్థానరాణాం, సింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం, సీతాసంపర్ధితానాం మృగ
పోతకానాం చాఽనుశోచనం, సీతాదశాదర్శనేన వనదేవతానాం గాత్రకంపనం, సీతా
పారణసమయసంజాతజగద్వైకృతం చ ద్విపంచాశే.

366

౫౨ అథ రావణేన హియమాణయా వాచా మగోవరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానక్యా
అతికరుణ మతిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యవచనజాలం త్రిపంచాశే.

375

౫౩ అదైవం రావణేన బలా ద్ధ్రియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాఽదర్శనేన
ప్రవృద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్మింశ్చి ద్ధిరిశృంగే పంచవానర
దర్శనం, తత్ర తత్తణ వివ దైవగత్యా దృష్టాయ రామాయ మద్యుత్తాంతం సాభిజ్ఞాన
మితే వదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నేతరీయకాండస్యాంఽతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తా
ప్రతి విసర్జనం, సీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావ
ణేన తత్కర్మాఽవేదనం, తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా నిస్తీర్ణసాగరేణ లంకాయా
మంతఃపురే సీతాస్థాపనం, తత్ర రాక్షసిః ప్రతి అతిజాగరూకతయా సీతారక్షణాలాపనం
చ పంచాశే.

381

౫౫ అథ రావణేన రాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖిలరాక్షసగుల్మం జనస్థానం ప్రతి బలీయ
సాం రాక్షసానా మస్తానాం ప్రేషణం. తతోఽంతఃపురం ప్రవిష్టేన, స్వసంపత్నదర్శ
నేన సీతాం వశేకర్తు మిచ్ఛతా, తత ఏవ బలా చ్ఛితాం గృహీతవతా, తస్యై స్వకీ
యానాం నానారత్నఖచితత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్వానప్రభృతిభోగ
స్థానానాం ప్రదర్శనం, వీతాదృశసంపత్నమృద్ధం మాం భజస్వేతి ప్రార్థనం చ
పంచపంచాశే.

388

౫౬ అథ రావణవాక్యశ్రవణకుపితయా, అతిక్షుద్రరావణాభిముఖభాషణజాగుప్సయా
తృణం కించిదంతరతః కృతవత్తా సీతయా స్వశ్యశురకులగరిష్ఠు స్వభర్తృగతసర్వ
మంగళ గుణభూమ్నః, తత్ర చ వాఙ్మానసాగోచరస్య, నిఖిలరాచరాతృకజగత్స
మూలనిర్మూలనపునరుత్పాదనాదిలీలలేశస్య శ్రీరామపరాక్రమస్య చ ప్రదర్శనేన
తత్రప్రతిభటరావణగతదోషరాశిప్రదర్శనేన చ ధిక్కరణం. నిఖిలరాక్షసకదంబ
సహితస్య తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇత్యేవమాది శపనం. తతః కుపితేన రావణేన-
ద్వావశమాసాంతరే త్వం యది మద్వశగా న భవిష్యసి, తదా త్వాం తు ప్రాతరశ
నార్థం సూదాశ్చేత్యంతితి ప్రత్యభిభాష్య రాక్షసః ప్రతి సీతాయా ఆశోకవనికానయన
పూర్వకం తత్ర తర్జనభర్తృనాదిభి స్స్వవశీకరజాజ్ఞాపనం, తావతా రాక్షసీభి
రశోకవనికాం సీతాయా స్సీతాయా ప్రత్యుత్తతర్జనభర్తృనాదినివృద్ధగోకాయా ప్రత్ర
వానశ్చ పట్నంచాశే.

౩97

౫౭ అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరాదిదుర్నిమిత్ర
దూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతాదుతురితాంతఃకరణేన రామేణ
మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం, తత్పరమాగమః, కథం లక్ష్మణ
రాక్షసభూయిష్టే వనే సీతా మేకాకినిం విసృజ్యఽఽగతోసీత్యాది వచనం,
పునఃపున ద్దుర్నిమిత్రదర్శనేన సీతాయాః హరణమరణా ద్యన్యతమం సిద్ధమితి
నిశ్చితవతాఽనుశోచనం చ సప్తపంచాశే.

405

౫౮ అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్రాపిభి స్సర్వథా సీతా వస్తే తృనేకముఖ మాక్రోశతా,
అసకృ ల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా, అతిదురధావనకృతశ్రమవిపాసాదిపీడితేన రామేణ
స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రిడాస్థానాని చ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూత
పూర్వవ్యథాప్రథమావేశశ్చాప్తపంచాశే.

410

౫౯ అథ పూర్వసంగ్రహీతం విస్తరేణ వివక్షుర్మధ్యేమార్గం సమాగతం లక్షణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విస్మజ్యాగతోసీతి రామేణ ప్రశ్నః, తతో లక్షణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్వా, తావత్ సంజాతమహాశోకయా, అనకృ న్మయా సమాశ్వాసితయాపి మా మతివోగ్రై-ర్మదభిలాషేజైవత్వం రామమనుగచ్ఛసీత్యాదిభి ర్వచనై రధిక్షిప్తవత్వా, సీతయైవ ప్రేషితోహ మాగచ్ఛ మితి లక్షణస్య ప్రత్యుక్తిః, తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా ప్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిల రాక్షససంహరణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విస్మజ్య య దత్రాగతం త దపనయ ఏవేతి పునరుక్తి శ్చైవోపపత్తితమే.

414

౬౦ అథ పునః పునర్దుర్నిమిత్తదాయమానమానసిన రామేణ నిజాశ్రమసమిపాదివచయన పూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీ సచేతనానాపి పదార్థా నామాయామాయ సీతా గతికథనాభ్యర్థనం, తత ప్రేమ నిరుత్తరేషు మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం, తేష్యపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాదర్శనేనాత్మంతమవసాదనం, పునః పున ర్మార్గణ ప్రయత్నశ్చ పట్టితమే.

420

౬౧ అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్త్విరేణ సీతాహ్వన పూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః, తతో లక్షణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పున స్సమ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం, తత సర్వతః కావనస్య ప్రసవ జాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్య గ్విచయనం, తత సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాత్మిక రామస్య వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైఃప్రలాపః, పున ర్లక్షణేన సాంత్యనం, త దనాదృత్య రామస్య పూర్వవత్ప్రలాప శ్చైవోపపత్తితమే.

429

౬౨ అథ పునారామేణ కామపరవశేన సీతా మపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నానావిధపరి దేవనం, సీతావ్యసనేన స్వమరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయా మనోరథసిద్ధికథనం, సీతాయా సహగతస్య స్వస్య తయా వినా సగరగమనాశక్యతాం, గమనే జనకదర్శనాశక్త్యాం, స్వస్య మరణే హృదీరత్వాప్రసథాం ప్రతిచానుశోచ్య, త్వ మిహ మాం విస్మజ్యామోధ్యాం గత్వా రామేణానుజ్ఞిత స్త్వ మయోధ్యాం పాలయేతి భరతం ప్రతి కథయ, మదుక్త్యా కైకేయానుమిత్రాకాసల్యా అభివాదయ, సీతానిమిత్తం మ ద్వివాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కాసల్యాయై కథయ ఇతి లక్షణం ప్రతినియోజనం,

తత ఏతాదృశీం రామచరణం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్షణ్యవాప్తిశ్చ
ద్విషష్టితమే.

436

౬౩ అథ పున ర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజననివియోగ
బంధువియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామ్రేడితై శ్చింత్యమానై రతివ శోకపార
వశ్యం, తత్రాదృశగుణవంతి సీతావదనకంఠబాహుప్రభృతి న్యంగాని రాక్షసై ర్భక్తి
తాని భవేయు రితి పరిదేవనం, గోదావరీజలమధ్యస్థవిశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రాను
భూతపూర్వం సీతాసరసలీలావిహారవచనాదికం లక్ష్మణసాక్షిక మిదాని మనుస్మృ
త్యాతివ శోచనం, గోదావరీగమనవనగమనపద్మినిగమనాదిక మాశంక్యాతిభీరుతయా
వికాకితయా గమనాసంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః, పున రాదిత్యవాయుదీక్షా
ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం, ఏవ మియత్రారహితశోకార్థవపరిష్టతం శ్రీరామ
మచేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం, త దనాదృత్య విముక్త
ధైర్యేణ రామేణ పున ర్మహావ్యసనావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే.

440

౬౪ అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయజ్ఞాపనం, తతో లక్ష్మ
ణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్య క్వాపి సీతా న దృశ్యత ఇతి కథనం, తతో రామేణ
స్వయ మేవ సీతాగతం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం, తావతాపి రావణభయేన గోదా
వర్యా తూష్టిం భావేనాఽవస్థానం, అథ రామేణాఽతివ జనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం
ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వాక మృగాః ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః, తత
సై ర్లక్ష్మణస్యాం ది శ్యాకాశ ముద్వీక్ష్య స్వయం చ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దీశి
సీతాహృతేతి సూచనం, తావదేనాఽతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన - దక్షిణం దిశం ప్రతి
గమనే సీతాధిగమోపాయో చృశ్యేత, అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావే త్యగ్రజ
ప్రార్థనం, తత్రైవేభాభ్యాం గమనం, తత్ర మార్గే సీతాదృశ్యాని పతితాని కుసుమాని
దృష్ట్వాఽనుశోచనం, తత్ర సన్నిహితం ప్రవ్రవణాభ్యాం గిరిం ప్రతి సన్నిహితాం
నదీం ప్రతి చ సీతాగత్యకథనా ద్యాం విధ్యంసయామితి వచనం, అథ తత్ర మహతో రాక్షస
పదవిన్యాసస్య, తత ఇతో భావనం కృతవత్త్యా స్సీతాయాః పదన్యాసానాం చ దర్శనం,
తత స్సర్వథా రాక్షసై ర్భక్తితే త్యనుశోచనం, తత ప్రత మహ ద్దుమ ర్యశిర్థం తూణీరౌ
ముహంతం రథం రథాశ్వాః సారథీం చ భగ్నాః దృష్ట్వా సర్వథా సుందోష
సుందవత్ సీతావిషయే ద్వయో ర్యిగహ స్సముజని, సర్వథా సీతా భక్తితేతి నిశ్చిన్త్య

సర్గసంఖ్య

కథానుక్రమణికా

పృష్టసంఖ్య

మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన, ధర్మం, ధర్మఫలపదాః దేవాః, స్వమ్రుదిమా
దిగుణాంశ్చ ప్రతి జుగుప్సనం, అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం
పిండికరిష్యా మితి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ వత్సుష్టప్తితమే.

446

౬౫ అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోకవిధ్వంసనం యుక్త మిత్యాదిరూపేణ
సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే.

462

౬౬ అథ పున ర్లక్ష్మణః-త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోక
దుర్లభకల్యాణగుణనిధి స్సమవతీర్థః, తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా
ప్రాణానపి జహా, అతి స్రావృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలినః కోపో న
యుక్తః, ఇహ లోకే యయాతినహుషనశమాంధాత్మప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి
వనిష్టాదిభి ర్దుర్దశాను కిం కిం దుఃఖం నాన్వభూయత? అత స్తత్వబుద్ధ్యా సమ్యక్
గ్విచార్యస్యాపరాధిసముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్య, త్వయైవ బహుశో మమైవ ముపదిష్టం.
నమతితగీషుతిప్రభృతికనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కి ముపదేశ్యం? అత
స్త్యమేవ వధానర్హం సాత్వికం దీవ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం,
అత్మన స్సకలజగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తు
మర్హసితి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే.

466

౬౭ అథ లక్ష్మణవచనప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేన సాకం కించిద్ధూరగమనం,
తత రుధిరార్ద్రం గృధ్రం శయానం దృష్ట్వా తస్యైవ సీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస
విశేషత్వేన సంశయః, తద్యధాయ తత్సమీపగమనం, తావతా గృధ్రరాజేన రావణ
కృతస్వమారణసీతాహరణకథనం, తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః, లక్ష్మణం
ప్రతి పరిదేవనం చ సప్తషష్టితమే.

471

౬౮ అథాతశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథనప్రశ్నః, తత సేన
సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం, సీతాహరణముహూర్తజలేన పున
స్సీతా మవాప్స్యసితి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభ ఏవ జటాయాః ప్రాణో
త్క్రమణం, తాదృశావస్థతద్దర్శనవివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం,
తత స్తస్మాత్తమగత్యప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం, ఉదశదానం చాప్తషష్టితమే.

477

సర్గసంఖ్య

కథానుక్రమణికా

పృష్ఠసంఖ్య

౬౯ అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం, తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్వనదర్యా మయోముఖీనామకరాక్షస్యా శూర్పణఖాయా ఇవ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ, తాదాత్మికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ, అతిబీభత్సభీమమహాకళేబరస్య యోజనాయతబాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశ బద్ధా వన్యశోచతా మితి కథా ఏకోనన ప్రతితమే.

488

౭౦ అథ దేశకాలోచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధబాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం, తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః, తావద్ధ్యాభ్యాం రామ లక్ష్మణానిభ్యాం కబంధదక్షిణనవ్యబాహుచ్ఛేదనం, తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాంతేన కబంధేన కౌ యువా? మితి ప్రశ్నః, లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం, తావతాంతరింశుష్టేన కబంధేన అతిసమ్మోదనపూర్వకం స్వస్య విరూపశరీరప్రాప్తి హేతుకథాకథనారంభశ్చ సప్రతితమే.

498

౭౧ అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వత స్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం, తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపర్కహేణ ఋషిసంఘవిత్రాసనం, తతః కదాచి తథైవ ఘోరశిరోనామకమునిధర్మణం, తతః క్రుద్ధేన తేనర్షిణా రాక్షస రూపమేవ తవాప్రస్తితి శాపః తతో యాచితేన తేన యదా రామ స్త్యద్భుజౌ చ్ఛిత్వా త్వాందహేత్ తదా తవ స్వీయరూపప్రాప్తి రితి శాపమోక్షకథనం, అథ పున స్వస్య తాదృగ్రూపస్త్వేన స్వకులద్యేషింద్రజయాయ వితామహ ముద్దిశ్య తపఃకరణం, తేన చ స్వస్య దీర్ఘాయుఃప్రదానం, తిద్ధర్వేణ స్వస్య శక్తవధర్మణం తావత్ క్రుద్ధేన వాసవేన వజ్రేణ భగ్నుశిరస్సక్తితయా కరణం, తదా స్వయాచితేన తేన స్వస్యా మారణం, భగ్నుశిరస్సక్తితయా అహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం, కుక్షా వాన్యకల్పనం, తదాప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేన సుపురస్థయవ జ్ఞంతుగ్రహణభక్షణం, శక్రేణాపి యదా రామ ఏతో భుజౌ చ్ఛింద్యా త్రదా తవ స్వర్గప్రాప్తి రితి కథనాత్ స్వస్య సదా రామాగమప్రతిక్షణం, ఇదానిం భుజద్వయ నికృంతనేన యువాం రామలక్ష్మణావేవ, ఏనం మహాపకారకయో ర్భవతో రహం బుద్ధిసాచిన్యం కరహ్యమితి కథనం, తావద్ద్రామేణ రాజనిలయాది కథనప్రశ్నః, పునః కబంధేన నాటకం రావణం జానే, అపితు అదగ్ధస్య మమ దివ్యజ్ఞానాభావాత్.

సర్గసంఖ్యా

కథానుక్రమణికా

పుష్పసంఖ్యా

భవద్భ్యామన్య దేహన్య దాహే కృతే పశ్యా దుత్పన్నదివ్యజ్ఞాన స్సౌ భవతో జానశీ
లాభహేతుభూతం సన్నిత్రం కథయామితి కథనం చైకసప్రతితమే.

501

౭౨ అథ సంస్కృతః కబంధ స్వం రూపం ప్రత్యాపన్నః వాలినిరస్త మృశ్యమూకగిరి
స్థితం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవం సఖాయం కురు, సీతాం స విచిత్ర్య దాన్యతీ త్యబ్రవి
దితి కథా ద్విసప్రతితమే.

508

౭౩ అథ కబంధేన సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గమనం త్రిసప్రతితమే.

513

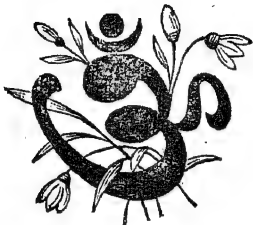
౭౪ అథ కబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతిరస్థశబర్యాశ్రమగమనం, తత్ర
శబర్యా పూజనం, రామాయ శబర్యా స్వావార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజా
స్థానాద్విదర్శనం, తతో రామానుజ్ఞాతయా తయా ఆత్మ సమాధిబలేన స్వగురుస్థాన
భూతపరమపదగమనం చ చతుస్సప్రతితమే.

522

౭౫ అథ లక్ష్మణేన శబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతం కథయతా సీతామార్గణ
త్వరానిష్పద్ధసుగ్రీవదిదృక్షాయుక్తేన శ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మలతాదియుక్త
పంపామార్గవనదర్శన పూర్వకం మార్గమధ్యస్థమతంగసరస స్నానపూర్వకం పునః
పంపాతిరసమిపవనదర్శనపూర్వకం చ పంపాప్రవేశః పంచసప్రతితమే,

530

అరణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

హ ర్తి: ఓ మ్ .

శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత
శ్రీ రఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే శ్రీగోవిందరాజీయవిశిష్టే ఆరణ్యకాండ ప్రారంభః

ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాక్,

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

వందే సుందరమిందుమందుర మహం వందారుబృందారకా
మందానందకరం సుధాబ్ధివపుషం రక్తారవిందేక్షణమ్,
చిన్మద్రోరురథాంగ శంఖ పరమ శ్రీవృస్తకాంచత్కరం
శుభ్రాజ్ఞానన మశ్వవక్త్ర మతులం మత్కార్యసంసిద్ధయే.

వాత్స్యశ్రీశతకోపదేశికవరశ్రీపాదరేణ్యంజనై
ర్దృష్ట్యా నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా వల్లీకజన్మాశయం,
శ్రీమత్కేశికవంశసాగరమణి ర్గోవిందరాజాహ్వయో
వ్యాచక్షేహ మరణ్యకాండ మధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః.

శ్రీరామాయణరాజస్య దత్వా పీఠాంబరం మహత్,
అర్చయే పరయా లక్ష్మ్య రాజంతీం రత్నమేఖలామ్.

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాది కారిణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్త
సమస్తావిద్యత్వం, నిత్యానందపరిపూర్ణత్వం, నిఖిలాంతర్యామిత్వం, నిరతిశయౌజ్వల్యం, నిరుపమ
ధర్మప్రపరకత్వ మిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాత ముపపద్ధితం. ఇదానిం సజ్జనసంరక్షణ
రూపం ధర్మవిశేష మభిధాతు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. యద్వా, పూర్వకాండే పితృనవన
పరిపాలనరూప్య ధర్మ స్పద్భి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం. అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం
ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. (ప్రవిశ్యేత్వాది.) తుశ్చిః పూర్వారణ్య
వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి. మహారణ్యం ఇతరమరవగాహం, దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్యోఽ

దదర్శ రామో దుర్ధర్ష సైపసాశ్రమమండలం. ౧

కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్య లఙ్క్యా సమావృతం,
యథా ప్రదీప్తం దుర్ధర్షం గగనే సూర్యమండలం. ౨

శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసంమృష్టాజిరం తథా,
మృగై ర్భహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం. ౩

పూజితం చ ప్రసృతం చ నిత్య మప్సరసాం గజైః,
విశాలై రగ్ని శరణై స్సుగ్భాండై రజినైః కుతైః. ౪

రణ్యం, శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం, ప్రవిశ్య, ఆత్మవాక్ దైర్యవాక్, దురవగాహమహా
గహనప్రవేశే వ్యజినితభయలేశ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (దుర్ధర్ష ఇతి.) హింసాదీభి
రప్రభృష్య ఇత్యర్థః. రామః, తాపసానాం తపస్వినాం, ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం.
'తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమోఽస్త్రియా' మితి బాణః. దదర్శ. ౧

ఆభిగమ్యత్వాయాశ్రమమండలం పల్లయతి. (కుశేత్వాదీభి) స్పార్ధసప్రశ్నకైః. కుతైః
యజ్ఞార్థమాహృతైః, చీరైః స్నానానంతర మాతపే పరిశోపణార్థం క్షిప్తై ర్యల్పలై శ్చ, పరిక్షిప్తం
వ్యాప్తం. బ్రహ్మ వేదః, తత్సంబంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యోత్పత్తయః. తయా లఙ్క్యా
శ్చియా, సమావృతం సమంతా దావృతం, అతవివ గగనే ప్రదీప్తం, గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః.
దుర్ధర్షం సూర్యమండలం యథా తథావస్థితమిత్యర్థః. తద్వద్రక్ష్యేభి రనభిభవనీయం, ఉదయాస్త
మయయోర్ద్వి సూర్యస్య మందేహాఖ్యరక్ష్యేభి రాక్రమణం, నకు మధ్యాహ్న. ౨

అత వివ (శరణ్యం) శరణార్హం, తదర్హతితి యత్సృత్యయః, సహజవై రప్రయుక్తపథ్య
ఘాతుకభావాభాసేన సర్వప్రాణినాం వరణీయ మిత్యర్థః. రక్ష్యేభ్యో భీతానాం వాసార్హం వా, 'శరణం
గృహరక్షితో' రిత్యమరః. సదా సుసంమృష్టాజిరం సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం, 'అంగణం
చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచయతి (మృగై రితి.) ౩

(ప్రసృతం) ప్రకృష్టసృతపత్, అర్కబద్ధవ్, బహువిహిర్యా. అతిరమణీయప్రదేశత్వా
ద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా నర్తనం. అతవివ పూజితం, అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః, స్రుజ్జుభాని
భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి, స్రుగ్భాండాని వ్యృశ్చ కపాలానిచేత్యాద్యామ్నూతాని, తైః. 'వణిజ్ఞులధనే
పాత్రే భండ' మితి వైజయంతి. కుతైః పరిస్తరణార్థైః, కుశచీరేత్యత్ర సంగృహితకుశక్తిః. ౪

(శ్రీరామస్య దండకారణ్యే తాపసాశ్రమగమనం)

సమిద్ధి స్తోయకలతైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం,
ఆరణ్యైశ్చ శ్చ మహావృక్షైః పుణ్యైశ్చ స్వాదుఫలై ర్వృతం.

బలిహోమార్చితం పుణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం,
పుష్పై ర్వనైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యా చ సపద్మయా.

ఫలమూలాశనై ర్దాంతై శ్చిరకృష్ణాజినాంబరైః,
సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణై ర్మునిభి ర్వృతం.

పుణ్యైశ్చ నియాతాహరై శ్శోభితం పరమర్షిభిః,
తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం.
బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్బ్రాహ్మణై రుపశోభితం,

స దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమాన్ తాపసాశ్రమమండలం.
అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విజ్యం కృత్వా మహద్దనుః.

ఆరణ్యే భవైః (ఆరణ్యైః.)

(బలిభిః) భూతబలిప్రభృతిభిః, హోమై ర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ, అర్చితం సత్కృతం.
(బ్రహ్మఘోషై ర్వేదఘోషైః, నినాదితం సంజాతనినాదం, పుష్పైః దేవపూజార్థ ముపక్షిప్తైః,
సపద్మయా పద్మసహితయా, పద్మిన్యా సరస్యా.

మునిషు తారతమ్య ప్రదర్శనార్థం (సూర్యవైశ్వానరాభై) రితుసమానద్వయం. పురాణై ర్వృతైః.

(పరమర్షిభిః) ఉ క్రమునీనామపి పూజనీయైః, తత్ ప్రసిద్ధం, బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం
(బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం, బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలిక వేదమంత్రఘోషైః, బ్రహ్మవిద్భిః పర
బ్రహ్మజ్ఞానిభిః, మహాభాగైః మహాభాగైః, 'భాగో రూపార్థకేప్రాక్తో భాగధేయైకదేశయో' రితి విశ్వః.
వితాదృశం తాపసాశ్రమమండలం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః.

(స ఇతి) విజ్యం విస్మయకారీకం, కృత్వా, వివితవేషప్రవేశ్యత్వా దాశ్రమాజ్ఞా
మాశ్రమమ్మగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థం చ విజ్యకరణం. అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయ గతః.

❖ దివ్యజ్ఞానోపపన్నా నై రామందృష్ట్యా మహర్షయః.

అభ్యగచ్ఛం ప్రథా ప్రీతా వైదేహీం చ యశస్వినిం.

౧౦౪

తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్యా వై ధర్మచారిణః,

లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్యా తు వైదేహీం చ యశస్వినిం,

మంగళాని ప్రయుంజానాః †ప్రత్యగృహ్ణా దృఢవ్రతాః.

౧౦౫

(దీవ్యేతి.) దివ్యం లోకవిలక్షణం, జ్ఞానం, తేన ఉపపన్నాయుక్తాః. అతితానాగత జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః. రామాయం రావణవధార్థ మవతిష్ఠో విష్ణుః, సీతా లక్ష్మీః, లక్ష్మణశ్చ తదంశ ఇతి విజ్ఞాతదవతారరహస్యా ఇతి యావత్.

౧౦౪

(తే తమిత్యాది) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః, తం రాక్షసనిరాసాయవతిర్దం రామం, ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తన ప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం, ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్ఛందమివారచనియం. యద్వా, వనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్రయా మేఘావృత మిందుమివ స్థితం, ధర్మచారిణో, దృష్ట్యా స్వాచర్యమాణ ధర్మారాధ్యం సాక్షాత్కృత్య. యద్వా, ఇతఃపూర్వం ధర్మవిర్యేణ పశ్యంతి, సంప్రతి చక్షుషా సాక్షాత్కర్వంతిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్యా, మంగళాని ప్రయుంజానాః స్వాపేక్షితరక్షభ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః, రామస్య సౌందర్యసౌకుమార్యాదికం దృష్ట్యా రక్షభూయిష్ఠేత వనే కిం భవిష్యతితి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః, దృఢవ్రతాః అశిథిల తద్రక్ష్యత్వనియమాన్వంతః, ప్రత్యగృహ్ణా ప్రతిగృహీతవంతః, ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచార మకుర్వన్నిత్యర్థః.

౧౦౫

❖ తనిష్ఠోక్తి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః, 'జన్మ కర్మ చ మే దివ్య' మితి స్మృతేః. మహర్షయః అలౌకికత త్త్విసాక్షాత్కారసమర్థాః. ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః, అభ్యగచ్ఛా ప్రత్యుత్థానం చక్రుః.

† తనిష్ఠోక్తి ((ప్రత్యగృహ్ణా) అత్యీయతాకరణం ప్రతిగ్రహః, నిస్పృహత్వా సుహృత్సు చైవ వక్ష్యతి.

(శ్రీరామస్య దండకారణ్యే తాపస్సాశ్రమగమనం)

రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషితాం,
దదృశు ర్విస్మితాకారాః రామస్య వనవాసినః.

౧౨

వైదేహీం లక్ష్మణం రామం * నేత్రై రనిమిషైరివ,
ఆశ్చర్యభూతాః దదృశు స్సర్వే తే వనచారిణః.

౧౪

మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ (రూపేతి.) రూపస్య శరీరస్య, సంహననం 'సమ స్సమవిభక్తాంగ' ఇత్యుక్తావయవసంస్థానవిశేషం. లక్ష్మీం సముదాయశోభాం, సౌకుమార్యం పుష్పహస్తతుల్యకోమలతాం, సువేషితాం శోభనలావణ్యవత్తాం. లావణ్యస్వరూప ముక్తం - 'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోవ్యత' ఇతి. విస్మితానా మాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకారాః, విస్మయావేదక స్వముఖప్రసాదపుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః. వనవాసినః వికారహేతౌ సత్య పృథివీకృతచిత్రా ఇత్యర్థః. వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః. ఆభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకరాప్రయోగః. యద్వా, అభూషణేషు భూషితవత్ భాసమానశ్శృం రూపం. తథోక్తం - 'అంగా న్యభూషితాన్యేన వలయాద్యై ర్భూషణైః, యేన భూషితవద్భూతి తద్రూప మితి కథ్యత' ఇతి. సంహననం సౌందర్యం. తదవ్యుక్తం - 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితః, సుశ్లిష్టసంధిబంధ స్సా త్తత్సంసర్వమిహోచ్యత' ఇతి. లక్ష్మీం లావణ్యం. తచ్ఛృక్తం పుర్యమేవ. సౌకుమార్యమ ప్యుక్తమేవ. సువేషితాం ఉచితశృంగార సంపన్నత్వం.

౧౩

ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయో రవ్యతిదేష్టుమాహ (వైదేహీమితి.) సర్వే వనచారిణః, ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహన్, వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ, దివ్యరూప దర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫురితేక్షణతయా చ సర్వధా నిర్విమేషై రివ స్థితై ర్నేత్రై రుపలక్ష్మితాస్సంతః, దదృశుః. అనేన పుర్యష్టేకే విస్మితాకారా ఇత్యేత ద్వివృతం.

౧౪

* తనిష్టోక్తి. (నేత్రై రనిమిషైరివ) జగన్మోహనధివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేద భయేన నిమిషరహితై ర్నేత్రైః, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. అనిమిషత్వే హేతుమాహ (ఆశ్చర్య భూతానితి.)

అత్రైవం హి మహాభాగా స్సర్వభూతహితే రతం,
అతిథిం పర్లశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయత్.

౧౫.

తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః,
అజప్రతు పై మహాభాగా స్సలిలం ధర్మచారిణః.

౧౬.

❖ మూలం పుష్పం ఫలం వన్య మాశ్రమం చ మహాత్తనః,
నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా సతతః ప్రాంజలయోఽబ్రువత్.

౧౭.

ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్య స్త్వం మహాయశాః,
పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః.

౧౮.

(అత్రేతి.) అత్ర అశ్రమమండలే, మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః, సర్వభూతహితే రతం, అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం, వీనం రాఘవం, పర్లశాలాయాం స్వస్వపర్లశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః.

౧౫.

(తత ఇతి.) రామస్య సత్కృత్యేతి పప్లార్హీ. సలోకావ్యయనిష్ఠేత్వాదినా నిషేధాత్. సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా, కుశలప్రశ్నా దీకం కృత్యేత్యర్థః. పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం. ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం. మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే. సలిలం అద్వైద్యుచితం, అజప్రతుః.

౧౬.

(మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః, ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః, మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః. మహాత్మన శ్శేషిణో రామస్య వన్యం మూలాదిక మాశ్రమం చ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టం వినియుజ్జ్వేతి నివేద్య తతోఽబ్రువత్.

౧౭.

(ధర్మపాల ఇతి.) ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః, అస్య అర్తస్య మునిజనస్య, శరణ్యః శరణార్హః, పూజనీయశ్చ, దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః, మాన్యత్వే హేతుః (రాజా దండధర ఇతి.) పూజనీయత్వే హేతు (ధ్గుర రిణ.) దండస్య నిగ్రహస్య, ధరః కర్తా.

౧౮.

❖ తనిశ్లోకే. అత్మయభరసమర్పణ మత్రోచ్యతే.

(శ్రీరామాదీనాం తాపసాతిథ్యం)

ఇంద్రస్యేహ చతుర్భుగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ,

రాజా తస్మా ద్వరాః భోగాః భుక్తే లోకనమస్కృతః.

౧౯

❖ తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః,

నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరః.

౨౦

పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ (ఇంద్రస్యేహేతి.) ఇహ భూస్వర్గే, ఇంద్రస్య చతుర్భుగః చతుర్ధాంశః, రాజా ప్రజా రక్షతి, తస్మాద్దేవః, యథా శ్రేష్ఠాన్, భోగాన్, భుంక్తే అనుభవతి. ఇంద్రస్యేతి లోకపాలంతరాణా ముపలక్షణం. 'అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప' ఇతి వచనాత్. వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః. 'ఇది పరమైశ్వర్య' ఇతి ధాతౌ సత్త్వేన ముఖ్యవృత్తత్వాత్. 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత' ఇతి శ్రౌతప్రయోగాచ్చ. ఇంద్రస్య పరమాత్మనః, చతుర్భుగః చతుర్ధాంశః, తదవతారభూతే వ్యక్తివతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః భవాః, భోగాః భుంక్త ఇత్యర్థః. పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాఽయ మేవార్థః. న హ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాంజలయో భవంతి, న చాశ్రమం నివేదయంతి, నాఽపి గర్హభూతత్వం వదంతి. ౧౯

భవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవానిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః, నోపాసనాదిక మిత్యాహ (తే వయమితి. తే వయం ఆర్తా వయం, భవతా రక్ష్యాః, ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితు మర్హాః, కిముపాసనజలేనైవ ముచ్యతే? నేత్యాహ (భవద్విషయవాసిన ఇతి) భవ ద్దేశవానిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః, నాన్యః, తత్ర భ్రమాదిసంభవాత్, దేశవానిత్వే తదభావాదితి భావః. భవతు తథైవ రక్షిష్యామః. యదా రక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యతాహ (నగరస్థ ఇతి) నగరస్థః సింహా సనస్థో వా, వనస్థః తద్రహితో వా, త్వం స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం, నః అస్మాకం, రాజా రక్షకః, తత్రహేతుమాహ (జనేశ్వర ఇతి) నిరుపాధిక సర్వశేషీత్వార్థః. ౨౦

❖ తనిశ్లోకీ. తే పూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః, వయం ఉపాయశూన్య త్యాపాయబహుళత్వాదిమంతః, భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన, రక్ష్యాః. అతిప్రసంగపరిహారార్థ మాహ (భవద్విషయవాసినః ఇతి.) భవద్విషయవానిత్వాత్ సాకేతసంభవచరావర జంతు న్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షణమిత్యేకః పక్షః. పూర్వోక్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్యారక మిత్యన్యః పక్షః. నచ పూర్వకృతాత్మాత్మీయరక్షాభరసమర్పణేన ప్రయోజనసిద్ధేః విషయవానిత్వ శబ్దసం వ్యర్థమితి శంక్యం, రక్షకే పశ్యతి తత్పన్నిదానే రక్ష్యవినాశస్య దోషభూయస్త్వ

❖ న్యస్తదండా వయం రాజక జితక్రోధ జితేంద్రియాః,
రక్షితవ్యాస్త్యయా శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః.

౨౧

నను భవంతవివ తపఃప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః (న్యస్తేతి.) న్యస్తః త్యక్త దండా యైసే న్యస్త దండాః, శాపతో నిగ్రహకరణరహితా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుః (జితక్రోధా ఇతి.) తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధ ఇత్యర్థః. తత్రాపి హేతుః (జితేంద్రియా ఇతి.) ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్టంగాభావా త్తన్ములక్రోధరహితా ఇత్యర్థః. వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యం స్వరూప విరోధా న్నాస్మాభి రస్మద్రక్షణ ముచిత మిత్యాహుః (త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి.) అనన్యార్హ శరణా ఇత్యర్థః. (గర్భభూతాః) ప్రజాతుల్యాః, అనేనా నన్యార్హ శేషత్యముక్తం. (శశ్వదితి) కాకాక్షిన్యాయే నోభయత్రాప్యన్వేతి. తేనానన్యార్హ శేషత్వానన్య శరణత్వయో స్వాభావికత్యముక్తం. తథాపి సాధనం వినా రక్షణేతి ప్రసంగస్యా దిత్వత్రాహుః (తపోధనా ఇతి.) తపోఽత్ర న్యాసవిక్షేపాపర పర్యాయః. తస్మాన్నాస మేషాం తపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః, ప్రపత్త్యేకధనా వయ మిత్యర్థః. అస్మత్కృతాం ప్రపత్తిం వ్యాజీకృత్యానస్మా న్రక్షేత్యర్థః. రక్షణమత్ర మోక్ష ప్రాపణ మేవ. ఖరాదిభ్య ప్రాణిన్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్యక్ష్యమాణత్వాత్. ఇమే తు మునయో మోక్షైకపరాః.

౨౧

కథనార్థత్వాత్. విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపి మోక్షవ్యతిరక్తరక్షణోపాయ స్యాదవిరోధాత్. సహ్యత మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయనుష్ఠానం చక్రుః, కింతు దుష్ట రాక్షసనిరసనాపేక్షయా. (నగరస్థో వనస్థోవేతి.) ఇతరే మూర్ధాభిమిక్తా బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే సమర్థా భవంతి, సకలలోకరక్షణధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కిం బలముపచీయతే? వనవాసే కి మపచీయతే? స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తి సంపన్నస్యాపసాదకం సత్త్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదినంబంధాపేక్షా, నిరుపాధికశేషిణస్తవ యత్ర కుత్రచి దవస్థానే ప్యస్మద్రక్షణ మావశ్యక మితి రాజశబ్ధార్థః.

❖ తనిశ్లోకి. మహాప్రభావానాం కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః (న్యస్తదండాః) త్యక్త శాపాదిశాసనాః, యద్యా, త్యయ్యేవ విన్యస్తసకలరాక్షస శిక్షాభారాః. అత ఏవ (గర్భభూతాః) గర్భో యథాప్రయత్నేన పరిపాలనీయః తద్వద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః.

(శ్రీరామాదిభ్యః తాపసాతిథ్యం)

ఏవముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై ర్వనైశ్చ రాఘవ ,
అనైశ్చ వివిధాహరై స్సలక్షణ మపూజయన్ .

౨౨

తథాఽన్యే తాపసా సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః,
న్యాయవృత్తా యథాన్యాయం తర్పయామాసు రీశ్వరం .

౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ప్రథమ స్కంధః.

అత స్తేషాం ప్రసన్నానాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి(ఏవముక్త్యాది.) ఋషయః
ఏవముక్త్వా సలక్షణం రాఘవం, వనైః పుష్పైః ఫలాదిభి శ్చాపూజయన్. రాఘవ మిత్యనేన
సీతాపూజనమ ప్యర్థసిద్ధం. మిథునశేషత్వవైశ్వాన స్వరూపత్వాత్. ప్రభాప్రభావన్వాయేన తయో
రపృథగ్భావాత్, అనైః సంకల్పసిద్ధైః, వివిధాహరైః ముష్టాన్నాదిభిః.

౨౨

(తథాన్య ఇతి.) సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః, న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణ్యపారాః,
స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః. వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః, స్వరూపవిరుద్ధ
నిషిద్ధ కామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః. అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః, తాపసాః కాయకకైంకర్యా
ఽశక్తా ఇత్యర్థః. ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం, యథాన్యాయం యథోచితం, స్తుతిప్రణామాదిభి
స్తర్పయామాసు రీత్యర్థః.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ప్రథమ స్కంధః.

అథ ద్వితియ స్సర్గః

కృతాతిథ్యేఽథ రామస్తు సూర్యస్యాదయనం ప్రతి,
అమంత్యో స మునీనాం సర్వానాం వనమేవాఽన్యగాహత.

౧

నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం,
ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం.

౨

నిమ్మూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితం,
లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ.

౩

అథ ద్వితియ స్సర్గః

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యంతం విశిష్ట
విషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య, ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్య, శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం
విరాధవధకథనముభేన బోధయితు ముపక్రమతే (కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా.) అతఏవ సంక్షేపే 'విరా
ధం రాక్షసం హత్యా శరభంగం దదర్శ హే' త్యత విరాధవధోపహరముభేన శరభంగం దృష్టవా
నితి వ్యాఖ్యాతం. (కృతాతిథ్య ఇతి.) తుశబ్దేన అత్యాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే. అనన్య
ప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం పత్రం పుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచి,
కారేన్న్యనకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భక్తై ర్యత్కించిద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యత్వేన హి భగవాన్
స్వీకరోతి. సూర్యస్యాదయనం పృథితి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితియా. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానే
త్యాదీన్నాప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం. ఉదయనం ప్రతి ఉదయకారే, ప్రాతస్సానాదికర్మావసాన
ఇత్యర్థః. వనమే వాఽన్యగాహత, నవ తత్ర స్థాతు మైచ్చ దిత్వర్థః.

౪

(నానామృగగణేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం, తుంగకలిస
విరాధదేహసంపర్కా దితి భావః. దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రా ప్యయమేవ హేతుః. నిమ్మూజ
నానాశకుని నిశ్శబ్ద నానావిధపక్షికం, సుదూరముడ్డియమానేపి పక్షి తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం
లీయత ఇతి భావః. ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదా శబ్ద్యత ఇత్యర్థః.
నానాత్యాదీ సర్వం వనమధ్యవిశేషణం.

౫, ౬

(విరాధోపద్రవః)

సీతయా సహ కాకుత్స్థ ప్రస్మికా ఘోరమృగాయతే,
దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహస్వనం.

గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం,
బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం.

వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం,
త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాధితాస్య మివాంతకం.

త్రీకా సహం శ్చతురో వ్యాఘ్రా ద్వౌ వృకౌ పృషతా దశ,
సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్.

అవసజ్ఞా లైలయసే శూలే వినదంతం మహస్వనం,

(సీతయా సహిత్యాది) సార్థశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగా ప్రరక్ష్యదయః,
పురుషా నత్తి భక్షయతితి పురుషాదః పచాద్యచ్. రాక్షస మిత్యర్థః. మహస్వనం దృఢకంఠ
ధ్వనికం.

(గంభీరాక్షం) నిమ్నాక్షం, మహావక్త్రం పృథుతరముఖం, వికటం వికటం, విష
మోదరం నిమ్నోన్నతోదరం, బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్పితం, విషమం
న్యూనాధికావయవం, వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం, అతవివ ఘోరదర్శనం

(వసా) మాంసం, తయా అర్ద్రం, రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం, వ్యాధితాస్యం వ్యాధిస్యం,
అర్షణం.

(త్రీనిత్యాది.) భక్షణార్థమితి శేషః. పృషతా బిందుమృగా, అయిసే అయోమయే,
శూలే, అవసజ్ఞా ప్రాతా కృత్వా, మహస్వనం యథా భవతి తథా. వినదంతం వినాదం
కుర్వంతం.

స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలిం.

అభ్యధావతగ్గీసంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాంతకః,

౮౪

స కృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివ మేదిసిం.

❖ అంకే నాదాయ వైదేహీ మవక్రమ్య తతోబ్రవీత్,

౯౪

యువాం జటాచీరధరో ‡ సభార్యో ఊణజీవితే.

ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ,

౧౦౪

కథం తాపసయో ర్వాం చ వాసః ప్రమదయా సహ.

అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ.

౧౧౪

(స ఇతి.) కాలే సంహారకాలే, ప్రజా ఉద్దిశ్యాంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత. ౮౪

(స ఇతి). అంకేన కటిప్రదేశేన.

౯౪

(యువా మిత్యాది.) (సభార్యవీతి.) భార్యశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచిత్యేకే వదంతి. అన్యే తు యథా ప్రాణభృతఉపదధాతిత్వత్ర ప్రాణభృచ్చబ్జః ప్రాణభృపప్రాణభృత్సాధారణః, యథా చ ఋతం విబంతా విత్యత్ర పానకరక్తరృసాధారణో జీవేశ్వరయోః విబచ్చబ్జయోగః, తథా ఛత్రిన్యాయేన్మాతాపి సభార్యవిత్కుక్తమిత్యామః, తథాపి ధ్వనిదోషోఽవర్జనీయః. వస్తుతస్తు-ద్యయో రేకా భార్యౌఽస్తీతి దుర్బుద్ధినైవ ముక్తమితి సమ్మతం. ఊణజీవితౌ, మద్దస్తే పతనాదితి భావః. యద్వాః, ఊణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ, అత్ర ప్రవిష్టానాం జీవితం దుర్లభ మితి భావః. ౧౦౪

వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమ వధ్యావేవే త్యాశయేనాహ (కథమితి.) వాం యువయోః, ప్రమదయా సహ వాసశ్చ కథం? విరుద్ధ ఇత్యర్థః. నవవాహేతినిషేధేపి వామాదేశ అర్థః. కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి (అధర్మేతి.) మునిదూషకౌ మునివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారిణౌ దితి భావః. అతఏవ పాపౌ. ౧౧౪

❖ అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘోషపరిహారార్థ మేవ, న తు దారబుద్ధ్యా. తదుక్తం స్కాందే. సోఽపి తాం జానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః, ఇయం పరా మహాశక్తి స్సేయం స్వర్గస్య కారణం, అస్యా విబోధో మోక్షేఽపి కారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాం భజిష్యామి దిష్ట్వా ప్రాప్తం హి దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘోషపంజరః, భక్తియుక్తో జహరై నాం సీతాం చైతన్యరూపిణీ మితి తత్త్వదీపికా.

‡ సభాయా మార్యో సభార్యో. ఇతి టిప్పణి.

(విరాధోపద్రవః)

అహం వన మిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షసః.
 చరామి సాయథో నిత్య మృషిమాంసాని భక్షయన్,
 ఇయం నారీ వరాలోహ మమ భార్యా భవిష్యతి .
 యువయోః పాపయో శ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే,
 తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరాధస్య దురాత్మనః.
 శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా,
 సీతా ప్రావేపతోద్వేగా త్పువతే కదళీ యథా.
 తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం విరాధాంకగతాం శుభాం,
 అబ్రవీ లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా.
 పశ్య సౌమ్య నరేంద్రస్య జనకఽఽస్మాత్మసంభవాం,
 మమ భార్యాం శుభాచారాం విరాధాంకే ప్రవేశితాం.
 అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినిం,
 యదభిప్రేత మస్మాను ప్రియం వరవృతం చ యత్.
 కై కేయాస్త్ర సుసంపన్నం క్షిప్ర మదై వ్యవ లక్ష్మణ,
 యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ.
 యయాఽహం సర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం,

౧౨౪
 ౧౨౫
 ౧౨౬
 ౧౨౭
 ౧౨౮
 ౧౨౯
 ౧౩౦
 ౧౩౧
 ౧౩౨
 ౧౩౩
 ౧౩౪
 ౧౩౫
 ౧౩౬
 ౧౩౭
 ౧౩౮
 ౧౩౯
 ౧౪౦
 ౧౪౧
 ౧౪౨
 ౧౪౩
 ౧౪౪
 ౧౪౫
 ౧౪౬
 ౧౪౭
 ౧౪౮
 ౧౪౯
 ౧౫౦

(అహ మిత్యాది,) మృధే యుద్ధే,

౧౨౪, ౧౨౫

(తస్యైత్యాది.) సగర్వితం సగర్వం, భావే నిష్ఠా. ఉద్వేగాత్ భయాత్.

౧౨౬

(తామితి.) పరిశుష్యతా శోకసంకుచితేన, ముఖేన ఉపలక్షితః.

౧౨౭, ౧౨౮

(యదితి.) కైకేయాః, అస్మాను విషయే, యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః, యచ్ఛ్రీయం, వరవృతం వరవ్యాజేన వృతం, తదదై వ్యవ సుసంపన్నం ఫలితం.

౧౨౯, ౧౩౦

అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి (యా న తుష్యతితి.) దీర్ఘదర్శిన్యా కైకేయాః, అస్మేద్యవసనం పుర్యమేవ యది న చింతితం స్యాత్తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవ వరయేత్, నతు

అద్యేదానీం సకామా సా యా మాతా మమ మధ్యమా.

౨౦

పరస్పర్నా త్తు వైదేహ్యః న దుఃఖతర మస్తి మే,
ఏతు ర్వియోగా త్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణా త్రథా.

౨౧

ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే,
అబ్రవీ లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగ ఇవ శ్వసత్.

౨౨

❖ అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః,

మత్పునాసనం. మత్పునాసనవరణా దవగమ్యతే- అయం వనం గతశ్చేత్, సాచ రాక్షసాదిభి-
రపహియేత, తేన రామేపి వ్యసనమ్మహ త్ప్రాప్నుయాత్. తతశ్చ, మత్పుత్రస్య రాజ్యం
విష్కంబకం స్యాదితి కైకేయా నూన మమన్యతేతి భావః. పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం,
(మాతా మమ మధ్యమేతి.) మధ్యపి పుత్రం మమ మాతా కనీయసీ త్యుక్తం, తథాపి మహిషీత్రయా
పేక్షయా కనీయసీత్వం. సర్వదశరథపత్న్య పేక్షయా మధ్యమాత్వం. త్రిశతం పంచాశచ్ఛ
దశరథపత్న్య స్సంతితి పుర్యమేవోక్తం, అద్య అస్మిన్ దివసే, ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే. ౨౦

కిం తే శ్రీతాద్యశం వ్యసనం? తత్రాహ (పరస్పర్నాదితి.) వైదేహ్యః పరస్పర్నా ద్యథా
దుఃఖతరం ఏత్యవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్ఛ తథా దుఃఖం నాస్తితి యోజనా. ౨౧

(ఇతితి.) రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః, నాగ స్సర్పః, శ్వసత్ రామశోకదర్శనాదితి భావః.
(అనాథ ఇవేతి.) వాసవోపమో భూతానాం నాథస్య, అనాథ ఇవ నాథసాపేక్షే నర ఇవ, విశిష్ట
మయా ప్రేష్యేణ సహితేపి, కిమర్థం పరితప్యసే? వాస్తవార్థస్తు, భూతానాం సర్వలోకానాం,

❖ సరామం లక్ష్మణం దృష్ట్వై త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథ
సందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - (స రామమితి.) సః విరాధః, రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా
సంక్రుద్ధ స్స, సీతా మభ్యధావత్, గృహీతుమితి శేషః, రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్రేజసాఽభిభూతో
విరాధః స్వప్నంతాంతం కథయత్ తాన్ పృచ్ఛతి (స కృత్యైత్యాది) శ్లోకపంచకేన. తతః స విరాధః,
అంకే సమీపే, అగత్యేతి శేషః. వైదేహీ మనాదాయ అపక్రమ్నాఽబ్రవీత్, రామలక్ష్మణా వితి శేషః.
(యమమితి.) సభార్యా సభాయా మార్యా, క్షీణజీవితో, క్షీణం జీవితమరీణాం యాభ్యాం, శరచాసాని
ధారిణా సంతో, జటాచీరధరా చ సంతో, దండకారణ్యం ప్రవిష్టు. యద్యపి, తాపసయో ర్నాం

(విరాధోపద్యమః)

మయా ప్రేష్యేణ కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౨౩

శరేణ నిహతస్యాఽద్య మయా క్రుద్ధేన రక్షసః,
విరాధస్య గతాసో ర్హి మహి పాస్యతి శోభితం. ౨౪

రాజ్యకామే మమ క్రోధో భరతే యో బభూవ హ,
తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి వజ్రీ వజ్రమివాఽచరే. ౨౫

నాథః, వానన ఉపమియతేఽనేనేతి వానవోపమః, త్వం, అనాథ ఇవ నాథభిన్న ఇవ, కిమర్థం పరితప్యసే? ఏవ మేవ తత్త్వం జగుః, యథా విశ్వామిత్రః 'అహం వేద్మి మహాత్మాన'మితి. యథా చ పరశురామః 'త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృత' ఇతి. ఏవ మృషయోపి. ౨౬

ప్రేష్యేణ త్వయా కిం క్రియత? ఇత్యత్రాహ (శరేణేతి.) ౨౭

(రాజ్యకామ ఇతి.) కైకేయ్యః భరతార్థం రాజ్యకాంక్షిత్యాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం. (తం విరాధే విమోక్ష్యామితి.) శరణాగతే భరతే దుర్విమోచత్వాదితి భావః. నను భరతకైకేయాభ్యా

ప్రమదయా సహనాసో యద్యపి తథాపి కథం పాపా? కథం మునిదూషకా? తాదృశా న భవత ఇత్యర్థః, అత్ర హేతుః అధర్మచారిణౌ, అధర్మం చరతో భక్షయతో నాశయత ఇతి తథా, ఏతా దృశవిశేషణవిశిష్టా కా యువాం? కించ (అహమితి.) అహం విరాధో నామ రాక్షసః, ఇదానిం మమ, పాపయోః పాపాభ్యాం, హస్తాభ్యా మితి శేషః, ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృథే దుధిరం పాస్యామితి ధియా దుర్గం వనం చరామి. కించ, భయా కాంత్యా, అర్యా శ్రేష్ఠా, ఇయం నారీ, యువయోః కా భవిష్యతితి తా వజ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. (తస్మైతి.) ఋషిమాం సాని భక్షయన్ చరామిత్యేవం దుష్టం యథా తథా, విరాధస్య బ్రువత స్సతః సీతా ప్రావేశత. (తామితి) విరాధాంకే విరాధస్య సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యతా ముఖేనాపలక్షితః, సీతాభీత్యేతి శేషః. అబ్రవీత్. (పశ్యేతి) విరాధాంకే తత్సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితాం యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని సీతాభీతినిమిత్రేనోక్తానితి ద్రష్టవ్యాని. పరస్పర్శాత్ పరస్య రాక్షసస్య స్పర్శాత్, సమీపాగమనా దిత్యర్థః. బాష్పశోకపరివృత్తే సీతాభీతినిమిత్ర మితి భావః. ఇతి తత్త్వద్వివికా.

మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరైఃస్య మహా నృహారసి,
వ్యవసయతు తనో శ్చ జీవితం పతతు తత స్స మహిం విఘ్నార్థితః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వితీయ స్సర్గః.

మజ్జానాత్ ప్రవాసనం కారితం, పునరాగంతవ్యమితి జ్ఞాపణన్య కృతత్వాత్. కుతః పునః
రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర రాజ్యాపహరిత్వ మనుస్మర్యతే? ఉచ్యతే - అనంతరం తథా
అనుష్ఠానేపి పూర్వం కైకేయ్యా అథా చింతితత్వా తస్య చావశ్యక ర్తవ్యత్వా ద్దుఃఖకారే తచ్చిం
తనం, తథాపి వ్యసనకారేపి పరదోషోద్బూటనం సత్పురుషానుచితం, రామప్రకృతివిరుద్ధం చ,
'ఘృప్రప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి న్యాయేన దోషదర్శనమేవ రామస్య హద్దం, తదు
పేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితి స్యాత్. అత్రోచ్యతే - వ్యసనకారే లోకో వాచ్య మవాచ్యం చ న
జానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవ ముక్తమితి. (మమేతి.) భుజబలవేగేన దనురాకర్షణ
వేగేన, వేగితః అనీతవేగః, ఇతజంతో వా. విఘ్నార్థితః సంజాతభ్రమణః. ౨౫, ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యాసే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ తృతీయ స్కంధః

అన్వయము

❖ (ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ శ్రిమాన్ రాక్షసం ప్రహసన్నివ,
కో భవాన్ వన మభ్యేత్య చరిష్యసి యథా సుఖం.)
అథోవాచ పున ర్వాక్యం విరాధః పూరయ న్వనం,
ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌ యువాం క్వ గమిష్యథః.
త మువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననం,
పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్షావకుల మాత్మనః.

అథ తృతీయ స్కంధః

అథ విరాధానుగ్రహయ తదాక్రమణం తృతీయే. (అథోవాచేత్యాది.) పూరయన్, శబ్దేనేతి
శేషః. ఆత్మానం యుష్మత్స్వరూపం, పృచ్ఛతే, మహ్య మితి శేషః. బ్రూతమితి లోబ్ధుః పురుష
ద్వీపచనం. ప్రశ్నప్రకార మాహ (కా వితి.)

(తమితి.) రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితాననమితి భయహేతు క్తిః. అత్మన స్సంబంధి
ఇక్షావకుల మువాచే త్యన్వయః. ఇక్షావకులం శ్వేదశరధపుత్రా వావాం పితృవచనా ద్వనం
గమిష్యావ ఇత్యువాచే త్యర్థః.

❖ అత్ర తత్త్వదీపికాయాం సర్గాదిమణ్డకతయా వ్యాఖ్యాత 'ఇత్యుక్తేవ్రితి' శ్లోకో బహుమ
కోశేషు న దృశ్యతే. గోవిందరాజుర్యేణ న వ్యాఖ్యాతో నాపి పరిగణితః.

† క్షత్రియా వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛావః క స్త్వం చరసి దండకాః. ౩

త మువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం,
హంత వత్సామి తే రాజా నిబోధ మమ రాఘవ. ౪

పుత్రః కిల జయస్యాఽహం మమ మాతా శతహ్రదా,
విరాధ ఇతి మా మాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫

తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా,
శస్త్రేణాఽవధ్యతా లోకేఽచ్ఛేద్యాభేద్యత్వ మేవ చ. ౬

అధర్మచారిణౌ పాపావితీ పుర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ (క్షత్రియా వృత్త సంపన్నావతి.) (త్వామితి.) కస్య పుత్రః? కింప్రభావ? ఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామిత్వార్థః. 'అహం వన మిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస' ఇతి నామజాత్యోః పుర్వముక్తత్వా న్న తద్విషయోఽయం ప్రశ్నః. ౩

(తమితి.) హంతేతి స్వాభిప్రాయకిర్రసేద్యోగజగర్వేణ. మమ మత్తః, మే స్వరూప మితి శేషః, నిబోధ త్యువాచే త్యన్వయః. ౪

(పుత్రః కిలేతి.) విరాధః ఏగతారాధనః, దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః. రాక్షసాః సజాతీయాః, సజాతీయైః కృతం నామేదం, సతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫

(తపసా చాపీతి.) చాపి కించ, తపసా సాధనేన, బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణాఽవధ్యతా అహరణీయతా, ప్రాప్తా, అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం చ ప్రాప్తం. ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిధారణా సర్వత్వం చ ప్రాప్త మిత్వార్థః. ౬

† (క్షత్రియా వతి.) వనగోచరావతి బహు వ్రహిః. ఇతి రామానుజీయం.

(విరాధసంహారః)

ఉత్సృజ్య ప్రమదా మేనా మనపేక్షై యథాగతం,

త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవిత మాదదే.

౭

తం రామ! ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః,

రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం.

౮

క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ధృవం,

రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవన్ గమిష్యసి.

౯

తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాన్ శరాన్,

సుశీఘ్ర మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ.

౧౦

ధనుషౌ జ్యాగుణవతా సప్త బాణా మ్మమోచ హ,

రుక్మపుంఖా న్నహవేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగాన్.

౧౧

(ఉత్సృజ్యేతి.) అనపేక్షై అపేక్షాయాం మరణం (ధువమితి భావః. (త్వరమాణౌ) మందగమనే మే మనశ్చలేదితి భావః, న వాం జీవితమాదదే, ఉత్తమ ప్రమదారత్న ప్రావణాదిత భావః.

౭

(తమితి.) తం ఏవం పరుషం వదంతం, పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః వికృతాకారం వికృతాకార మపి, పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం.

౮

(క్షుద్రేతి.) క్షుద్ర హీనజాతే, ధిక్కారే హేతు రయం. హీనార్థం ఉత్తమాంగనాభి లాషరూపహీనపయోజన మితి యావత్, మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం, సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతిత్యర్థః. తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ (తిష్ఠేతి.) గమనం చ దుర్లభ మిత్యాహ (నేతి.) మే, పుర ఇతి శేషః.

౯

(తత ఇతి.) రాక్షసం ప్రతి శరాన్, నిజఘాన అముంచత్, హన హింసాగత్యో రితి ధాతుః.

౧౦

పున శ్వరా న్విశంషన్నాహ (ధనుషేతి.) జ్యారూపో గుణో రజ్జుః, తద్వతా, మహావేగాన్, అత ఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతితి తథోక్తాన్.

౧౧

తే శరీరం విరాధస్య భిత్వా బర్హిణవాససః,

నిపేతు శ్శోణితాఽఽదిగ్ధా ధరణ్యాం పావకోపమాః.

౧౨

స విద్ధో ధీ న్యస్య వైదేహీం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః,

అభ్యుద్రవ త్సుసంక్రుద్ధస్తదా రామం సలక్ష్మణం.

౧౩

స వినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమం,

ప్రగృహ్యఽశోభత తదా వ్యాత్రానన ఇవాంతకః.

౧౪

అథ తే భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః,

విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ † కాలాంతకయమోపమే.

౧౫

(త ఇతి.) (బర్హిణవాసస ఇతి.) స్వాధీ ఇనచ్. బర్హిణవాససః బర్హపత్రా ఇత్యర్థః. శోణితేన అదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః. రక్తోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరా నిర్గమాదితి భావః. పావకోపమా ఇతి భూస్థతృణాదిదహనా దగ్నిసామ్యనిధిః.

౧౬

(స ఇతి.) విద్యః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాః, న్యస్య భూమా నిక్షిప్య.

౧౭

(స ఇతి.) మహా నాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మిన్ ప్రద్యథా భవతి తథా, వినద్య, శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నతం, వ్యాత్రాననః వివృతాస్యః. అనేర ప్రసారితజిహ్వత్వం లక్ష్యతే, శూలోప మేయతాలాభాయ.

౧౮

(అథేతి.) అథ సీతానిక్షేపానంతరం, యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా, దీప్తం పూర్వబాణభ్య స్తేజస్వినం, శరవర్షం శరసమూహం, ఉభాభ్యామసి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షస ఇత్యాది విశేషణాని. కాలాంతకయమోపమే-కాలే సంహారకాలే, అంతకో నాశకో యో యమ, స్తత్తుల్యే.

౧౯

ధీ వస్తుతస్తు వై దేహీం న్యస్య సీతాసమిప మగత్వా, మహానాదం వినద్య కృత్వా, ఇతి తత్త్వదీపికా.

† కాలాంతకయమోపమే కాలః అంతకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః. తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే, అంతకస్య ప్రాణాపహారే, యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతి భేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(విరాధసంహరః)

స ప్రహస్య మహారౌద్ర స్థిత్యాఽజృంభత రాక్షసః,
జృంభమాణస్య తే బాహాః కాయాన్నిష్పేతు రాశుగాః.

౧౬

స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాః సంరోధ్య రాక్షసః.
విరాధ శూల ముద్యమ్య రాఘవా వభ్యధావత.

౧౭

తచ్ఛూలం వజ్రసంకాశం గగనే జ్వలనేపమం,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శస్త్రభృతాం వరః.

౧౮

తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్య కరా ద్భువి,
పపాతాశనినా ఛిన్నం మేరో రివ శిలాతలం.

౧౯

తే ఖడ్గే ఊప్ర ముద్యమ్య కృష్ణసర్పేసమౌ శుభౌ,
తూర్ణ మావతత స్తస్య తదా ప్రహరతాం బలాత్.

౨౦

(స ఇతి.) ప్రహస్య కిమేతైర్మశకప్రాప్తై రితి హసిత్యా. అజృంభతగాత్రవినామ మకరోత్, బాహాః కాయే కించిల్లగాః, ఆశు గచ్ఛంతి త్యాశుగాః, అశుగా అపీత్యర్థః. నిష్పేతుః జగళుః. ౧౬

(స్పర్శాదీతి.) వరదానేన, స్పర్శా త్సంబంధాత్. ప్రాణాః ప్రాణవాయాః, సంరోధ్య హృదయే సమాహ్వ. బలం కృత్యేర్థః. ౧౭

(తదీతి.) తత్ హస్తస్థం, గగనే జ్వలనః అకాశస్థాగ్నిః, తదుపమమి త్యభూతోపమా. ౧౮

(తదీతి.) ఆశనినా వజ్రేణ. ౧౯

(తా వితి.) ప్రహరతాం ప్రహరతాం. ౨౦

♦ వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన, తదుక్తం. 'విరాధో హటకపురే విధివన్నా మహాజయత్, మదనుగ్రహ వైశిష్ట్యా దవధ్య స్స సురాసురై' రితి.

స వధ్యమాన సుభృశం బాహుభ్యాం పరిరభ్య తే,
అప్రకంప్యా నరవ్యాఘౌ రౌద్రః ప్రస్థాతు మైచ్ఛత.

౨౧

తస్యాభిప్రాయ మాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
వహ త్వయ మలం తావ త్పథాఽనేన తు రాక్షసః.

౨౨

యథా చేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథా వహతు రాక్షసః,
అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః.

౨౩

స తు స్వబలవీర్యేణ సముత్తివ్య నిశాచరః,
బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః.

౨౪

తా వారోష్య తత స్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః,
విరాధో నినదౌ ఘోరం జగామాఽభిముఖో వనం.

౨౫

వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్మహద్భి ర్వివిధై రుపేతం,

(స ఇతి.) అప్రకంప్యా చాలయితుమ ప్యశక్యః, కింపునః పరిగృహీతు? మితి కవిః
పరిహసతి. రౌద్రః రౌద్రాకృతిః, అప్రకంప్యత్వే హేతుః (నరవ్యాఘ్రా వితి.) నరవ్యాఘ్రౌ
వరుషోత్తమః.

౨౬

(తస్యేతి.) అభిప్రాయం వనాంతర్నయనేచ్ఛాం, వహతు నౌ ప్రాపయతు, అనేన అవాభ్యాం
గంతవ్యేన పథా వహతు, అథవా యథేచ్ఛతి యేన మార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి, తథా వహతు.
ఉభయథాపి న దోష ఇతి భావః. తత్ర హేతు మాహ (అయమితి.) నః వనమధ్యగమనేచ్ఛానా
మస్మాకం.

౨౭-౨౮

(స త్వితి.) అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ, సముత్తివ్య బాలావివ స్కంధగతౌ చకార, తయో
రిచ్ఛావశాదితి భావః.

౨౯, ౩౦

ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టౌ విత్యాశయేనాహ (వన మితి.) శివాః సృగాలవిశేషాః,
తాభి ర్యుతం, వ్యాళమృగైః దుష్టమృగైః, 'దుష్టే ద్విపే శ్వాప దే చ వ్యాళః పుంస శరేపి చే' తి.

(విరాధసంహరః)

నానావిధైః పక్షికై ర్విచిత్రం శివాయతం వ్యాళమృగై ర్వికీర్ణం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, తృతీయ స్కంధః.

అథ చతుర్థ స్కంధః

హియమాణౌ తు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ,

ఉచ్యైస్స్వరేణ చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుఖజా భుజౌ. ౧

ఏష దాశరథీ రామ ససత్వవాం చీలవాం చ్చుచిః,

రక్షసా రౌద్రరూపేణ హియతే సహలక్ష్మణః. ౨

మాం వృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలా ద్వీపిన స్తథా,

మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థా నమ స్తే రాక్షసోత్తమ. ౩

బాణః. అత్ర సగ్గే భగవత స్సాయత్తసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహే తావపి నిర్భయత్వం చ దర్శితం. అస్మిన్ సగ్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, తృతీయ స్కంధః.

అగ్నిశ్లోకః

అథ చతుర్థ స్కంధః

అథ పరమపురుషవహనఫలం పక్తు ముపక్రమతే (హియమాణౌ విత్త్యాది.) చుక్రోశ రామ స్యాతిమానుషం చర్మిత మవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః. (ఏష ఇతి.) సత్యవాన్ సత్యవచనవాన్, శీలవాన్ సదాచారసంపన్నః, శుచిః ఋజుబుద్ధిః, ఏవం దైవం ప్రత్యా క్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహ (మా మితి.) వృకాః ఈహమ్మగాః. 'కోక స్త్రీహమ్మగే వృక' ఇత్యమరః. శార్దూలాః మహావ్యాఘ్రాః, ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. 'వ్యాఘ్రో మృగారి శార్దూలో హింసారు శ్చితకీ మృగాత్, చండ శ్చల్ప స్త్వయం ద్వీపీ'తి వై జయంతి. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశతి పూర్వేణాన్వయః.

తస్యా స్రద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్య రామలక్ష్మణౌ,
వేగం ప్రచక్రతు ర్విరో వధే తస్య దురాత్మనః.

౪

తస్య రౌద్రస్య సౌమితి ర్భాహుం సవ్యం బభంజ హ.
రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షనః.

౫

స భగ్న బాహు స్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః.

ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః.

౬

ముష్టిభి ర్దానుభిః పద్భిః సూదయంతే తు రాక్షసం,
ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్ప్రిపేషతుః.

౭

స విద్ధో బహుభి ర్భాతైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః,
నిష్ప్రిష్టో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః.

౮

తం ప్రేక్ష్య రామ స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం,
భయే వ్యభయద శ్శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్.

౯

(తస్యేతి.) (సవ్య మితి.) నను విరాధాదానే కబంధాదానే చ లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో
దక్షిణం భుజ మచ్చినది త్యవిశేషణోచ్యతే. కిమత్ర నియామక? మితి చేత్, ఉచ్యతే. సర్వదా
లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి. అతో గృహ్లా దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం
చాచగృహ్లాది త్యవిరోధః. తరసా బలేన.

౫

(స ఇతి) సంవిగ్నః భీతః.

౬

(ముష్టిభి రితి.) బహువచన మావృత్త్యా, ఉద్యమ్యోద్యమ్య సూదయంతే ముష్ట్యాదిక
ముద్భృతోద్భృత్య ప్రహరంతే, స్థండిలే భూతలే.

౭. ౮

(త మితి.) భయే వ్యభయదః శపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే.

౯

(విరాధసంహారః)

తపసా పురుషవ్యాఘ్రు రాక్షసోఽయం న శక్యతే,
శస్త్రేణ యుధి నిరేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦

తచ్చుక్త్వా రాఘవేతోక్తం రాక్షసః ప్రశితం వచః,
ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧

హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్రు శక్రతుల్యబలేన వై,
మయా తు పూర్వం త్వం మోహం న జ్ఞాతః పురుషర్షభః. ౧౨

కౌసల్యానుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా,
వైదేహీ చ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩

అపి శాపా దహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం,
తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శ్శస్త్రో వైశ్రవణేన హ. ౧౪

(తపసేతి.) శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః, నిఖనావహే భూమా నిక్షిపేవ. ౧౦

(తదితి.) ప్రశితం వినయాన్వితం యథా తథా, ప్రోవాచే త్యన్వయః. ౧౧

రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజాన న్నాహ (హత ఇత్యాది.) త్వయేతి శేషః. పురుషర్షభః
పురుషోత్తమ స్త్వం, రామత్వేనాఽవతిర్ణ ఇతి న జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨

జ్ఞానప్రకారమాహ (కౌసల్యేతి.) తాత సర్వలోకజనక, త్వం కౌసల్యాయా న్నుప్రజాః,
'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేదయో' రిత్యసిచ్. ఇతివిదితోఽస్మి. మహాభాగా శ్రీవైదేహీ త్యవగతా,
అయం చ త్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదను వర్తనజ కీర్తిమా లక్ష్మణ ఇతి విదితః. ౧౩

ఏతావత్పర్యంతం కుతో న జ్ఞాతవానసీ త్యజ్ఞాహ (అపీతి.) అపి ర్గద్వాయాం. కస్య కేన
శాప ? ఇత్యత్రాహ (తుంబురు రీత్యాది.) అహమితి శేషః. ౧౪

ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః,
యదా దాశరథీ రామ స్త్రావం వధిష్యతి సంయుగే.

౧౫

తదా ప్రకృతి మాపన్నే భవాః స్వర్గం గమిష్యతి,
ఇతి వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ.
అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ,

౧౬౪

తవ ప్రసాదా న్ముక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్.
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు పరంతప,

౧౬౫

ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః ప్రతాపవాః.
అధ్యర్థయోజనే తాత మహర్షి సూర్యసన్నిభః,
తం ఊప్ర మభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాన్యతి.

౧౯

అవటే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ,

(ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది.) ఉపకారస్మృత్యోపశ్లేకయతి (మహాయశా ఇతి.) ప్రకృతిం స్వరూపం. శాపవిమిత్రమాహ (అనుపస్థీయమాన ఇతి.) రంభాసక్తం మాం, అనుపస్థీయమానః అవసరే మయా ఆసేష్యమానః, అతవీవ సంక్రుద్ధః, రాజా అన్మత్వామి, వైశ్రవణః, ఇతి ఉక్త ప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి, వ్యాజహార, పునర్మయా ప్రసాద్యమాన, ఇత్యబ్రవీ చ్చ ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా.

౧౫-౧౬౪

(తవేతి.) స్వంభువనం స్వర్గలోకం. ఉపకారస్మృత్తా మంగళమాశాస్తే (స్వస్తి ఇతి.) ౧౬౫
వాచికకైంకర్య మాతవేతి. (ఇత ఇతి.) ప్రతాపవాః మహాతపాః, అధిక మర్థం యస్య తదత్యర్థం, తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్, సార్థయోజన ఇత్యర్థః. ఊప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం, తే త్వత్తః, శ్రేయః బ్రహ్మలోకం, విధాన్యతి పోషయిష్యతి. యద్వా, తే శ్రేయః నివాసస్థాన ప్రవేశనాదికం.

౧౬౫-౧౯

(అవట ఇతి.) అవటే శ్వభే, కుశలీ అర్చితాణామపకుశలయుక్తః, గతసత్త్వానాం గతా

(విరాధసంహరః)

- రక్షసాం గతసత్త్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః.
అవతే యే నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనాః, ౨౦౪
- ఏవ ముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధ శ్వరపీడితః.
బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః, ౨౦౫
- తచ్చుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ.
కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాఽస్య లక్ష్మణ,
వనేఽస్మిన్ సుమహా చ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః. ౨౧
- ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతా మితి,
తస్థౌ విరాధ మాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాన్. ౨౨
- తతః ఖనిత్ర మాదాయ లక్ష్మణ శ్వర్వాభ్ర ముత్తమం,
అఖన త్పార్శ్వత స్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః. ౨౩
- తం ముక్తకంఠం నిష్పిష్య శంకుకర్ణం మహాస్వనం,
విరాధం ప్రాక్షిప చ్ఛ్వభై నదంతం భైరవస్వనం. ౨౪

సూనాం. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు ష్చ' త్యమరః. ఏషః అచటప్రక్షేపః.
అస్య ధర్మస్య ఫలమాహ (అచట ఇతి) ౨౦౪

(ఏవ మితి) స్వర్గసంప్రాప్తః. సంప్రాప్త ప్రాయ ఇత్యర్థః. ఖననానంతరం స్వర్గ
ప్రాప్తే. ౨౦౫, ౨౧

(కుంజరస్యేత్యాది) శ్లోకద్వయం. వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే (ప్రదరః
ఖన్యతా మితి.) ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః. ౨౨

(తత ఇతి.) ఉత్తమం అతినిమ్నం. మహాత్మనః మహాకాయస్య. ౨౩

(త మితి.) ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం, అతఏవ మహాస్వనం, శంకుకర్ణం-శంకుః
కీలం, తత్పద్మశకర్ణం, గర్దభాకారం వా. 'శంకుకర్ణే గర్దభోష్ట్రే' వితి బాణః. భైరవస్వనం భయంకర
ప్రతిధ్వనం యథా భవతి తథా, నదంతం. మహాస్వన మిత్యుక్త స్వభావోక్తిః. అత్రోచ్చారణ
రూపకార్యోక్తి రితి భిదా. ౨౪

త మాహవే నిర్జిత మాశువిక్రమా స్థిరా వుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ,
ముదాఽన్వితౌ చిక్షిపతు ర్భయావహం నదంత ముత్తిప్య బిలేతు రాక్షసం. ౨౭

అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్తభౌ,
సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదా వుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రవక్రతుః. ౨౮

స్వయం విరాధేన హి మృత్యు రాత్మనః ప్రసహ్య రామేణ వధార్థ మీప్సితః,
నివేదితః కాననచారిణా స్వయం న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేదితి. ౨౯

తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతి స్తస్య బిలప్రవేశనే,
బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితం. ౩౦

ప్రహృష్టరూపా వివ రామలక్ష్మణౌ విరాధ ముర్వాన్యః ప్రదరే నిహత్య తౌ,
ననందతు ర్వితభయౌ మహావనే శిలాభి రంతర్దధతు శ్చ రాక్షసం. ౩౧

సమస్త ముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్యతి (తమాహవ ఇత్యాదినా.) సంయతి
యుద్ధే, స్థిరా. ౨౭

బిలప్రక్షేపనిమిత్త మాహ (అవధ్యతామితి.) మహాసురస్య వృత్తాద్యసురసదృశస్య,
సమర్థ్య ఆయమేవాఽస్య పథోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య. ౨౮

న కేవలం స్వనిశ్చయః, విరాధేన చానంతరం తథోక్త మిత్యాహ (స్వయమితి.) కానన
చారిణా రామేణ, ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, అత్తినే వధార్థం స్వయమిప్సితః, మృత్యుః బిలప్రవేశ
రూపవధోపాయః, 'న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేది' త్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య, స్వయం నివేదితః
ఉక్తో హితి యోజనా. ౩౦

(తదేవేతి.) రామేణ తద్భాషిత మేవ నిశమ్య, తస్య విరాధస్య, బిలప్రవేశనే మతిః
కృతా. రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా, వనం వినాదిత మితి యోజనా. ౩౧

(ప్రహృష్టేతి) ప్రహృష్టరూపా పులకితశరీరా, వస్తుతో హర్ష శాకా వనయౌ ర్భూప్తః, కింతు
తన్నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి. ౩౧

(విరాధసంహారః)

తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకాయౌకౌ నిహత్య రక్షుః పరిగృహ్య మైథిలీం,
విజహృతు స్తౌ ముదితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ. ౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుర్థ స్కర్గః.

—*—

అథ పంచమ స్కర్గః

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం గాక్షసం వనే,
తత స్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాక్. ౧౫
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసం,
కష్టం వన మిదం దుర్గం న చ స్మ వనగోచరాః.
అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం శరభంగం తపోధనం, ౨౫

(తత ఇతి.) పత్నిసహితస్య రామస్య, తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చేపమాన
మాహ (చంద్రదివాకరా వివేతి.) ౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుర్థస్కర్గః

—*—
అథ పంచమ స్కర్గః

ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతే రానుషంగిక ఫలభూతం విరాధవధ
మభిధాయ, ఖరాదివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యతా, తదుచితసౌలభ్య
దర్శనాయ శరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే. (హత్వేత్వాది.) (పరిష్వజ్య సమా
శ్వాస్యచేతి.) విరాధాంకస్పర్శజభయమఃఖప్రిదాశాంత్యర్థమితి భావః. ౧౫

(కష్టం) కృష్ణం, గహనం వా. కృష్ణ గహనయోః కష్ట ఇత్యనిఙ్గిష్టా. అతఏవ దుర్గం
విషమం, విశ్రమామోగ్య సిత్యర్థః. ౨౫

అశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోఽభిజగామ హ.

తస్య దేవప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః,

౩౪.

సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహా దద్భుతం.

విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవైశ్వానరోపమం,

౪౪.

అవరుహ్య రథోత్సంగా త్సకాశే విబుధానుగం.

అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరం,

౫౪.

సుప్రభాభరణం దేవం విరజోఽంబరధారిణం.

తద్విదైరేవ బహుభిః పూజ్యమానం మహాత్మభిః,

౬౪.

హరిభి ర్వాజిభి ర్యుక్త మంతరిక్షగతం రథం.

దదర్శాఽదూరత స్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభం,

౭౪.

(అశ్రమమితి.) తస్య విరాధోక్తస్య, దేవప్రభావస్య, దేవతుల్య వైభవస్య, తపసా సాధనేన, భావితాత్మనః సాక్షాత్కృత పరబ్రహ్మణః. తపసా బ్రహ్మవిజ్ఞానస్యేతి శ్రుతేః. ౩౪

(సమీప ఇత్యాది.) మహా దద్భుతం మహాశ్చర్యభూతం కిమపి వస్తు, విభ్రాజమానం వపుషా విభ్రాజమానవపుష మిత్యర్థః. వైశ్వానరా సూర్యవ్యతిరిక్తా స్తేజాని, సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమ మిత్యర్థః. ౪౪.

(అవరుహ్యేతి.) తతః కించిత్సమీపగమనానంతం, రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్య, వసుధా మసంస్పృశంతం, అభూమిస్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్. సకాశే సమీపే, విబుధానుగం విబుధా అనుగాః యస్య తం, విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ. ౫౪.

(సుప్రభా న్యాభరణాని యస్య తం) దేవం దేదీప్యమానం, విరజో నిర్మల మంబరం ధర్తుం శీలమస్యాస్తేతి విరజోంబరధారిణం, తద్విదైః ఇంద్రతుల్యాకారైః. దదర్శే త్యనుషంగః. ౬౪.

(హరిభి రితి.) హరిభిః శ్యామైః. యద్వా, వాజిభిః పేగవద్భిః, హరిభిః అశ్వైః, తస్య ఇంద్రస్య. ౭౪.

(శరభంగమహర్షే ద్దర్శనం)

పాండురాభ్రమనప్రఖ్యం చంద్రమండలసన్నిభం.

అపశ్య ద్విమలం చత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితం,

౮౪

చామరవ్యజనే చాగ్రే రుక్మదండే మహాధనే.

గృహీతే వరనారీఖ్యాం ధూయమానే చ మూర్ధని,

౮౫

గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః.

అంతరిక్షగతం దేవం వాగ్భి రగ్ర్యాభి రీడిరే,

౧౦౪

సహసంభాషమాణే తు శరభంగేజ వాసవే.

దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,

రామోఽథ రథ ముద్దిశ్య లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్.

౧౦౫

అర్చిష్మంతం శ్రీయా జుష్ట మద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ,

ప్రతపంత మివాదిత్య మంతరిక్షగతం రథం.

౧౦౬

(పాండురాభ్రస్యేన) ఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యన్య తదితి త్వేత్యే దృష్టాంతః.

చంద్రమండలసన్నిభ మితి పృతతాయాం, చిత్రమాల్యై ర్లంబమానకుసుమసరైః,

ఉపశోభితం.

౮౪

(చామరేతి.) చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే, మహాధనే బహుమూల్యే, మూర్ధ్ని,

తస్యేతి శేషః. అపశ్యది త్యనుసంగః.

౮౫

(గంధర్వేతి.) ఈడిరే తుష్టువుః. ఈడమానా నపశ్య దిత్యర్థః.

౧౦౪

(సహిత్యాది.) సార్థశ్లేక ఏకాన్యయః. తత్ర తదానీం, రామ ఇతి పదస్యావృత్తిః క్రియా

భేదాత్, అతో న వునరుక్తిః. ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య, శరభంగేజ సాకం వాసవే సంభాషమాణే

నతి, తత్ర సమయే, రామ శ్చతక్రతుం దృష్ట్వా, తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ, ఉద్దిశ్య ప్రద

ర్శయన్ స, అథ లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి యోజనా.

౧౦౬

(అర్చిష్మంత మితి.) అర్చిష్మంతం సతేజస్కం, శ్రీయా కాంత్యా. (య ఇతి.) వురు

యే హయాః పురుషాతస్య పురా శక్రస్య న శ్రుతాః,
అంతరిక్షగతా దివ్యాస్త ఇమే హరయో ద్రువం.

౧౩

ఇమే చ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠం త్యభితో రథం,
శతం శతం కుండలినో యువానః ఖడ్గపాణయః.

౧౪

విస్తీర్ణ విపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః,
శోణాంశువసనా స్సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః.

౧౫

ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా జ్వలనసన్నిభాః,
రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికం.

౧౬

ఏత ద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా,
యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః.

౧౭

హతస్య యజ్ఞభి ర్భూమశోహతస్య, నః అస్మాభిః. ఇమే హరితవర్ణాః, హరయః అశ్వాః తే.
యద్వా, త ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః.

౧౩, ౧౪

(ఇమే చేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. (శతం శత మితి.) ప్రతిదిశమితి శేషః.
విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః, శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః, ఏవం
భూతా య ఇమే తిష్ఠంతి త్యన్వయః. యేషాం సర్వేషా మురోదేశేషు, హారాః, జ్వలనసన్నిభాః
అగ్నివ చ్చుక్షభాస్వరాః, దృశ్యంతే, రూపమిత్యత్రాపి ఇమే ఇత్యధ్యాహర్యం. పంచవింశతివర్షాః
పరిమాణ మస్య పంచవింశతివార్షికం, త దస్య పరిమాణ మితి తక్, వర్షస్యాభవిష్యతి త్యుత్తర
పద్యుద్ధిః. ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి, అదభ్యసాది త్యదాదేశః. పంచవింశతి
వార్షిక మితి యౌవనావస్థావ్యతే. 'కౌమారం స్వా త్పంచదశా ద్యౌవనం తు తతః పర' మిత్యుక్తే.
త ఇమే సురా ఇత్యధ్యాహర్యం. తత్ర యుక్తి మాహ (ఏతద్ధీతి.) ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం.
వయః శరీరావస్థా. దేవానాం నిత్యదా భవతి. నిత్యదేతి నిపాతః. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ, యథేమే వసనా
భరణాదిభి శ్చారుదర్శనాః, తథా కిల దేవా ఇతి యోజనా.

౧౫-౧౭

శోణాశ్వవసనా ఇతి పాఠే శోణా అశ్వా వసనాని చ యేషాంతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శరభంగమహర్షేర్దర్శనం)

ఇహైవ సహ వైధేహ్య ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ,
యావ జ్ఞానా మ్యహం వ్యక్తం క విష ద్యుతిమా న్రథే.

౧౯

త మేవ ముక్త్యా సౌమిత్రి మిహైవ స్థీయతా మితి,
అభిచక్రామ కాకుత్స్థ శ్శరభంగాశ్రమం ప్రతి.

౨౦

తత స్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచిపతిః,
శరభంగ మనుప్రాప్య వివిక్త ఇద మబ్రవిత్.

౨౧

ఇహాపయా త్యసౌ రామో యావ న్నాం నాభిభాషతే,
నిష్ఠాం నయతు తావత్తు తతో మాం ద్రష్టు మర్హతి.

౨౨

జితవంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహ మచిరా దిమం,

(ఇహైవైత్యాది.) రథే ఇత్యనేన తదానిం రామం దృష్ట్వా రథ మారూఢ ఇత్యవగమ్యతే.
యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి. యావత్పురారిపాతయో ర్గదితి లట్. వ్యక్తం అనుమితిం వినా స్పష్టం,
ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామిత్యర్థః. విరహోఽసహిష్టుతయాఽనువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రదిశ్య
జగామేత్యాహ (తమేవ మితి). ౧౯-౨౦.

(తత ఇతి.) అనుప్రాప్య ఏకాంతవనశ్రవణాయ సమీప మాగత్య, వివిక్తే రహసి,
వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్. ౨౧

(ఇహాపయాదిత్యాది.) అసౌ రామః. ఇహ మత్సమీపే, ఉపయాతి ఉపయా ససౌ యావతి
కాలే మాం నాభిభాషతే తావత్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తం నయతు. 'నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాంతా'
ఇత్యనురః. మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు, మయా సంభాషణేఽస్య
దేవత్వప్రకటనం స్యాదితి భావః. సంభాషణాభావేపి దర్శన మస్మిత్కృత ఆహ. (తత ఇతి) తతః
స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం, మాం ద్రష్టు మర్హతి స మాం పశ్యతు. ౨౨

భవాత్ తం పశ్య త్విత్యక్రాహ(జితవంత మితి.) రావణం జితవంతం. అతఏవ కృతార్థం.
కృతదేవప్రయోజనం, ఇమ మహ మచిరా ద్రష్టా ద్రష్టాస్మి. దర్శనసంభాషణాభ్యాం

కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యై స్సుదుష్కరం.

నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో ఘాం ద్రమ్భు మర్హతి, ౨౩౪

ఇతి వజ్రీత మామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసం.

రథేన హరియిక్తేన యయా దివ మరిందమః, ౨౪౪

ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవ స్సపరిచ్ఛదం.

అగ్నిహోత్ర ముపాసినం శరభంగ ముపాగమత్, ౨౫౪

తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామ స్సీతా చ లక్ష్మణః.

నిషేదు స్సమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమగ్రితాః, ౨౬౪

తత శ్శక్రొపయానంతు పర్యపృచ్ఛ త్స రాఘవః,

శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేదయత్. ౨౭౪

దేవత్య ప్రకటితా హని? రిత్నతాహ (కర్మేతి.) హి యస్మా, దన్యై ర్దేనై ద్దుష్కరం, మహత్కర్మ రావణవధాదికం, అనేన మానుషవేషేణ, కర్తవ్యం, తస్మా దిత్యర్థః. ౨౩౪

(ఇతితి.) ఇతి ఉక్తప్రకారేణ, తాపసం తాపసవేషం, మానయిత్వా బహుమాన్య, తం శరభంగ మామంత్ర్య, హరియిక్తేన అశ్వయుక్తేన, రథేన దివం యయా. ౨౪౪

(ప్రయాతే త్వితి.) రామాగమనేద్యోగకాల విచేంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్, సపరిచ్ఛదం ప్రాఖ్యాత్మయాపరివారసహితం యథా భవతి తథా, అగ్నిహోత్రం వహ్నిం, ఉపాసినం తత్ర ప్రవేశార్థ ముపరిష్ఠంతం, శరభంగ ముపాగమత్. ౨౫౪

(తస్యేతి.) సమనుజ్ఞాతాః అసనాయ కృతానుమతికాః, లబ్ధవాసాః మునిత్ లబ్ధాసనాః, తతో నిమగ్రితాః స్కృతాశ్చ సంతః, నిషేదుః. ౨౬౪

(తత ఇతి.) శక్రొపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం. ౨౭౪

(శరభంగమహర్షే ర్దర్శనం)

మామేష వరదో రామ బ్రహ్మలోకం నిశీషతి.

జిత ముగ్రేణ తపసా దుష్ప్రోవ మకృతాత్మభిః,

౨౮౪

అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమాన మదూరతః.

బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్వా మదృష్ట్యా ‡ ప్రియాతిథిం,

౨౯౪

త్వయాహం పురుషవ్యాఘ్ర * ధార్మికేణ మహాత్మనా.

సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితం,

౩౦౪

కథం న్యవేదయ దిత్వతాహ (మామితి.) సర్వేషాం వరం దదాతితి వరదః, ఏష ఇంద్రః, మాం బ్రహ్మలోకం, నిశీషతి నేతు మిచ్ఛతి. బ్రహ్మజ్ఞయేతి శేషః. ౨౮౪

తర్హి కిమర్థం న గతోసితిత్వతాహ (అహమితి.) హే నరవ్యాఘ్ర, అదూరతో వర్తమానం మనసి సదా సన్నిహితం, త్వం యోగతో జ్ఞాత్వా, ప్రియాతిథిం త్వా మదృష్ట్యా త్వదనుభవానందం విహయ, బ్రహ్మలోకం 'అబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తిన' ఇత్యుక్తలోకం, న గచ్ఛామి. ౨౯౪

తర్హి కేన సాధనేన కం లోకం గమిష్యసి త్వత్రాహ. (త్వయేతి.) ధార్మికేణ ధర్మ స్వరూపేణ, స్వార్థే తక్. మహాత్మనా సత్యసంకల్పేన, త్వయా సమాగమ్య త్వత్కలాక్షవిషయో భూత్వా, దేవసేవితం, 'యత్ర పూర్వే సాధ్యా స్సంతి దేవా' ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరిసేవితం, త్రిదివం త్రిపాద్యభూతిం, బ్రహ్మలోకా దుత్కృష్టం, గమిష్యామి. బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్రిదివం గమిష్యామి త్వనేనాయమర్థోఽనగమ్యతే. ౩౦౪

‡ ప్రియాతిథిం-ప్రియా అతిథయో భక్తాః యస్య తం, ఇతితత్త్వదీపికా. ౨౯౪

* త్వయేతి. హే దేవ, ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలన, కుతః? మహాత్మనా మహాః ఇగదాధారః అత్మా మూర్తి ర్యస్య, త్వయా పరమపురుషేణ. సమాగమ్య, త్రిదివం బ్రహ్మలోకం గమిష్యామితి భావః. నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజన పారిజాతస్య తవ దర్శనానందం విహయ మమ బ్రహ్మలోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి. తథాపి పూర్వమపి మయైవ శరీరాంతరై రనుభూత మపి బ్రహ్మలోకం స్వబలప్రారబ్ధకర్మాధీన గమిష్యామి, కిం కర్తవ్య మితి భావః. ఇతి తత్త్వ దీపికా.

అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకా జితా శ్శుభాః.

❖ బ్రాహ్మ్యశ్చ నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాః, ౩౦౪

ఏవ ముక్తీ నరవ్యాఘ్ర స్సర్వశాస్త్రవిశారదః.

ఋషితా శరభంగేణ రాఘవో వాక్య మబ్రవీత్, ౩౦౫

* అహ మేవాహరిష్యామి సర్వలోకా న్మహామునే.

అవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్ట మిహ కాననే, ౩౦౬

[కమేణ తథా భవిష్యతి అర్జితకర్మఫలాని ప్రథమ మనుభవేత్యత అహ (అక్షయా ఇతి.) బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః, నాకపృష్ఠ్యా స్వర్గలోకభవాః, అక్షయా శ్చిరకాలస్థాయినః, యే లోకాః భోగభూమయః, మయా అర్జితాః, తా మామకాః, ప్రతిగృహ్ణీష్వ, మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంతిష్ఠితి భావః. సర్వత్రా తిథిసత్కారః ప్రాతితిక్-౨ర్థః. కర్మణాం భగవదర్పణం నామ ఫలసంగత్యాగ కర్తృత్వ త్యాగపూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయాఽనుష్ఠానం. ౩౦౪

తదిద మంగీకుర్వః తస్య వాచిక కైంకర్యం నియమయతి (అహమేవేతి.) అహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ, సర్వలోకాః, త్వయా మయ్యర్పితాః. ఇహ కాననే, ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం, అవాసం త్విచ్ఛామి. తుశ్చేదేన త్వదభిమతదేశవివ వాస ఇత్యుచ్యతే, 'సా కాశీతి న చాకాశీతి భువి సాఽయోధ్యేతి నాధ్యాస్యత' ఇత్యాదిక మిహానుసంధేయం. ౩౦౫

❖ తనిశ్లోకి. (బ్రాహ్మ్యః) బ్రహ్మలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః, నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః, ఉభయత్ర దిగాదిభ్యో యదితి యిత్. (ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి.) సర్వేశ్వరే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం. అతిథిసత్కారవివక్షా ప్రాతితిక్. ఉత్తరత్ర మత్పూసాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్షణ ఇతిదమపి ఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ.

* తనిశ్లోకి, అహమేవాహరిష్యామి సంపాదయామి, ప్రదాస్యామిత్వర్థః. 'ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభి' రితి శ్లోకే, 'లభతే చ తతః కామా మయైవ విహితా' నితి భగవదుక్తేచ్ఛ.

(శరభంగస్య బ్రహ్మలోకగమనం)

రాఘవేదైవ ముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై,
శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాఽబ్రవీ ధ్వచః.

౩౪౪

ఇహ ధామ మహాతేజా స్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః,
వస త్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాన్యతి.

౩౪౫

సుతీక్ష్ణ మభి గచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినం,
రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాన్యతి.

౩౪౬

జమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతా మనువ్రజ,
నదీం * పుష్పొదుపవహం తత్ర తత్ర గమిష్యసి.

౩౪౭

విష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మాం,
యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః.

౩౪౮

(రాఘవేదేతి.) మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసి కృతవానితి
సూచయతి. ౩౪౪

(ఇహేతి.) ధార్మికః ధర్మచారీ, ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః, వసతి, అదూర ఇతి శేషః. ౩౪౫

(ఇమా మితి.) మందాకినీశబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభి రుపచర్యతే, అతఏవ చిత్రకూటే
వృక్షం, ప్రతిస్రోతా మితి బాబాక్షః. ప్రతిస్రోతనం కృత్వాఽనుస్మత్య వ్రజ, నద్యాం పూర్వ
వాహిన్యాం పురుషేణ పశ్యేమభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి. పుష్పొదుపవహం
ఉడుపః ప్లవః, ఉడుపాకారపుష్పచయావహా మిత్యర్థః. నదీం తత్రతత్ర గమిష్యసి త్యనేన
కృచిన్నదీతిరే కృచిద్వ్యవహితే చ మార్గ ఇత్యుచ్యతే. ౩౪౬

(విష పంథా ఇతి.) అనయోక్త్యా సుతీక్ష్ణశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే. అథ ముని
స్వస్వదేహత్యాగకాలే రామసన్నిధాన మర్థయతే (ముహూర్తం పశ్య తాత మానితి.). తాత సర్వ
లోకజనక. ౩౪౭

* పుష్పొదుపవహం పుష్పవల్లఘాన్ముడుపాని వహతితి తథా, యద్వా, పుష్పపస్తర
వహం ఇతి తత్త్వదీపికా.

తతోఽగ్నిం సునమాధాయ ముత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్.

శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ ముతాశనం,

౩౯౪

తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహగ్ని ర్మహాత్మనః.

జీర్ణాం త్వచం తథాఽస్థిని యచ్ఛ మాంసం సశోభితం,

రామస్తు విస్మితో భ్రాతృ భార్యయా చ సహాత్మవాన్.

౪౦

స చ పావకసంకాశః కుమార స్సమపద్యత,

ఉత్థాయాగ్నిచయా త్రస్మా చ్చరభంగో వ్యరోచత.

౪౧

స లోకా నాహితాగ్ని నా మృషీజాం చ మహాత్మనాం,

దేవానాం చ వ్యతికృమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత.

౪౨

(తతి ఇతి.) మంత్రవిత్ బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్, శరభంగః అగ్నిం, సునమాధాయ పరిస్తరణాదిభి రలంకృత్య. అజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రై ర్ఘృతాః, ముతాశనం ప్రవివేశ. అత్ర విధిః 'యద్యుక్తం తదావాప్తై బ్రహ్మమేధానలం వ్రజేత్. నాభివక్త్రాత్మగా నగ్ని నవరోప్య యథా స్థలం, సంస్కారయే' దితి.

౩౯౪, ౪౦

అథాఽస్య దేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి (స చేత్యాదినా.) కుమార లక్షణముక్తం రత్నాకరే 'బాలోఽథ సంవదశభి ప్రొంశద్భిస్తు కుమారక' ఇతి. బ్రహ్మ లోకం 'తేఽర్చిష మభినంభవం త్యర్చిషోఽహ రహ్న అహర్వమాణపక్ష మాహర్వమాణ పక్షాద్యాః పదుదజ్జేతి మాసాంస్తా మాసేభ్య స్సంవత్సరం సంవత్సరా దాదిత్య మాదిత్యా చ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యతం తత్పురుషోఽమానవ స్స వినా బ్రహ్మ గమయతి' త్యుక్తం బ్రహ్మత్మకం లోకం.

౪౩-౪౪

(ఋషిజాం శ్రీరామశరణాగతిః)

స పుణ్యకర్మా భవనే ద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శ హ,
పితామహశ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగత మిత్థువాచ హ. ౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచమ స్కంధః.

అథ పంచ స్కంధః

శరభంగే దివం యాతే ఓ మునిసంఘా సమాగతాః,
అభ్యగచ్ఛంత కాకుత్స్థం రామం జ్వలితతేజసం.

(స ఇతి.) అథ పితామహశబ్దేన సవిగ్రహపరమాత్మపరః, సర్వ మిదం శరభం
గన్య రామసాన్నిధ్య ప్రతిక్షయా వ్యజ్యతే. అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశ జ్ఞానాః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే,
పంచమ స్కంధః.

అథ పంచ స్కంధః

అరణ్యకాండే

ఏవం ఖరవధార్మి మునిజన శరణాగతిం వక్తుం తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థ
కారుణికత్వ ముక్త్యా, అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తు ముపక్రమతే (శరభంగ ఇత్యాది.) శరభంగే
దివం యాత ఇతి కాల ప్రదర్శనం, సుతిష్ఠాదీనాం విద్యమానత్వాత్. సమాగతాః సమ్మిళితాః.

ఓ స్వప్రకాశం పరం బ్రహ్మైవ, కకుత్స్థాన్యయేవతిర్థం స ద్భాగ్యవశేన అన్మద్గు
ప్తిగోచరోభూత్, అతోన్మత్తపోదానాదిక మద్య ఫలిత మితి దర్శనానందేన కృతార్థిభవితుం,
నిర్జనస్య ధనలాభే యథా, తద్వదానందనిర్భరా మునిసంఘా, నానాదిగ్భ్యః సమాగతా ఇతి
చత్వరీవికా.

ॐ వైఖానసా వాలఖిల్యా స్సంప్రజ్ఞానా మరీచిపాః,
అశ్మకుట్టాశ్చ బహవః పత్రాహరాశ్చ ధార్మికాః.

దంతోలూఖలిసశ్చైవ తథైవోన్మజ్జకాః పరే,
గాత్రశయ్యా అశయాశ్చ తథైవాభ్యావకాశకాః.

మునయ స్సలిలాహరా వాయుభక్షాస్తథాఽపరే,
అకాశనిలయాశ్చైవ తథా స్థండిలశాయినః.

(వైఖానసా ఇత్యాది.) 'యే నఖాః తే వైఖానసాః, యే వాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇత్యుక్త రీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః. సదా శరీరం సంప్రక్షాళయంతితి సంప్రక్షాళాః, మరీచి శ్చంద్రసూర్యాదికిరణాః సదా విబంతితి మరీచిపాః, సదా అంతఃకిరణాః ప్రవేశయంతో విప్రుతాస్యా ఇత్యర్థః. అశ్మభి రాత్మశరీరాణి కుట్టంతి త్యశ్మకుట్టాః, పత్రాహరాః పర్వాశనాః.

(దంతా నివోలూఖలం, తదేషా మస్తీతి దంతోలూఖలిసః) దంతై రేవ విహ్యదితుష నిర్మోకం కృత్యా భక్షయంత ఇత్యర్థః. ఉన్మజ్జకాః శిరోమాత్ర ముద్భృత్య సదా జలావగాధాః, గాత్ర మేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః, ఉరసి పృష్ఠేఽంసయో ర్వా శిరః కృత్యా శయానా ఇత్యర్థః. అతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన పునరుక్తిః, అశయాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః. అభ్యావకాశకాః వర్షవాతాతపాది వ్యనావృతదేశ వివ వర్తమానాః.

(సలిలాహరా) సలిలమాత్రాహరాః, వాయుభక్షాః వాయుమాత్రభక్షాః, అకాశే వృక్షా గ్రాదౌ నిలియంత ఇత్యాకాశనిలయాః, స్థండిలే కుశాద్యాస్తృతభూతలే శరత ఇతి స్థండిలశాయినః.

* బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః, కేశజాతా వాలఖిల్యాః, యే నఖాః తే వైఖానసాః, యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః. యద్వా, విభవసమునినా ప్రోక్తం స్మృత మధికృత్య తన్మాగ్ధానుసారిణో వైఖానసాః, వాలఖిల్యాస్తు నవేఽన్నే లభ్యే పూర్వసంచితత్యాగినః, సంప్రక్షాళాస్తు భగవతః శ్రీపాదప్రక్షాళనజాతా మహర్షయః. యద్వా, ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం తద్వినియుజ్య వర్తంతే యే తే వా సంప్రక్షాళాః, అశ్వస్తరికా ఇత్యర్థః. మరీచిపాః చంద్రికాపాయినః, అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగాద్వి నశ్మన్యేవ కుట్టయంతితి తథా. ఇతి తత్త్వదిపికా.

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

వృతోపవాసినో దాంతా స్తథాఽఽర్ధ్రపటవాససః,
సజపాశ్చ తపోనిత్యా స్తథా పంచతపోఽన్వితాః.

౫

సర్వే బ్రాహ్మ్య శ్రియా జుష్టా దృఢయోగా స్సమాహితాః,
శరభంగాశ్రమే రామ మభిజగ్ముశ్చ తాపసాః.

౬

అభిగమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరం,
ఊచుః పరమధర్మజ్ఞ మృషిసంఘా స్సమాహితాః.

౭

త్వ మిత్యాకుకులస్యాఽస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ,
ప్రధానశ్చసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ.

౮

విశ్రుత స్త్రిమ లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ,
పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః.

౯

(వృతోపవాసినః.) వృతోపవాసనిరతాః, సర్వాహరణాన్యా ఇత్యర్థః. ఆర్ద్రపటవాససః
ఆర్ద్రపటవసనశీలాః, సజపాః సదా జపశీలాః, తపోనిత్యాః స్వాధ్యాయ మధీతే తపవిప తత్రప్యతే,
తపో హి స్వాధ్యాయ' ఇత్యుక్త సదాస్వాధ్యాయపారాయణరూప తపోనిష్ఠాః, పంచతపోఽన్వితాః
గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః. బ్రాహ్మ్య శ్రియా బ్రహ్మఽధ్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన, దృఢః
పరిపక్వః, యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః, సమాహితాః యోగైకా
గ్రచిత్తాః, వివంభూతా స్తాపసాః రామ మభిజగ్ము రిత్యన్వయః. మునివైవిధ్యోక్తి ర్దర్శనీయ
త్వయ. అత్రాభిజగ్ము రిత్యనేన శరణాగతి రుక్తా.

౬

(అభిగ మ్యేత్యాది.)

౭

ఇక్ష్యాకుకులస్య ప్రధానః. పృథివ్యాశ్చ నాథః, ప్రథమే దృష్టాంతః (దేవానా మితి.)
యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతి రితి తవ నామేత్యర్థః.

౮

(విశ్రుత ఇతి.) యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్యా, విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ,
త్రిమ లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు, విశ్రుతః ప్రసిద్ధః. పితృభక్తి స్త్యయి పుష్కలా, తద్య
చనేన లబ్ధిస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్. సత్యం సత్యవచనం చ, త్వయి పుష్కలం, భరత ప్రార్థన
యాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాఽభంజనాత్. ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః, శరభంగానుగ్రహత్.

౯

త్వా మాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలం,
అర్థిత్వా న్నాథ వత్సామ స్తవ్చ నః క్షుంతు మర్హసి.

౧౦

అధర్మస్తు మహం స్రాత భవే తస్య మహిపతే,
యో హరే ద్బలిషడ్భాగం నచ రక్షతి పుత్రవత్.

౧౧

యుంజాన స్సాన్వనివ ప్రాణాః ప్రాణై రిష్టాః సుతా నివ,
నిత్యయుక్త స్సదా రక్షాః సర్వాః విషయవాసినః.

౧౨

ప్రాప్నోతి శాశ్వతిం రామ కీర్తిం స బహువార్హికీం,
బ్రహ్మణ స్థాన మాసాద్య తత్ర చాపి మహియతే.

౧౩

(త్వా మితి.) ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సల మిత్యుక్తానువాదః. అర్థినో యాచకా సైషాం భావోఽర్థిత్వం, యజ్ఞే త్యర్థః. సా చ రక్షానిరసనవిషయా. తయా త్వాం కించి ద్వజ్ఞామః. తత్ క్షంతు మర్హసి. అర్తతయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం. అర్త్యతిశయేన విజ్ఞాపనం తు క్షమస్యే త్యర్థః. ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యపసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం. ప్రార్థనం తు స కర్తవ్యం. హతాత్ కృతేపి క్షాపణం కర్తవ్య మిత్యుక్తం భవతి.

౧౦

స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావిక మితి దర్శయిష్యంతః ఔపాధికం లౌకికరాజ రక్షణప్రకారం దర్శయంతి (అధర్మ స్త్రిత్యాదీనా.) యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి. హృత్వా చ తాః స రక్షతి, తస్య మహా నధర్మః. బలిః కరః, 'భాగధేయః కరో బలి' రిత్యుషరః. షష్టో భాగ షడ్భాగః. లుప్తపూరణో నిర్దేశః. బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః.

౧౧

ఏవ చురక్షణే పృత్యవాయ ముక్త్యా రక్షణేభ్యుదయ మాహుః (యుంజాన ఇతి.) యుంజానో యతమానః, నిత్యయుక్తో ఏత్యావహితః, సర్వాః స్వవిషయవాసినః, స్వకీయాః ప్రాణానివ, ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి, ఇష్టాః సుతానివ చ యో రక్షతి స మహిపతిః, బహువార్హికీం బహుకాలస్థాయినీం, శాశ్వతిం అనువృత్తాం. 'ముహుః పునఃపున శ్శశ్య' దీతి బాణః. భావార్థేణ. తతో జీవే. కీర్తిం ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మణ స్థాన మాసాద్య, తత్ర బ్రహ్మణా, మహియతే పూజ్యతే చ.

౧౨-౧౩

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

య త్కరోతి పరం ధర్మం ముని ర్మూలఫలాశనః.

తత్ర రాజ్ఞ శ్చ శ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః.

౧౪

సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్,

త్వన్నాథోఽనాథవ ద్రామ రాక్షసై ర్భాధ్యతే భృశః.

౧౫

యస్తు కరప్రదానాఽనమర్థో మునిజన స్తద్రక్షణం కుత? ఇత్యత్రాహ (య దీతి) య ధర్మం, తత్ర ధర్మే, రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః చతుర్థాంశో భవతి.

౧౪

ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫల ముక్త్యా ధర్మానపేక్షే రామే శరణాగతిరేవ రక్షణ హేతు రిత్యాహుః (సోఽయ మిత్యాదినా) సః పూర్వోక్తవై భానసాదిరూపః, బ్రాహ్మణాః భూయిష్ఠాః అధికాః యస్మిన్ స బ్రాహ్మణభూయిష్ఠః, క్షత్రియవై శ్యవానప్రస్థ సంభవాన్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యుక్తం. యద్వా, బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదాః. తదధీతే తద్వేదే త్యిన్. వానప్రస్థానాం తృతీయా శ్రమిణాం గణః. త్వం నాథో యస్మాఽసౌ త్వన్నాథః, అనాథవత్ బాధ్యతే.

౧౫

౪ నను క్వచిత్ వష్టో భాగ ఉచ్యతే, అత్ర చతుర్థో భాగో భణ్యతే, క్వచి ద్వితీయో భాగః పత్యతే. తత్కథ? మితి చే దుచ్యతే. ఉపవాసిభిక్షాహరజన కృతధర్మాత్ వష్టో భాగః, రాజపరపాలిత దేశసంభూతిఫలాశినో ధర్మా శ్చతుర్థో భాగః. తదన్నపానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయో భాగః. 'యస్మాఽన్నపానపుష్టాంగః కురుతే ధర్మ సంచయం, అన్నప్రదాతు స్తస్యార్థం కర్తృశ్చార్థం న సంశయ' ఇతి స్మరణాత్ ఇతి తత్త్వదీపికా.

సో తనిశ్లోకే. సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవై శ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచి దిహ సంతితి వ్యజ్యతే. యద్వా, బ్రహ్మవి ద్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణత్వాదిపరమైకాంతి ధర్మ నిష్ఠ ఇత్యర్థః. అతఏవ, త్వన్నాథ ఇత్యేకం పదం. త్వమేవ నాథో యస్య సః. తేనానన్యశేషత్వ ముక్తం. తస్యైవ నాథనీయత్వేనాఽనన్యసాధనత్వా ఽనన్యభోగ్యత్వే కథితే, అతఏవ మహా నిరతి శయమహిమయుక్తః. తథావిధోఽన్యనాథవ దయం వద్యతే. అన్న త్పరాభవో నాథ న తేఽనురూప ఇతి భావః.

- † విహి పశ్య శరీరాణి మునీనాం భావితాత్మనాం,
హతానాం రాక్షసై ర్ద్వైరై ర్భూహూనాం బహుధా వనే. ౧౬
- పంపానదీనివాసానా మనుమందాకినీ మపి,
చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహత్. ౧౭
- వివం వయం న మృష్యామో విప్రకారం తపస్వినాం,
క్రియమాణం వనే ఘోరం రక్షాభి ర్భీమకర్మభిః. ౧౮
- తత స్త్వాం శరణార్థం చ * శరణ్యం సముపస్థితాః,
పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానా నిన్ శాచరైః. ౧౯

బాధామేవ దర్శయంతి (విహిత్యాదినా,) దూరే సమ్యక్ స దృశ్యత ఇత్యత విహి పశ్య త్యుక్తం. భావితాత్మనాం ధ్యాతాత్మనాం, బహుధా చేదనభేదనభక్షణాదిభిః, ౧౬

హతానాం బహునా మిత్యుక్తం వివృణోతి (పంపేతి.) (అనుమందాకినీ మపితి.) అనుర్లక్షణే కర్మప్రపచనీయః. మందాకినీ శరభంగాశ్రమవాహినీం, మందాకిన్యా ప్రటవానినా మిత్యర్థః. కదనం హింసా. ౧౭

శరీరాణ్యుపేక్ష్య తపస్వితాం, కిం హింసాభయేనే త్యాశంక్య న వయం స్వశరీరపీడాతో భీతాః, కింతు మహత్సు గరీమస్సు క్రియమాణం కదనం న మృష్యామ ఇత్యాహుః (ఏవ మితి.) విప్రకారం నికారం. 'నికారో విప్రకార స్సాన్యో' దిత్వమరః. స్వజనపీడా దుస్సహేతి భావః. ౧౮

(తత ఇతి.) శరణార్థం రక్షణార్థం. సముపస్థితాః ప్రపన్నాః, గత్యర్థాకర్మకేత్వాదినా కర్తరి క్తః. ౧౯

† తనిశ్లోకీ. మునీనాం సర్వేశ్వరమననపరాణాం, భావితాత్మనాం నిదిధ్యాసనవిష్టానాం, హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి కారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం. బహుధా హతానాం అంగప్రత్యంగం శస్త్రుభిన్నానా మస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి వ్యజ్యతే.

* తనిశ్లోకీ. (శరణ్య మితి.) నిరుపపదేన సర్వలోకశరణ్యత్వముక్తం. తేన తదుపయుక్తగుణాః స్వామిత్యాదయః పూర్వబంధనారాయణపదోక్తాః స్మారితాః. శరణార్థం ఉపాయం తరస్థానే నివేశయితు మిత్యర్థః. సముపాగతాః విశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వకం రక్షభరసమర్పణం కృతవంతః. సః పరిపాలయేతి గోప్రత్యవరణోక్తిః ఉత్తరాధేన అనిష్ట నివృత్తిరూప ఫలప్రార్థనాసర్వసంతా.

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

‡ పరా త్వత్తే గతి ర్విర పృథివ్యాం నేపపద్యతే,
పరిపాలయ న స్సర్వా రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ.

౨౦

ఏత మ్చృత్వా తు కాకుత్స్థ స్తాపసానాం తపస్వినాం,
ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వా నేప తపస్వినః.

౨౧

నైవ మర్హథ మాం వక్తు * మాజ్ఞప్రోహం తపస్వినాం,
కేవలేనాఽఽత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనం.
విప్రకార మపాక్రమ్మం రాక్షసై ర్భవతా మిమం,

౨౨

(పరేతి.) త్వత్తః పరా అన్యః, గతిః ఉపాయః. నేపపద్యతే. పృథివ్యామితి సర్వభువ
నేపలక్షణం. తథా చ శ్రుతిః 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి, ఇత్యుచు రితి
పూర్వేణాన్వయః.

౨౦

(ఏత దితి.) తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం, తాపసానాం మునీనాం.

౨౧

(నైవ మితి.) శరణాగత్యైవాఽఽజ్ఞప్రోహం, పరిపాలయేత్వాదికం వక్తుం నార్హథ,
కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన, రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం
విప్రకారం, అపాక్రమ్మం నివర్తయితుం, మయా వనం, ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం. తయోరేవ కృత్యక్త
ఖలధా ఇతి కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. స్వతో ముత్రప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమే
వేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మీత్యర్థః. శేషభూతరక్షణస్య శేషప్రయోజనత్వాదితి భావః.

౨౨

‡ తనిష్ఠోక్తి. ఉత్తరఖండవివరణ మాకించన్య మాహ (పరేతి.) త్వత్త స్సిద్ధోపాయా
త్పరా గతిః. యద్వా 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి కృత్యాహ (పరేతి.)
పృథివ్యాం నేపపద్యతే, యస్మా త్పురిమితం ఫల మిత్యాద్యుక్తబహుదోషదుష్టత్వాదితి భావః.
(న స్సర్వా నితి.) ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః. రాక్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్ఠోపలక్షణం.

* తనిష్ఠోక్తి. తపస్వినా మతిశయేన విద్యమానతపసాం, తాపసానా మ్మఘీణాం, అజ్ఞా
ప్రోహమితి సౌలభ్యవ్యంజనం. (కేవలేనేతి.) రక్షోభిః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం,
అపాక్రమ్మం నిరాకర్తు మేవ, వనం ప్రవేష్టవ్య మితి ప్రవిష్ట మితి శేషః.

౪ పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోఽహ మిదం వనం.

భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా,

౨౩౪.

౫ తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః.

౨౩౫.

తపస్వినాం రణే శత్రూ హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసాః,

పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సఖాతు ర్మే తపోధనాః.

౨౩౬.

దత్వాఽభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహ లక్ష్మణేన,

తపోధనై శ్చాపి సఖ జ్యేష్ఠత్ర స్సుతీత్థ మేవాఽభిజగామ వీరః.

౨౩౭.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షష్ఠ స్సర్గః.

పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కింవదంత్యాః కా గతిరిత్యత్రాహ (పితురితి.) అహం భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి. యదృచ్ఛయా దై వగత్యా. పితు ర్నిర్దేశకరః, వన మిదం ప్రవిష్టోఽస్మి, పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మితి భావః.

౨౩౪.

(తస్యేతి.) భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే వనే వాసో మహాఫలో భవిష్యతి.

౨౩౫.

తదేవ ఫలమాహ (తపస్వినా మితి.) తపస్వినాం శత్రూ రణే హంతు మిచ్ఛామి, ఇతీదం ప్రావాచే త్యన్వయః.

౨౩౬.

(దత్వేతి.) భయమితి చ్ఛేదః. ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః, తపోధనైః ఋషిభిశ్చ, సఖాజ్యేష్ఠత్రః పూజ్యావారః.

౨౩౭.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షష్ఠ స్సర్గః

౪ తస్మాక్. పితృవచనపరిపాలనం తు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ (పితు స్త్వేతి.) భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం. యదృచ్ఛయా, సతు కర్మపారవశ్యేన.

౫ తస్మాక్ (తస్యేతి.) తస్య భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే, వనవాస ప్రపస్వినాం మహాఫలః. అతః తపస్వినాం రణే శత్రూ హంతు మిచ్ఛామితి యోజనీయం. మహాఫలం నామ అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం.

అథ సప్తమ స్కంధః

రామస్తు సహితో భ్రాతా సీతయా చ పరంతపః.

సుతీక్ష్ణస్యాఽఽశ్రమపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః.

స గత్వాఽదూర మధ్వానం నదీ స్తీర్వా బహూదకాః.

దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం.

† తతః ప్రదిక్ష్వాకువరో సంతతం వివిధైర్భుమైః.

కాననం తౌ వివిశతు స్సీతయా సహ రాఘవౌ.

ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం.

దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతం.

అథ సప్తమ స్కంధః

అరణ్యకాండ

అథ సుతీక్ష్ణభర్తృనయా మృగరూపమరీచాది దుష్టరాక్షసనిరాస సప్తమే. (రామ స్త్రిత్యాది.) అశ్రమపదం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. తైర్ద్విజైః వైభావసాదిభిః.

(స ఇతి.) అదూర మితి చెప్పడః. పూర్వం శరభంగేణ “ఇహ రామ మహాతేజా” ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాఽదూరత్వేక్షే, నదీరితి బహువచన మేకస్యాపివ మందాకిన్యాః బహుప్రదేశే ష్టావృత్త్యా. బహూదకాః విపులోదకాః, నౌతార్యత్వానుక్తేః, శైలం శైలసంబంధి వనం, కాననమి త్యనువాదాత్, తస్యేవమి త్యక్త్. మహామేఘ మివేతి శ్యామికాయా ముపమా.

(తత ఇతి.) ద్రుమైః, సంతతం వ్యాప్తం, ఇక్ష్వాకువరో రాఘవా విత్యుభయధా ధైర్యమూలోక్తిః.

(ప్రవిష్ట ఇతి.) చీరమాలయా వల్కలపజ్జాత్క. పరిష్కృతం అలంకృతం.

విమలం పవిత్రం ఇతి రామానుజీయం.

† (తత ఇతి.) తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః, ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వా తస్య కాననమపి ప్రస్తుత మేవేతి రామానుజీయం.

తత్ర తాపస మాసీనం మలపంకజటాధరం,
రామ స్ఫుటిత్త్వం విధివ త్రపోవృద్ధ మభాషత.

౫౩

రామోఽహ మస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టు మాగతః,
త్వం మాఽభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ.

౬

స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరం,
సమాశ్రిప్య చ బాహుభ్యా మిదం వచన మబ్రవీత్.

౭

స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర,
అశమోఽయం త్వయా క్రాంత సనాథ ఇవ సాంప్రతం.

౮

ప్రతిక్షమాణ స్వామేవ నాఽఽరోహేఽహం మహాయశః.
దేవలోక మితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహితలే.

౯

చిత్రకూట ముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోఽసి మే శ్రుతః,

౧౦

(తత్రేతి.) మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చల తపోయోగేన వార్ధకేన వా మలపంక
జటానాం ధరం, విధివత్ క్రమవ ద్యథా భవతి తథా, అభాషత, మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాఽ
పరిజ్ఞానాత్ భాషణం.

౧౧

(రామోఽహ మితి.) మా అభివాదయంతం మాం, అభివద సత్యభివాదనం కురు, సత్య
విక్రమ అమోఘతపఃప్రభావ.

౧౨

(స్వాగత మితి.) సనాథ ఇవ సనాథవీర. యద్వా, సర్వదా త్వయా సనాథత్వేన పామ
రాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః.

౧౩

స్వస్య మోక్షపేక్షాం వ్యంజయతి (ప్రతిక్షమాణ ఇతి.) త్వామేవ, ప్రతిక్షమాణః ప్రతి
పాలయన్, త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః. దేవలోకం నారోహే, 'తస్యాంతరాయో మైత్రేయ
దేవేంద్రత్వాదికం ఫల' మితి తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః.

౧౪

మదాగమనం కుతోఽవగతం? తత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) చిత్రకూట ముపాదాయ
చిత్రకూట గమన మారభ్య, రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి, మే మయా. శ్రుతోఽసి.

౧౫

(శ్రీరామస్య సుతీక్షణభిక్షం)

ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజ శ్శతక్రతుః.
ఉపాగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవ స్సురేశ్వరః,
సర్వాః లోకాః జితా నాహ మమ పుణ్యేన కర్మణా.

౧౧

తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా,
✱ మత్ప్రసాదా తృభార్త వ్రష్టం విహరస్య సలక్ష్మణః.

౧౨

త ముగ్రతపసా యుక్తం మహర్షిం సత్యవాదినం,
ప్రత్యువాచాఽఽత్మవా నామో బ్రహ్మణ మివ కాశ్యపః.

౧౩

అహమేవాఽఽహరిష్యామి స్వయం లోకాః మహామునే,
ఆవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్ట మిహ కాననే

౧౪

భవాః సర్వత్ర కుశల స్సర్వభూతహితై రతః,
అఖ్యాత శ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా.

౧౫

ఏవ ముత్తస్తు రామేణ మహర్షి ర్లోక విశ్రుతః,
అబ్రవీ న్మధుగం వాక్యం హర్షేణ మహతాఽఽపుతః,

౧౬

అయమేవాశ్రమో రామ గుణవాః రమ్యతా మిహ,
ఋషిసంఘానుచరిత స్సదా మూలఫలాన్వితః.

౧౭

స్వర్గారోహణస్య కః ప్రసంగః? ఇత్యుక్తాహ (ఇహేతి.) ఉపయాతః శరభంగార్థ మాగతః, మా ముపాగమ్యాహ. తర్హి తాదృశ మహాఫలం కిమితి త్యక్తవా నసీ త్యుక్తే తారతమ్య జ్ఞానాదితి భావః.

౧౧-౧౪

(భవా నితి.) గౌతమేన గౌతమవంశ్యేన.

౧౫

(ఏవ మితి.) హర్షేణ మహతాఽఽపుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః.

౧౬-౧౭

✱ మత్ప్రసాదా త్రేషు విహరస్య. వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదా న్యాయానుగ్రహాత్, తేషు విహరస్యేత్యపి, తాః విశేషేణ హరి స్వీకుర్వతి భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినేక్తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇమ మాశ్రమ మాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః,

అటిత్వా ప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్యాఽకుతోభయాః.

నాఽన్యో దోషో భవే దత్ర మృగేభ్యోఽన్యత్ర విద్ధి వై,

౧౮౪

తచ్చుత్వా వచనం తస్య మహార్థే ర్లక్ష్యణాగ్రజః.

౧౯౪

ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః,

తా నహం సుమహాభాగ మృగసంఘా సమాగతాః.

హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాఽశనివర్చసా,

౨౦౪

భవాం ప్రతాఽభిషజ్యేత కిం స్యాత్కృచ్ఛతరం తతః.

ఏతస్మి న్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే,

౨౧౪

గుణ ముక్త్యా దోషమాహ, నిరసనీయత్వాభిపాయేణ, (ఇమ మితి.) ఆశ్రమం తపో వనం, అవిద్యమానం కుతోప భయం యేషాం తే అకుతోభయా స్పృంతః, అటిత్వా ఇతస్తతః పరి స్థిత్య, లోభయిత్యా సమాధిభంగం జనయిత్యా, విచిత్రతరవేషైరితి శేషః. ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతి యాంతి. అత్ర వనే, మృగేభ్యోఽన్యత్ర మృగా వివాన్యో, దోషో న భవేదితి విద్ధి, మృగప్రతోభన రూపదోషా దన్యో దోషోఽత్ర నాస్తిత్యవేహిత్యర్థః. ఇతి వాక్య ముబివి దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮౪

(తచ్చుత్వేతి.) తత్త్వ మృగభయవిషయకం వచనం, వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం, హన్యామితి ప్రాప్తకాలే లిజ్. వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యా మిత్యర్థః. ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శనకాలః. ౨౦౪

తచ్చ హనన మిహ స్థిన్యా న కర్తుం శక్యమిత్యాహ (భవా నితి.) తత్ర మృగసంఘ వధవిషయే, భవా మయా, అభిషజ్యేత అభిభూయేత, అభిపూర్వాత్ పంజః కర్మణి లిజ్ 'అభిషంగః పరిభవే సంగ్రాహశనయో రపి' తి బాణః. తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాప రాధో భవే, ఆశ్రమసంబంధిత్యా దితి భావః. తతః కి మిత్యత్రాహ (కింస్యాత్ కృచ్ఛతరం తత ఇతి.) తతః భవదభితాపా , కృచ్ఛతరం కష్టతరం, కిం ? న కిమపీత్యర్థః. తస్మా దేతస్మి న్నాశ్రమే. చిరం తద్దర్శనపర్యంతం, వాసం, న సమర్థయే నేచ్ఛామి, ఇహ వాసే మృగసంఘ పీడాం సోధ్యా స్థితవ్యం, హత్వాఽనస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ వైమనస్యం స్యాత్. తచ్చ మమాఽనిష్ఠం. అతోఽన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగా హనిష్యామి త్యర్థః. ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౧౪

(శ్రీరామస్య సుతిక్షణాదిద్యం)

తమేవ ముక్త్యా వరదం రామ స్సంధ్యా ముపాగమత్.

౨౨

అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాస మకల్పయత్,

సుతిక్షణస్యాశ్రమే రమ్యే సీతయా లక్ష్మణేన చ.

౨౩

తత శ్శుభం తాపసభోజ్య మన్నం స్వయం సుతిక్షణః పురుషర్షభాభ్యాం,

తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యానివృత్తౌ రజసి మవేక్ష్య.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, సప్తమ స్కర్గః.

(త మితి.) వరద మిత్యనేన ముని ప్రథేవానుజ్ఞాతవా నితి గమ్యతే. సంధ్యా ముపాగమత్ సంధ్యా ముద్దిశ్య సరస్తీరం గతవా నిత్యర్థః. పశ్చిమాం సంధ్యా మన్వాస్య. అత్యంతసంధ్యాగే ద్వితీయా. యావత్సంధ్యం జలతీరే జపః ప్రిత్యే త్యర్థః. తత్రాశ్రమే. వాస మకల్పయ దీత్యనేన ప్రాత ర్జిగమిషా జాతేతి వ్యజ్యతే. అన్యత గత్వా మృగనిరాస శ్చ రావణం ప్రతి మారీచానువాదా దవగంతవ్యః.

౨౨-౨౩.

(తత ఇతి.) శుభం భక్త్యుపనీతత్వేన పావనం, తాపసభోజ్యం ఫలమూలాది, అన్నం. ఆదనీయం, స్వయం నతు శిష్యముఖేన, సుసత్కృత్య అర్ఘ్యపాద్యాదినా సంపూజ్య, మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వజ్ఞానవాః, సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్మావసానే, రజసి మవేక్ష్య దదౌ రజసి భజ్యానుసారం దదౌ విత్యర్థః. సీతా తు రామభుక్తశేషం భుక్తవతి త్యాశయః.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తమ స్కర్గః

అథ అష్టమ స్సర్గః

అష్టమ

రామస్తు సహసౌమిత్రి స్సుతీత్థేనాఽభిపూజితః,
పరిణామ్య నిశాం తత్ర ప్రభాతే ప్రత్యబుధ్యత.

౧

ఉత్థాయ తు యథాకాలం రాఘవ స్సహ సీతయా,
ఉపాస్పృశ త్సుశీతేన జలేనోత్పలగంధినా.

౨

అథ తేఽగ్నిం సురాం శైచైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ,
కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వసే.

౩

ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః,

అథ అష్టమ స్సర్గః

—

అథ సుతీత్థేన రామస్సాశ్రమమండలంప్రతిప్రస్థాన మష్టమే. (రామ ద్విత్వాదీ.)
పరిణామ్య అతివాహ్య, ప్రభాతే ఉషఃకాలే.

౧

(ఉత్థాయేతి.) సహ సీతయే త్యనేన పూర్వమేవ సౌమిత్రి స్సానుత ఇతి వ్యజ్యతే.
ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్, 'స్నానాచాంత్యో రుపస్సర్ప' ఇతి బాణః. సుశీతనేత్సుష్ణోదకవ్యావృత్తిః.
ఉత్పలగంధినే త్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే.

౨

(అథేతి.) అగ్ని మిత్యేకవచనేన ఏకాగ్నిత్వాఽవగమా న్న త్రేతాగ్ని రిదానీమితి గమ్యతే.
సురా నారాయణం 'సహ పత్న్యా విశాలాక్షా నారాయణ ముపాగమ' దిత్తయోధ్యాకాండోక్తేః.
పరివారపేక్షయా బహువచనం. కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథా తథా, దేశానుగుణపూజాకథ
నాయ తపస్విశరణ ఇత్యుక్తం. (ఉదయంతం) ఉద్యంతం, అనేన హామానంతర మాదిత్యోప
స్థానక్ర్యా, అనుదితహామపక్షనూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రకమేణ రాఘవాణా మనుష్ఠాన మితి
గమ్యతే.

౩-౪

(శ్రీరామస్య సుతీజ్ఞాశమాత్ ప్రకృతానం)

సుతీజ్ఞ మభిగమ్యేదం శ్లక్ష్యం వచన మబ్రువత్.

౪

సుభోషితా స్మి భగవత్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః,
అపృచ్ఛామః ప్రయాస్యామో మునయ స్త్వరయంతి నః.

౫

త్వరామహే వయం ద్రక్షుం కృత్స్న మాశ్రమమండలం,
ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినాం.

౬

అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామ స్సహౌభి ర్మునిపుంగవైః,
ధర్మనిత్యై స్తపోదాంతై ర్విశితై రివ పావతైః.

౭

అవిషహ్యతపో యావ త్సూర్యో నాతివిరాజతే,
అమార్గేణాగతాం లక్ష్మీం ప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః.

౮

తావ దిచ్ఛామహే గంతు మిత్యుక్త్వా చరణౌ మునేః,
వవందే సహసామిత్రి స్సీతయా సహ రాఘవః.

౯

తౌ సంస్పృశంతౌ చరణౌ పుణ్యావ్య మునిపుంగవః,
గాఢ మాలింగ్య సన్నేహ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧౦

(సుభోషితా ఇత్యాది) త్రిశ్లోకే కావ్యయః. అపృచ్ఛామః అపృచ్ఛామహే. పరస్మైపద మార్థం, అభ్యనుజ్ఞాతు మితి భావే తుముః. త్వత్కర్తృకం గమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇతర్థః. మునయ స్సహవాసయోగ్యా ఇత్యాహ (ధర్మనిత్యై రిత్యాది.) ధర్మనిత్యై ర్విత్కధర్మైః, తపోభి ర్దాంతైః నిగృహితేంద్రియైః, తపో హింద్రియనిగ్రహహేతుః, విశితైః విగతజ్ఞానైః. 'అర్పి ర్దేతి శ్శిఖా స్త్రియా' మిత్యమరః. గుప్తమాహత్యై రిత్యర్థః.

౧౧

(అవిషహ్యేత్యాది.) సూర్యః, అవిషహ్యతపః అసహ్యతాపస్స, యావన్నాతివిరాజతే నాత్యంత ముగ్ధవృత్తి, కథమివ? అమార్గేణాన్వాయేనాన్వయాగతాం, లక్ష్మీం విశ్వరూపం, ప్రాప్య, అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో, దుష్పుభు రివాన్విషహ్యతప ఇత్యన్వయః. 'తావ దిచ్ఛామహే గంతు' మిత్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యతే, అతో న హినేపమాదోషి. ౮-౧౦

అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం రామ సౌమిత్రిణా సహ,
సీతాయా చానయా సార్థం ఛాయయేవానువృత్తయా. ౧౧

పశ్యాఽఽశ్రమపదం రమ్యం దండకారణ్యవాసినాం,
విషాం తపస్వినాం వీర తపసా భావితాత్మనాం. ౧౨

సప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనాని చ,
ప్రశస్తమ్మగయూథాని శాంతపక్షిగణాని చ. ౧౩

పుల్లపంకజషండాని ప్రసన్న సలిలాని చ,
కారండవవిక్రీర్ణాని తటాకాని సరాంసి చ. ౧౪

ద్రక్ష్యసే దృష్టిరమ్యాణి గిరిప్రసవణాని చ,
రమణీయా న్యరణ్యాని మయూరాభిరుతాని చ. ౧౫

గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవా నపి చ గచ్ఛతు,
ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ. ౧౬

ఏవ ముక్త స్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః,
పదక్షిణం మునిం కృత్వా ప్రస్తాతు ముపవక్రమే. ౧౭

(అరిష్టం) అనుపద్రవం, రిషేస్తీమనహేతి భావే నిష్ఠా. అనేనాపి రావణవిజయా
భ్యనుజ్ఞా సూచ్యతే. ౧౧

తపోవనపదార్థాః కృతార్థయితు మాహ (పశ్యేత్వాది) ౧౨

(సప్రాజ్యేతి.) ప్రాజ్యం అద్రభం. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మద్రభం బహుళం
బహ్వ'త్యమరః. ౧౩

(కారండవో) జలకుక్కుటః. 'మధుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౪

రమణీయత్వాదీనా విశేషయితుం పునర ప్యాహ (రమణీయానితి.) మయూరాణా
మభిరుతాని యేషు తాని, గమ్యతాం, త్వయేతి శేషః. (భవానితి.) రామ ఉచ్యతే, అశ్రమం
ప్రతితి శేషః, ౧౬, ౧౭

(శ్రీరామస్య సుతిక్ష్ణాశ్రమాత్ ప్రస్థానం)

❖ తత శ్శుభతరే తూర్జీధనుషీ చాయతేక్షణా,
దదౌ సీతా తయో ర్భ్రాత్రేః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః. ౧౮

అబధ్య చ శుభే తూర్జీ చాపౌ చాదాయ సస్వనౌ,
నిష్కాంతా వాశమా ధ్గంతు ముఖౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯

శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా,
ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయా సహ రాఘవౌ. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టమ స్కంధః.

(తత ఇతి.) తతః ప్రస్తానోపక్రమానంతరం. విమలౌ, (తత ఇతి.) తతః ధనురాది దానానంతర మిత్యర్థః. తత శ్శుభతరే ఇత్యాదీనా ఆయుష్యధోఽవగమ్యతే. అశ్రమప్రవేశే కి మస్మాక మాయుధైరితి మన్యమానా సీతా ఆయుధాని మునిగృహే కుత్రచిన్నిహితవతి. అథ అమర్గజేత్యాదిరామవాక్యేన అరిష్టం గచ్ఛేత్యాది మునివాక్యేన చ తయో ర్హృదయం విదిత్వా స్వయమేవాదాయ పున ర్దత్తవతితి. అత ఏవోత్తరస్కంధే స్వాశయం వక్ష్యతి. ౧౮-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టమ స్కంధః.

ॐ శ్రీగణేశాయ నమః

❖ తతః ధనురాదిదానానంతరం, విమలౌ సునితౌ, ఖడ్గౌ చ దదౌ విత్యన్వయః. ఇతి రామానుజీయం.

అథ నవమ స్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనం,
హృద్యయా స్నిగ్ధయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్.

✦ అయం ధర్మ సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రాప్యతే మహాః,
నివృత్తేన తు శక్యోఽయం వ్యసనా త్కామజా దిహ.

అథ నవమ స్సర్గః

అథ సీతా వీరపత్నిత్వేన ధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయా సన్నద్ధం పతి-
మాలోక్య, యది త్వం సాయుధో రాక్షసభూయిష్టే దేశే ప్రవిష్టస్యాః తస్మిన్ తైస్సాకం విరోధస్యాత్.
తేనాభ్యనయో ర్విశేష స్స్యాత్. తేన భవతో మహాన్ క్లేశ స్స్యాత్. అతో నిధాయాయుధం
వనేఽస్మాభిర్గంతవ్య మిత్యాహ నవమే. (సుతీక్ష్ణేనేత్యాది.) అభ్యనుజ్ఞాతం 'అరిష్టం గచ్ఛ పంథాన'
మితి రావణవధాభిప్రాయేనానుజ్ఞాతం. హృద్యయా యుక్తియుక్తత్వేన హృదయంగమయా,
స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృత్తయా, అనేన వక్ష్యమాణవచనే స్నేహ ఏవ మూల మిత్యుక్తం. రామేణ
ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం, రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ బహుశో దృష్టవత్వపి రాక్షసైః
రైవరే భర్త సస్వవిరహద్వారా మహాః క్లేశో భవేదితి ప్రేమాంధతయా తథోక్తవత్తితి భావః.

కిం తదుక్తం? తత్రాహ (అయం ధర్మ ఇతి.) మహా నయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయ-
మానో మునిధర్మః, సుసూక్ష్మేణ, విధినా మార్గేణ విచారేణ, ప్రాప్యతే. ధర్మకామైరితి శేషః.
సూక్ష్మవిధిమేవాహ (నివృత్తేనేతి.) ఇహ వనే, కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతా, ద్వ్యసనా, నివృత్తేన
పురుషేణాయం ధర్మః, శక్యః సంపాద్యః, వ్యసన గుతి జాత్యేకవచనం.

శ్రీ అధర్మం తు సుసూక్ష్మేణేతి పాతే తు మహా న్యూహత్మా యద్యపి భవాత్ తథాపి
సుసూక్ష్మేణ విధినా సూక్ష్మమార్గేణ, విచారణే సతి. అధర్మం ప్రాప్యతే. ఆపేక్షాం చనః శ్యన్వా-
క ర్తరి యద్వా ఛాందసః. అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవా నిత్యర్థః ఇతి తిలకం.

(రాక్షససంహరదీక్షావిషయే సీతాయా వై మత్సరం)

త్రిణ్యేవ వ్యసనా న్యత్ర కామజాని భవంతుత,
మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మాద్గురుతరా వుభౌ.
పరదరాభిగమనం వినా వైరం చ రోద్రతా,

౩౪

మిథ్యావాక్యం న తే భూతం న భవిష్యతి రాఘవ.
కుతోఽభిలాషణం ప్రీతాం పరేషాం ధర్మనాశనం,

౩౫

తవ నాస్తి మనుష్యేంద్ర న చాభూతే కదాచన.
మనస్యపి తథా రామ న చైత ద్విద్యతే క్వచిత్,

౩౬

కిం తద్వ్యసనం? తత్రాహ (త్రిణ్యేవేతి.) అత్ర లోకే, ఉత అత్యర్థం. కామజాని రాగ కృతాని. త్రిణ్యేవ వ్యసనాని భవంతి. కాని తాని త్రిణి? తత్తత్రాహ (మిథ్యావాక్యమిత్యాది.) మిథ్యావాక్యం, పరమకం ప్రథమ మిత్యర్థః. సర్వేభ్యో వ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. స్వార్థే కః. తస్మాద్దపి వ్యసనాత్, గురుతరా వుభౌ వ్యసనవిశేషా. తా వాహ (పరదారేత్వాదినా.) పరదరాభిగమనం పరదరాభిమర్శనం. వైరం వినా, రోద్రతా హింసకతా చేతి.

౩౪

ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూప-ముక్త్యా, ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం వ్యసనం దర్శయితు మితరపరిశేష మాహ (మిథ్యేత్వాదినా.) అత్ర భూతభవిష్యతో ర్వర్తమానస్యాంతర్భావః. (కుత ఇతి.) పరేషాం సంబంధినీనాం ప్రీతాం, ధర్మనాశన మధర్మకరం చ, అభిలాషణ మభిలాషః, కుతః. అసంభావిత మిత్యర్థః. ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః. మిథ్యావాక్య మధర్మకరం. ఇద ముభయకరమితి భావః.

౩౫

కుత ఇత్వాదినా పరదరాభిలాష ఏన నాస్తి, కుత ప్రదభిగమన? మిత్యక్తం. కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి (తవేతి.) మనుష్యేంద్రేతి హేతుగర్భం సంబోధనం. తవ పరదరాభిలాషణ, మిదానీం నాస్తి, కదాచన తే తస్మాద్భూత్, హే రామ, ఏతత్ అభిలాషణం, తే క్వచిత్సుందరేష్వపి పరదారేషు, మనసా సంకల్పేనాపి, న విద్యతే. అనేన భవిష్యత్కాలేపి నాస్తీత్యుక్తం. తథేతి సముచ్చయే. ఔవధారణే.

౩౬

స్వదారనిరత స్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ.

ధర్మిష్ఠ స్సత్యసంధశ్చ పితు ర్నిర్దేశకారకః,

౬౪

సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమణ్ లక్ష్మణపూర్వజ.

త్వయి సత్యం చ ధర్మశ్చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం,

౭౪

తచ్చ సర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః.

తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి శుభదర్శన,

౮౪

తృతీయం య దిదం రౌద్రం పరప్రాణాభిహంసనం.

నిర్వైరం క్రియతే మోహ తచ్చ తే సముపస్థితం,

౯౪

ఉక్తవ్యసనద్యయాభావే బహూ హేతుః దర్శయతి (స్వదారేత్యాదినా.) హే నృపాత్మజ, త్వం నిత్యమేవ స్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠశ్చ. అతఏవ సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః, తత్ర నిదర్శనం పితు ర్నిర్దేశకారకః.

౬౪

ఉక్తానువాదపూర్వకం భరతరం ప్రాతి (సత్యసంధేతి.) మహాభాగ మహాధర్మణ, శ్రీమణ్ నిరవధికైశ్వర్య, లక్ష్మణపూర్వజ వైరాగ్యే లక్ష్మణాదవ్యధిక, త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మశ్చ ప్రతిష్ఠితః, అన్యత్సర్వ మైశ్వర్యవైరాగ్యాదికం చ, త్వయి, ప్రతిష్ఠితం సుస్థిరం.

౭౪

తృతీయవ్యసనసద్భావం వక్తు ముక్తవ్యసనద్యయాభావం స్వానుభవసిద్ధత్వేన ద్రదయతి (తచ్చేతి.) హే మహాబాహో, జితేంద్రియై ర్ధర్తు శక్యం తత్సూర్యోక్తం ధర్మిష్ఠత్వాదికం సర్వం తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి. శుభదర్శన, తత్పద్భావే తవ దర్శనమేవ ప్రమాణం 'హువమేవాస్మై తస్మహిమానం వ్యావష్ట' ఇతి శ్రుతే.

౮౪

ఏవం వ్యసనద్యయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసన మపి కథంచి త్వరిహర్తవ్య మిత్యాశయేనాహ (తృతీయ మితి.) నిర్వైరం యథా భవతి తథా, పరప్రాణాభిహంసనరూపం. యదిదం, రౌద్రం రౌద్రాణ్యం తృతీయం, మహా ద్వ్యవసనం, పామరైః క్రియతే, తచ్చ తత్తు. తే సముపస్థితం. త్వయా కర్తు ముద్యుక్త మిత్యర్థః.

౯౪

(రాక్షససంహరణవిషయే సీతాయా నైమత్యం)

ప్రతిజ్ఞాత స్త్రవ్యా పీఠం దండకారణ్యవాసినాం.

ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధ స్సంయతి రక్షసాం, ౧౦౪

ఏతన్నిమిత్రం చ వనం దండకా ఇతి విశ్రుతం.

ప్రస్థిత స్త్రవం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః, ౧౦౫

తత స్త్రావం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః.

త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవేన్నిశ్చేయసం హితం, ౧౦౬

సహ మే రోచతే వీర గమనం దండకా ప్రతి.

కారణం తత్ర వజ్రామి వదంత్యా శూరయతాం మమ, ౧౦౭

త్వం హి బాణధనుష్పాణి ర్భ్రాత్రా సహ వనం గతః.

దృష్ట్వా వనచరా సర్వా కచ్చి త్కుర్యా శృరవ్యయం, ౧౦౮

కథ ముద్యుక్త మిత్యత్రాహ (ప్రతిజ్ఞాత ఇతి.).

౧౦౪

స కేవల మృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం, ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తత్రైవేత్యాహ (ఏతన్నిమిత్రమితి.) దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణశరాసనస్సకా ప్రస్థితః, 'కేవలేనాఽఽత్మకార్యణే' త్యాదినా భవతైవోక్తత్వాదితి భావః. ౧౦౫

తతః కి మిత్యత్రాహ (తత స్త్రావమితి.) ప్రస్థితం త్రావం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్ప్రతిజ్ఞత్వస్య దారైకనిరతత్వాదికం చ దృష్ట్వా, త్వన్నిశ్చేయసం తవ సాఖ్యం, హితం, తత్సాధనం చ. చింతయంత్యా మమ, మన శ్చింతాకులం, భవేదైవ భవతి హి, భవా సత్ప్రతిజ్ఞత్వేన. రక్షేవధా న్ను నివర్తేత, నిర్వైరం పరహింసనం చ న కరోషి, యస్యకస్యచి ద్వైరమూలస్య. కరణే తదహమేవ స్యాం, మద్విరహం చ త్వ మేకదారవ్రతనిరతో న సోధు మర్హసి. అతః కథ మిదం సంపత్స్యత? ఇతి భావః. ౧౦౬

తర్హి క ఉపాయ స్తే ప్రతిభాతి త్యపేక్షాయాం రామపక్షస్యైవ స్వపక్షత్వా త్రత్వక్షం స్థానానిఖననన్యాయేన ద్రథయితుం పక్షాంతర మాహ (నహితి.) మమ మత్తః. ౧౦౭

(త్వం హితి.) శరవ్యయం శరమోక్షం, కచ్చిదితి కామప్రవేదనే.

౧౦౮

క్షత్రియాణాం చ హి ధను ర్దుతాశస్యేందనాని చ.
 సమీపత స్థితం తేజో బల ముచ్చయతే భృశం, ౧౫౪

పురా కిల మహాబాహో తపస్వి సత్యవా క్పుచిః.
 కస్మింశ్చి దభవ త్పుణ్యే వనే రతమ్మగద్విజే, ౧౬౪

తస్యైవ తపసో విష్ణుం కర్తు మింద్ర శ్శచీపతిః.
 ఖడ్గపాణి రథాఽఽగచ్ఛ దాశ్రమం భటరూపధృత్, ౧౭౪

తస్మిం నైవాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్తమః.
 స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః, ౧౮౪

స తచ్చస్త్ర మనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః.
 వనే తం విచరత్కైవ రక్షా ప్రత్యయ మాత్మనః, ౧౯౪

యత్ర గచ్ఛ త్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ.
 స వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః, ౨౦౪

తర్హి శరవ్యయం న కరోమిత్యత్రాహ (క్షత్రియాణా మితి.) క్షత్రియాణాం సమీపతః
 స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం, ఉచ్చయతే వర్షయతి. హతాశస్య సమీపత స్థితా
 వీందనాని చ తేజోబల ముచ్చయంతే, దృష్టాంతాలంకారః. ౧౫౪

ఉక్తార్థే ఐతిహ్య మాహ (పురే త్యాది.) రతమ్మగద్విజే సంతుష్టమ్మగపక్షికే, తపస్వి
 కశ్చి దభవ దీత్యన్వయః. ౧౬౪-౧౭౪

(తస్మిన్నితి.) స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం. న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ. 'రాజచోరాదిక
 భయా ద్రాయాదానాం చ వంచనాత్, స్థాప్యతేఽన్యగృహే ద్రవ్యం న్యాస స్స పరికిరీతః' ఇ
 త్యుక్తో న్యాసః, తిష్ఠతః, తస్యేతి శేషః. చతుర్థ్యర్థే వక్షి. ౧౮౪

(స ఇతి.) అత్మనః ప్రత్యయం విశ్వాసస్థాపితం వస్తు. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞాన
 విశ్వాసహేతుష్యి' త్యమరః. రక్షన్నేవ, విచరతి వ్యవరత్. ౧౯౪

ఏతదేవేపసాదయతి (యత్రేతి).. ౨౦౪

(రాక్షససంహరణవిషయే సీతాయా వైమత్యం)

నిత్యం శస్త్రం పరివహాః క్రమేణ స తపోధనః.

చకార రాద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయం,

౨౦౪

తత స్స రాద్రేఽభిరతః ప్రమత్తే ధర్మకర్మితః.

తస్య శస్త్రస్య సంవాసా జ్ఞగామ నరకం మునిః,

౨౦౫

ఏవ మేత త్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణం.

అగ్నిసంయోగవ ద్దేతు శ్శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే,

స్నేహచ్చ బహుమానా చ్చ స్మారయే త్వాం న శిక్షయే.

౨౦౬

న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా త్వయా,

బుద్ధి రైవరం వినా హంతుం రాక్షసాః దండకాశ్రితాః,

ఏ అపరాధం వినా హంతుం లోకా స్వీర న కామయే.

౨౦౭

(నిత్య మితి.) పరివహాః రక్షక, రాద్రీం హింసాపరాం, స్వాం శస్త్రధార్యసాధారణం.

౨౦౪

(తత ఇతి.) రాద్రే హింసారూపకర్మణి, అధర్మేణ కర్మితః పీడితః, సంవాసా త్సంపర్కాత్.

౨౦౫

(ఏవ మితి.) శస్త్రసంయోగకారణం పురావృత్తం, ఉక్తమితి శేషః. పురావృత్తఫలిత మర్థ మాహ (అగ్నితి.) అగ్నిసంయోగో యథా వస్తునో వికారహేతుః, ఏవం శస్త్రసంయోగోఽపి శస్త్రణో వికారహేతు ర్భవతి, స్నేహాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్, బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్, స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థ మేవ స్మారయామి, న శిక్షయే నాఽపూర్వ మర్థ ముపదేశామి.

౨౦౬

(న కథంచనేతి.) గృహీతధనుషా త్వయా, వైరం వినా రాక్షసాః హంతుం, సా రాద్రీ బుద్ధిః, కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ, న కార్యా న కర్తుం యోగ్యా త్వత్ప్రకృత్యవగుణత్వాదితి భావః ఇయం బుద్ధి ర్మత్ప్రకృతేర ప్యననుగుణేత్వాహ (అపరాధ మితి.) లోకాః ప్రాణినః. ౨౦౭

* తనిశ్లోకే. (అపరాధం వనేతి) నిరపరాధహననమేవాత్ర ప్రతిషిధ్యతే, నతు తపస్విమృ

క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం వనేషు నిరతాత్మనాం.

ధనుషా కార్య మేతావ దార్తానా మభిరక్షణం,

౨౬౫.

క్వ చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ జ్వాలితం తపః క్వ చ.

వ్యావిధ మిద మస్మాభి ర్దేశధర్మస్తు పూజ్యతాం,

౨౬౬.

తదార్య కలుషా బుద్ధి ర్థాయతే శస్త్ర సేవనాత్.

పున ర్గత్వా త్వయోధ్యాయాం క్షత్రధర్మం చరిష్యసి,

౨౬౭.

యద్యేవం తర్హి క్షత్రియధర్మో ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యా దిత్యాశంక్యాహ (క్షత్రియా-
ణాం త్వితి.) వీరాణాం క్షత్రియాణాం, ధనుషా కార్యం కర్తవ్యం, వనేషు నిరతాత్మనాం, ఆర్తానాం-
పీడితానాం, రక్షణం బాధకోత్సారణ మిత్యేతావదేవ. తు రవధారణే.

౨౬౮.

నను రక్షణార్థం వా ధను ర్ధార్యమేవే త్యాశంక్య తదపి నేదానీ ముచితం. కింతు-
రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ (క్వచే త్యాదినా.) జ్వాలితం క్షత్రధర్మః, కింశబ్దాభ్యాం గమ్యమాన-
మర్థ మాహ (వ్యావిధ మిద మితి.) శస్త్రసేవ జ్వాలితపసి చ. పరస్పరవిరుద్ధ మిద మస్మాభి-
ర్న పూజ్యతాం, కింతు దేశధర్మ ప్రపావనధర్మః, పూజ్యతాం జ్వాలితశస్త్రే విహాయ వనవాసతప-
శ్చరణే ఏవ క్రియేతా మిత్యర్థః.

౨౬౯.

వ్యత్యయో వా కిం న స్యా? దిత్యత్రాహ (తదార్థేతి.) తర్హి వర్ణధర్మ లుప్యేత్యత్రాహ-
(పున రితి.)

౨౭౦.

సాపరాధరాక్షసహననం. తేన సాపరాధం సమ్యగ్గౌలోచ్య, తత్రా వ్యపరాధక్షణసాపాయాంతరాభావ-
హంతవ్యమితి భావః. (లోకా హంతు మితి.) 'అకుర్యంతేపి సాపాని శుచయః, సాపసంశ్రయా-
దీక్షుక్తన్యాయేన ఏకాపరాధిలక్షీకరణేన ప్రవృత్తే హననే అనపరాధినా మపి బాధా యథా న-
భవతి తథా కార్య మితిహర్థః.

(రాక్షససంహరణవిషయే సీతాయా నైమత్సరం)

అక్షయా తు భవే త్ప్రీతిః శ్వశ్రూశ్వశురయో ర్మమ.

యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవే ప్రప్తం నిరతే మునిః,

౨౯౪

ధర్మా దర్థః ప్రభవతి ధర్మా త్పుభవతే సుఖం.

ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసార మిదం జగత్,

౩౦౪

అత్మానం నియమై పై పైః కర్మయిత్యా ప్రయత్నతః.

ప్రాప్యతే నిపుతై ర్ధర్మో న సుఖా ల్లభ్యతే సుఖం,

౩౦౫

నిత్యం శుచిమతి స్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవసే.

సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్య మపి తత్త్వతః,

౩౦౬

తపోమాత్రకరణే ఫలాంతర మప్యాహ (అక్షయేతి.) యద్వా, సర్వదా క్షతధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తి రాశ్రియతా మిత్యాహ (అక్షయేతి.) తు స్సముచ్చయే. అకలుషా బుద్ధిశ్చ తే భవే దిత్యర్థః. శ్వశ్రూశ్వశురయోః కైకేయాదశరథయోః, శ్వశురశ్వశ్వే త్యేకశేషాభావ ఆర్థః.

౨౯౫

కేవలధర్మానుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వ మాహ (ధర్మాదిత్యాదినా.) సర్వం. ముక్తి మపి జ్ఞానద్వారా లభత ఇత్యర్థః.

౩౦౪

ధర్మార్జునప్రకార మాహ (అత్మాన మితి.) నియమైః చాంద్రాయణాదీవ్రతైః, అత్మానం శరీరం.

౩౦౫

(నిత్య మితి.) త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థ తత్సాధన తదంగకలాపం.

౩౦౬

శ్వశ్రూశ్వశురయోః అక్షయా ప్రీతి ర్భవేత్ వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే శ్వశురస్య స్వర్గలాభజా ప్రీతిః, పుత్రస్య యుద్ధాదిక్షేత్రరాహిత్యేన శ్వశ్రూః కౌసల్యాయాః ప్రీతి రిత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ప్రీతాపలా దేత దుదాహృతం మే ధర్మం చ వత్తుం తవ క స్సమర్థః,
విచార్య బుద్ధ్యా తు సహానుజేన య ద్రోచతే తత్కురు మా చిరేణ. ౩౩౪.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, నవమ స్సర్గః.

అథ దశమ స్సర్గః

వాక్య మేత త్తు వైదేహ్య వ్యాహృతం భర్తృభక్తయో,
శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచ౭థ మైఖిలీం.

(ప్రీతాపలాదితి.) ప్రీతాపలాత్ ప్రీత్యప్రయుక్తచాపలాత్, మే మయా, మా చిరేణ
విచారస్య విశంబో మా భూత్, అస్మిన్ సర్గే సార్వత్రయప్రింశజ్జీప్తకాః. ౩౩౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
నవమ స్సర్గః

అథ దశమ స్సర్గః

అరణ్యకాండే

ఏవం రామ స్సత్యప్రతిజ్ఞాః, నిర్వైరం చ రక్షోవధం న కరిష్యతి, తథాచ మద్వియోగేన
రక్షోవధేన భవితవ్యం, మద్విరహం చ న సహిష్యతే, సంకట మిద ముపస్థిత మిత్యాకులచిత్తా
వైదేహీ పతిప్రేమాంధా రక్షోవధాన్నివర్తయితు ముపక్రాంతా. రామస్తు సీతావిరహం సోధ్యాపి
తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోధవ్యేతి సమాధత్తే దశమే (వాక్యమేత త్ప్రీత్యాది.)
(భర్తృభక్తయే త్యనేన) భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వ ముక్త మితి జ్ఞాయతే. (ధర్మే స్థిత
ఇత్యనేన) సీతావిరహక్షేప మంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే. యద్యపి ఖరవధ
ఏవ దండకారణ్యవాసిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ, తథాపి ఖరవధో రావణవధమూల మితి
ఖరవధధ్వారా రావణవధోఽవ్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్త ముపపన్నం.

(శ్రీరామస్య స్వప్నవిజ్ఞానార్థనిష్ఠా)

హిత ముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః,
కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే.

౨

౪ కిం తు వత్సా మ్యహం దేవి త్వయైవోక్త మిదం వచః,
క్షత్రియై ర్ధార్యతే చాపో నా రక్షణో భవే దితి.

౩

మాం సీతే స్వయ మాగమ్య శరణ్యా శ్శరణం గతాః,
తే చార్తా దండకారణ్యే మునయ స్సంశితవతాః.

౪

వసంతో ధర్మనిరతా వనే మూలఫలాశనాః,
న లభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః.

౫

(హిత మితి.) స్నిగ్ధయా అనురక్తయా, కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా, త్వయా, సదృశం అనురాగకులసదృశం, హిత ముక్తం. హితక్తే హేతు (ర్థర్థజ్ఞ ఇతి.) కులవ్యపదేశే హేతు (ర్థస్థకాత్మజ ఇతి.)

౬

(కిం త్వితి.) యది మయా హిత ముక్తం, తర్హి తథైవ క్రియతా మితి చే(త్రత వత్సామి.) తదేవాహ (త్వయైవేతి.) 'క్షత్రియై ర్ధార్యతే చాపో నా రక్షణో భవే దితి'దం నవనం త్వయైవోక్తం ఖలు. మునయ శ్చార్తాః తస్మా త్రద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతి భావః.

౭

సనూక్తం విరోధ్యుత్సారణేనా రక్షణం కర్తవ్యం, నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య, తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వా త్రే వ్యపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ (మా మి త్యాది.) అత్రత్యవిశేషజై రాత్మన శ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫూరయతి.

౮-౨౫

౪ కిన్ను. పా.

కాలే కాలే చ నిరతా నియమై ర్వివిధై ర్వనే,
భక్ష్యంతే రాక్షసై ర్భిమై ర్న రా మాంసోపజీవిభిః.

౬

తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః,
అస్మా నభ్యవపద్యేతి మా మూచు ర్ద్విజన త్తమాః.

౩

మయా తు వచనం శ్రుత్వా తేషా మేవం ముఖా చ్ఛ్చ్యుతం,
కృత్వా ‡ చరణశుశ్రూషాం వాక్యమేత దుదాహృతం.

౮

ప్రసీదంతు భవంతో మే * హ్రీ రేషా హి మమాత్మలా,
య దీదృశై రహం విప్రై రుపస్థేయై రుపస్థితః.
కిం కరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజసన్నిధౌ,

౯౪

(కాలే కాల ఇతి.) కాలేకాలే సర్వకాలే ష్విత్యర్థః.

౬

(త ఇతి.) (అభ్యవపద్యేతి.) అనుగృహణే త్యర్థః, లోబ్ధ్యధ్యమపురుషైకవచనం. అర్థం
చరస్మైపదం, అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః.

౭

(మయేతి.) చరణశుశ్రూషాం పాదవందనం.

౮

(ప్రసీదంత్యితి.) ప్రసీదంతు మదనచారం క్షమంతాం. హ్రీః లజ్జా, అత్మలా అధికా.
తత్ర హేతు మాహ (యదీతి.) ఉపస్థేయై రభిగంతవ్యైః, ఉపస్థితః అభిగతః, కిం కరోమితి
తోదధే లట్. కింకరవాణీత్యర్థః.

౯౫

‡ వచనశుశ్రూషాం. పా.

* తనిశ్శాకి. స్తోత్రాదినా చేతస్సంకోచనం హ్రీః, ఏతరాగస్య స్తోత్రాద్యై శ్చేతస్సంకోచనం
ఏదేతి లక్షణాత్.

(శ్రీరామస్య స్వప్రతిజ్ఞావార్తవిష్టా)

సర్వై రేతై స్సమాగమ్య వా గియం సముదాహృతా.	౧౦
రాక్షసై ర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః,	
అర్ధితా స్స్మి దృఢం రామ భవా న్న స్తత్ర రక్షతు.	౧౧
హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చానఘ,	
ధర్మయంతి సుదుర్ధర్మా రాక్షసాః పితౄతాతనాః.	౧౨
రాక్షసై ర్దర్శితానాం చ తాపసానాం తపస్వినాం,	
గతిం మృగయమాణానాం భవా న్నః పరమా గతిః.	౧౩
కామం తపఃప్రభావేన శక్తౌ హంతుం నిశాచరాన్,	
చిరార్జితం తు నేచ్ఛామ స్తపః ఖండయితుం వయం.	౧౪
బహువిఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ,	
తేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణా శ్చ రాక్షసైః.	౧౫

(సర్వై రిత్యాది.) అర్ధితాః పీడితాః. తత్ర తేభ్యః. (రక్ష త్వితి.) అభ్యవసద్యేత్యత్ర సామాన్యే నానుగ్రహః ప్రార్థితః, ఇహతు తద్విశేషే పృషే విశేష ఉక్తః. ౧౦. ౧౧

న కేవలం పీడయంతి, యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతి త్యాహుః (హోమేతి.) 'యజ్ఞ విఘ్నకరం హన్యా' మితి మద్భృజననివర్తనాక్త కః పరోఽపరాధః? ఇతి సీతాయై సూచయతు. మిద మనూదితం, హోమకాలేషు అగ్నిహోతృకాలేషు, పర్వకాలేషు దర్శపార్థమాసాదియజ్ఞకాలేషు, ధర్మయంతి అభిధావంతి. ౧౨

(గతిం) రక్షకం, మృగయమాణానాం అన్వేషయతాం. ౧౩

పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (కామ మితి.) ౧౪

ఉక్తం వివృణోతి (బహ్వితి.) ౧౫

తదర్థమనాఁ రక్షిభి ర్దండకారణ్యవాసిభిః,

రక్ష న స్త్వం సహ బ్రాతా త్వన్నాథా హి వయం వనే.

౧౬

మయా చైత ద్వచ శుశ్రూత్వా కార్తేన్యున పరిపాలనం,

ఋషిజాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే.

౧౭

సంశ్రుశ్య చ న శత్యామి జీవమానః ప్రతిశ్రవం,

మునీనా మన్యథా కర్తుం సత్య మిష్టం హి మే సదా.

౧౮

❖ అప్యహం జీవితం జహ్యం త్వాం వా నీతే సలక్ష్మణాం,

నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః.

౧౯

ఉపసంహరతి (తదితి.) త్వన్నాథా ఇతి బహువిహిః. ఇయం వా కృముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః.

౧౬

(మయేతి.) కార్తేన్యున పరిపాలనం రక్షివధపర్యంతపరిపాలనం, సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మద్భజనవిఘాతకత్వాచ్చే త్యర్థః.

౧౭

(సంశ్రుత్యేతి.) జీవమానః జీవణ, ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం, అన్యథా కర్తుం న శత్యామి. తత్ర హేతు (సన్యత్య మిష్ట మితి.) సత్యం సత్యవచనం.

౧౮

తర్హానయో ర్విశ్లేషో దుర్విషహ స్సాస్తి త్రతాహ (అప్యహ మితి.) 'అత్మానం సర్వదా రక్షేద్ధారై రపి ధనై రపి' త్యుక్తం జీవిత మపి జహ్యం, 'బ్రాతా స్వా మూర్తి రాత్మన' ఇత్యుక్తం లక్ష్మణ మపి జహ్యం, 'అర్థో వా ఏష అత్మనః యత్పుత్రీ' త్యుక్తం త్వాం జహ్య మితి కమాశ్చర్యం? సంశ్రుత్య యస్మై కస్మైచిత్ యత్కించి త్ప్రతిజ్ఞాయ, తాం ప్రతిజ్ఞాం, న జహ్యం, బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్యభ్యః, కృతాం ప్రతిజ్ఞాం, విశేషతో న జహ్యం.

౧౯

❖ తవిశ్లేకే, అప్యహం జీవితం జహ్యం ప్రాణాన్వా త్యజ్యామి త్వాం వా 'న జీవేయం క్షణ మపి వినా తా మనితేక్షణ' మితి ప్రాణేభ్యోపి గరియసీ మిత్యుక్తం త్వాం వా త్యజ్యామి, సలక్ష్మణాం 'అద్వైవాఽహం గమిష్యామి లక్ష్మణేన' త్యుక్తరీత్యా అత్యంతవిశ్లేషాసహనప్రతివిషయం లక్ష్మణం వా త్యజ్యామి, నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజ్యామి.

(శ్రీరామస్య స్వప్రతిజ్ఞాతాథనిష్ఠా)

త దవశ్యం మయా కార్య మృషీజ్ఞాం పరిపాలనం,
అనుక్రేవాప వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః. ౨౦

మమ స్నేహచ్చ సౌహార్దా దిద ముక్తం త్వయాఽనఘే,
పరితుష్టోఽస్మ్యహం సీతే య న హ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే. ౨౧

సదృశం చానురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః,
సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ. ౨౨

(తదితి.) (అనుక్రేవాపితి.) ఋషిభిరితి శేషః. ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మనవరాధిత్వేన
తద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భావః. ౨౦

ఏవం వదంత్యా స్తవ హృదయం చ జానామిత్వాహ (మమేతి.) మమ త్వయి స్నేహాత్
తవ మయి సౌహార్దా చ్ఛేక్తం, విరహో దుస్సహో భవిష్యతి త్యుక్త మిత్యర్థః. అనిష్టః అస్మయః
పురుషః. ౨౧

(సదృశ మితి.) తవ ఆత్మనః సదృశం, తవ కులస్య చానురూప మిదం వచః,
ధర్మప్రాధాన్యోక్తి స్తవత్కులానురూపా. 'కర్మజైవ హి సంసిద్ధి మాప్థితా జనకాదయ' ఇతి హి
త్వత్కులపద్ధతిః. సౌహార్దేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తి స్తవ సదృశీ. 'పాపానాం వా శుభానాం వా
వధార్వాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్కణ స కశ్చి న్నాపరాధ్యతీ'తి హి తవ ప్రకృతిః.
తథాపి త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యపి, సధర్మచారిణీ భవ, మయా యో ధర్మ స్సంకల్పిత
స్తత్రైవ త్వయాపి సంకల్పయితవ్య మితి భావః, ౨౨

య న హ్యనుష్ట ఇతి పాతే అతుష్టః తోషరహితః, ఇష్టవ్యతిరక్తః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇత్యేవ ముక్త్యా పవనం మహత్మా సీతాం ప్రయాం మైథిలరాజపుత్రం,
రామో ధనుష్పాణీ సహ లక్ష్మణీన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని.

౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, దశమ స్కర్గః.

అథ ఏకాదశ స్కర్గః.

❖ అగ్రతః ప్రయయా రామ స్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా,
పృష్ఠతస్తు ధనుష్పాణీ ర్లక్ష్మణోఽనుజగామ హ.

౧

(ఇత్యేవ మితి.) మహత్మా మహాధృతిః, ప్రయాం మైథిలీం రాజపుత్రం, (ఇతితి).
ఉత్తధర్మద్వయానువాదః.

౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యానే,
దశమ స్కర్గః.

అథ ఏకాదశస్కర్గః

అథ కర్మాణి సాపాయని, రామసేనైకా నిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణివృత్తాంత.
ప్రకటనపూర్వకం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణ మేకాదశే. (అగ్రత ఇత్యాది.)
అనేన క్లౌకేన ప్రణవార్థ ఉక్తః. 'తౌ పశ్యమానా' విత్వాదీనా నారాయణపదార్థః, మాండకర్ణి-
వృత్తాంతేన మ ఇత్యస్యాద్ధృ, తతః పరం విరోధి నివృత్తి స్సూచ్యతే. ఏవం మూలమంత్రార్థా-
నుసంధానమేవ పరమా గతి రిత్తువ్యతే.

౧

❖ తనిశ్లోకీ. అనేన క్లౌకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః. తత్ర (అగ్రత ఇతి).
అవర్ణ ప్రాథమికత్వం. అగ్రతః ప్రయయా విత్యర్థః. ప్రాథమ్యం (రామ ఇతి) సత్రా సంపాదన.
రక్షణాదీనా రమయతితి కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబంధిత్వేన శ్రీశత్యం చ. (సుమధ్యమేతి).
ప్రణవద్వితియవర్ణశ్చ. (మధ్య ఇతి) తస్య వర్ణద్యయ మధ్యవర్తిత్వం. (సీతా మధ్యే ఇతి).
లక్ష్మణః పురుషకారత్వం. (లక్ష్మణ ఇతి) మన జ్ఞానే ఇతి ధాతో రసాధరణధర్మవర్తిత్వం.
(ధనుష్పాణిరీతి) నిరంతరకైంకర్యవర్తిత్వం. (అనుజగామేతి) అహంకార మమకార విరహేణాను-
సరిణం, (పదాంతమకారేణ) ప్రణవతృటియవర్ణశ్చ వ్యజ్యత ఇతి సంక్షేపః. (తౌ పశ్యమానా).
విత్వాదీనా నారాయణపదార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః.

(మాండకర్షి వృత్తాంతః)

తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థాన్ స్వనాని చ,
నదీశ్చ వివిధా రమ్యా జగ్ముతు స్సీతయా సహ.

౨

సారసాం శ్చక్రవాకాంశ్చ నదీపులినచారిజః,
సరాంసి చ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః.

౩

యూథబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాజినః,
మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిజః.

౪

తే గత్వా దూర మధ్యానం లంబమానే దివాకరే,
దదృశు స్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతం.

౫

♦ పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూతై రలంకృతం,
సారసై ర్దంసకాదలై స్సంకులం జలచారిభిః.

౬

(తా విత్యాది.) పశ్యమానౌ పశ్యంతౌ, శైలప్రస్థాన్ శైలసానుని, సారసాన్ హంస
విషాజా, పులిసం సైకతం, జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః.

౨-౩

(యూథబద్ధాన్) యూథతయా బద్ధాన్, సమూహీభూతా నిత్యర్థః. పృషతాన్ బిందు
మృగాన్. విషాజిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం. నాగాన్ గజాన్.

౪

(తే గత్వేతి.) లంబమానే అస్తమయోన్ముఖే, యోజనాయతం చతుర్దిశి యోజన
ప్రమాణవిస్తారం, పద్మపుష్కరసంబాధం పద్మైః పుష్కరైస్సర్వైశ్చ, సంబాధం నిబిడం.
భాండముఖే సర్పే కారండే పుష్కరం స్మృత' మితి విశ్వః, సారసైః 'సారసో మైథుని కామి
'వాద్య గోసర్వః పుష్కరాహ్వయ' ఇత్యుక్తేః, హంసైః రాజహంసైః, కాదంబైః 'కాదంబః
కలహంసశ్చ హంస స్స్యాద్దాసరచ్చద' ఇత్యుక్తేః.

౬

♦ పద్మానాం రక్తపంకజానాం, పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం, 'పుష్కరం పుండరీక' మితి
విఘంటుః. సంబాధః సమ్మర్దో యస్మిన్ తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ప్రసన్న సలిలే రమ్యే తస్మిన్ సతసి శుశ్రువే,
గీతవాదిత్రనిర్దోషో నతు కశ్చన దృశ్యతే.

౭

తతః కౌతూహలా ద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః,
మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రష్టుం సముపచక్రమే.

౮

ఇద మత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే,
కౌతూహలం మహ జ్ఞాతం కి మిదం సాధు కథ్యతాం.
వక్రవ్యం యది చే ద్విప్ర నాతి గుహ్య మపి ప్రభో,

౯౪

తేనైవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ ముని ప్రదా.
ప్రభవం సరసః కృత్స్న మాఖ్యాతు ముపచక్రమే,

౧౦౪

ఇదం పంచాప్సరో నామ తటాకం సార్వకాలికం.
నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్షినా,

౧౧౪

(ప్రసన్న సలిల ఇతి.) (గీతేతి.) గీతాని షడ్వాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః. వాదిత్రాణి-
తతః సమపి రాసద్ధభేదేన చతుర్విధాని, తేషాం, నిర్దోషః. అత్ర యదవః 'వాదిత్రం వాదితం
వాద్య మాతేద్యం త చ్చతుర్విధం, తతం వీణాదికం వాద్యం తాళం తు వితతం ఘనం, వంశా-
దికం తు సుషిర మాసద్ధం మురజాదిక' మితి. కశ్చన వాదయితా, న దృశ్యతే నాదృశ్యత. ౭

(తత ఇత్యాది.) ధర్మభృతం సహగతేషు ముని వ్యవ్యతమం, కథ్యతా మిత్యేవం-
ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయః.

౮-౯౪

(తేనైతి.) ప్రభవం ఉత్పత్తిం, కృత్స్నం గీతవాదిత్రమూలం చేత్యర్థః.

౧౦౪

(ఇద మిత్యాది.) పంచాప్సరః క్రిడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరో నామ, సార్వకాలికం
సర్వకాలే భవం, కాలాత్పిత. ఉభయపదవృద్ధిః. సర్వస్మి స్మిన్ కాలే అఘుష్య దిత్యర్థః. ౧౧౪.

(శ్రీరామస్య మాండకర్ణి మాహాత్మ్యశ్రవణం)

స హి తేపే తప స్తీవ్రం మాండకర్ణి ర్మహామునిః.

దశవర్షసహస్రాణి వాయుభక్తో జ్వలాశ్రయః,

౧౨౪

తతః ప్రవ్యథితా స్సర్వే దేవా స్సాగ్ని పురోగమాః.

అబ్రువ న్వచనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః,

౧౨౫

అస్మాకం కన్యచిత్ స్థాన మేష ప్రార్థయతే మునిః.

ఇతి సంవిగ్నమనస స్సర్వే తే త్రిదివౌకసః,

౧౨౬

తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం దేవై స్సర్వై ర్ని యోజితాః.

ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్ఛలితవర్చసః,

౧౨౭

అప్సరోభి స్తత స్తాభి ర్ముని ర్దృష్టపరావరః.

నీతో మదనవశ్యత్వం సురాజాం కార్యసిద్ధయే,

౧౨౮

తాశ్చైవాపసరసః పంచ మునేః పత్నీ త్వ మాగతాః.

తటాకే నిర్మితం తాసా మస్మిన్నంతర్ధితం గృహం.

౧౨౯

ఉక్తార్థే ఇతిహాస మాహ (స హిత్యాదీనా.) జ్వలాశ్రయః స్వనిర్మిత తటాకజలాః
వగాధః. ౧౨౪

(సాగ్నిపురోగమాః) అగ్నినా పురస్సరేణ సహితాః, క్రియాభేదాత్సర్వశబ్దావృత్తిః. ౧౨౫

(అస్మాకం) మధ్యే, సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః. ౧౨౬

(తత్ర) తదా, విద్యుచ్ఛలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః, చలితవిద్యుద్వర్చస
ఇతి వాక్యః. ౧౨౭

(దృష్టపరావరః) దృష్టపరమాత్మజీవన్మరూపః. ౧౨౮, ౧౨౯

తథై వాఽప్సరసః పంచ నివసంత్యై యథానుఖం.

రమయంతి తపోయోగా న్మునిం యావన మాస్థితం,

౧౮౫

తాసాం సంక్రిడమానానా మేష వాదిత్రనిస్సవనః.

శూయతే భూషణోన్నిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః,

౧౮౬

అశ్చర్య మితి తస్యైత ద్వచనం భావితాత్మనః.

రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భాగిత్రా మహాయశాః,

౨౦౫

ఏవం కథయమానస్య దదర్శాఽఽశ్రమమండలం.

కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్య సమావృతం,

౨౧౫

ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్య లక్ష్మణేన చ రాఘవః.

ఉవాస మునిభి స్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః.

౨౨౪

(తపోయోగాత్). తపోరూపాపాయాత్, యావన మాస్థితం. 'యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియుక్తిష్టి' త్యమరః.

౧౮౫

(సంక్రిడమానా మితి.) క్రిడోఽనుసంపరిభ్యశే త్యాత్మనేపదం. భూషణోన్నిశ్రః భూషణహోన్నిశ్రః, వాదిత్రనిస్సవనశేషణం. భూషణోన్నిశ్రో వాదిత్రనిస్సవనో గీతశబ్దశ్చ శూయత ఇత్యన్వయః.

౧౮౬

(ఏతత్) పూర్వోక్తం పదనం. అశ్చర్య మితి, ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాత్.

౨౦౫

(ఏవ మితి.) కథయమానస్య కథయమానే తస్మి న్మునా. కథయమాన స్స ఇతి పాఠే - ఏవం సంభాషమాణ స్స రాఘవః, బ్రాహ్మ్య బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా, లక్ష్మ్య సమృద్ధ్యా, బ్రాహ్మణసంపూర్ణ మిత్యర్థః. ఆశ్రమమండలం దదర్శ, రాఘవ ఇత్యనుషంగః.

౨౧౫

(ప్రవిశ్యతి) ఆశ్రమమండలమి త్యనుషజ్యతే. సర్వైః ప్రదాశ్రమవాసిభిః, పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమే ఽర్హ్యదీనా ఆర్చ్యమానః.

౨౨౪

(శ్రీరామస్య ఋష్యాశ్రమమండల నివాసః)

తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాఽశ్రమమండలే.

ఉపిత్యా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః,

౨౪౫

జగామ వాశమాం ప్రేషాం పర్యాయేణ తపస్వినాం.

యేషా ముపితవాః పూర్వం సకాశే స మహాశ్రువిత్,

౨౪౬

* క్వచి త్పరిదశా న్మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్.

క్వచిచ్ఛ చతురో మాసాః పంచ షట్పాఽపరాన్ క్వచిత్,

౨౪౭

కియంతం కాలం తత్రోవాసే త్యపేక్షయాం కాలపరిమాణం వత్తుం రామస్యాఽశ్రమవాస ప్రకారం దర్శయతి (తథేత్యాది) శ్లోకద్వయేన. తథా ఉక్తప్రకారేణ, తస్మి న్నాశ్రమమండలే, (సుఖముపిత్యా తత్ర పూజ్యమాన స్స రామ) ఇత్యుక్తానువాదః. యేషాం సకాశే పూర్వ ముపితవాః తేషా మాశ్రమాః, పర్యాయేణ ద్వితియపర్యాయేణ చ, జగామ. ఏవ మాశ్రమవాస ప్రకారః- ఏకవారం సర్వేషా మాశ్రమాః గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాః జగమేతి వాక్యార్థః. (మహాశ్రువి దీత్యనేన) తత్రత్య రాక్షసాపద్రవపరిహారాయ పునర్గమన మితి సూచయతి. వక్ష్యతి. ఏ మారీచః 'తేన ముక్తా ప్రయో' ఇత్యారభ్య 'పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో దృష్టభయః పురా, సముద్ర్భాంత స్రతో ముక్త స్తా పుభౌ రాక్షసా హతా' వితి. ఏతద్ధర్మమేవ సుతీక్ష్ణేనాత్ర గమన మనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితం చ.

౨౪౮

పూర్వ ముపితవా నిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి (క్వచిత్ పరిదశా మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచిచ్ఛ చతురో మాసాః పంచ షట్పాఽపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధికం మాసాదప్యర్థ మధికం క్వచిత్. త్రి మాసా నష్ట మాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖ మితి.) రాఘవో రామః, క్వచిదాశ్రమే, పరిదశా స్పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః, సంఖ్యాయావ్యయేత్యాదినా

* క్వచి దితి. పరిదశాః పరిగతా దశ పరిదశాః, తాః దశసంఖ్యాకా న్మాసా నిత్యర్థః యద్వా, పరిదశాః దశసమీపాః ఏకాదశ నవ వేత్యర్థః ఇతి తత్త్వదిపికా.

అపరత్రాఽధికం మాసా దప్యర్థ మధికం క్వచిత్.

త్రీ న్మాసా నష్ట మాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖం.

౨౬౪

తథా సంవసత స్రస్య మునీనా మాశ్ర మేము వై.

రమత శ్చాఽనుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశ,

౨౬౫

బహువీహినమాసః. బహువీహా సంఖ్యేయే డజబహుగణా దితి డచ్ సమాసాంతః. తా మాసాః, త్రయోదశమాసా నిత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితియా. సుఖం యథా భవతి తథా, న్యవసత్. క్వచి దాశ్రమే ఏకం సంవత్సరం సుఖం న్యవసత్, క్వచిదాశ్రమే చతురో మాసాః సుఖం న్యవసత్, క్వచిత్ పంచ మాసాః, క్వచిత్ షణ్మాసాః, క్వచి దపరాః షడ్వ్యోఽన్యాః సప్త మాసాః, సుఖం న్యవసత్. పంచ షట్పు తథా క్వచి దితి పాఠే - తథా పునః క్వచిత్ షణ్మాసా నిత్యర్థః. పరిదశా నిత్యత చతుర్దశమాసా నిత్యర్థః. అపరత్రాశ్రమే, మాసాదధికం సుఖం న్యవసత్. అధికశబ్దేనాత్ర మాసపత్తుర్దాంశో వివక్షితః. ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః. అపరత్రాధికం మాస మితి పాఠే - మాసం, అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః. అపి శబ్ద స్మర్యత్ర మాసా నుకర్షణార్థః. క్వచిదాశ్రమే అర్థమధికం చ న్యవసత్ పాదోనమాస మిత్యర్థః. తథా చైతదవ్యహిత పూర్వాశ్రమవాసదినై ర్వా మాసా సంవృత్తే. ఏకత్ర సపాదమాసః, అపరత్ర పాదోనమాస ఇత్యా హత్య మాసద్వయసంభవాత్. అధ్యర్థ మధికం క్వచి దితి పాఠే - అధ్యర్థం అర్థాధికం, అర్థమా సాధిక మిత్యర్థః. అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం. తథాచ త్రిపాదమాస మిత్యర్థః. క్వచిత్ త్రి మాసాః న్యవసత్, క్వచి దష్టమాసాః న్యవసత్. ఏపం షష్టమాసా స్పిద్ధాః. కేచి దాహుః పరిదశాః దశాధికా నితి వక్ష్యమాణేష్వష్టను స్థానేష్వన్వేతి. తథాచాయ మర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచి దిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః, క్వచిచ్చ చతురో మాసా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః. పంచ షట్చపరాః క్వచి దిత్యత్ర క్వచి త్పంచదశ మాసాః, క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః. 'అపరా సధికం మాసాద ప్యర్థ మధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దో ర్థమాసరూపాధికాంశవరః. తథాచ అపరాః పరిదశాః అధికంచే త్యన్వయే అర్థాధికదశమాసా నిత్యర్థః. మాసాదప్యర్థమిత్యాదే రయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశాః మాసాః, తమపరి మాసా దధికమర్థ మపిచేతి. తథాచ అర్థాధికైకాదశమాసా నిత్యర్థః. త్రి మాసా నష్టమాసాం శ్చేత్యత్ర త్రయోదశ మాసాః అష్టా దశ మాసాం శ్చేత్యర్థః. తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి. తస్మిన్ పక్షే, ప్రాథమిక క్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం. పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం.

౨౬౪-౨౬౫

తథా చాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరా స్సంవృత్తా ఇత్యాహ (తథా సంవసత ఇతి.)
ఇయ మేవాశ్రమవాససంఖ్యా. పూర్వాపరసంఖ్యా తు కిమ్మింధాకాండే వక్ష్యతే.

౨౬౬

(శ్రీరామస్య అగస్త్యశ్రీమ దర్శనకామకం)

పరివృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవ స్సహ సీతయా.

సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవాఽఽజగామ హ,

౨౮౪

స త మాశ్రమ మాసాద్యైమునిభిః ప్రతిపూజితః.

తతాపి న్యవస ద్రామః కంచితక్మల మరిందమః,

౨౯౪

అథాఽఽశ్రమస్థో వినయా తక్రదాచి త్తం మహామునిం.

ఉపాసిన స్స కాకుత్స్థ స్సుతీక్ష్ణ మిద మబ్రవీత్,

౩౦౪

అస్మి న్నరణ్యే భగవా నగస్త్యో మునిసత్తమః.

వసతితి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శుభ్రతం,

౩౧౪

నతు జానామి తం దేశం వనస్యాఽస్య మహాత్తయా.

కుత్రాఽఽశ్రమ మిదం పుణ్యం మహర్షే న్నస్య ధీమతః,

౩౨౪

ప్రసాదా తత్రభవత స్సానుజ స్సహ సీతయా.

అగస్త్య మభిగచ్ఛేయ మభివాదయితుం మునిం,

౩౩౪

మనోరథో మహా నేష హృది మే పరివర్తతే.

య దహం తం మునివరం శుశ్రూషేయ మపి స్వయం,

౩౪౪

ఇతి రామస్య స ముని శ్శ్శుత్వా ధర్మాత్మనో వచః.

సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజం,

౩౫౪

(పరివృత్యే తి.) పరివృత్య ఏవ మాశ్రమం సర్వం పరికృమ్య.

౨౮౪-౩౦౪

(అస్మిన్నితి.) కథాః నానాకథాః, కథయతాం కథయత్సు.

౩౧౪-౩౨౪

(శత్ర వనే, అగస్త్య మభివాదయితు మభిగచ్ఛేయమి త్యన్వయః.

౩౩౪

(మనోరథ ఇతి.) తం మునివరం, శుశ్రూషేయ మితి యత్. ఏష మనోరథః అభి
లాషో, మే హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః. శుశ్రూషేయ మితి పరస్మైపద మార్థం. ౩౪౪-౩౫౪

అహమ ప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామ స్సలక్ష్మణం,

అగస్త్య మభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ,

౯౬౪

దిష్ట్యా త్విదానీ మధైఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రహ్మ మాం.

అహ మాఖ్యామి తే వత్స యత్కాఽగస్త్యో మహామనిః,

౩౬౪

యోజనా న్యాశ్రమా దస్మా త్తథా చత్వారి వై తతః.

దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమా నగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమః,

౩౮౪

స్థలీప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే.

బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే,

౩౯౪

పద్మినీయో వివిధా స్తత ప్రసన్న సలిలా శ్శివాః.

హంసకారండవాకీర్ణా శ్చక్రవాకోపశోభితాః,

౪౦౪

తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రఖాతే రామ గమ్యతాం.

దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వతః.

తత్రాఽగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజన మంతరం.

౪౨౪

రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపనంవృతే,

రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా.

౪౩౪

(అహ మితి.) అగస్త్య మభిగచ్ఛేత్యేత ద్వక్తుకామోఽస్మి త్యన్వయః.

౩౬౪-౩౬౪

(యోజనానీతి.) అస్మా దాశ్రమా దక్షిణేన. తథేతి హస్తేన నిర్దేశః. చత్వారి యోజనాని. అభియాహితి శేషః. తతః తత్ర, అగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమో వర్తతే. అశ్రమా దక్షిణేనత్యత ఏనపా ద్వితియేతి ద్వితియాభావ ఆర్హః.

౩౮౪

(స్థలీతి.) స్థలీప్రాయే స్థలీప్రచురే, కారండవా స్సారసాః, తత్రాగస్త్యభ్రాతాశ్రమే, రజనీం వ్యుష్య రాత్రి మతివాహ్య, వనషండస్య వనసమూహస్య, పార్శ్వతః దక్షిణాం దిశం, ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య నిర్వణదేశే, యోజన మంతరం యోజనావకాశం, గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతా మిత్వన్వయః.

౪౩౪-౪౩౪

(అగస్త్యమునే రాహత్యం)

స హి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః.

యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టు మగస్త్యం తం మహామునిం,

అద్వైత గమనే బుద్ధిం రోచయస్య మహాయశః.

౪౪

ఇతి రామో మునే శ్శుభ్రత్వా సహ భ్రాతృభివాద్య చ,

ప్రతస్థేఽగస్త్య ముద్దిశ్య సానుజ స్సితయా సహ.

౪౫

పశ్య స్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్యసన్నిభాః,

సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః.

౪౬

సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖం,

ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౪౭

ఏతదేవాఽశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః,

అగస్త్యస్య మునే రాహు ర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః.

౪౮

యథాహి మే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః,

సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః.

౪౯

(ఇతి.) ఇతి వీరం ప్రకారేణ, మునే స్సకాశా చ్చుత్వా.

౫౦

(పశ్య నితి.) అభ్రసన్నిభాః మేఘసన్నిభాః, మార్గవశానుగాః మార్గవశేనాను

గమ్యమానాః, రామ ఇతి పూర్వశ్లోకా దనుకృత్యతే.

౫౧-౫౨

(ఏత దితి.) నూన మితి ఏతర్కే. య దాశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతన్మునే ర్నూన

మిత్యన్వయః.

౫౩

ఉత్తేఽర్థే హేతు మాహ (యథా హితి.) యథాహి మే పథి చిహ్నతయా వనం శృతం

తత్రైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః, ద్రుమాః సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః జ్ఞాయ

౫౪

మానా వర్తంతే.

విప్పలీనాం చ పక్వానాం వనా దస్మా దుపాగతః,
గంధోఽయం పవనోత్తిష్ట స్సహసా కటుకోదయః, ౫౦

తత్ర తత్ర చ దృశ్యంతే సంత్రీప్తాః కాష్ఠసంచయాః,
లూనాశ్చ పథి దృశ్యంతే దర్భా వైదుర్యవర్చసః, ౫౧

ఏతచ్ఛ వనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం,
పావకస్యాఽఽశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే, ౫౨

వివిక్తేషు చ తీరేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః,
పుష్పోపహరం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయ మార్జితైః, ౫౩

త త్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతం,
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమో భ్రాతు ర్నూన మేష భవిష్యతి, ౫౪

నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,
యస్య బ్రాత్రా కృతేయం దిక్చరణ్యా పుణ్యకర్మణా, ౫౫

ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపి రపి చేల్వలః,
భ్రాతరో సహితా వస్తాం బ్రాహ్మణ్యహ్నో మహాసురో, ౫౬

అసాధారణోపదిష్టలింగం చానుభూయత ఇత్యాహ (విప్పలీనా మిత్యాది.) (పక్వానాం విప్పలీనా మితి.) తత్ఫలనా మిత్యర్థః. కటుకస్య కటురసస్య, ఉదయోఽభివృద్ధి రానుమానికీ యేర స తథా, గంధః ఉపాగతః. (ఏతచ్ఛేతి.) కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం వీలమేఘగ్రోపమం. ౫౦-౫౨

(వివిక్తే ప్రితి.) వివిక్తేషు వృతేషు. 'వివిక్తే వృతవిజనా' విత్యమరః. ఉపహరం పుష్పబలిం, స్వయ మార్జితైః, 'సమిత్సుప్తకుశాదీని శ్రోత్రియ స్వయ మహరే' దితి స్మరణాత్. (తదీతి.) నూనం నిశ్చయే. 'నూనం తర్కే వినిశ్చయ' ఇత్యమరః. ౫౪

(మృత్యుం) వాతాపిల్వలనిమిత్తకం మరణం. హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా, ఇయం దిక్ దక్షిణా దిక్, శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా. ౫౫

అస్మిన్నర్థే అభ్యాయికా మాహ (ఇహే త్యాదినా.) ౫౬

(అగస్త్యమునే రాహత్యం)

ధారయన్ బ్రాహ్మణం రూప మిల్వల సంస్కృతం వదన్,
ఆమంత్రయతి విప్రాన్ స్మ శ్రాద్ధ ముద్దిశ్య నిర్వృణః.

౫౭

భాతరం సంస్కృతం కృత్వా తత స్తం మేషరూపిణం,
తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా.

౫౮

తతో భుక్తవతాం తేషాం విప్రాణా మిల్వలో బ్రవిత్,
వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ మహతా వదన్.

౫౯

తతో బ్రాతు ర్వచ శ్శుత్వా వాతాపి యో ర్మేషవ న్నదన్,
భిత్వా భిత్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్.

౬౦

బ్రాహ్మణానాం సహప్రాణి తై రేవం కామరూపిభిః,
వివాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశచైః.

౬౧

అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా,
అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసురః.

౬౨

(ధారయన్నితి.) సంస్కృతం వ్యాకరణసంస్కారవతిం వాచం, వదన్.

౫౭

((భాతర మితి.) సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం. కృత్వా, శాస్త్ర
దృష్టేన శ్రాద్ధకల్పావగతేన.

౫౮

(తత ఇతి.) భుక్తవతాం భుక్తవత్సు, వద న్న బ్రవిత్ వ్యక్త మబ్రవిత్.

౫౯

(తత ఇతి.) వినిష్పత ద్వినిరపతత్.

౬౦

((బ్రాహ్మణానా గుతి.) తై రితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా. సంహత్య, ఐహుశ ఇతి
యావత్.

౬౧

(అగస్త్యేనేతి.) అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదిక మనుభూయ.

౬౨

* మేషవ న్నదన్ మృతసంజీవనీవై భవా దుదరాంతరితి శేషః. ఇతి రామానుజీయం.

తతః శి సుంపన్న మిత్తుక్వా దత్వా హస్తోదకం తతః,
భ్రాతరం నిష్క్రమస్వేతి చేల్వల స్సోఽభ్యభాషత.

౬౩

స తథా భాషమాణం తం భ్రాతరం విప్రఘాతినం,
అబ్రవీ త్పుహసన్ ధీమా నగస్త్రో మునిసత్తమః.

౬౪

తుతో నిష్క్రమితుం శక్తి ర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః,
భ్రాతు స్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనం.

౬౫

అథ తస్య వచ శ్శుత్వా భ్రాతు ర్నిధనసంశ్రయం,
ప్రధర్షయితు మారేభే మునిం క్రోధాన్నిశాచరః,

౬౬

సోఽభిద్రవ న్మునిశ్రేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా,
చక్షుషోఽనలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః.

౬౭

తస్యాఽయ మాశ్రమో భ్రాతు స్తటాకవనశోభితః,
విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతం.

౬౮

వివం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ,
రామస్యాఽస్త్రగత స్సూర్య స్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత.

౬౯

ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి,
ప్రవివేశాఽఽశ్రమపదం త మృషిం సోఽభ్యవదయత్.

౭౦

(తత ఇతి.) తతః శ్యాద్ధాంతే, సుంపన్న మిత్తుక్వా, తతో హస్తోదకం చ దత్వా. ౬౩-౬౫

(అథేతి.) నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం, ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬

(స ఇతి.) అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన. ౬౭

(తస్యేతి.) విప్రానుకంపయా విప్రే ష్వనుకంపయా. ౬౮-౭౦

(ఆగస్త్యమునే ర్మాహత్యం)

సమ్యక్ కృతిగృహీతశ్చ మునివా తేన రాఘవః,
న్యవస త్తాం నిశా మేకాం ప్రాశ్య మూలఫలాని చ. ౭౦

తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే,
భ్రాతరం త మగస్త్యస్య హ్యమంత్రయత రాఘవః. ౭౧

అభివాదయే త్వాం భగవత్ సుఖ మధ్యుషితో నిశాం,
అమంత్రయే త్వాం గచ్ఛామి గురుం తే ద్రష్టు మగ్రజం. ౭౨

గమ్యతా మితి తేనేక్తే జగామ రఘునందనః,
యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్ఛాపవలోకయత్. ౭౩

నివారాః పనసాం స్తాలాం సిమిశా న్వంజుశాః ధవాః,
చిరిబిల్వాః మధూకాంశ్చ బిల్వా నపి చ తిందుకాః. ౭౪

పుష్పితాః పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభి రనువేష్టితాః,
దదర్శ రామ శ్శతశ స్తత కాంతారపాదపాన్. ౭౫

హ స్తిహస్తై ర్విమృదితా న్వానరై రుపశోభితాన్,
మత్తై శ్శకునిసంఘైశ్చ శతశశ్చ ప్రణాదితాః. ౭౬

(సమ్యక్ గతి) ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుగ్గతః, ప్రాశ్య భుక్త్వా. ౭౦-౭౧

(అభివాదయ ఇతి.) ఆత వర్ణాధిక్య మార్షం. ౭౨

(గమ్యతా మితి.) యథో ద్దిష్టేన సుతిక్ష్ణేక్తేన. ౭౩

(నివారా నితి.) నివారాః జలకదంబాః, వంజుశాః వకుళాః 'వకుళో వంజుశోఽశోక' ఇత్యమరః, తిమిశాః నేమివృక్షాః, ధవాః, చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః, 'కరంజ స్స్యా న్నక్త'

తతోఽబ్రవీ త్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః.

పృష్ఠతోఽనుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం.

౭౮

స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతమృగద్విజాః,

అశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షే రాభివితాత్మనః.

౭౯

అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా,

అశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః.

౮౦

ప్రాజ్యధూమాకులవన శీఘ్రమాలాపరిష్కృతః,

ప్రశాంతమృగయాథశ్చ నానాశకునినాదితః.

౮౦

(నిగ్రహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,

దక్షిణా ది క్కృతా యేన శరణ్యా పుణ్యకర్మణః.)

తస్యేద మాశ్రమపదం ప్రభావా ద్యస్య రాక్షసైః,

దిగ్వియం దక్షిణా త్తాసా ద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే.

౮౨

మాలః ప్రకీర్య శ్చిరీబిల్వక' ఇతి వైజయంతి. మధుకా మధుద్రుమాఖ్యవృక్షా, తిందుకా
స్ఫూర్ణకాఖ్యా వృక్షా.

౭౭-౭౮

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపత్రాః అశ్రమవాసిభిః రక్షితత్వేన సరసపత్రాః, క్షాంతాః శాంతాః,
యథా యేన ప్రకారేణ, తథా తేన ప్రకారేణ, అశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే.

౭౯

(అగస్త్య ఇతి.) స్వేన కర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ. అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః,
అగం స్తోభయంతి త్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః. పరిశ్రాంతానాం శ్రమ మపహంతి పరిశ్రాంత
శ్రమాపహః, ప్రాజ్యై ర్భూమి ర్భూమై రాకులం వనం యస్య సః.

౮౦-౮౧

(తస్యేతి.) త్రాసాత్ దృశ్యతే, నకు ప్రాచీనకాల ఇవోపభుజ్యతే.

౮౨

(అగస్త్యమునే రాహత్యం)

యదాప్రభృతి చాఽఽక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా,
తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీవరాః.

౮౩

నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా ది క్ప్పుదక్షిణా,
ప్రథితా త్రిమ లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః.

౮౪

మార్గం నిరోద్ధం నిరతో భాస్కరస్యాఽచలోత్తమః,
నిర్దేశం పాలయన్ యస్య వింధ్య శైల్యో న వర్ధతే.

౮౫

అయం దీర్ఘాయుషః ప్రస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః,
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమ శ్శ్రీమా న్వివీతజనసేవితః.

౮౬

ఏష లోకార్చిత స్సాధు ర్హితే నిత్యరత స్సతాం,
అస్మా నభిగతా నేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి

౮౭

ఆరాధయిష్యా మ్యత్రాఽహ మగస్త్యం తం మహామునిం,
శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యా మ్యహం ప్రభో.

౮౮

(యదాప్రభృతి.) అగస్త్యగమనాత్ ప్రభృతి, దిక్ అగస్త్యశ్రమప్రదేశః, అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధేత. యద్వా, దిక్ సర్వా అపి, విరాధాదయో ప్యగస్త్యః గమనప్రభృతి మందోపద్రవా ఏవ. ఆశుచితాదశాయా మేవ మునిమాంసభక్షణం, నిర్వైరాః చైరప్రవర్తనాశక్తాః, ప్రశాంతాః పశాంతవ ద్వర్తమానాః, అత ఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధే త్యుచ్యతే.

౮౩-౮౪

(మార్గ మితి.) నిరతః ఉద్యుక్తః, వర్ధమాన ఇత్యర్థః. న వర్ధతే, అద్యాపితి శేషః. ౮౫-౮౬

(ఏష ఇతి.) సతాం హితే, సాధుః నిత్యరతశ్చ. (శేషం చేతి.) ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్షణ స్సాపి రాజపుత్రత్వాత్. ప్రభో రితి పాతే ప్రభో రగస్త్యస్య, నియోగాదితి శేషః.

౮౭-౮౮

అత్ర దేవా స్సగంధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
అగస్త్యం నియతాహరం సతతం పర్యుపాసతే.

౮౯

నాఽత్ర జీవే నృపౌవాదీ క్రూరో వా యది వా శతః,
నృశంసః కామవృత్తీ వా ముని రేష తథావిధః.

౯౦

అత్ర దేవాశ్చ యతాశ్చ నాగాశ్చ పతగై స్సహ,
వసంతి నియతాహరా ధర్మ మారాధయిష్టవః.

౯౧

అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానై స్సూర్యసన్నిభైః,
త్యక్తదేహా నవై ర్దేహై స్స్వ ర్యాతాః పరమర్షయః.

౯౨

యక్షత్వ మమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ,
అత్ర దేవాః పృథ్వీచంద్రి భూతై రారాధితా శ్శుభైః.

౯౩

(అత్రే తి), దేవాః పక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః.

౮౯

(నాత్రే తి.) క్రూరః నిర్షయః. 'క్రూరా కఠిననిర్దయా' విత్యమరః. శతః గూఢవిప్రియ-
కృత్, నృశంసః పూతుకః, కామేన నృత్యం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః. విష మునిః
అగస్త్యః, తథావిధః మృషావాద్యాద్యనర్హః.

౯౦

(అత్రే తి.) దేవాః పక్ష్యమాణాః బ్రహ్మాదీభిన్నాః. పతగైః గరుడజాతిభిః, అరాధయి-
ష్టవః అరాధయంతః, ఛాందస ఇష్టుచ్.

౯౧

(అత్రే తి.) సిద్ధా ప్రపన్నధాః, నవైః దివ్యైః.

౯౨

(యక్షత్వ మితి.) భూతైః ప్రాణిభిః. దేవాః బ్రహ్మాదయః. అగస్త్యోపాసనకృతవిత్య-
పాన్నిధ్యాదీతి భావః, శుభైః సత్కర్మనిరతైః.

౯౩

(శ్రీరామస్యాఽగస్త్యాశ్రమప్రవేశః)

ఆగతాః స్మాఽఽశ్రమపదం సౌమిత్రే ప్రవిశాఽగ్రతః,
నివేదయేహ మాం ప్రాప్త మృషయే సీతయా సహ.

౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకాదశ స్కంధః.

అథ ద్వాదశ స్కంధః

స ప్రవిశ్యాఽఽశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః,
ఆగస్త్యశిష్య మాసాద్య వాక్య మేత దువాచ హ.

౧

రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠ స్రస్య సుతో బలీ,
రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహ సీతయా.

౨

లక్ష్మణో నామ తస్మాఽహం భ్రాతా త్వవరజో హితః,
అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్ర మాగతః.

౩

(ఆగతా ఇతి.) సీతయా సహ ప్రాప్త మిత్యన్వయః. అనేన రావణవధోద్భుక్తత్వం ద్యోతయతి. అత్ర చతుర్నవతి శ్లోకాః.

౯౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకాదశ స్కంధః

అథద్వాదశ స్కంధః

అథద్వాదశ స్కంధః

రుద్రస్యాఽపూజ్యత్య మాహ (సఽప్రవిశ్యేత్వాది)

౧-౨

(హితః) హితకారీ, అనుకూలః ప్రియకరః, ప్రియహితకర్తృ హేతుః (భక్తః ఇతి.)
భక్తః ప్రేమిమాణ, యదీతి సంభావనాయాం. అహం రామశ్చ తే శ్రుతౌ భవేత్త్యర్థః. అగ్రజత్వాది
విశేషణాని రామేణ తుల్యప్రతిపత్తివారణాయ.

౩

తే వయం వన మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్,
ద్రష్టు మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం.

౬.

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః,
తథే త్యక్త్వాఽగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుం.

౭.

స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్రధర్మణం,
కృతాంజలి రువాచేదం రామాగమన మంజసా.
యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సమ్మతః,

౮౪.

పుత్రౌ దశరథస్యేమా రామో లక్ష్మణ ఏవ చ.
ప్రవిష్టా వాశ్రమపదం సీతయా సహ భార్యయా,

౮౫.

ద్రష్టుం భవంత మాయాతే శుశ్రూషార్థ మరిందమా.
య దత్రానంతరం తత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి,

౮౬.

తత శ్శిష్యో దుషశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణం.
వైదేహీం చ మహాభ గా మిదం వచన మబ్రవీత్,

౮౭.

(నివేద్యతాం,) అన్నద్దర్శనేచ్ఛేతి శేషః. ఏత ద్వాక్య మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తే.
వయ మిత్యన్మిక శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం. సప్తసహస్రసంఖ్యాకా శ్లోకా గతాః. ౪.

(తస్యేతి.) అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం.

౮౮.

(స ఇతి.) అంజసా ఆశు, యథేష్ట మిత్యస్య ఉవాచే త్యనేనాన్వయః. సమ్మతః శిష్యేషు.
మాన్యత్వేన సమ్మతః.

౮౯.

(పుత్రా విత్యాది.) శుశ్రూషార్థం, సేవార్థంచే త్యర్థః. (యదత్రేతి.) అత్ర అన్మిక రామే.
విషయే, అనంతరం తదాగమనానంతరం, యద్వత్త్వ్యం. తత్త్వం తస్య ప్రభావం ప్రకారం
అజ్ఞాపయితు మర్హసి.

౯౦-౯౪.

(శ్రీరామస్య అగస్త్యాశ్రమపంచశః)

దిష్ట్యా రామ శ్చిరస్యాఽద్య ద్రష్టుం మాం సముపాగతః.

మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయా ప్యాగమనం పృతి,

౧౦౪

గమ్యతాం సత్కృతో రామ స్సభార్య స్సహలక్ష్మణః.

ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాఽసౌ న ప్రవేశితః,

౧౦౫

ఏవ ముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా,

అభివాద్యాఽబ్రవీ చ్చిష్య స్తథేతి నియతాంజలిః,

౧౦౬

తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంత శ్శిష్యో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

క్వాఽసౌ రామో ముని ద్రష్టు మేతు ప్రవిశతు స్వయం.

౧౦౭

తతో గత్వాఽఽశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహ లక్ష్మణః.

దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజాం,

౧౦౮

తం శిష్యః ప్రశితో వాక్య మగస్త్యవచనం బ్రువత్.

ప్రావేశయ ద్యథాన్యాయం సత్కారార్థం సుసత్కృతం,

౧౦౯

(దిష్ట్యాత్వాది.) దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా, చిరస్య చిరాత్ ప్రతికాంక్షిత మిత్యన్వయః.

ప్రతి రీప్సాయం, సత్కృతః సత్కారార్థం, కించాఽసౌ న ప్రవేశితః కుతోఽనిభంతి?

ఇత్యర్థః.

౧౦౪-౧౦౫

(ఏవ ముక్త ఇతి.) (అభివాద్యేతి.) విభంబకరణాపచారవివృత్త్యర్థం వందనం. అతఏవ

సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యేతి.

౧౦౬-౧౦౭

(త మితి.) అగస్త్యేనోన్యత ఇత్యగస్త్యవచనం. అగస్త్యోక్త మిత్యర్థః. సుసత్కృతం

సవిసయవాక్యేన బహుమతం.

౧౦౮

ప్రవివేశ తతో రామ స్సీతయా సహలక్ష్మణః.

ప్రశాంతహరితాకీర్ణ మాశ్రమం హ్యవలోకయన్,

౧౬౪

స తత్ర బ్రహ్మణ స్థాన మగ్నే స్థానం తదైవ చ,

విష్టో స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః,

౧౭౪

సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేర మేవ చ.

ధాతు ర్విధాతు స్థానే చ వాయో స్థానం తదైవ చ,

౧౮౪

నాగరాజస్య చ స్థాన మనంతస్య మహాత్మనః.

స్థానం తదైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థాన మేవ చ,

౧౯౪

స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః.

కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ వశ్యతి,

౨౦౪

(ప్రవివేశేతి.) ఆశ్రమం మునిగృహం.

౧౬౫

అయం తత్ర దేవపూజాగృహ ఇన్ద్రపశ్య దిత్వాహ (స తత్రేత్యాది.) తత్ర అగస్త్యగృహే బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య. అగ్నేః పావకస్య. తదైవచేతి నిపాతసముదాయ స్సముచ్చయే. భగో దేవతావిశేషః, పాశహస్తస్యేత్యాదివిశేషణాని తత్ర మునే రగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం. ఇమే బ్రహ్మదయః పూర్వసగ్గే ఫలప్రవర్త్యేనోక్తాః, అన్యే అగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః, ఏతే బ్రహ్మగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వతోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయునంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మశ్వాస్సప్రదశ దేవాః 'యోవై సప్రదశ' మిత్థ్యనువాకోక్తసప్రదశాక్షరదేవతాః, యాయజుకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం. అత్ర పూజ్యదైవతేషు రుద్రస్యామనూపాదానా దపూజ్యత్వముక్తం. అధునాతనైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతా తు తామసశాస్త్రానురోధేనైతి బోధ్యం. నను "విష్టో స్థానం మహేశస్యే"తి పాతాత్ స్థానానుక్త్యసంభవ ఇతి చేత్ తదా పూర్వం రామేణ 'అగస్త్యం నియతాహరం సతతం పర్యుపాసత' ఇత్యుక్తావపి. స్థాననిర్దేశే ఉపాస్యోపాసకయో రుభయోరపి నిర్దేశో న విరుద్ధతే. యద్వా, ఉపాసనం సమీపావస్థానం, స త్వారాధనం. "ధర్మ మారాధయిష్టవ" ఇత్యుక్తే. ధర్మస్యారాధనం పరిపాలన మేవ.

౧౭౪-౨౦౪

(శ్రీరామస్యాఽగస్త్యకృతః అతిథిసత్కారః)

తత శ్చిష్యైః పరివృతో మునిర ప్యభినిష్పతత్.

తం దదర్శాఽగ్రతే రామో మునీనాం దీప్తతేజసాం,

౨౦౪

అబ్రవీ ద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం.

విష. లక్ష్మణ నిష్క్రమ త్యగస్త్యో భగవా నృషిః,

ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం శపసా మిమం.

౨౩

విష ముక్త్యా మహాబాహు రగస్త్యం సూర్యవర్చసం,

జగ్రాహ పరమప్రిత స్తస్య పాదౌ పరంతపః.

౨౪

అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః,

నీతయా సహ వైదేహ్య తదా రామ స్సలక్ష్మణః.

౨౫

(ప్రతిజగ్రాహ కాశుత్స్థ మర్చయిత్వాఽఽసనోదతైః,

కుశలప్రశ్న ముక్త్యా చ హ్యస్యతా మితి చాబ్రవీత్.

౨౬

(తత ఇతి.) అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాః, ఆదభావ ఆర్జః మునీనా మగ్రతః స్థిత మితి శేషః.

౨౦౪

(అబ్రవీదిత్యాది) ఔదార్యేణ తేజోనిశేషరూపాన్నత్యేన, ఇమ మవగచ్ఛామి, అగస్త్య త్వేనేతి శేషః. ఇతి వచన మబ్రవీ దిత్యన్వయః.

౨౩

(వివమితి.) అగస్త్యం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః.

౨౪

(అభివాద్యేతి.) రామః అభివాద్య రామ స్తస్థౌ విత్యన్వయః.

౨౫

(ప్రతిజగ్రాహేతి.) ప్రతిజగ్రాహ, అతిథిత్వేనేతి శేషః. ఉదరాని పాద్యాని.

౨౬

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథీః ప్రతిపూజ్య చ,
వానప్రసేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదే.

౨౭

ప్రథమం చోపవిశ్యాఽథ ధర్మజ్ఞో మునిపుంగవః,
ఉవాచ రామ మాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదం.

౨౮

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథిం ప్రతిపూజయేత్,
అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ తపస్వీ సముదాచరన్,
దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్,

౨౯౪

రాజా సర్వస్య లోకస్య ‡ ధర్మచారీ మహారథః.

పూజనీయ శ్చ మాన్య శ్చ భవాన్ ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః,

౩౦౪

(అగ్నిమితి.) తస్మి న్నాసినే, అగ్నిం హుత్వా, వైశ్వదేవం కృత్వా, తేభ్యః అర్ఘ్యం దత్వా, అతిథీః తాన్, ప్రతిపూజ్య ఆవమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా, వానప్రసేన ధర్మేణ, సిద్ధం భోజనం కందమూలాదికం, దదే.

౩౧

(ప్రథమమితి.) స్వయం ప్రథమ ముపవిశ్య అసీనం రామ మువాచ.

౩౨

(అగ్నిమితి.) ఆయం రామవ్యాజేన సీతాం ప్రత్యుపదేశః. ధర్మకోవిద మిత్యుక్తస్య రామస్య హి నేదం వక్తవ్యం, అతవీవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి. అన్యథా సముదాచరన్ హోమ మతిథినత్కారం చాఽ కుర్య న్నిత్యర్థః. దుస్సాక్షీ కూటస్థాః.

౩౯౪

భవాంస్తు విశిష్టాఽతిథి రిత్యాహ (రాజేతి.) రావణే సృష్టోఽర్ఘ్యః. తత్సార్థస్తు. సర్వలోకస్య భువనత్రయస్య, రాజా స్వామి, 'పతిం విశ్వస్యే' తి శ్రుతేః. అతవీవ లోకస్య పూజనీయః కర్మభి రాధ్యః, 'ఇష్టాపూరం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభి' రితి శ్రుతేః. మాన్యః ముక్తయే యోగిభి శ్చింత్యః. ప్రియాతిథిః లోకకాతిథిభ్యో విలక్షణః. వీవ మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః.

౩౦౪.

‡ ధర్మచారీ లోకశిక్షణం ధర్మా చరత్యాచరతితి తథా. మహారథః మహాన్ మహాత్మా గరుడో రథో యస్య సః తథోక్తిః. మాన్యః ముక్తసిద్ధయే మంతవ్యశ్చైతి యోజనా ఇతి తత్త్వదీపికా

(శ్రీరామాయ శరశరాసవాదిప్రదానం)

ఏవ ముక్త్యా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై రన్యై శ్చ రాఘవం.

పూజయిత్వా యథాకామం పున రేవ తతోబ్రవీత్.

౩౦౪

ఇదం దివ్యం మహా చ్ఛాపం హేమరత్న విభూషితం.

వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా,

౩౦౫

అమోఘ స్ఫూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్త శ్శరోత్రమః.

దత్తై మమ సుహృదేణ తూణీ చాక్షుయసాయకౌ,

౩౦౬

సంపూర్ణో నిశితై ర్బాణై ర్ద్వలద్భి రివ పావకైః.

మహారజతకోశేయ మసి ర్దేమవిభూషితః,

౩౦౭

అనేన ధనుషౌ రామ హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్,

అజహర శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణు ర్దివౌకసాం,

౩౦౮

తద్ధను స్తౌ చ తూణీరౌ శరం ఖడ్గం చ మానద.

జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్వ వజ్రం వజ్రధరో యథా,

౩౦౯

ఏవ ముక్త్యా మహాతేజా స్సమస్తం త ద్వరాయథం.

దత్వా రామాయ భగవా నగస్త్యః పున ర్బ్రవీత్.

౩౧౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్వాదశ స్కంధః.

(ఏవమితి.) పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః.

౩౧౧

(వైష్ణవమితి.) పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేణ. తదేవ వరుణః

ఖరాదివధ స్సన్నిహిత ఇత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవా నిత్యవగమ్యతే. వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్.

బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణా దత్తః, అయమితి శేషః. తూణీ, ఇమామితి శేషః. మహారజతం సువర్ణం

తన్మయః కోశః ఖడ్గపిఢానం, యస్య సః మహారజతకోశః, బాలరామాయణే ఇంద్రం శరాసన

మితి ఇంద్రదత్తత్వేతి శ్చైతిన్యాయాత్. ధనుషౌ ధనువాదినా, శరం ఖడ్గం చ, వైష్ణవా వితి

శేషః. వజ్రం వజ్రధరో యథే త్యనేన తావకం త్వమేవ గృహణేత్సుక్తం. ఏవముక్త్యా తతః

పునరేవ ఇత్యబ్రవీ దితిన్వయః.

౩౧౪-౩౧౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

ద్వాదశ స్కంధః.

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

రామ ప్రీతోఽస్మి భద్రం తే పరితుష్టోఽస్మి లక్ష్మణ,
అభివాదయితుం య న్మాం ప్రాప్తౌ స్థ స్సహ సీతయా.

౧

అధ్వశ్రమేణ వాం భేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః,
వ్యక్త ముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా.

౨

ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ న విమానితా,
ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తౌ భర్తృస్నేహప్రచోదితా.

౩

యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు,
దుష్కరం కృతవ త్యేషా వనే త్వా మనుగచ్ఛతీ.

౪

ఏషా హి ప్రకృతిః స్త్రీణా మాస్పృష్టే రఘునందన,
సమన్త మనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ.

౫

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

అశ్వాత్థిః

ఏతాన్మౌళస్తతే సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి పృథియతే, కథయపర్యవసానాత్. అథ ఖరవధా
యాఽగస్త్రేనాఽనుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటీం వ్రతి వ్రయాణం త్రయోదశే. (రామేత్యాది.) తే-
ఇత్యస్య లక్ష్మణేత్యతా ప్యన్వయః.

౧

(అధ్యేతి) అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన, ప్రచురః, శ్రమః శ్రమజలం యేన సః ప్రచు-
రశ్రమః, భేదః, వాం బాధతే. ఉత్కంఠతే విశ్రాంతి మభిలషతి. అనేనాస్యా శ్చమాతీయ-
ఉద్యతే. (జనకాత్మజేతి) సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః.

౨

(ఏషేతి.) ఏషా సుకుమార్యపి, ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం, వనం ప్రాప్తౌ, దుఃఖై-
ర్న విమానితా న పరిభూతా చ. తత్ర హేతు 'భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి.' ఇహ ఆశ్రమే.

౪

(ఏషా హేతి.) ప్రకృతిః స్వభావః, అస్పృష్టేః జగత్స్పృష్టే మారభ్య, సమస్థం సుస్థం-
పతి, విషమస్థం దుర్దశాపన్నం.

౫

(శ్రీరామస్య పంచవటిం ప్రతి ప్రస్తావనం)

శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్షణతాం తథా,
గరుడానిలయో శైష్ణవ్య మనుగచ్ఛంతి యోషితః.

౬

ఇయం తు భవతో భార్యా దోషై రేతై ర్వివర్జితా,
శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతి.

౭

అలంకృతోఽయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ,
వైదేశ్యో చానయా రామ వత్స్యసి త్వ మరిందమ.

౮

ఏవ ముక్త స్స మునినా రాఘవ స్సంయతాంః లిః,
ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్య మృషిం దీప్త మివానలం.

౯

(శతహ్రదానా మితి.) శతహ్రదానాం విద్యుతాం, లోలత్వం చంచలత్వం, అనుగచ్ఛంతి, చంచలచిత్తత్వాదితి భావః. శస్త్రాణాం, తీక్షణతాం కార్యం, అనుగచ్ఛంతి, బహుకాలాగతస్నేహ బంధచ్ఛేదనాదితి భావః. గరుడానిలయో శైష్ణవ్యం అనుగచ్ఛంతి, అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః.

౬

ఏవం తౌకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావ ముక్త్యా సీతాయా నైర్విలక్షణ్య మాహ (ఇయం త్వితి.) న కేవలం దోషరహితా, శ్లాఘ్యా నద్భిః ప్రశంసనీయా చ, వ్యపదేశ్యా పతివ్రతా స్వగృగణ్యా, ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణదేవబంధీమోచనోత్సాహనాయ.

౭

(అలంకృతోఽయ మితి.) అయం దేశః ఆశ్రమప్రదేశః, యద్వా, భూలోకః, వత్స్యసి దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ.

౮

(ఏవ మితి.) సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః.

౯-౧౦

అలంకృత ఇతి.) ఆశ్రమాయ మలంకృతోఽభవత్, యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే, త్వం నివాసం కరిష్యసి, అధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం న పర్యాప్త మిత్యర్థః. యద్వా, త్వదాగమనమాత్రేణాయం దేశ స్త్యలంకృతోఽభవత్, ఇతఃపరం యత్ర వత్స్యసి స త్యలంకృతో భవిష్యతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవః,
గుణై స్సఖ్యాత్పఖార్యస్య వరదః పరితుష్యతి.

౧౦౨

కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం బహుకాననం,
యత్రాఽఽశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరత స్సుఖం.

౧౦౩

తతోఽబ్రవీ న్మునిశ్రేష్ఠః శుత్రా రామస్య త ద్వచః,
ధ్యాత్వా మహూర్తం ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః.

౧౦౪

ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః,
దేశో బహుమృగ శ్రీమాన్ పంచవట్కభివిశ్రుతః.

౧౦౫

తత్ర గత్వాఽఽశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ,
రంస్యసే త్వం పితు ర్వాక్యం యథోక్త మనుపాలయన్.

౧౦౬

కాలోఽయం గతభూయష్టో యః కాల స్తవ రాఘవ,
సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే.

౧౦౭

తీర్థప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి,
ధన్య స్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన.
యి స్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః.

౧౦౮

(కింత్వతి.) నిరతః ఏచ్ఛగః.

౧౦౯

(తత ఇతి.) ధ్యాత్వా భావికార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా, ధీరః ధీమాన్, నిశ్చితకార్యోచిత-
దేశ ఇత్యర్థః. ధీరతరం అతినిశ్చితం, వచః.

౧౧౦

(ఇత ఇతి) పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటి, తద్యుక్తదేశో లక్షణయా-
పంచవటి త్యుచ్యతే. పంచవటి త్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః.

౧౧౧-౧౧౨

(శ్రీరామస్య పంచవటిం ప్రతి ప్రస్తానం)

విధితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వ స్తవాఽనఘ,
తపనశ్చ ప్రభావేన స్నేహాద్దశరథస్య చ,

౧౬౪

హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాత స్తపసా మయా.
ఇహ వానం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే,
అత శ్చ త్వా మహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటి మితి.

౧౯

స హి రమ్యో వనద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
స దేశ శ్శాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ.

౨౦

గోదావర్యా స్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
ప్రాజ్యమూలఫలశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః.
వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్య స్తథైవ చ,

౨౦౪

మమ పితృవాక్యపరిపాలన ప్రకారః కథం జ్ఞాత? ఇత్యుక్తాహ (విధిత ఇతి.) తపః
ప్రభావేన. పర్యాలోచనకరణే నిమిత్తమాహ (స్నేహా దితి.)

౧౬౫

(హృదయేతి.) ఛందోఽభిప్రాయః. 'అభిప్రాయవశే ఛందా' విత్యమరః. ఖరాదీ-
నధనంకల్ప ఇత్యర్థః. తపసా అలోచనేన తన్మూల త్వద్వచనభంగ్యా చేత్యర్థః. అలంకృతోఽయం.
దేశ శ్చేతి మమేహ వాసే ప్రస్తుతే 'కింతు వ్యాధిశ మే దేశ' మితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః. అభిప్రాయః
వేదనకార్య మాహ (ఇహేతి.) యస్మాత్ త్వదభిప్రాయో మయా విదితః, అతో హేతోః, ఇహ
తపోవనే, మయా సహ వానం, ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ, తదనంతరమేవ త్వం పంచవటిం గచ్ఛేతి,
బ్రూమి బ్రవీమి, అనిత్య మాగమనానన మితి ఈదభావః.

౧౯

(స హేత్యాది.) అయుతః వ్యాప్తః, వివిక్తః విజనః.

౨౦-౨౦౪

భవా నపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే.

అపి చాత్ర వసక రామ తాపసా న్నాలయిష్యసి,

౨౨౫

ఏత దాలత్యుతే పీర మధూకానాం మహ ద్వనం.

ఉత్తరేణాఽస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా,

౨౨౬

తత స్థల ముపారుహ్య పర్వతస్యాఽవిదూరతః.

ఖ్యాతః పంచవటిత్వేన నిత్యపుష్పితకాననః,

౨౨౭

ఆగస్త్యే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రిణా సహ.

సత్కృత్యాఽఽమంత్రయామాస త మృషిం సత్యవాదినం,

౨౨౮

తౌ తు తేనాఽభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ,

తదాశ్రమాత్ పంచవటిం జగ్మతు స్సహ సీతయా

౨౨౯

గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరే ష్యకాతరౌ.

యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజగ్మతుః పంచవటిం సమాహితౌ

౨౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అరణ్యకాండే త్రయోదశ స్కంధః.

(భవా నితి.) పరిరక్షణే. తాపసానా మితి శేషః. అత్ర పంచవట్కాశమే. (ఏత దితి.) (ఉత్తరేణితి.) అన్య మధూకవనస్య, న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. స మార్గో న్యగ్రోధం ప్రావయతిత్యర్థః. ౨౨౫

(తతో) న్యగ్రోధా త్వరతః. స్థలం నిర్వణప్రదేశం. కించిదున్నత ముపారుహ్య గమనే కశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే, తస్యాఽవిదూరతః పంచవటితి ఖ్యాతః పంచవటవత్తేన ప్రసిద్ధః, నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్య శ్చాఽఽశ్రమో దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౨౨౬

(ఆగస్త్యేనీతి.) సత్కృత్య. ప్రదక్షిణసమస్కారాభ్యా మితి శేషః.

౨౨౭-౨౨౮

(గృహీతచాపా నితి.) విషక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ, అకారాంతౌవ తూణశబ్దః. మహర్షిణా యథోపదిష్టేన పథేత్యన్వయః. సమాహితౌ ఏకాగ్రౌ. అస్మిన్ నగే సార్ధసప్రవింశతి శ్లోకాః. ౨౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. త్రయోదశ స్కంధః.

అథ చతుర్దశ స్కంధః

అథ పంచవతీం గచ్ఛన్నంతరా రఘునందనః,
అససాద మహాకాయం గృధ్రం భీమపరాక్రమం.

తం దృష్ట్వా తే మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ,
మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి.

స తే మధురయా చాచా సౌమ్యయా ప్రీణయన్నివ,
ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితౄ రాత్మనః.

స తం పితౄసఖం బుధ్యా పూజయామాస రాఘవః,
స తస్య కుల మవ్యగ్ర మథ పప్రచ్ఛ నామ చ.

రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవం,
ఆచచక్షు ద్విజ స్రస్త్వై కుల మాత్మాన మేవ చ.

అథ చతుర్దశ స్కంధః

అథ చతుర్దశ స్కంధః

అథ గృధ్రరాజసమాగమ శ్చతుర్దశే. (అథ పంచవతీ మిత్యాది.)

(త మితి.) వటస్థం అగస్త్యోపదిష్టవటస్థం, పక్షి మితి ఛాందసం రూపం. కో భవానితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే, రాక్షసం మత్స్యా కో భవాని త్యబ్రూతా మిత్యర్థః.

(స తామితి.) సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా, (ప్రీణయన్నివేతి.) ఇవ శబ్ద ఏవకార్యః. అత్మన ఇత్యంతే ఇతికరణం జ్ఞేయం అత్మనో రామస్య.

(స త మితి.) స్పష్టం.

(రామస్యేతి.) ద్విజః, అత్మానం అత్మనామ.

పూర్వకాలే మహాబాహో యే ప్రజాపతయోఽభవన్,
తా న్మే నిగదత స్సర్వా నాదిత శ్శృణు రాఘవ.

౬

కర్దమః ప్రథమ స్తేషాం విక్రీత స్తదనంతరం,
శేషశ్చ సంశ్రయశ్చై చ్చవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్,

౭

స్థాణు ర్మరీచి రత్రిశ్చ క్రతుశ్చై చ్చవ మహాబలః,
పులస్త్య శ్చాంగిరాశ్చై చ్చవ ప్రచేతాః పులహ స్తథా.

౮

దక్షో వివస్వా నపరోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ,
కాశ్యపశ్చ మహాతేజా స్తేషా మాసీచ్చ పశ్చిమః.

౯

ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవు రితి విశుతం.
షష్ఠి ర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః.

౧౦

‡ కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసా మష్టౌ సుమధ్యమాః,
అదితిం చ దితించైవ దనుమ ప్యథ కాళికాం,
తామ్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చా ప్యఽనలా మపి.

౧౧౫

స్వాత్పత్తిం కథయిష్యన్ ప్రసంగా దాదౌ సర్వభూతసముద్భవ మాహ (పూర్వకాల
ఇత్యాది.)

౬

కర్దమ ఇత్యాది) అరిష్టనేమి రితి కాశ్యపవిశేషణం.

౭-౧౦

(కాశ్యప ఇతి,) తాసాం దుహితృణాం మధ్యే సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః, ప్రతిజగ్రాహ
పర్యజైషిత్.

౧౧౫

‡ నను 'దదౌ' స దశ ధర్మాయ కాశ్యపాయ త్రయోవశేతి శ్రూయతే. అత్ర కథ మష్టౌ
నిత్యవ్యత ఇతి చేత్ సత్యం. అష్టౌ విత్యేకవార మితి వా, ఉపలక్షణ మితి వా, నై వస్వతమన్వంతరే
ఏవ మితి వా ద్రష్టవ్యం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య జటాయుదర్శనం)

తాస్తు కన్యా సతః ప్రితః కాశ్యపః పున రబ్రవీత్,
పుత్రాం హైలోక్యభర్తృనా నైస్వ జనయిష్యథ మత్సమాన్.

౧౨౪

అదితి స్తన్మనా రామ దితిశ్చ మనుజర్షభ,
కాళికా చ మహాభాహో శేషా స్త్వమనసోఽభవన్.

౧౩౪

అదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవా స్త్రయస్త్రింశ దరిందమ.
అదిత్యా వసవోరుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప,

౧౪౪

దితి స్త్వజనయ త్పుత్రాన్ దైత్యాం స్రాత యశస్వినః,
తేషా మియం వసుమతి పురాఽఽసీ త్సవనార్ణవా,

౧౫౪

దనుస్త్వజనయ త్పుత్ర మశ్వగ్రీవ మరిందమ.
నరకం కాలకం చైవ కాళికాపి వ్యజాయత,

౧౬౪

క్రౌంచీం ఖాసీం తథా శ్యేపీం ధృతరాష్ట్రీం తథా శుకీం.
తామ్రాపి సుమువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః,

౧౭౪

(తా స్ప్రితి.) త్రైలోక్యభర్తృన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్.

౧౭౫

(అదితి రితి.) తన్మనాః తద్వచనదత్తావధానా, కాళికా చేత్వత్ర చకారేణ దనుర వ్యవ్యతే.
తన్మనా ఇతి దితికాళికామనూనాపి విశేషణం. చత్రసః ప్రాభవుత్రోత్పాదనమనసోఽభవన్,
చత్రసా నాభవ నిష్కర్షణః.

౧౭౬

భర్తృవచనాదరాఽనావరణలే దర్శయతి (అదిత్యా మిత్యాదినా.) ద్వాదశాఽదిత్యాః,
అష్టా వసవః, ఏకాదశ రుద్రాః, అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం స్త్రయస్త్రింశత్.

౧౭౭

(దితి స్ప్రితి.) తేషాం దితిపుత్రాణాం.

౧౭౮-౧౭౯

ఉలూకాః జనయ త్కృంచీ భాసీ భాసాః వ్యజాయత.

శ్వేనీ శ్వేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజాయత సుతేజసః,

౧౮౪

ధృతరాష్ట్రీ తు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః.

చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ,

శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా.

౨౦

దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యత్మసంభవాః,

మృగీం చ మృగమందాం చ హరిం భద్రమదా మపి.

౨౦

మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా,

సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకా మపి.

౨౧

అపత్యం తు మృగా స్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ,

ఋషాశ్చ మృగమందాయా స్సృమరా శ్చమరా ప్రథా.

౨౨

హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః,

తత స్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతాం.

౨౩

తస్యా స్త్విరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః,

మాతంగా స్త్వథ మాతంగాఽపత్యం మనుజర్షభ.

౨౪

తామ్రావంశం ప్రపంచయతి (ఉలూకా నిత్యాదినా.) జనయ దీత్యత్ర అగమ శాస్త్రస్యాఽనిత్యతయా నాఽడాగమః. ప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రం తే ఇత్యుక్తిః. సా భామినీతి ధృతరాష్ట్రీ నిశేషణం. శుకీ తామ్రావృత్తి, విజజ్ఞే వీరమాదయంతర్భావితణ్యర్థా శ్చబ్దాః.

౧౮౪-౨౦

(దశేత.) క్రోధవశా కాశ్యపపత్ని.

౨౨

(అపత్య మిత) జాత్యేకవచనం. సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహయోపయుక్తవివీలదీర్ఘవాల్నా మృగాః, చమరాః చామరమృగాః, హరయః నింహా, మాతంగాః గజాః.

౨౩-౨౪

(జటాయువంశకృమః)

గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చఽజనయ త్సుతాన్,

దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతా వ్యజనయ త్సుతాన్,

౨౬

తతో దుహితరౌ రామ సురభి ర్ద్వే వ్యజాయత,

రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీం చ యశస్వినీం.

౨౭

రోహిణ్యజనయ ధ్వా వై గంధర్వీ వాజిన స్సుతాన్,

సురసాఽజనయ న్నాగాః రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్.

౨౮

మను ర్మనుష్యాః జనయ ద్రామ పుతాః యశస్వినః,

బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాః వైశ్యాః శూద్రాంశ్చ మనుజుర్బభుః.

సర్వాః పుణ్యఫలాః పృథ్వా ననలాప వ్యజాయత,

౨౯ ౪

❖ వినతా చ శుకీ పౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా.

కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరం,

౩౦ ౪

(గోలాంగూలాః) అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాః, మర్కటజాతివిశేషాః, రోహిణ్యజనయ ధ్వా వై ఇతి పాఠః. నాగాః బహుఫలా స్సర్పాః, పన్నగాః కేవలసర్పాః.

౩౦

(మను రితి.) మనుః కాశ్యపపత్ని, పుణ్యఫలా చారుఫలా. 'పుణ్యం తు చార్వి' త్యమరః. విషవృక్షనిబాదయోపి మహాషధత్వేన పుణ్యఫలా వివ. విండఫలా నితి పాశే విండాకారఫలా నిత్యర్థః. ప్రాయికం చైత దితి బోధ్యం.

౩౧ ౪

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య స్వకుల మవతారయతి (వినతా చేతి.) అత్ర కద్రూ ఉపాదానం స్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచిత్. వస్తుతస్తు - ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులతుల్యత్వం వక్తుం 'కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధర' మిత్యుక్తం. (శ్వేనీవుత మితి.)

❖ 'వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసాస్వసే' తి పూర్వోక్తాయా వినతాయః పునః కథనం. శుక్యాః పౌత్రీ వినతేతి స్వకులక్రమం వక్తుం. పునః కద్రూగ్రహణం, తస్యాః సంతతి కథనాయ. అనేన ప్రతిపక్షకులేన గరుడమర్దితేన స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి. ఏష సృష్టి ప్రకారో వైవస్వతమన్వంతర ఇతి విజ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ.
తస్మా జ్ఞాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః,
జటాయు రితి మాం విద్ధి ఓ శ్వేనీపుత్ర మరిందమ.

౩౩౩

సోఽహం వాససహాయ సై భవిష్యామి యవీచ్చసి,
ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితం,
సీతాం చ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలత్కుటే,

౩౩౪.

జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్య చ సన్నతోఽభవత్,
పితు ర్హి శుశ్రావ సఖిత్వ మాత్మవాక్ జటాయుషా సంకథితం పునఃపునః. ౩౩౫.

ఇయం చ శ్వేనీ పూర్వోక్తాయ అన్యః. యద్వా, కాశ్యపసుతా శ్వేనీ మాతా, కాశ్యపస్య పంచమోఽరుణః పితా. కాశ్యపప్రజాపతిః. కూటస్థ ఇతి స్వీయంశః ప్రభావో నివేదితః. విధినిషేధయోస్తైర్యజ్ఞోక్ష్యభావా న్న మాత్మపుత్రయో రేకవంశ్యత్వాదీదోషః. ఇయం చ సృష్టిక్రమో వై వస్తత మన్వంతరప్రకారః, అతో న పురాణాంతరవిరోధః.

౩౩౬

(సోఽహ మితి.) వాససహాయః - వాసస్థలే సీతాయః రక్షణే సహాయ ఇత్యర్థః. యదీచ్చసి, ఉక్తార్థ మితి శేషః. సహాయపేక్షత్యే హేతు మాహ (ఇద మితి.) యాతే, మృగయార్థ మితి శేషః.

౩౩౭.

(జటాయుష మితి.) సన్నతో హేతు మాహ (పితుర్హితి.)

౩౩౮.

ఓ (శ్వేనీపుత్ర మితి) నను శ్వేనీశుక్యా తామ్రాయః పుత్రౌ. శ్వేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః? అరుణస్య కథం శ్వేనీ భార్యా? ఉచ్యతే - శ్వేనీసంతానపరంపరాపతితా కావన శ్వేనీ భవిష్యతి త్యదోషః. విధినిషేధయో ర్మనుష్యాధికారత్వా ద్వా న దోష ఇతి జ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య జటాయుసఖ్యం)

స తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తనాఽతిబలేన పక్షిణా,
జగమ తాం పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూక్షా దిధక్షన్ శలఖానివానలః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుర్దశ స్కర్గః.

అథ పంచదశ స్కర్గః

అరణ్యకాండే

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాళ మృగాయతాం,
ఉవాచ భ్రాతరం రామ స్సామిత్రిం దీప్తతేజసం.

అగతా స్మృయథోద్దిష్ట మముం దేశం మహర్షిణా,
అయం పంచవటీ దేశ స్సామ్య పుష్పితపాదపః.

(స తత్రేతి.) సీతాం తత్ర పరిదాయ రక్షణాయ జటాయువశం కృత్యేత్సర్గః. 'యమాయత్వా పరిదదా మ్యసా పంచకాయ త్వా పరిదదా మ్యసా' విత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్. (శలఖానివానల) ఇత్యనేన లీలయా విరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయోఽవగమ్యతే. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశ స్కర్గః.

అథ పంచదశ స్కర్గః

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్య మేవ కర్తవ్య మితి దర్శయతి పంచదశే. (తత ఇత్యాది.) సామిత్రిం 'రామం చళరథం విద్ధి' త్యాది సుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యద్యుక్తం, దీప్తతేజసం కైంకర్యోచితదేశలాభేన సంతుష్ట మిత్యర్థః. వ్యాళాః దుష్టసర్పాః.

(అగతా ఇతి.) యథోద్దిష్టం అగస్త్యోక్తమేతద్. అగతాః స్మృయం దేశం మునిరబ్రవీత్ సోఽయం పంచవటీదేశ ఇత్యర్థః. (సర్వత ఇతి.) సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టిశ్చార్పితం, సర్వం కానన మనలోక్యతా మిత్యర్థః. హి ర్దేతా. అసీతి త్వ మిత్యర్థే నిపాతః.

సర్వత శ్చార్వతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి,

అశ్రమః కతరస్మి న్నో దేశే భవతి సమృతః.

౩

రమతే యత్ర వైదేహీ త్వ మహం చైవ లక్ష్మణ,

తాదృశో దృశ్యతాం దేశ సన్నికృష్టజలాశయః.

౪

వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా,

సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యా త్సమిత్సుష్పకుశోదకం.

౫

౧ ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సంయతాంజలిః,

సీతాసమక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౬

యస్మా త్వ మాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః, తస్మా త్కతరస్మిన్ ప్రదేశే సర్వేషాం న
స్సంమత అశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టి శ్చార్వతా మిత్త్యర్థః. సర్వసమృతత్వ ముపపా
దయతి (రమత ఇతి.) త్వం, రమన ఇతి శేషః. అహం, రమే ఇతి శేషః. సర్వరతిహేతు మాహ
(సన్నికృష్టేతి.) తదేవ విపుణోతి (వనేతి.) రామణ్యకం రమణీయతా, యో పథా ద్గురూపో
త్తమా ద్యుశోతి పుణ్య ప్రాప్తే ఈకారబోధ శ్చందస ఇతి బోధ్యం. వనస్య రమణీయతా మాత
పున్నాగాదిమిత్రత్వం, స్థలస్య రమణీయతా నిమోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం,
సమి దితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. వనరామణ్యకం కుసుమాభిలాషిణ్యా స్సీతాయా
రతిహేతుః. స్థలరామణ్యకం సుఖశయనాదికాంక్షిణో రామస్య, సన్నికృష్టసమిదాదీమత్త్వం
శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః.

౭-౫

ఏవం స్వసౌఖ్యమ వ్యక్తవతో రామస్య వచన మసహమాన స్సౌమిత్రి స్సీతాయా
ప్రస చ యః ప్రదేశో రమణీయ స్స వీవాజ్ఞ ప్రవ్యః, నతు మే సౌకర్యావహ ఇత్యాహ (ఏవ గుతి.)
సీతాసమక్ష మితి పురుషకారసాన్నిధ్యక్రిః. (పరవానితి.) పరవానస్మి - మమాన్మితా
తవాన్మితావ స్మ భవతి, పారతంత్ర్యకవేషా మమాన్మితేతి భావః. (కాకుత్స్థ) ఇదం చ పార
తంత్ర్యం న పరత్వావస్థాయా మేవ, కిం త్వవతావస్థాయా మపీత్యర్థః. ఇదం చ పారతంత్ర్యం

౧ తనిశ్లోకి. (ఏవ ముక్తః.) 'త్వ మహం చైవ లక్ష్మణోతి తవాపి సౌఖ్యకారిణీ కస్మిన్చి
ద్దేశే పర్జశాలాం కుర్వీతి లక్ష్మణో స్వాతంత్ర్యం నిక్షిప్య శ్రీరామేణోక్తే. మయి స్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాల
ఏవ రామో మాం త్యక్తవాః, ఏతావత్సర్వంతం మమాజ్ఞానేన స్వరూపహినిః కృతా, ఇతః పరం

(లక్ష్మణేన పక్ష్యానిర్వాణం)

పరవా నస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే,
స్వయం తు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద.

౭

సుప్రీత సేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః,
విమృశః రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితం.

౮

సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశ మాశ్రమకర్మణి,
హస్తౌ గృహీత్వా హస్తేన రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్.

౯

కియత్కాలం? తత్రాహ (త్వయి వర్షశతం స్థిత ఇతి.) శతశబ్దః అనంత్యవచనః. సార్వకాలికం మత్పారతంత్ర్య మితి భావః. ఏవం పారతంత్ర్యవైషేష మత్స్వరూపత్వేన తదనుకూలతయా త్వయా అజ్ఞానం కర్తవ్య మిత్యాహ (స్వయం మితి.) స్వయం. రుచిరే దేశే తనైవ రమణీయే ప్రదేశే, అశ్రమః క్రియతా మితి మాం వద.

౬-౩

(సుప్రీత ఇతి.) విమృశః పర్యాలోచయః, దేశం, కంచి దితి శేషః.

౧౦

(సత మితి.) అక్రమ్య స్వీయత్వేనాభిమన్య, అశ్రమకర్మణి అశ్రమనిమిత్తం, హస్తౌ కృతాంజలికా గృహీత్వాబ్రవీత్. స్నేహాతికయకృతానుభావో హస్తగహణం.

౧౧

మమ స్వరూపం నామ కశ్చన పదార్థోఽస్తి కిమేత్యేవ మవస్థాంతరం ప్రాప్తవాః. (లక్ష్మణః) పారతంత్ర్యకలక్షణః, (సంయతాంజలిః) ఇదానిం తు శ్రీరామః ప్ర త్యాంజలి రేవ మదక్షకః, అంజలే స్పర్శాభిమతసాధనత్వా దితి మత్వా కృతాంజలిస్సః. (సీతాసమక్షం) పురుషకారభూతాయః శ్రియ స్సన్నిధౌ, (కాకుత్స్థం ప్రతి ఇదం వచన మబ్రవీత్) ఏతాద్భుత ముక్తవానితి ఋషి స్సౌమి. (సీతాసమక్ష) మిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్యం ద్వయోత్తరభండోక్తం. లక్ష్మీవిశిష్టస్యైవేతి వ్యంజితం. (పరవా నస్మి) మమాస్మితా తవాస్మితావ న్న భవతి. తచ్చ పారతంత్ర్యం నకేనా ప్యాకాంక్షితం, అత ఏవ భవతా న దీయతే, లోకస్య భిన్నరుచిత్యాత్. మయాపేక్షిత మేవ. (వర్షశతం) అత్ర శతశబ్ద అనంత్యవాచీ. తేన సార్వకాలికోక్తిః. (పరవానస్మితి) సర్వదా పరవత్త్వప్రతిత్యా సర్వావస్థోక్తిః. (క్రియతా మితి మాం వదేతి) నిరుపపదక్రియాపదయోగాత్ సర్వ విధకైంకర్యోపలక్షణం. ఏవం కైంకర్యరూపఫలప్రార్థనా ద్వయోత్తరభండోక్తా వ్యంజితా.

అయం దేశ స్సమ శ్శ్రీమాన్ పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతః,

ఇహౌఽఽశ్రమపదం సౌమ్య యథావ త్కర్తు మర్హసి.

౧౦

ఇయ మాదిత్యసంకాశైః పద్మై స్సురభిగంధిభిః,

అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా.

౧౧

యథాఽఽఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా,

ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతా.

హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా,

౧౨౮

నాఽతిదూరే న చాఽఽసన్నే మృగయాధనిపీడితాః.

మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో బహుకందరాః,

దృశ్యంతే గిరయ స్సౌమ్య పుల్లై స్తరుభి రావృతాః.

౧౪

(అయ మితి.) సమః సమతలః, పుష్పితైః సంజాతపుష్పైః, యథావత్ యథాయోగ్యం. ౧౦

(ఇయ మితి.) (ఆదిత్యసంకాశైః) ఆదిత్యవికసితైః తద్వదుజ్జ్వలైర్వా, 'తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ, వసంతి వైష్ణవా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి' రిత్యుక్తరీత్యా నిత్యసన్నిహితహరిభి రితివా. (సురభిగంధిభిః) సౌమ్యగంధయుక్తైః, గంధస్యేత్యాదినా ఇకారో తాదేశః. 'సురభి ర్మధుమాసే స్యా ద్వసంతరా వపి త్రిమ, సౌమ్యే సుగంధా' (ప్రీధేన్వా) మితి దర్పణః. 'సర్వగంధ సర్వరస' ఇత్యుక్తరీత్యా, సురభిణా హరిణా, గంధిభిః గంధివద్భి రితివా, పద్మినీ గోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ, పద్మయా శోభితా పద్మశోభితా. జ్యాపో స్సంజ్ఞావృందసో ర్భ్రమశ మితి హ్రస్వః. హరి సాన్నిధ్యేన తన్నిత్యానపాయిన్యా శ్రియా చ యుక్తేత్యర్థః. అనేన శ్లోకేన వాసయోగ్యత్య ముక్తం. ౧౧

(యథాఖ్యాత మిత్యాది.) అగస్త్యేన యథాఽఽఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః. ౧౨౮

(నాతిదూరే న చాసన్న ఇతి.) అస్య గోదావర్యా గిరిభి శ్చాస్వయః. కాకాక్షిన్యాయాత్ మృగేత్యాది గిరివిశేషణం. మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః. ఇతచ్ ప్రత్యయః. ప్రాంశవః ఉన్నతాః. బహుకందరాః విపులగుహాః. 'దరీ తు కందరోవాఽప్రి' దేవ భాత బిలే గుహే' త్యమరః. పుల్లైః వికసితపుష్పైః, అనుపసర్గాత్ పుల్లక్షీబక్కుశోల్లాహ ఇతి నిసాతితః. ౧౪

(లక్ష్మణేన పర్ణశాలానిర్మాణం)

సౌవర్ణై రాజతై స్తామ్రై ర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః,

గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః పరమభక్తిభిః.

౧౫

సాలై స్తాలై స్తమాలై శృఙ్ఖరార్పణసామ్రతైః,

నివారై నిమిశై శ్చైవ పున్నాగై శ్చోపశోభితాః.

౧౬

మాతైరశోకై పిలకై శృంపకైః కేతకై రపి,

పుష్పగుల్మలతోపేతై పై పై స్తరుభి రావృతాః.

౧౭

చందనై స్పందనై ర్నీపైః శ్చ పనసై ర్లికువై రపి,

ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శృంగీకింశుకపాటలైః.

౧౮

(సౌవర్ణై రితి) దేశే దేశే నానాదేశే వర్తమానై, స్సువర్ణాదిసమృతైః ధాతుభిః పరిణత త్వదశాన్త్రాంతైః గైరితైః, 'ధాతవో గిరిసంభవా' ఇత్యమరః. ఉపలక్షితాః గజాః, పరమ భక్తిభిః ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః, గవాక్షితా స్సంజాతగవాక్షా ఇవాభాంతి, గజానాం హి గవాక్షా కారాః భక్తిః కుర్వంతి.

౧౫

ప్రీత్యతిశయేన చనం వర్ణయతి (సాలై రీత్యాదినా.) సాలైః సర్వకామ్యై ర్మృతైః, తమాలైః కాలస్కంధామ్రైః, ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః, పనసైః, అమ్రకైః రసాలభేదైః, నివారైః జలకదంబైః, తిమిశైః నేమిద్రుమైః, పున్నాగైః, తిలకైః క్షురకవృక్షైః, గుల్మః జాతిప్రభృ తయః, లతాః మాధవీప్రభృతయః, స్పందనైః తిమిశభేదైః, నీపైః స్థలకదంబకైః, పార్శ్వనైః కరంజామ్రైః, లికువైః, ధనైః, అశ్వకర్ణైః, ఖదిరైః, శమిభిః, కింశుకైః, పటానైః, పాటలైః. అత శ్చోకాత్ గిరయో దృశ్యంత ఇత్యనుషక్తప్రదాభ్యా మన్వయః.

౧౮

ఇదం పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజం,
ఇహ వత్సామి సౌమిత్రే సార్థ మేతేన పక్షిణా.

౧౯

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా,
అచిరేణాఽఽశ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః.

౨౦

పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంఖాతమృత్రికాం,
సుస్తంభాం మస్కరై ర్ద్వీర్ద్వైః కృతవంశాం సుశోభనాం.

౨౧

శమీశాఖాభి రాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితాం,
కుశకాశశరైః పర్జైః సుపరిచ్ఛాదితాం తథా.

౨౨

సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః,
నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయ మనుత్తమం.

౨౩

(ఇద మితి.) పుణ్యం పుణ్యప్రదం, మేధ్యం పవిత్రం, ఏతేన అస్మాభి స్సహగతేన.
పక్షిణా జటాయుషా.

౧౯

(ఏవ మితి.) పరవీరహేతి క్విప్ ఛాందసః. అశ్రమం అంగణాది విస్తారవ
ద్యాశమప్రదేశం.

౨౦

(పర్ణశాలా మిత్యాది.) తత్ర అశ్రమే, పర్ణశాలాం ఉటజం, సంఖాతమృత్రికాం, భిత్తి
కృతమృత్రికా మిత్యర్థః. మస్కరైః వేణుభిః, మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరీవ్రాజకయౌ రితి నిపాతనా
త్పాదుః. కృతవంశాం కృతగృహార్థ్యకాష్టాం. 'వంశస్తు పృష్టాన్ని గృహార్థ్య కాష్టే వేణౌ గుణే కుల'
ఇతి వైజయంతి. వేణుమయస్తంభోపరి ప్రసారిత తిర్యక్కాష్టా మిత్యర్థః. శమీశాఖాభి రాస్తీర్య
తిర్యగ్వేణుపరిశమీశాఖాభి రాస్తీర్య, దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశై రవపా
శితాం సంజాతపాశాం, తిర్య గ్వంశై స్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధేత్యర్థః. కుశకాశశరైః
కుశాదిరూపైః పర్జైః, సుపరిచ్ఛాదితాం - సుశోభనం రమణీయం యథా తథా పరిచ్ఛాదితాం.
పర్ణశాలానూపం నివాసం చకారే త్యన్వయః.

౨౩

(అక్షుణ్ణేన పర్ణశాలానిర్మాణం)

స గత్వా లక్ష్మణ శ్చిమా న్నదీం గోదావరీం తదా,
స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పున రాగతః.

౨౪

తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ న యథావిధి,
దర్శయామాస రామాయ తదాఽఽశ్రమపదం కృతం.

౨౫

స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్య మాశ్రమం సహసీతయా,
రాఘవః పర్ణశాలయాం హర్ష మాహరయ ద్భృశం.

౨౬

సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా,
అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ పచనం చేద మబ్రవీత్.

౨౭

ప్రీతోఽస్మి తే మహాత్కర్మ త్వయా కృత మిదం ప్రభో,
ప్రదేయో యన్నిమిత్రం తే పరిష్వంగోనుయాకృతః.

౨౮

(స ఇతి.) సఫలః ఫలాని చాదాయేత్యర్థః.

౨౪

(తత ఇతి.) పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం, శాంతిం ఆభ్యుదయికిం క్రియాం, యథావిధి
వాస్తుకల్పానుసారేణ.

౨౫

(స తమితి.) పర్ణశాలాయాం విషయే, హర్ష మాహరయత్ సంతోషం ప్రాప్తవా
నిత్యర్థః.

౨౬

(సుసంహృష్ట ఇతి.) అతిస్నిగ్ధం చ గాఢంచేతి పరిష్వంగక్రియావిశేషణం.

౨౭

(ప్రీత ఇతి.) హే ప్రభో సమర్థ, త్వయా ఇదం మహాత్కర్మ కృతం, అత స్తే ప్రీతోఽస్మి,
యన్నిమిత్రం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్రం, ప్రదేయః పారితోషికోస్తి, తన్నిమిత్రం మయా
పరిష్వంగః కృతః, అశ్చిర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్య ఉచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగ
మేవ దత్తవా నస్మి త్యర్థః.

౨౮

❖ భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ,

త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ.

౨౯

ఏవం లక్ష్మణ ముక్త్యాతు రాఘవో లక్ష్మీవర్ధనః,

తస్మిన్ దేశే బహుఫలే న్యవస త్సుసుఖం వశీ.

౩౦

కంచి త్కాలం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ,

అన్యాస్యమానో న్యవస త్స్వర్గలోకే యథామరః.

౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచదశ స్సర్గః.

(ఏవ మితి.) వశీ విషయచాపలరహితః. అస్మిన్ సర్గే చిత్రాంతశ్చైవకాః.

౩౦-౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యాసే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచదశ స్సర్గః.

శ్లోకములు

❖ తనిశ్లోకీ. (భావజ్ఞే నేతి.) భావజ్ఞేన మచ్చిత్రజ్ఞేన, సీతయా సహ రహసి స్థాతుం మమ స్థలం రచయేతి రామో న వదేత్, కింతు మనసి కుర్యాదితి, తదపి జ్ఞాతవతేత్యర్థః. (కృతజ్ఞేన) చిర మపుత్రేణ దశరథేన స్వస్మిన్నాదరాతిశయా ద్వేన క్రమేణ చంద్రతారాబలాలోచన పూర్వకం గృహం నిర్మాపితం, తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః. (ధర్మజ్ఞేన) స్వయం రాజపుత్రోపి స్వోచితస్థల మక్రిత్వా యథా రామ స్సంతుష్టితి, తథైవ మయా స్థాతవ్య మిత్యేవంవిధ. ధర్మజ్ఞేన, (త్వయా పుత్రేణ) పున్నామ్నా నరకా త్తాయత ఇతి పుత్రః. తతో మదభిమతా నిధి రేవ స్వస్య నిరయ ఇత్యభిమేనే. మదభిమతకరణేన తస్య నిరయ నిస్తారకేణ త్వయేత్యర్థః. (ధర్మాత్మా.) స్వయం యాజ్ఞీవం మదభీష్టమేవ కృత్వా స్వచరమకాలేపి మదభి మతకరణాయ త్వాం స్థాపితవాన్, పానీయశాలాప్రసర్రకవత్. (మమ పితా న సంవృత్తః) కింతు త్వమేవ. త్వస్మితేన పితా మమ సర్వాభిలషిత పరిపూరణాత్, 'అహం సర్వం కరిష్యామి' తి హి త్వయోక్త మితి భావః.

౩౨

అథ షోడశ స్కర్గః

వసత స్తస్య తు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః,
శరద్వ్యపాయే హేమంతఋతు రిష్టః ప్రవర్తతే.

౧

స కదాచి తృప్తభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః,
ప్రయయా వభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీం.

౨

ప్రహ్వః కలశహస్త స్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్,
వృష్ణతోఽనువ్రజన్ భాతా సౌమిత్రి రిద మబ్రవీత్.

౩

అయం సకాల స్సంప్రాప్తః ప్రియో య స్తే ప్రియంవద,
అలంకృత ఇవాఽఽభాతి యేన సంవత్సర శ్శుభః.

౪

నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలిసీ,
జలా న్యనువభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః.

౫

అథ షోడశ స్కర్గః

అశ్లోకః

అథ భావిశూర్పణభాదర్శనా ద్యవర్ణసూచకతయా హేమంత వర్ణనం ప్రస్తాతి (వసత ఇత్యాది.) ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః, రామస్య తు ఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూల శూర్పణభాగమనహేతుతయేష్టః.

౧

(స ఇతి.) ప్రభాతాయాం విరామో న్ముఖాయాం.

౨-౩

(అయ మితి.) యేన హేమంతేన.

౪

(నీహరేతి.) లోకో జనః, నీహరేణ హిమేన, పరుషః పరుషత్వక్. సర్వత్ర, భవతితి శిషః. స్వభావోక్తి రలంకారః. 'స్వభావోక్తి స్వభావస్య జాత్యాది వ్యవర్ణన' మితి లక్షణాత్. ౫

నవాఽగ్రయణపూజాభి రభ్యర్చ్య పితృదేవతాః,
కృతాఽగ్రయణకాః ॥ కాలే సంతో విగతకల్మషాః.

౬

ప్రాజ్యకామా జనపదా స్సంపన్నతర గోరసాః,
విచరంతి మహిపాలా యాత్రాస్థా విజిగీషవః.

౭

సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశ మంతకసేవితాం,
విహినతిలకేవ శ్రీ నోత్తరా ది కృపకాశతే.

౮

ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యే దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతం,
యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాఙ్ హిమవాఙ్ గిరిః.

౯

(నవేతి.) కాలే అగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే, అగ్రయణం నామ కశ్చిద్దవి ర్యజ్ఞో నూతన ధాన్యభోజనస్యాదా వనుష్ఠేయః. తదుక్త మాపస్తంబేన 'నాఽనిష్ఠ్యాగ్రయణేనాఽహితాగ్ని ర్నవస్య ధాన్యస్యాశ్చియా ద్ద్వీహీణాం యవానాం శ్యామాకానాం మగ్నే పాకస్య యజేతే' తి. అగ్రయణ రూపపూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః, న తు కృతాగ్రయణ ప్రతినిధయ ఇత్యర్థః.

౬

(ప్రాజ్యకామా ఇతి.) ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోదేకాః. 'ప్రాజ్య మదబ్రం బహుళ' మిత్థమరః. జనపదాః జనపదస్థాః, యాత్రాయాం యుద్ధయాత్రాయాం ఆస్థాయేషాం తే యాత్రాస్థాః.

౭

(సేవ మానే ఇతి.) అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః. అతోత్పేక్షాలంకారేణ దక్షిణా దిక్ పతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్పేక్షా వ్యజ్యతే.

౮

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా స్వభావేన, హిమకోశైః ఘనీభూతహిమైః, అఢ్యః సంపూర్ణః, సాంప్రతం దక్షిణాయనే, దూరసూర్యః, అతఏవ హిమవాఙ్ అధికహిమః, భూమార్థే మతుష్. హిమవాఙ్ గిరిః. యథార్థనామా భవతి, సువ్యక్త మిత్యుత్పేక్షావ్యంజకం. నిరుక్తి శ్చాలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యర్థత్యప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

౯

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

అత్యంతసుఖసంచారా మధ్యాహ్నా స్పర్శత స్సుఖాః,

దివసా స్సుభగాదిత్యా శ్చాయా సలిలదుర్భగాః.

౧౦

మృదుసూర్యా సనీహరాః పటుశీతా స్సమారుతాః,

శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతం.

౧౧

నివృత్తాకాశశయనాః యి పుష్కనీతా హిమారుణాః,

శీతా వృద్ధతరా యామా ప్రియామా యాంతి సాంప్రతం.

౧౨

(అత్యంతేతి.) మధ్యాహ్నా, స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః, సుఖాః సుఖకరాః, అత ఏవ తదానీం అత్యంతసుఖసంచారాః, సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః, ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః, అహితాగ్నాదిత్యా త్వరనిపాతః. అతిశీతచ్ఛాయా సలిలా ఇత్యర్థః. భవం తితి శేషః. స్వభావోక్తి రలంకారః.

౧౦

(మృచ్ఛితి.) మృదుసూర్యాః అక్రూరసూర్యాః, పటుశీతాః ప్రబలశీతాః, శూన్యారణ్యాః అరణ్యా వనచరాః, తై శూన్యాః, అవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః. స బహి స్సంవరంతిత్వర్థః. హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః, తై త్యేన విండిభూత శరీరజనా ఇత్యర్థః. అనెన రాక్షసకృత సార్వత్రికపీడా ద్యోతితా.

౧౧

(నివృత్తేతి.) నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలా ద్వినావృత ప్రదేశశయనాః, పుష్కనీతాః పుష్కనక్షత్రయుక్తాపార్థమాసీ పుష్కం, తేన నీతాః, తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః. యద్వా, పుష్కః పుష్కమాసః, తేన నీతాః, పుష్కమాస సన్నిహితా ఇత్యర్థః. హిమారుణాః హిమధూసరాః. శీతాః శీతవాతాః, వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్యే నాతివృద్ధతరాః నిసారాః. త్రియామాః రాత్రయః, దినాంతే అర్ధయామస్య. దినా దావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వాత్. అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః, తామసరాక్షసవృద్ధిః, సజ్జనక్షయః, కల్యాణసారితా చోక్తాః, పుష్కః కలిః.

౧౨

❖ పుష్కనీతాః పుష్కనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః. యేషు దివసేషు పుష్కనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతిత్వర్థః. అన్యేషు, పుష్కనీతాః పుష్కశబ్దేన పుష్కనక్షత్రయుక్తా పార్థమాసీ. నీతా లక్ష్యతే. తథాచ పుష్కనక్షత్రయుక్తా పార్థమాసీం, నీతాః గతాః, తదుపలక్షితా ఇతి యావత్. కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతు రుపలక్షణ మిత్యామూః, యద్వా, పుష్కనీతాః పుష్క-

రవిసంక్రాంత సౌభాగ్య స్తుషారాణమండలః,
నిశ్వాసాంధ ఇవాఽఽదర్శ శృంధ్రమా న ప్రకాశతే. ౧౩

జ్యోత్స్ని తుషారమలినా పార్ణమాస్మాం న రాజతే,
సీతేవ చాఽఽతపశ్యామా లక్ష్మ్యతే న తు శోభతే. ౧౪

❖ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతం,
ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతళః. ౧౫

(రవితి.) మందరశ్మిత్యేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం, సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః. సూర్యే స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః. తుషారైః హిమశీకరైః, అరుణం రక్తం మండలం యస్య, హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయో రారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం. నిశ్వాసేన అంధః అప్రకాశః, అదర్శః దర్పణ మివ, ఉపమాలంకారః. అనేన రావణా పహృతసర్వస్వస్య మలినాకృతే రిందస్యాఽవస్థోక్తా. ౧౩

(జ్యోత్స్నితి.) జ్యోత్స్ని చంద్రికయాన్వితా రాత్రీః. తుషారమలినా సతీ పార్ణమాస్మా మపి, న రాజతే న శోభతే, ఏవంభూతా సా అతపశ్యామా అతపాపహృతవర్ణా, సీతేవ లక్ష్మ్యతే, తింతు సీతావ న్న శోభతే. వ్యతిరేకాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేష శ్చ దుపమానోపమేయయో'ంతి తల్లక్షణం. అనేన సీతాయాభావి రావణాభిభవః, తేనాపి సురనారీజనబండిమోక్షజాగృత్యేనాతి శయశ్చ వ్యజ్యతే. ౧౪

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శః, వాయో శీతస్పర్శ ఏవ స్వభావః, ఉష్ణస్పర్శ స్వాగంతుక ఇతి హృదయం. సాంప్రతం హేమంతే, హిమవిద్ధః హిమయుక్తః, కాలే ప్రాతః కాలే, ద్విగుణశీతళః ద్వీరావృత్త్యా శీతళః. 'అథో గుణః, రూపాదౌ సూచింజిన్యో రావృత్తింద్రియ తంతుమ, సంధ్యాదా వపి సత్త్వాదౌ త్యాగాదా వుపసర్జన' ఇతి రత్నమాలా. పశ్చిమో వాయుః పశ్చిమద్విగ్ధాయుః, అనేన స్వభావతః కరుణాశీతళస్య, అవతారకాలే దేవప్రార్థనోత్తంభితకృపస్య పున ర్మున్యాశ్రమే ద్విగుణితకరుణస్య రామస్య వ్యాపార స్సూచితః. ౧౫

పోష్యాః, గుణభావ అర్హః, శీతనివారకోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః. తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణ గమితాః. త్రియామాః, హిమారుణాః హిమధూసరాః, శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః. వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యః, త్రియామా రాత్రయః, యాంతి గచ్ఛంతి. ౧౬

❖ ప్రకృత్యా స్వభావేనాఽశీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్షణ మనుష్టేని ద్రవస్యం. తథాఽఽనుష్టేనాఽశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః. ౧౭

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

బాష్పచ్చన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ,
శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః.

౧౬

ఖర్జూరపుష్పాకృతిభి శ్శిరోభిః పూర్ణతండులైః,
శోభంతే కించి దానమా శ్శాలయః కనకప్రభాః.

౧౭

మయాభై రుపసర్పద్భి ర్హిమనీహారసంవృతైః,
దూర మభ్యుదిత స్సూర్య శ్శకాంక ఇవ లక్ష్మ్యతే.

౧౮

అగ్రాహ్య వీర్యః పూర్వాహ్నే మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖః,
సంరక్త కించి దాపాండు రాతప శ్శోభతే ఊతే.

౧౯

(బాష్పేతి.) బాష్పైః ఊష్మభిః, చన్నాని, యథా కూపోదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమకారా బాష్పాః. అనేన రామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమ సమృద్ధి రుచ్యతే. బాష్పశబ్దేన రామకృపావ్యతే. యవేత్యాదినా తపస్సమృద్ధిః, నదద్భి రితి వేదఘోషః.

౧౬

(ఖర్జూరేతి.) ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పిశంగవర్ణైః. శిరోభిః కణిశైః, కనకప్రభాః పరిపక్వ నాళపత్రవత్త్వా త్కనకవర్ణాః. అనేన వృద్ధా అపి జటాభరిత శిరోభి స్త్వాం ప్రణమంతితి ద్యోతితం.

౧౭

(మయాభై రితి.) హేమనీహరైః శీతశనీహరైః సంవృతాః, తైః, అనేన బహుకాలం సమాగతోపి రాక్షసప్రభాభిమాతతేజస్కౌ మృదు రివ కిమర్థం వర్తసే? ఇత్యర్థ స్సూచ్యతే.

౧౮

(అగ్రాహ్యేతి.) పూర్వాహ్నే, అగ్రాహ్య వీర్యః అగ్రాహ్యావస్థ్యః, చంద్రికాయమాణో వర్ధత ఇత్యర్థః. ఈషదర్థే వాసజ్ఞో అనుదరాకస్యేతివత్. తదుక్తం. 'త త్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నశ్శాఢా షట్టే ప్రకీర్తితాః' ఇతి. మధ్యాహ్నే, స్పర్శతః స్పర్శన, సుఖః సుఖకరః, కించి త్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ, అనేనాపి రాక్షసాక్రమేవ్య పరాక్రమత్వ మనుచిత మితి గమ్యతే.

౧౯

అవశ్యాయ నిపాతేన కించి త్పుక్లిన్న శాద్యలా,
వనానాం శోభతే భూమి ర్ని విష్టతరుణాఽఽతపా.

౨౦

స్పృశంస్తు విపులం శీత మదతం ద్వీరద స్సుఖం,
అత్యంతతృప్తితో వన్యః ప్రతిసంహరతేకరం.

౨౧

ఏతే హి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః,
స విగాహంతి సలిల మప్రగల్భా ఇవాఽఽహవం

౨౨

అవశ్యాయ తమోఽద్ధా నీహరతమసాహృతాః,
ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్మంతే విపుష్పా వనరాజయః

౨౩

బాష్పసంఘన్న సలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః,
హిమార్ద్రవాలుకై స్తీరై స్సరితో బాంతి సాంప్రతం.

౨౪

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమం, శాద్యలః శప్ప ప్రచురాభూమిః, సదశాద్యలః జలివలన్. అనేన రాక్షసాభిభవకృతమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తిశ్చోచ్యతే.

౨౦

(స్పృశ నితి.) ప్రతిసంహరతే. అతిదుస్సహతై త్యవత్త్వా దితిభావః. అనేనోదన్య రాజ్యభోగాభిలాషిణోప తద్భోగభీరుత్వం సూచితం.

౨౧

(ఏతేహితి.) సముపాసీనాః, జలమితిశేషః. అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే. అప్రగల్భాః అదృష్టాః, అహవం యుద్ధం.

౨౨

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమసలిలం, స ఏవ తమః, తేన, సద్ధాః బద్ధాః, అనేన నిశ్చలత్వం లక్ష్యతే. హిమక్లిన్నాహి లతా నిశ్చలీ భవంతి. నీహరః అజలవర్షి మహాహిమం. తదేవ తమః, తేనాహృతాః. అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే. విపుష్పా ఇత్యనేన విమిలితాక్షత్వ ముక్తం. అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః. అతోత్పేక్షాలంకారః.

౨౩

(బాష్పేతి.) రుతం శబ్దః, హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః, అనేనాపి ఋషిజనదైన్య మేవ ద్యోత్యతే.

౨౪

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

తుషారపతనా చైచ్చవ మృదుత్వా ద్భాస్కరస్య చ,
తైత్యా దగాగ్రస్థ మపి ప్రాయేణ రసవజ్జలం.

౨౪

జరాజర్ధరితైః పద్మై శ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః,
నాళశేషైర్ద్విమధ్యస్తై ర్న బాంతి కమలాకరా..

౨౫

అస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రః కాలే దుఃఖసమన్వితః,
తప శ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే.

౨౬

త్యక్త్వా రాజ్యం చ మానం చ భోగాం శ్చ వివిధాన్ బహూన్,
తపస్వీ నియతాహరః శేతే శీతే మహీతలే.

౨౭

(తుషారేతి.) తుషారః హేమం, అగాగ్రస్థ మపి నిర్మలశీలాతలస్థ మపి, రసవ ద్విషవత్.
'రసో రాగే విషే ద్రవ్యే శృంగారాదౌ సరాక్రమ' ఇతి బాణః. తైత్యాతిశయేన విషవ దనుపాదేయం
భవతిత్యర్థః. ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవత శ్చానుద్యోగా న్మునిమనో దుఃఖితం జ్ఞిభవతితి
ద్యోత్యతే.

౨౮

(జరేతి.) జరయా చిరప్రరూఢతయా, జర్ధరితైః వివర్ణైః, శీర్ణకేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్క
కర్ణికైః, పద్మై ర్న బాంతి. స్పష్టం వ్యంగ్యం.

౨౯

ఏవ మృషి పీడాతిశయేపి రామస్య రాక్షసవధానుద్యమ ముక్త్వా భరతస్య త్వదా
గమనవ్యసనిత్వా త్తద్ధర్మసంకాలోప సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ (అస్మిన్నిత్యాదీనా.) దుఃఖసమ
న్వితః, త్వద్విరహాదితి శేషః.

౩౦

(త్యక్తేతి.) రాజ్యం రాజత్వం, ప్రభుత్వ మిత్యర్థః. మానం రాజపుత్రోపహ మిత్యభిమానం,
భోగాన్ ప్రకృందనవసనాదీన్, బహూ ని త్యపరిత్యాజ్యత్వ ముచ్యతే. తపస్వీ తపస్విచిహ్న
జబాదికాన్, నియతాహరః ఫలమూలాద్యశనః, శీత ఇత్యనేనావరణరాహిత్య ముచ్యతే. మహీతల
ఇత్యనేన ఖచ్చాది రాహిత్యం.

౩౧

సోఽపి వేశా మిమాం నూన మఖిషేకార్థ ముద్యతః,
వృతః ప్రకృతిభి ర్నిత్యం ప్రయాతి సరయాం నదీం.

౨౯

అత్యంతసుఖసంవృద్ధ స్సుకుమార స్సుఖోచితః,
కథం న్నవిపర రాత్రేషు సరయా మవగాహతే.

౩౦

పద్మపత్రక్షణో వీర శ్శ్యామో నిరుదరో మహాః,
ధర్మజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ హీనిషేధో జితేంద్రియః.

౩౧

ప్రియాభిభాషీ మధురో దీర్ఘబాహు రరిందమః,
సంత్యజ్య వివిధాన్ భోగా నార్యం సర్వాత్మనాశ్రితః.

౩౨

(సాపీతి.) వేశాం, పాప్యేతిశేషః. (ప్రకృతిభి రితి.) 'ఉపభోక్తుం వ్యవస్యంతి పారా నై ధర్మవత్సల' మితి వక్ష్యమాణరీత్యా త్వ ద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరత మనుసరంతిభి రిత్యర్థః.

౩౩

(పద్మేత్యాది.) నిరుదరః అతుండిలః. హీ నిషేధః. హియా లజ్జయా, నిషేధః అకృ త్యేభో నివర్తనం యస్య సః, మధురః మధురవాక్ సుందరో వా, ఆర్యం జ్యేష్ఠం శ్వాం, సర్వా త్మనా కరణత్రయేణ, శ్రితః.

౩౪-౩౫

అ తనిశ్శోకీ (అత్యంతేతి.) అత్యంతసుఖసంవృద్ధః రాజ్ఞా ఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః, త్వయాపి లాలితత్వా దత్యంతసుఖసంవృద్ధః. (సుకుమారః) భవతోపి దృష్ట్యవేక్షణా సహ సౌకుమార్యః, (సుఖోచితః) త్వయా సహ వసుం యోగ్యః, నతు త్వద్వియోగార్హః. (కథం ను) అత్యైషమ్యేన మన్యతే. స్వస్య రామవిరహభావేన శైత్యానుభవః, తస్య రామతాపాత్ ఉపతప్తో దహా నద్య ఇత్యుక్తరీత్యా నదీనా మపి రామవిరహేణోష్ణత్వాచ్చ శైత్యప్రసక్తి రేవ నాస్తి. (ఆపర రాత్రేషు) యథా సవైధవ్యాః (ప్రియః) మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖ మనవ లోకయంత్యో గచ్ఛంతి, తథాయ మపి కైకేయోపుత్రోఽయం ఏతన్నిమిత్త ఏవానన్త ఇతి జనా వక్ష్యంతితి భిక్ష్యా ఆపరరాత్రే ప్రేవ గచ్ఛతి. (సరయా మవగాహతే) నిర్వేదాతిశయేనా తిత్వరితగామినీ మపి సరయాం నిర్భయోఽవగాహతే (అవగాహతే జలే నిమగ్నశ్చే న్మన్మన్యోఽదాతవ్యో భవతి.

౩౬

(లక్ష్మణేన నృకేశానాం స్మరణం)

జిత స్వర్గ ప్రవ ఖాత్రా భరతేన మహాత్మనా,
వనస్థ మపి తాపస్యే య స్త్రా మనువిధీయతే.

౩౩

న పిత్ర్య మనువర్తంతే మాతృకం ద్విపదా ఇతి,
ఖ్యాతో లోకప్రవాదోఽయం భరతేనాఽన్యథా కృతః.

౩౪

భర్తా దశరథో యస్యా స్సాధుశ్చ భరత స్సుతః,
కథన్న సాఽంబా కైకేయా తాదృశీ కూరశీలినీ.

౩౫

ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహా ద్రుప్తతి ధార్మికే,
పరివాదం జనన్యా స్త మసహా నాఘవోఽబ్రవీత్.

౩౬

(జిత ఇతి.) స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతరాయభూతి స్వర్గః, జితః తిరస్కృతః, వనస్థ మపి త్వాం. తాపస్యే తాపసకర్మ విషయే, అనువిధీయతే అనుకరోతి, శ్య న్నార్హః.

౩౩

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధే విళంబః కృతః, భరతక్షేత్రేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం. అతః కిమత్ర కృత్య మితి సూచయిత్వా సర్వస్యాఽనర్థస్య మూలభూతా కైకేయా త్యాశయేనాహ. (న పిత్ర్య మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. పిత్ర్యం పితృస్వభావం, ద్వే పదే యేషాం తే ద్విపదాః మనుష్యాః. అన్యథాకృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతః. న మాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. (భరతేతి) సాధు శబ్దస్య భర్తరి భరతే చాన్వయః. తాదృశీతి పూర్వం కైకేయ్యుక్తస్మరణం.

౩౫

(ఇత్యేవ మితి.) అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యాపే రామస్య ససీతస్య సరస్సివాది క్షేళ మాలోక్య సుదుఃఖితతయా, కైకేయాం నిందితు ముపక్రమ్య, ఝటితి నిందాయాం క్రియ మాణాయాం రామః కుప్యే దితి ప్రథమం హేమంతస్సభావం ప్రస్తుత్య, తత్రప్రసంగేన భరత ముపక్షిప్య కైకేయాం నిందతిస్మేతి గమ్యతే. స్నేహాత్ రామస్నేహాత్, పరివాదం, అసహాన్ అసహమానః.

౩౬

న తేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన,
 * తామే వేత్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు.

౩౭

నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా,
 భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీక్రియతే పునః.

౩౮

‡ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ,
 హృద్యా న్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ.

౩౯

(న త ఇతి.) మధ్యమా సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా. కథంచన ప్రాసంగికకథాయా
 మపి, మధ్యమాంజేతి స్వాభిమానద్వ్యతనాయ. ఇత్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గం గతే అస్మాను చ
 వనం గతేమ పూర్వతరాస్మక్కులమర్యాదాప్రాపకస్య.

౩౭

(నిశ్చితేతి) వనవాసే, నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి, మే బుద్ధిః, భరతస్నేహసంతప్తా నతి,
 బాలిశీక్రియతే బాలబుద్ధి రివ భవతి. అనంపూర్ణేపి వనవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా
 భవతి త్యర్థః.

౩౮

స్నేహ మేవ ప్రకాశయతి (సంస్మరామిత్వాదినా.) లోక కైశ్చి దుక్తాని వాక్యాని
 ప్రియాణ్యపి కర్ణకతోరాణి భవంతి తద్యుదాసాయాహ (మధురాణితి.) హృద్యాని హృదయా
 దనపేతాని, అమృతకల్పాని శుభోదర్శాణి, ఇదాని మపి మనఃప్రహ్లాదనాని.

౩౯

* తనిశ్లేశీ. (తామేవ) 'అస్మింస్తు పురుషవ్యఘ్ర' ఇత్యాద్యుక్తాం, (ఇత్వాకునాథస్య)
 'అస్మింతుయంతి పితర' ఇత్యాదినా ఇత్వాకుభిః ప్రార్థనీయస్య. (భరతస్య) 'పద్మపత్రేక్షణ'
 ఇత్యాద్యుక్త సర్గుభరతస్య.

‡ తనిశ్లేశీ. వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని, ప్రియాణి శ్రవణప్రియాణి, మధురాణి మాధుర్యం
 మకుమారతేత్యాద్యుక్తగుణవంతి, వనం శబ్దధర్మా నుక్త్యా అర్థధర్మా నాహ (హృద్యా నితి.)
 హృద్యాని హృదయఘోషాదజననాని, అమృతకల్పాని శర్కరామధ్యాదిన దత్త్యంతభోగ్యాని, మనః
 ప్రహ్లాదనాని విజాతీయప్రత్యయమూలతయా అనందైకజనకాని.

(లక్ష్మణుని స్వక్షణానాం స్మరణం)

శ్రీ కదా న్యహం సమేష్వామి భరతేన మహాత్మనా,
శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందన. ౪౦

ఇత్యేవం విలపం ప్రతప్రాప్య గోదావరీం నదీం,
చక్రేభిషేకం కాకుత్స్థ స్సానుజ స్సహ సీతయా. ౪౧

తర్పయిత్వాఽథ సలిలై స్తే పితౄణాం దైవతాని చ,
స్తువంతి స్మృదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః. ౪౨

(కదేతి) భరతసాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యాం మమ విరహతః
మాత్మానం మన్యతే. భరతస్నేహతిశయప్రకారేణ. ౪౦

(ఇత్యేవ మితి.) ఇత్యేవం విలపణా, భరతస్నేహకృతాని బహుని వాక్యాని జల్ప
న్నిత్యర్థః. అభిషేకం స్నానం. ౪౧

(తర్పయిత్వేతి.) ఋషితర్పణస్యా వ్యవలక్షణం. స్తువంతి స్మ ఉపతస్థితే 'మిత్రస్త్వే'
త్వాది మంత్రైః, సీతా త్వమంత్రేణ. దేవతాః సంధ్యాదిదేవతాః. ౪౨

శ్రీ తనిష్టోక్తి. రఘునందన, శత్రుఘ్నేన త్వయా చ సహితేన భరతేన కదా, సమే
ష్వామి సంగతో భవిష్యామితి యోజనియం. చకారేణ సీతాసముచ్చయః. యావదనురక్త
మేళనేన ఏకానురక్తవిరహే సర్వానురక్తవిరహ ఇవ ఆర్తి ర్దాయితే. తస్మైకస్యాపి మేళనే
అపూర్వసర్వసుహృజ్ఞనమేళనే ఇవాఽతిహర్షో జాయత ఇతి. (త్వయా చేతి.) లక్ష్మణ మేళనస్య,
నిర్దేపి అనిర్దవ త్కథనం భరతశత్రుఘ్నువిషయప్రేమాతిశయేనేతి భావః.

కృతాభిషేక స్స రరాజ రామ స్సీతాద్వితియ స్సహ లక్ష్మణేన,
కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్ర స్సనందీ భగవా నివేశః.

౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతా సౌమిత్రి రేవ చ,
తస్మాద్గోదావరీతిరా త్తతో జగ్ము స్స్వ మాశ్రమం.

౧

(కృతాభిషేక ఇతి.) 'రుద్ర స్సనందీ' త్కుపమయా దుష్పుధర్షణత్వ ముచ్యతే. 'రుద్ర స్సవిష్ణు ర్భగవా నివేశ' ఇతి న క్వచిదపి కోశే దృశ్యతే. కశ్చిద్దృశ్యత ఇత్యాహ. తదా అభూతోప మేతి యుక్త మితి జ్ఞేయం.

౪౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
షోడశ స్సర్గః,

అథ సప్తదశ స్సర్గః

అథ సప్తదశ స్సర్గః

ఏవం రామతపోవిశేషద్యోతనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్త ముపనర్ణ్య. తతః శ్రీమ సంవత్సరే షష్ఠితేమ కదాచి చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్వజఖా వృత్తాంత ముపక్షిసతి సప్తదశే (కృతాభిషేక ఇత్యాది.) తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యా నంతరం, ఆశ్రమం తపోవనం. 'తపోవనే మఠే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమా శ్రీయా' మితి బాణః. ౧

(శూర్పణఖాయా అగమనం)

అశ్రమం త ముపాగమ్య రాఘవ స్సహలక్ష్యుః,
కృత్వా పౌర్వాహ్నికం కర్మ పర్ణశాలా ముపాగమత్.

౨

ఉవాస సుఖిత స్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః,
లక్ష్యణేన సహ బ్రతా చకార వివిధాః కథాః.

౩

స రామః పర్ణశాలాయా మాసీన స్సహ సీతయా,
విరరాజ మహాబాహు శ్చిత్రయా చంద్రమా ఇవ.

౪

తథాఽఽసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః,
తం దేశం రాక్షసీ కాచి దాజగామ యదృచ్ఛయా.

౫

సా తు శూర్పణఖా నామ దశగ్రీవస్య రక్షసః,
భగినీ రామ మాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమం.

౬

(అశ్రమ మితి.) పూర్వాహ్నే భవం పౌర్వాహ్నికం బ్రహ్మయజ్ఞాది, న త్వగ్నికృత్యం. అనుదీతహామత్వేన తస్య సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్. పర్ణశాలా ముపాగమత్, అశ్రమ పర్ణశాలాతో బహిరేవ కర్తవ్య మనుష్ఠాయ, వాసస్థాన మగమ దిత్వార్థః.

౭

(ఉవాసేతి.) కథాః పురాణేతిహాసకథాః, చకార, ఉవాచేత్యర్థః. తథా చోక్తం ధాతు వృత్త - కరోతి కఠాతప్రాదుర్భావే వర్తతే. 'అశ్మాన మితః కురు,' 'పాదం జలే కురు' 'యః ప్రథమ శ్చకలః పరాపతేత్ స స్వరుః కార్యః,' 'చోరంకార మాక్రశతి' త్యాదౌ అవస్థాపన నిర్మలీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌ ప్రయోగాత్. చోరంకార మిత్యత్ర చోరశబ్ద ముచ్చార్యేత్యర్థః. స హ్యత్ర చోరః క్రియతే. అర్థసిద్దేశ స్తూపలక్షణ మితి.

౮

(స రామ ఇతి.) చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ, చిత్రాపార్శ్వమాస్యా మితి భావః.

౯

(తథేతి.) రామస్యాఽఽసీనస్య రామే అసీనే.

౧౦

రాక్షసీ మృషి ర్విశేషయతి (సేతి.) రామ మాసాద్య దదర్శ రామం దృష్ట్వా అససాదే త్యర్థః. సమాసకర్తృకత్వమాత్రే ఽన్యత్.

౧౧

సింహోరస్కం మహాబాహుం పద్మపత్రనిభేక్షణం,
అజానుబాహుం దీప్తాస్య మతివ ప్రయదర్శనం,

౭

గజవిక్రాంతగమనం జటామండలధారిణం,
సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితం.

౮

రామ మిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభం,
బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా.

౯

సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ,
విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా.

౧౦

ప్రీతిరూపం విరూపా సా సుస్వరం ఖైరవస్వరా,
తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ,

౧౧

న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియ మప్రియదర్శనా,
శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్.

౧౨

(సింహోరస్క మిత్యాది.) సింహోరస్కం, సింహశబ్దః (శేష్ఠవాచి, విశాలోరస్క-
మిత్యర్థః, మహాసత్త్వం మహాబలం, పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని, కామకృతమోహమేతివో-
విశేషణాని.

౧౩

తస్యాస్తస్మిన్ మనఃప్రవృత్తిం మునిః పరిహసతి (సుముఖ మిత్యాదీనా.) వృత్తమధ్యం-
తనుమధ్యం, విరూపాక్షీ వికటనేత్రి, సుకేశం నీలకేశం, ప్రీతిరూపం ప్రయరూపం, ప్రీయత ఇతి
ప్రీతిః, విరూపా వికటరూపా, సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం, తరుణం యువానం సౌమ్యం
చేత్యర్థః, దారుణేతి ప్రతియోగినిర్దేశాత్, దక్షిణం ఋజుభాషిణం, వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ,
న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం, శరీరజో మన్మథః.

౧౦-౧౨

(శూర్పణఖాయా అగమనం)

జటీ తాపసరూపేణ సఖార్య శ్శరచాపధృత్,
అగత స్త్వ మిమం దేశం కథం రాక్షససేవితం,
కి మాగమనకృత్యం తే తత్త్వ మాఖ్యాతు మర్హసి,

౧౩౪

ఏవ ముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పణఖ్యా పరంతపః.
ఋజుబుద్ధితయా సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే,

౧౩౫

అన్యతం న హి రామస్య కదాచి దపి సమ్మతం,
విశేషేణాఽఽశ్రమస్థస్య సమీపే స్త్రీజనస్య చ,

౧౩౬

అసి ద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః.
తస్యాఽహ మగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనై శ్శుతః,
ఖ్యాతాఽయం లక్ష్మణో నామ యవీయా న్మా మనువతః.

౧౩౭

ఇయం ఖార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా,
నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితు ర్మాతుశ్చ యంత్రితః.

౧౩౮

(జటీతి.) తాపసరూపేణ జటీ, కాముకరూపేణ సఖార్య, క్షత్రియరూపేణ శరచాపధృత్,
రాక్షససేవితం ఏతద్రూపాసహై స్సేవిత మిత్యర్థః.

౧౩౯

(ఏవ మితి.) (శూర్పణఖ్యేతి.) ఛాందసౌ జీష్ణేణత్వాభావౌ. ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్వ
పృథుటిలబుద్ధితయా, అశ్రమస్థస్య తపోవనస్థస్య.

౧౪౦

(అసి దిత్వాది.) యవీయాః కనిష్ఠః, అనువతః అనుసరణం వ్రతం యస్య సః.

౧౪౧

(వైదేహీ) విదేహరాజపుత్రి, మాతుః కైకేయ్యః, యంత్రితః నియతః. చోదిత ఇతి
యవత్.

౧౪౨

ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీ చ వనం వస్తు మిహగతః,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛామి కథ్యతాం కాఽసి కస్య వా.

౧౯

న హి తావ న్మనోజ్ఞాంగీ రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే,
ఇహ వా కిన్ని మిత్రం త్వ మాగతా బూహ తత్త్వతః.

౨౦

సౌఽబ్రవీ ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా,
శ్రూయతాం రామ వత్సామి తత్త్వార్థం వచనం మమ.

౨౧

అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ,
అరణ్యం విచరామీద మేకా సర్వభయంకరా.

౨౨

రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయా న్నాక్షసేశ్వరః,
వీరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శ్రోత మాగతః.

౨౩

(ధర్మకాంక్షీ) పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మకాంక్షీ, ధర్మార్థం తపోరూపధర్మనిర్వ్యర్థం. వనం వస్తుం యంత్రిత స్సన్నిహిత ఇత్యన్వయః. కాఽసీతి నామజాతిప్రశ్నః. కస్యేతి. పిత్రాదివిషయః ప్రశ్నః.

౧౯

(న హితి.) తావత్ కారేన్నీన, మనోజ్ఞాంగీ న భవసి. మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతిభాసి. యద్వా, రాక్షససేవిత ఇతి తద్వచనాత్ రాక్షసీ త్వ మిత్యాశంక్య పరిహరతి (మనోజ్ఞాంగీ త్వం రాక్షసీతి న ప్రతిభాసీతి.) రామదర్శనకాలే తథారూపం కృతవతీ, కామరూపత్వాత్. దుష్కుభీత్యాదికం వాస్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్త మితి జ్ఞేయం.

౨౧

(సేతి.) తత్త్వార్థం పరమార్థం.

౨౦

(అహ మితి.) కామరూపిణీ ఇతోఽవ్యధికరూపధారణే సమర్థా. సర్వభయంకరేతి. వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా.

౨౨

కాఽసీతి ప్రశ్న స్మోత్తర ముక్త్యా, కస్యే త్వస్య ప్రశ్నస్మోత్తర మాహ (రావణ ఇత్యాదినా.)

౨౩

(శూర్పణఖాయా ఆగమనం)

ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః,
విభీషణస్తు ధర్మత్మా న తు రాక్షసచేష్టితః.

౨౪

ప్రఖ్యాతవీర్యో చ రణే భ్రాతరౌ ఖరదూషణౌ,
తా నహం సమతిక్రాంతా రామ త్వాఽపూర్వదర్శనాత్.
సముపేతాఽస్మి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమం,

౨౫౪

అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ.
చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి,

౨౬౪

వికృతా చ విరూపా చ న చేయం సదృశీ తవ.
అహ మేవాఽనురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మాం,

౨౭౪

(కుంభకర్ణశ్చ) మే భ్రాతృత్వస్వయః. విభీషణస్తు, తస్య విశేషోఽస్తి. సోపి మే భ్రాతృత్వర్థః.
తం విశేష మాహ (ధర్మాత్మేతి.) ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః. రాక్షసచేష్టితో న, జన్మనా రాక్షసోపి
న రాక్షసవ్యాపార ఇత్యర్థః.

౨౪

వీరద్వైశాగమనే నిమిత్తమాహ (ప్రఖ్యాతేతి) ఖరదూషణౌ, జనస్థానస్థానితి శేషః. వీరం.
భ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహే భీతి ర్నా భూ దిత్వత అహ (తా నహ మితి.) అతిక్రాంతా
అతిక్రమ్య వ ర్రమానా. స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః. త్వా త్వాం, పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శన మారభ్య.
అపూర్వదర్శనా దితి వా చేదః. దేవదానవమరైః వివేచితః పూర్వ మదృష్టత్వదూషదర్శనా ద్దేహి,
భావేన హృదయేన. రత్నాభ్యభావేన వా, భర్తారం సముపేతాఽస్మి. తత్ర హేతుః (పురు
షోత్తమ మితి.)

౨౫౪

సీతాయాం విద్యమానాయాం కిం త్వయే త్యక్తాహ (అహ మితి) స్వచ్ఛందబలగామినీ
స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనా చ.

౨౬౪

సీతాం నిందతి (వికృతాచేతి) వికృతేతి విషమశరీరత్వ ముచ్యతే.

౨౭౪

ఇమాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం.

అనేన తే సహ బ్రాతా భక్షయిష్యామి మానుషీం,

౨౮౪

తతః పర్వతశృంగాణి వనాని వివిధాని చ.

పశ్యత్ సహ మయా కాంత దండకా నివచరిష్యసి,

౨౯౪

ఇత్యేవ ముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణాం.

ఇదం వచన మారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః.

౩౦౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తదశ స్కంధః.

(కరాళాం) వికృతాం. 'కరాళో' దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేఽపి చే' తి నైజయంతి.

నిర్ణతం నిరతిశయేన సతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్సా నిర్ణతోదరీ

౩౦౪-౩౦౫

(ఇతితి) తాం మదిరేక్షణాం - మదయతి దర్శయతితి మదిరం, తాదృశ మిక్షణం యస్యా స్రాం, మద దర్శశోభనయో రిత్యస్మా ధ్ధాతోః ఇషిమదీత్యాదినా కిరచ్ ప్రత్యయః. అత్ర పార్వతీంశణ్డేచికాః.

౩౦౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తదశ స్కంధః.

అథ అష్టాదశ స్కంధః

అష్టాదశ

తత శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితాం,
స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్యయా వాచా స్మితపూర్వ మథాబ్రవీత్.

౧

కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ,
త్వద్విధానాం తు నారీణాం సుదుఃఖా ససపత్నతా.

౨

అనుజ స్వేష మే భ్రాతా శీలవాక్ ప్రియదర్శనః,
శ్రీమా నకృతదారశ్చ లక్ష్మణో మమ వీర్యవాక్.

౩

అథ అష్టాదశ స్కంధః

—+—

అథ ఖరక్రోధహేతు శూర్పణఖావిరూపకరణ మష్టాదశే (తత ఇత్యాది.) తతః తత్ర
పర్వశాలాయాం, అథ శూర్పణఖావచనానంతరం, స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా. శ్లక్ష్యయా మృద్ధ్యా.
కామ వివ పాశః, తేనావపాశితాం సంజాతపాశాం, బద్ధామిత్యర్థః.

౪

(కృతేతి.) కృతదారః స్వీకృత భార్యః, కరోతే రనేకార్థత్వాత్. అస్మి త్యహ మిత్యస్మి
న్నర్థే నిపాతః. భవతితి శూర్పణఖాయా స్సంబోధనం. ఇష్టాత్వేన త్యక్తు మనర్థే త్యాహ (దయ
తేతి.) తర్హి 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇత్యుక్తదక్షిణో భవే త్యాశంక్త్యాహ (త్వద్విధానా మితి)
సుదుఃఖా సుతరాం దుఃఖకరీ, సపత్నా సహితా ససపత్నీ, తస్యా భావ స్ససపత్నతా.
త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంసద్భావః. గుణత్వం చాస్య న శుక్లతాదివత్, కింతు కఠినత్వ
మిత్యాదివత్. ద్రవ్యత్వ వ్యావృత్తిః. అత స్సపత్నీసాహిత్య రూపగుణవచనత్వాత్ పుంసద్భావః. ౨

(అనుజస్త్విత్యాది.) ఆకృతదారః అసహకృతదార ఇత్యర్థః. 'స వితథా పరిహసకథా
స్వపీ' త్యుక్తేః, 'అనుతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనే' త్యుక్తేశ్చ. ఆకృతదార ఇతి
నానార్థః.

౫

అపూర్వీ భార్యయా చార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః,
అనురూపశ్చ తే భర్తా రూపస్యాఽస్య భవిష్యతి.

౪

వినం భజ విశాలాక్షీ భర్తారం భాతరం మమ,
అసపత్నా వరారోహే మేరు మర్కప్రభా యథా.

౫

ఇతి రామేణ సా ప్రోక్తా రాక్షసీ కామమోహితా,
విస్మయ్య రామం సహసా తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౬

అస్య రూపస్య తే యుక్తా భార్యాఽహం వరవర్ణినీ,
మయా సహ సుఖం సర్వాః దండకాః విచరిష్యసి.

౭

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః,
తత శూర్పనఖీం స్మిత్యా లక్ష్మణో యుక్త మబ్రవీత్.

౮

(అపూర్వీతి.) పూర్వం భార్యానుఖం జ్ఞాత మనేన పూర్వీ- పూర్వాదీని రితి ఇనిః. న పూర్వీ అపూర్వీ, చిరా దజ్ఞాతభార్యానుఖ ఇత్యర్థః. అత ఏవ భార్యయా అర్థీ ప్రయోజనవాః. ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం. 'అనురూపశ్చ తే భర్తే' త్యత్ర అభర్తేతిచ్చేదేనాంతరాశయః. రూపస్యాస్య కుత్సితస్య రూపస్యేత్యర్థః.

౪

(విశాలాక్షీ.) వర్తంతయా విశాలాక్షీత్య మపి గమ్యతే. అర్కప్రభా మేరుం యథా భజతి తథే త్యన్వయః. అర్కప్రభా మేరుం ప్రాప్తా యథా నివర్తతే తథే త్యన్వయః. ఏవం రామో దయాళుతయా స్వస్మిన్ కామమోహితా ప్రాప్తాయః స్మియ సహసా ధిక్కారేణ దుఃఖం మా భూదితి పరిహాసకథాం ప్రవర్తయామాన.

౫—౭

(ఏవ మితి.) శూర్పణఖ సఖీయస్యా సా శూర్పనఖీ, సంజ్ఞాయా అవివక్షితత్వా త్వాంగా ఛేదనసర్వనా దసంయోగోపధా దితి జీష్ణ. అసంజ్ఞాత్వా దేవ పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మితి చిత్వాభావః.

౮

(శూర్పణఖాభంజనం)

కథం దాసస్య మే దాసీ భార్యా భవతు మిచ్ఛసి,
సోఽహ మా ర్యేణ పరవాక్ భ్రాత్రా కమలవర్ణిని.

౯

సమృద్ధార్థస్య సిద్ధార్థా ముదితామలవర్ణిని,
అర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్యా భవ యవీయసి.

౧౦

❖ వినాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం,
భార్యాం వృద్ధాం పరిత్యజ్య త్వా మేవైష భజిష్యతి.

౧౧

కో హి రూప మిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్ణిని,
మానుషీము వరారోహే కుర్యా ద్భావం విచక్షణః.

౧౨

(కథ మితి.) దాసస్య మే భార్యా భూత్వా కథం దాసీ భవతు మిచ్ఛసి? కస్య దాస
ప్య? మిత్యత్రాహ (సోఽహ మితి.) అహ మా ర్యేణ జ్యేష్ఠేన భ్రాత్రా, పరవాక్ నాథవాక్,
'దూరాఽన్యాత్మోత్తమాః పరా' ఇత్యమరః. తస్య దాసోఽహ మిత్యర్థః. అకమలవర్ణినిత్యవి ఛేదః. -

(సమృద్ధార్థస్యేతి.) సిద్ధార్థా నిద్ధనివృత్తిః. 'అర్థేఽభిధేయై వస్తుప్రయోజననివృత్తిప్యి'
త్యమరః. అమృదితా మలవర్ణినిత్యవి. యవీయసి కనిష్ఠా హినా చ

౧౦

సీతాయాం విద్యమానాయాం కథం మాం పరిగ్రహిష్యతి త్యత్రాహ (వినా మితి.)
వీతాదృశావస్థాం త్వా మేవ పరిత్యజ్య సీతాం భజిష్యతితి హర్షోఽర్థః. అసతీం అప్రశస్తా
మితి సీతాపక్షే, అతో న పురస్కృతికదోషః. కరాళాం దంతురాం, నిర్ణతం నిరతిశయం
ఉదరం యస్యా స్తాం.

౧౧

(కో హితి.) విపరీతలక్షణా.

౧౨

❖ వస్తుతస్తు విరూపాం విశేషరూపాం, త్రిలోకసుందరీ మిత్యర్థః. అసతీం. న విద్యతే
అన్యా సతీ యస్యా స్సా అసతీ, పరమపతిప్రత్యర్థః. కరాళా మున్నతాం. 'కరాళో దంతురే
తుంగే దారుణేచ కథ్యత' ఇతి నిఘంటుః. నిర్ణతోదరీం నిర్ణతం నిమ్న ముదరం యస్యా
స్సా తా-తనుమధ్యా మిత్యర్థః. వృద్ధాం జ్ఞానశీలగుణవృద్ధా మిత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతి సౌ లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా నిర్ణతోదరీ,
మన్యతే తద్వచ స్తథ్యం పరిహసానవిచక్షణా. ౧౩

సౌ రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం పరంతపం,
సీతయా సహ దుర్ధర్ష మబ్రవీ త్కామమోహితా. ౧౪

వినాం విరూపా మనతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం,
వృద్ధాం భార్యా మవష్టభ్య మాం న త్వం బహుమన్యసే. ౧౫

అద్యేమాం భక్షయిష్యామి పశ్యత స్తవ మానుషీం,
త్వయా సహ చరిష్యామి నిస్సపత్నా యథా సుఖం. ౧౬

ఇత్యుక్త్వా మృగశాఖాక్షీ మలాతసదృశేక్షణా,
అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధా మహోల్కా రోహిణీ మివ. ౧౭

తాం మృత్యు పాశప్రతిమా మాపతంతీం మహాబలః,
నిగృహ్య రామః కుపిత స్తో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮

(ఇతితి) పరిహసానవిచక్షణా పరిహసానవిచక్షణా. ౧౩

(సేతి.) పర్ణశాలాయా మిత్యనేన లక్ష్మణో బహిరేవ స్థిత ఇతి గమ్యతే. ౧౪

(వీనా మితి.) అవష్టభ్య అవలంబ్య. ౧౫

(అద్యేతి.) పశ్యత స్తవ త్వయి పశ్యతి, నిస్సపత్నా నిష్పతిబంధకా. ౧౬

(ఇతితి.) అలాతసదృశేక్షణా నిర్జ్వాలకాష్టాగ్నితుల్యేక్షణా, ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా. సౌ
చోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతే విచక్షితా. ౧౭

(తా మితి.) నిగృహ్య హుంకారేణ ప్రతిషిద్ధ్య. ౧౮

(శూర్పణఖాభంజనం)

క్రూరై రనార్యై స్సౌమిత్రే పరిహాసః కథంచన,
న కార్యః పశ్య వైదేహీం కథంచి తృప్య జీవతీం.

౧౯

ఇమాం విరూపా మసతీ మతిమత్తా మృహోదరీం,
రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితు మర్హసి.

౨౦

ఇత్యుక్తే లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పార్శ్వతః,
ఉద్భ్రత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః.

౨౧

నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినద్య చ,
యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనం.

౨౨

సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసి శోణితోక్షితా,
ననాద వివిధా న్నాదాః యథా ప్రావృషి తోచుదః.

౨౩

(క్రూరై రితి.) అనార్యైః దుర్జనైః, కథంచి జీవతీం శూర్పణఖాయాః క్రూర్య మాలోక్య
కథంచిత్ స్వాస్థ్య మాపన్నాం.

౧౯

(ఇమా మితి.) పూర్వ మేవ విరూపాం పున ర్విరూపయేతి భావః, ఏతావత్పర్యంత
మవరాధాఖావా త్కృష్టిం స్థితం, అద్య సీతాఽక్రమణవ్యాజేనేమాం విరూపయే త్యర్థః.

౨౦

(ఇత్యుక్త ఇతి.) తస్యాః కర్ణనాస మిత్యన్వయః. ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. రామ
బద్ధభావాయా అపి శూర్పణఖాయా స్తదీయాపచారేణ హని ర్జాతే త్యనుసంధేయం.

౨౧

(నికృతేతి.) యథాగతం ఆగతమార్గ మనతిక్రమ్య. వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః.

౨౨

(సేతి.) శోణితోక్షితా రక్తేన సిక్తా, నాదాః ననాద, నాదాః చకారేత్యర్థః. ఓదనపాకం
చవతీవత్. ప్రావృషి వర్షాకాలే.

౨౩

సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా,
ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనం.

౨౪

తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా,
ఉపేత్య తం భ్రాతర ముగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనా ద్యథాశనిః. ౨౫

తత స్సభార్యం భయమోహమూర్ఛితా సలక్ష్మణం రాఘవ మాగతం వనం,
విరూపణం చాత్మని శోణితోక్షితా శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా.

౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టాదశ స్కంధః.

అష్టాదశ

(సా విక్షరంతి.) విక్షరంతి స్రవంతి, రుధిరం రక్తం, ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య.

౨౪

(తత స్త్రితి) తం రామవధ్యత్వేన ప్రసిద్ధం, యథాశనిః అశని రివ, గగనాత్ భూమౌ పపాత.

౨౫

ఉత్తరసర్గార్థ మేకేన సంగృహ్యతి (తత స్సభార్య మితి.) భయజ్ఞో మోహో భయ మోహః సస్పంజితా, తేన మూర్ఛితా వ్యాప్తా, రాఘవం వన మాగతం శశంస, అత్మవిరూపణం చ సర్వం, శశంస సమూలం శశంసేత్యర్థః. ఖరస్య భగినీ సపత్నిమాతృపుత్రత్వా న్మాతృష్వ సేయత్వా చ్ఛేతి పూర్వ ముపపాదితం.

౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశ స్కంధః.

అథ వికోనవింశ స్సర్గః

అథ వికోనవింశ స్సర్గః

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితాం,
భగినీం క్రోధసంతప్తః ఖరః పప్రచ్ఛ రాక్షసః.

౧

ఉత్తిష్ట తావ దాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమం,
వ్యక్త మాఖ్యాహి కేన త్వ మేవంరూపా విరూపితా.

౨

కః కృష్ణసర్ప మాసీన మాశీవిష మనాగసం,
తుద త్యభినమాపన్న మంగుళ్యగ్రేణ లీలయా.

౩

కః కాలపాశ మాసజ్య కంఠే మోహ న్నబుద్ధ్యతే,
య స్త్యా మద్య సమాసాద్య పీతవా నిష్ప ముత్తమం.

౪

అథ వికోనవింశ స్సర్గః

అథ వికోనవింశ స్సర్గః

అథ ఖరవధములభూతః ఖరక్రోధ ఉచ్యత వికోనవింశే (తా మిత్యాది) భగినీం
జ్యేష్ఠాం. 'ఉత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

౧

(ఉత్తిష్ఠేతి.) ప్రమోహో విసంజ్ఞతా, సంభ్రమ శ్చిత్రాప్రతిష్ఠా. ఏవంరూపా యథా
భవసి తథా విరూపితోత్పత్తః.

౨

ఉత్తరకాల ఏవాపకర్తు రనిష్టేవాప్రిం సూచయన్ పృచ్ఛతి (క ఇతి.) కృష్ణే త్యమోహుః
విషత్వవ్యంజనాయ. ఆసీనం నిశ్చల మిత్యర్థః. ఆశీమి దంప్తాయాం విషం యస్యేతి సర్ప
విశేషణం, పృషోదరాదిత్వా త్సకారలోపః. 'అశీ రురగదంప్తాయాం ప్రియవాక్యాభివంగయో'
రితి నిఘంటుః. ఈకారాంతో ప్యాశీశబ్దోఽస్తి. తుదతి వ్యథయతి, అభినమాపన్నం అభిముఖ్యే
నాగత మితి శీఘ్రప్రతికారమూలం, అంగుళ్యగ్రేణ లీలయేతి ప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః. అనేన స్వస్య
లీలయా సద్యః ప్రతికారసామర్థ్యం ద్యోతితం.

౩

పునరపి స్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాం చాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి (కః కాలేతి.)
యః, కంఠే, కాలపాశం మృత్యుపాశం, అసజ్య అబద్ధ్య, స బుద్ధ్యతే, ఉత్తరక్షణే స్వమరణం న
జానాతి త్యర్థః. యశ్చ, శ్వాం, అసాద్య ప్రాప్య, ఉత్తమం, విషం కాలకూటం, పీతవా, స కః
ఇత్యన్వయః, అత్ర అసాదనశబ్దేన విరూపకరణ ముచ్యతే. త్వదాసాదనరూపం విష మిత్యర్థః.

౪

బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ,
ఇమా మవస్థాం నీతా త్వం కేనాతతకసమా గతా.

౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీజాం చ మహాశ్మనాం,
కోఽయ మేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్య శ్చకార హ.

౬

న హి పశ్యా మ్యహం లోకే యః కుర్యా న్మమ విప్రియం,
అంతరేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసనం.

౭

అద్యాఽహం మార్గజైః ప్రాణా నాదాస్యే జీవితాంతకైః,
సలిలే క్షీర మాసక్తం నిష్పిబన్నివ సారసః.

౮

నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృతమర్మణః,
సఫేనం రుధిరం రక్తం మేదిసీ కస్య పాస్యతి.

౯

అథ విస్మయేన పృచ్ఛతి (బలేతి.) ఇతో గతా త్వం కేనేమా మవస్థాం నీతా త్యన్వయః.

౫

(దేవేత్యాది.) చిర్రాజే షష్ఠీ. దేవాదీనాం మధ్యే, అయం ఏతాదృశకార్యకర్తా, కః ఏవం విరూపాం చకార?

౬

స్వనిశ్చయ మాహ (న. హేతి.) ఆత్ర తమి త్యధ్యాహర్యం. తస్య గర్వవిశేషద్యోతనాయ ఇంద్రస్య విశేషణవ్యయం.

౭

(అద్యేతి.) ప్రాణాః, తస్యేతి శేషః. జీవితాంతకైః శత్రుజీవితవినాశకరైః, మార్గజైః బాజైః, సారసః హంసవిశేషః.

౮

(నిహతస్యేతి.) సంఖ్యే యుద్ధే, శరసంకృతమర్మణః బాహ్యిన్నమర్మస్థలస్య, సఫేనం ప్రాణనాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం, రక్తం రక్తవర్ణం, అచిరప్రవృత్తత్వ మనేనవ్యతే, మేదిసీ భూమిః.

౯

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

కన్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముత్కృత్య సంగతాః,

ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే.

౧౦

తం న దేవా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః,

మయాఽపకృష్టం కృపణం శక్తా స్త్రాతు మిహహవే.

౧౧

ఉపలభ్య శనై స్సంజ్ఞాం తం మే శంసీతు మర్దసి,

యేన త్వం దుర్విసీతేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా.

౧౨

ఇతి భ్రాతు ర్వచ శ్శుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశేషతః,

తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం సభాష్ప మిద మబ్రవీత్.

౧౩

❖ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలా,

(కన్యేతి.) పత్రరథాః పక్షిణాః, కాయాత్ దేహాత్, ఉత్కృత్య ఉచ్చిద్య, సంగతాః సంఘశ స్సమవేతాః.

౧౦

(త మితి.) మయా అహవే, అపకృష్టం అకృష్టం. ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానేక్తిః.

౧౧

(ఉపలభ్యేతి.) ఉపలభ్య ప్రాప్య, దుర్విసీతేన దుర్జనేన, విక్రమ్య శార్యం కృత్వా.

౧౨

(ఇతితి.) విశేషతః అతిశయేన, క్రుద్ధస్య కృతకోధస్య.

౧౩

(తరుణా విత్యాది.) నను వ్యక్త మాఖ్యాహి, కేన త్వ మేవంరూపా ఏమాపిలేతి పృచ్ఛంతం ఖరం ప్రతి 'పుత్ర' దశరథస్యాస్త్రాం భ్రాతౌ రామలక్ష్మణా' విత్యేన వక్తవ్యే 'తరుణా' విత్యాదినా రామాదిసాందర్యాదికం కిమర్థం కథయతితి చేత్, అస్యాః వైరూప్యే జాతేపి వైరాగ్యజననాత్. కామమోహతిశయేన భ్రాతృదిసన్నిధానేపి హృద్గత మేవేక్తవతి. అనుకూలానాం.

❖ తవిశ్లేకి. ఏతత్పుత్రా వేతన్నామకా వితి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణన మస్యాః. వైరూప్యప్రాప్తా వపి వైరాగ్యత్పత్త్యభావేన కామమోహితత్వా దవశా భ్రాతుస్సన్నిధా వహయ్య మపి హృద్గత మేవాహ. విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూల ప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం య నృనసం లగ్నం తదేవానువదంతి. యద్వా, 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్ర్య ధీరః, నామాని

పుండరీకవిశాలాక్ష చీరకృష్ణాజినాంబరే.

౧౪

ప్రతికూలానాం చ రామం దృష్టవతా మయ మేవ స్వభావః. అత ఏవ యాని రామస్య చిహ్నానితి పృష్టవతిం సీతాం ప్రతి 'త్రిస్థిర (మైప్రలంబశ్చే) తి వక్తవ్యే 'రామః కమలపత్రాక్ష స్సర్వసత్త్వమనోహర' ఇత్యేవ మాహ హనుమాః. యద్వా, సుప్రప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన కర్ణవాసాచ్ఛేదేన ప్రమత్తా కుపితా చ శూర్పణఖ హృద్గత మేవాహ. (తరుణౌ) కామినీనాం ప్రథమాకర్షకం వయ ఏవ హి. అత స్తదుచ్యతే. పరస్పరపరిహాసకరణే నోభయత్ర భావబంధావిశేషా ద్ద్వీపవనం. వయసా తుల్యత్వేపి రూపే కి మనయో సారతమ్య మస్తి? నేత్యాహ (రూపసంపన్నౌ) రూపం సౌందర్యం, తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ, ఇతరేషాం కామాదీనాం రూప మాభ్యాం భిక్షిత్యా సంపాదయితవ్య మితి మాన్యమానా విత్యర్థః. యద్వా (రూపసంపన్నౌ) సంపన్నరూపా, అహితాగ్న్యాదిత్వా త్వరనిపాతః. తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణ మగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయం విహాయ 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహైవేత్సన్నరూపా విత్యర్థః. వయోరూపసత్వేపి కిం కఠినస్పర్శా? నేత్యాహ (సుకుమారౌ) పరుషతరభవచ్ఛరీరస న్నభవ త్యనయో శ్శరీరం, కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ. ఏవం సౌకుమార్యసత్వేపి రతివైయాత్యే కిం క్రాంతౌ స్యాతాం? నేత్యాహ (మహాబలౌ) 'రామస్త్రు సీతయా సార్థం విజహర బహూ నృతూ' నిత్యాద్యుక్తరీత్యాఽనేకర్తుమ విహరణేఽపి శ్రమలవరహితౌ. ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేపి కి మనయవశోభాను వైకల్యం? నేత్యాహ (పుండరీక

తనిశ్చేతి

కృత్వే'తివత్ ప్రథమం రూపాదహరణం. అథవా, 'సుప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి కుపితత్వా ద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం. యద్వా, ఏవం రాక్షసావాసవసప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాం తౌ బలిష్ఠావితి మా భైషీ, కింతు మృదుప్రకృతికా విత్యుచ్యతే. యద్వా, 'యువా కుమార' ఇత్యాది వేదాంతసిద్ధ మర్థం రాక్ష స్సావప్తే. 'వ్యక్త మేష మహాయోగీ' తి మండోదరీవత్. పరత్యం ఖలు ముక్తవేద్యం. స్నేహస్తు దశరథాదిభిః కార్యః. తదవిశేషేణ రాక్షస్యా జాతం రఘునందన సౌందర్యవైలక్షణ్యమహిమ్నైతి జ్ఞేయం. నను రూపసంపదా ప్రథమం తరుణత్వాదివిశేషణ విశిష్టే శ్రీరామే భావానుబంధః, లక్ష్యణే తు విరూపకరణద్వేషః. ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథం? మితి చేత్, 'పరస్పరస్య సదృశా' వితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్. రామప్రత్యాభ్యానే లక్ష్యణేపి భావబంధనా ద్రామేణాపి కర్ణవాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ న దోషః. తాభ్యా ముభాభ్యా మిమా మనస్తాం సంప్రాప్తేతి చక్ష్యతి. కథం యుగప దేశస్యా ద్వయో ర్భావబంధో జాతః? జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేపి న తారుణ్యవైషమ్యం, తేనోభయత్రైకధా భావబంధః.

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,

విశాలాక్షౌ) 'సంరక్తనయనా ఘోరా' ఇత్యుక్తరీత్యా త్వాదృశనయనన న్న భవతి తన్నయన విత్యర్థః. పుండరీకం సితాంభోజం. తమోగుణోద్రేకేణ నిద్రాకషాయితత్వం రజోగుణోద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి. కింతు సర్వదా సత్త్వప్రసన్న నయనా విత్యర్థః. న కేవల మేవావయన శోభాతిశయః (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) 'కి మివ హి మధురాణాం మందనం నాఽఽకృతినా' మిత్యుక్త రీత్యా, వల్కులాజినధారణే ప్యతింమణీయా. యద్వా. 'కోఽయ మేవం మహావిర్య' ఇతి భీతం ప్రతి తయో ర్ద్దుర్బలత్వ ముచ్యతే. (తరుణౌ) 'ఊనపోడశవర్ష' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యో. యద్వా, 'యౌవనే విషయైషిణా' మిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ. (రూపసంపన్నౌ) 'కన్యా కామయతే రూప' మిత్యుక్తరీత్యా వనితాజననశీకరణాయ శరీర ముద్భాసయంతౌ, న పౌరుషసంపన్నౌ, (సుకుమారౌ) శ్రీమత్పుత్రతయా సంపత్కుమారౌ, అతో భవదాయుధ ప్రహరాసహా. (మహాబలా) విపరీతలక్షణయా, ద్వా నేతౌ దుర్బలా, ససైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తౌ విత్యర్థః. యద్వా, సుకుమారతరాఽబలాసహితౌ, యుద్ధవిరోధికభీతసహితత్వా

తస్మాత్

తారుణ్యైశ్చిపి రూపవైషమ్యే అన్యథా భావబంధ స్స్యో తచ్చ నేత్యాహ (రూపసంపన్నౌ) లోకే మన్మథాదిభిః రూపాపేక్షయా యథా ప్రార్థనీయా భవేతాం తథా రూపసమ్మద్ధౌ. ఏతదంగప్రత్యంగ సౌష్ఠవలేశయాష్టయా ఖలు మదనే రూపవాఙ్. 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా, ఉత్పత్తి సిద్ధరూపసమ్మద్ధౌ, నతు నయోఽపచితరూపసమ్మద్ధౌ 'రామేతి రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచార్య వాచా బ్రువతి త మేవే' త్యేతాదృశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ. (సుకుమారౌ) అలింగనే కాలిన్యరహితాయవౌ, పుష్పసముదాయాలింగనవత్. అత ఏవ శరీరపుష్పసామ్యం. సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి (మహాబలా వితి.) బల మనుభవసామర్థ్యం. తేన 'రామస్తు సీతయా సార్థం విజహార బహూ నృతౌ' నిత్యుక్తరీత్యా అనవరతకాంతాఽనుభవసంభవేపి బలహానిరాహత్య ముక్తం. ఏతేన రాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతియుక్తాయా అపి స్వస్యా స్సమరతిప్రదానసామర్థ్య మభిప్రేతం. (ప్రీణాం తు స్వానుభవవిశేషైః పురుషో జేతవ్య ఇతి మనోరథః. త. మతిక్రమ్య, స్వబలాధిక్యేన క్రిడాయాం ప్రీయం యో జయతి స మహాబలః. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) అవయవానాం సౌందర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్రకాశతే. నేతౌ తు దూరే స్ఫుటం ప్రకాశతే. యద్వా, పుండరీకం సితాంభోజం. అనేన సత్త్వగుణప్రచురతయా

పుత్రౌ దశరథస్యా స్త్రాం భౌతరౌ రామలక్ష్మణౌ.

౧౫

న్నయుద్ధాద్ధౌ. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) తయో ర్యుద్ధాసామర్థ్యం, మద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభ
విష్యతీతి భీత్యా శుభీభూతలోచనతయా చాచగమ్యతే. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) పరిధానసంపాదన
స్యాప్యశక్తౌ. తత్రాప్యేకరూపాత్తరీయరహితౌ. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) స్థావరతిర్యగ్భ్యం
యాచిత్యా లభ్యేఽంబరే బిభ్రాణౌ, యద్వా. భరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయో ర్బలతిశయ ఉచ్యతే.
(తరుణౌ విత్యాదీ.) (తరుణౌ) జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ. (రూపసంపన్నౌ) సంహారస్కం
మహాబాహు మిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీర,
(సుకుమారౌ) లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమా, (మహాబలౌ) మనోబల, బాహు బలోపాయ బల
సంపన్నౌ, (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) వైరిమ గౌరవబుద్ధిమూలకాలుప్యరహితతయా విమలనేత్రౌ.
అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్య ముచ్యతే. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) సదా బద్ధవసనతయా
యుద్ధసన్నద్ధా విత్యర్థః. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం.

౧౪-౧౫

తనిశ్లోకీ

దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే. నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్తరక్తాంతత్వం కనీనికానైల్యం చ
నివార్యతే. అథవా, మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేపి 'కప్యాసం పుండరీకాక్ష' మిత్యుక్త
పుండరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ. కించ క్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగాంభీర్యం కేనాపి
నిశ్చితు మశక్యం. లోకరీత్యా పుండరీకసామ్య ముక్తం. వస్తుతస్తు 'అదీర్ఘమప్రేమదుఘ'
మిత్యాద్యుక్తరీత్యా అనుపమమేవ. అపిచ బద్ధముక్తనిత్యాత్మకత్రివిధకోట్సుభయవిభూతి మేక
ప్రయత్నేన కటాక్షయితుం విశాలత్వం. ('మహాబలౌ పుండరీకాక్షౌ' వితి) బలం ప్రదర్శ్య భయం
జనయిత్వా 'జితం తే పుండరీకాక్షే' తి స్తుతిప్రసన్ననేత్రతాం ప్రకాశయతి. (సుకుమారౌ
పుండరీకవిశాలాక్షా వితి) వయనపుష్పబాణవత్త్వ ముక్తం. అరవిందస్య మదనబాణత్వాత్. తేన
శూర్పుణభామనోదారకత్వం వ్యజ్యతే. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ. అభరణరహితావేవ మాం మన్మథ
పీడితాం కృత్వా వ్యథయతః. 'ఇయ మధికమనోజ్ఞా' వల్కలేనాపీత్యుక్తం హి కాళిదాసేన.
అత శ్చీరకృష్ణాజినధారణేన తయో స్సౌందర్యం న్యూనతాం నైతి. కింతు తత్త్రారుణ్యాదిగుణసము
దాయరంజిత మిదం చీరం రామశరీరసన్నికర్షేణ సర్వస్యాపి హృదయాకర్షకం సత్ 'రూపం
సంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషితం, దదృశు ర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసినః'
ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణా మిదమేవ హృదయగ్రాహకం భవతి, ద్వితీయయోజనాయాం (తరుణౌ)

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

గంధర్వరాజప్రతిమా పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ,

దేవో వా మానషౌ వా తే న తర్కయితు ముత్సహే.

౧౬

పునరపి హృదయే పరివర్తమానం తత్సౌందర్య మాహ (గంధర్వేతి.) (దేవా వితి.)
యద్యపి దశరథసుతా వితి శ్రుతం తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేన త దసత్యమేవోక్త మితి మన్య
ఇతి భావః.

౧౬

తనిష్టోక్తి

‘ఊనపోడశవర్షః’ ‘న యుద్ధయోగ్యతా మన్య పశ్యామి’ త్యుక్తరీత్యా యుద్ధారోగ్యో. యద్వా,
వనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ. నతు పౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ. కేవల మాకార
మందరా, నత్వంత స్సారవంతౌ. అత హేతుః (సుకుమారౌ) శ్రీమక్కుమారతయా శ్రమానహనౌ,
భవదీయ రత్నలోచనిరీక్షణానహ, అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతం కథం సహేతాం? (మహాబలా)
అత్యంతాబలా, ప్రీనిమిత్రం రాజ్యత్యాగేన తయో ర్బలం దృష్ట మేవ. యద్వా, మహతి రక్షణీయా
అబలా యయో స్రా, ప్రతిబంధకీభూతా అబలా చాస్తీత్యర్థః. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) భావికార్యాపరిజ్ఞా
నేన కర్షణానచ్చేదః కృతః. ఇతఃపరం కిం భవిష్యతితి భయేన నిర్నిమేషణ ప్రపుల్లనేత్రౌ,
దైన్యేన శీతాయమాననేత్రౌ వా. స్వస్థానసామర్థ్యేపి జలా దపనీతపుండరీకవ దన్యత్రాసామర్థ్యం
లోచనేన ప్రకాశితం. స్వయ మశక్రత్వేవైశ్వర్యాదిసంపత్తౌ ప్రబలా భవతః. సా చ నేత్యాహ
(చీరకృష్ణాజినాంబరా) వస్త్రాభావేన దారుచర్మ మృగచర్మ చ వసానౌ. అతో ద్రవ్యసాధ్య సేనా
సంపాదనం కథ? మిత్యర్థః. యద్వా - అచ్చాదన మేకజాతీయమపి న, కింతు స్థావరేణైకం దత్తం,
జంగమేనైకం దత్త మితి. తృతీయయోజనాయాం తు (తరుణౌ) ఊనపోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా
అనతిబాలా వనతివృద్ధౌ చ, ‘యౌవనే విజగీమాణా’ మితవత్ యుద్ధేన హస్తకణ్ణానిరసనం
కర్తృమిచ్ఛంతౌ, (రూపసంపన్నౌ) వీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషే. ‘సింహౌరస్కం మహా
బాహు’ మితవత్, సన్నివేశదర్శనేన శత్రవః పలాయంతే. రూప్యతేననేతి వృత్తుత్త్యా రూప
శబ్దోఽసాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచి. ‘నాఽవిజిత్య నివర్తత’ ఇతి ‘యశసశ్చైకభాజన’
మితి చ బాల్యాదారభ్య సుబాహుప్రభృతినిరవనే నై తావత్పర్వంతం ప్రసిద్ధాపదానౌ, (సుకుమారౌ)
అనాయాసేన శత్రునిరాసకౌ, పౌరుషదర్శనే హృదయ గాఢాత్వవత్ రూపసౌకుమారియారపి
హృదయగాఢాత్వం. (మహాబలా) ‘సదేవగుంధర్వమరుష్యపన్నగం జగ త్పతైలం పరివర్తయా

తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా,
దృష్టౌ తత్ర మయా నారీ తయో ర్మధ్యే సుమధ్యమా.

౧౭

తాభ్యా ముభాభ్యాం సంభూయ ప్రమదా మధికృత్య తాం,
ఇమా మవస్థాం నీతాఽహం యథాఽనాథాఽసతీ తథా.

౧౮

తస్యాశ్చాఽన్యజువృత్తాయా స్తయో శ్చ హతయో రహం,
సఘేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని.

౧౯

(తరుణీతి.) తత్ర ఆశ్రమే.

౧౭

(తాభ్యా మితి) ప్రమదాం, అధికృత్య నిమి త్రికృత్య, ఉభాభ్యాం సంభూయ ఐకమత్యం ప్రాప్య, ఇమా మవస్థాం నీతాఽస్మి, యథా అనాథా అసతీ కులబా నీయతే తథా నీతాఽస్మితి యోజనా.

౧౮

(తస్యాశ్చేతి.) అన్యజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః, అనేన తత్ప్రేరణేనైవ మాం తౌ విరూపితవంతా విత్యమన్యతేతి గమ్యతే. రణమూర్ధని హతయో రిత్యన్వయః, నీతాయా రణమూర్ధని. గమనాసంభవా ద్దతాయా ఇతి విపరిణామో న యుక్తః. అన్యథా అశక్యత్వా ద్రణమూర్ధని త్యుక్తం.

౧౯

తనిశ్లోకీ

విషయప్రవణౌ నతు యుద్ధప్రవణౌ, (రూపసంపన్నా) 'కన్యా కామయతే రూప' మితి రూపేణ మ్యహం' 'సాగరమేఖలాం మహీం దహతి కౌపేనే' త్యాద్యుక్తరీత్యాప్రసిద్ధబలయుక్తై, బలశబ్దేన జాహుబలం మనోబల ముపాయబలం చోచ్యతే. (పుండరీకవిశాలాక్షై, అతిసంకటవనసంచారే పృష్టాననేత్రౌ. ఏతేన యుద్ధే ఆశ్రమా వితి జ్ఞాయతే. యుద్ధాదికాలేపి శత్రుష్పలక్ష్యబుద్ధ్యా నేత్ర వికారాదిరహితౌ. 'ప్రీతివిస్ఫురితేక్షణ' మితివత్ శత్రుదర్శనే పుష్కరేత్తర ముత్సాహేనాతి. పస్త్రతనేత్రౌ. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) సర్వదా యుద్ధసన్నాహ సూచక వస్త్రబంధాదియుక్తై. యద్వా, మృగయాశీలతయా తదుచితకృష్ణాజినదారుపబకంచుకధరౌ, 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ' త్యుక్తరీత్యా, తదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం. (మహాబలా) విత్యనేన ఖరౌ క్రవీరాలాపాననాచృత్య అజేయత్వం సమర్థతమ్.

(చతుర్దశరాక్షససంహారః)

ఏష మే ప్రథమః కామః కృత సౌత త్వయా భవేత్.

తస్యా ప్రయోశ్చ రుధిరం పిబేయ మహ మాహవే.

౨౦

ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశ మహాబలాః,

వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధో రాక్షసా నంతకోపమాః.

౨౧

అవశ్యకరవ్యత్యాయ పునర ప్యాహ (ఏష ఇతి.) ప్రథమః శ్రేష్ఠః, కామః అభిలాషః, 'ప్రథమా ప్రవరాదిమా' వితి వైజయంతి. (తాతేతి) నిత్యవ జ్ఞేష్ఠసంబోధనం.

౨౦

(ఇతి.) (చతుర్దశేతి.) చతుర్దశసహస్రాధ్యక్షా నిత్యర్థః.

౨౧

(ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయా) మిత్యారభ్య సర్గ సమాప్తి పర్యంతస్య వా ప్రవార్థస్తు- ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం రామవృత్తాంత మితి శేషః. ఖరః 'తస్మాద్యః క్రూరరూపేణ దేహేన హరతా మత్పమ్. విష్ణు ర్దాశరథి ర్భుత్వా మోక్షయిష్యతి సువతే'తి శివశాపా ద్రాక్షనత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యునుతః చంద్రకాంత ఇత్యర్థః. అతఏవ శూర్పణఖాముఖా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణా నంతరం విష్ణుత్వేన జ్ఞాత్వా, సపరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛ స్సౌ భగినిప్రితయ ఇవ రామేణ సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా వ్యాదిదేశత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే శేషధర్మే భీష్మయుద్ధిపిర సంవాదకథానుసంధేయా. భీష్మః 'యాజ్ఞవల్క్యునుతా రాజః త్రయో వై లోకవిశ్రుతాః, చంద్రకాంత మహామేధ విజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చేతి త్రిశా బ్రహ్మవిత్తమాః. అసౌ తేషాం చ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రధే' తి. అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్యా పరమోక్తివ తృప్తియ మానాని తస్య వాక్యాని సామ్యరూపాణ్యేవ. తథా వ్యాఖ్యాస్యామః. తౌ హత్యేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రాతీతి కార్థః స్పష్టః. వస్తుశస్తు హే రాక్షసాః. ఇయం భగిని, ప్రమథ్య మమ రుధిరం పాన్యతి. అత ప్రేషాం సమీపం గత్వా స్వతేజసా శీఘ్రేణ, తౌ రామలక్ష్మణౌ, దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్త మాచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ, హత్వా జ్ఞాత్వా. హస హింసాగత్యేరితి ధాతో ర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్. అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితు మర్హథ. అయం మమ భగిన్యాః ఇహో మనోరథః ఇతి తత్త్వదీపికా.

౨౦-౨౪

మానుషా శస్త్రసంపన్నో చీరకృష్ణాజినాంబరౌ,
ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ.

౨౨

తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తౌ మపావర్తితు మర్దథ,
ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగనీ మమ పాస్యతి.

౨౩

మనోరథోఽయ మిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః,
శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య సేవన తేజసా.

౨౪

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టౌ రాక్షసాస్తే చతుర్దశ,
తత్ర జగ్ము స్తయా సార్థం ఘనా వాతేరితా యథా.

౨౫

తత స్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః,
న శేకు రేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్త మివాగ్ని ముత్థితం.

౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అరణ్యకాండే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

(మానుషా విత్కారి.)

౨౭

(దుర్వృత్తాం.) భగినీవైరూప్యమూలత్వాత్. అపావర్తితుం అనేతుం, (తాం చేతి.)
చకారేణ తావపి త్యుచ్యతే. అనయనప్రయోజన మాహ (ఇయం చేతి.) అస్యా అయం మనోరథః,
మమ చాఽయ మిష్టః సమ్మత ఇత్యర్థః. ప్రమథ్య హత్వా

౨౮

(ఇతితి.) తయో ర్కార్గం, ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః. ఇయం ఖరేణాఽపేరితాపి గతేతి
బోధ్యం.

౨౯

(తత ఇతి.) ప్రదరాః బాణాః. 'ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణా' ఇత్యమరః. తథా తీక్ష్ణ
ప్రదరా అపీతి యోజ్యం. తమేన మిత్యన్వయః. ఉత్థితం రాక్షసాః దృష్ట్వా అభిముఖ ముగ్ధత
మితి రామ విశేషణం. ఉత్తరసర్గసంగ్రహోఽయం శ్లోకః.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకోనవింశ స్సర్గః.

అథ వింశ స్సర్గః

- తత శ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాఽఽశ్రమ మాగతా,
రక్షసా మాచచక్షే తౌ భ్రాతౌ సహ సీతయా, ౧
- తే రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం మహాబలం,
దదృశు స్సీతయా సార్థం వైదేహ్యౌ లక్ష్మణేన చ. ౨
- తా దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీయా నాగతా తాం చ రాక్షసీ,
అబ్రవీ ద్బ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తశేజసం. ౩
- ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః,
జమా నస్యా వధిష్యామి పదవీ మాగతా నిహ. ౪
- వాక్య మేత తత శ్శూత్వా రామస్య విదితాత్మనః,
తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్. ౫
- రాఘవోపి మహా చ్ఛాపం చామీకరవిభూషితం,
చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాబ్రవీత్. ౬

అథ వింశ స్సర్గః

- అథ చతుర్దశరాక్షసవధో వింశే. (తత శ్శూర్పణఖేత్యాది) ౧-౨
- (ముహూర్తమితి.) ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః, రక్షక ఇతి యావత్. అస్యాః పదవి
మాగతా నిత్యన్వయః. ౪
- (వాక్య మితి.) ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాక్. ౫
- (రాఘవోపి.) చామీకరం స్వర్గం. ౬

పుత్రో దశరథస్యాఽఽవాం భ్రాతరో రామలక్ష్మణౌ,
ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్థం దుశ్చరం దండకావనం.

౭

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,
వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థ ముపహింసథ.

౮

యుష్మాకౌ పాపాత్మకౌ హంతు విప్రకారా నృహహవే,
ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం సశరాయుధః.

౯

తిష్ఠతైవాఽత్ర సంతు(దు)ష్టౌ నోపావర్తితు మర్హథ,
యచి ప్రాణై రిహార్థే వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః.

౧౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ,
ఊచు ర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నా శూలపాణయః.

౧౧

(సంరక్తనయనా ఘోరా రామం సంరక్తలోచనం,
పరుషం మధురాభాషం హృష్టౌ దృష్టపరాక్రమం)

స్వస్య కపటవేషత్వం పరిహర న్నాహ (పుత్రా విత్యాది.) అవాగ కిమర్థ ముపహింసథ. ౮

ప్రత్యుత యుష్మానేవాఽహం హంతు మాగత ఇత్యాహ (యుష్మానితి.) విప్రకారా
హింసకాః, భవతాం ప్రథమప్రవృత్తి మాకాంక్షా నితోఽస్మిత్యర్థః. ౯

(తిష్ఠతైవేతి.) ఆత్మైవ. సంతుష్టాః, అభీతా ఇతి యావత్. తిష్ఠత. (నోపావర్తితు మర్హ
థేతి.) మా పలాయధ్వ మిత్యర్థః. యచివా ప్రాణైః, అర్థః ప్రయోజనం, ప్రాణాపేక్షాఽస్తి చే
న్నివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦

(తస్యేతి.) బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణఘ్నాః.

౧౧

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

- ❖ క్రోధ ముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః,
త్వమేవ హస్యసే ప్రాణా నద్యాఽస్మాభి ర్హతో యుధి. ౧౨
- కా హి తే శక్తి రేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని,
అస్మాక మగ్రత స్థాతుం కింపున ర్యోద్ధు మాహవే. ౧౩
- విహి బాహుప్రయుక్తై ర్న : పరిఘై శూలపట్టనైః,
ప్రాణాం స్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితం. ౧౪
- ఇత్యేవ ముక్త్యా సంక్రుద్ధా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
చిక్షిపు స్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయం. ౧౫

(క్రోధ మిత్పాద్య.) ౧౨

(కా హితి.) శక్తిః బలం, శక్తి ర్భలే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. ౧౩

(విహితి.) పరిఘైః గదాభేదైః, పట్టనైః అనిభేదైః. ౧౪

(ఇతితి.) తాని శూలపాణయ ఇతి పూర్వ ముక్తాని. ౧౫

❖ (క్రోధేతి.) సుమహాత్మనః సుమహా నాత్మా శరీరం యస్య సః. భర్తుః రాజ్ఞః. ఖరస్య క్రోధ ముత్పాద్య. తత్ప్రేరితై రిస్మాభి రితి. తుచ్చై ర్హత స్తాదితోపి త్వం, ప్రాణా న్నో హస్యస్యేవ. అత్ర హేతుః కా హితి. రణమూర్ధ న్యేకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం బహూనామ హస్యస్మాకం కా శక్తిః? శక్తి ర్నాస్తి. తదా కింపునః యోద్ధు మితి యోజనా. అతవీవ ఖరనిర్బంధేనాఽఽగతానా మస్మాక మిత్యత్ర ప్యాకృప్యతే. పరిఘాదిభి రుపలక్తితానా మస్మాకం ప్రాణాః. వీర్య మిత్పాద్య జాత్యేక వచనం. విర్యాదికం చ త్యక్ష్యసి. గర్భితజిహ్వోత్పాజయిష్యసి న సందేహః. అతవీవ హితి సంబంధః. ఇతః పరావృత్త్య గతానా మస్మాకం. ఖరహస్తవదా ద్వరం త్వద్ధస్తేన వధ ఇతి భావః. ఇతి చత్వరీపికా.

తాని శూలాని కాకుత్స్థ స్సమస్తాని చతుర్దశ,
తావద్భి రేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః.

౧౬

తతః పశ్యాన్మహాతేజా నారాచాన్ సూర్యసన్నిభాన్,
జగ్రహ పరమక్రుద్ధ శ్చతుర్దశ శిలాశితాన్.

౧౭

గృహీత్వా ధను రాయమ్య లక్ష్మ్యా నుద్దిశ్య రాక్షసాన్,
ముమోచ రాఘవో బాణాన్ వజ్రా నివ శతక్రతుః.

౧౮

రుక్మపుంభాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః,
తే భిత్వా రక్షసాం వేగా ద్వఙ్మంసి రుధిరాప్లుతాః.
వినిష్ఠేతు స్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః,

౧౯౫.

తే భిన్న హృదయా భూమౌ చిన్న మూలా ఇవ ద్రుమాః
నిపేతు శ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాశనవః.

౨౦౫.

తాన్ దృష్ట్వా పతతాన్ భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా.
పరితస్తా పున స్తత్ర వ్యసృజ ధైరవస్వనాన్,

౨౧౫.

(తత ఇతి.) నారాచాన్ అఫలకాన్ బాణాన్, శిలాశితాన్ శిలాస్వపి శితాన్, శిలానిర్భేద
క్షమా నిత్యర్థః. శాణోపలసన్నిఘ్నుష్టా నిత్యప్యాహుః.

౧౭.

(గృహీత్యేతి.) లక్ష్మ్యాన్ వేధ్యాన్, వజ్రాని త్యభూతోపమా.

౧౮.

(రుక్మపుంభా ఇతి.) న్యమజ్జంత వ్యమజ్జంత చేత్యర్థః.

౧౯౫.

(త ఇతి.) వికృతాః విరూపాః, విగతాశనవః విగతప్రాణాః.

౨౦౫.

(తానితి.) ధైరవస్వనాన్ భయంకరశబ్దాన్.

౨౧౫.

(చతుర్థశరాక్షసవధః)

సా నదంతీ పున ర్నాదం జవా చూర్పణఖా పునః.

ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించి త్సంశుష్కశోణితా,

పపాత పునరేవాఽఽర్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ.

౨౩

భ్రాతు స్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహుః,

సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తటా.

౨౪

నిపాతితాఽ దృశ్య రణే తు రాక్షసాఽ ప్రధావితా శూర్పణఖా పున స్తతః,

వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, వింశ స్పర్గః.

—:—:—

(సేతి.) మహానాదం, నదంతీ, కుర్వంతిత్వర్థః నిర్యాసః క్షతప్రసృతవృక్షరసః.

సల్లకీ లతావిశేషః.

౨౩-౨౪

పున స్సర్గారం సంక్షేపేణాహ (నిపాతితా నితి.) దృశ్య దృష్ట్యా. అస్మిన్ సర్గే పంచ వింశతి శ్లోకాః.

౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

వింశ స్పర్గః.

—:—:—

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

అన్తిష్ఠా

న పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధా చూర్పణఖాం ఖరః,
ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తా మనధార్థ మాగతాం.

౧

మయా త్విదానీం శూరా స్తే రాక్షసా రుధిరాశనాః,
త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః.

భక్తా శైచ్చ వాఽనురక్తాశ్చ హితా శ్చ మమ నిత్యశః,
ఘ్నంతోపి న నిహంతవ్యా న న కుర్యు ర్వచో మమ.

౨

కి మేత చ్చోతు మిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః,
హా నాథేతి వినర్దంతీ సర్పవల్లరసి ఊతా.

౩

అనాథవ ద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే,
ఉత్తిష్టోత్తిష్ట మా భైషి రైక్షబ్ధ్యం త్యజ్యతా మిహ.

౪

అథ ఏకవింశ స్సర్గః,

అథ ఖరప్రోత్సాహన మేకవింశే. (న పున రిత్యాది.) అనధార్థం సర్వరాక్షస-
వినాశార్థం.

౧-౨

(భక్తా ఇతి.) భక్తాః విశ్వాసభాజాః, హితాః హితపరాః. న కుర్యు రితి న, కింతు
కుర్యు రేవే త్యర్థః.

౩

(కి మితి.) కి మేత దితి విన్నయే. యత్కృతే యస్య కృతే, కృత ఇత్యవ్యయం.
యన్నిమిత్తం, బురసి, తస్య కారణం శ్రోతు మిచ్ఛా మిత్యవ్యయః.

౪

(అనాథవ దితి.) (విలపసితి.) కిమితి శేషః. రైక్షబ్ధ్యం కాతర్యం, ఇహ మత్సమిపే.

౫

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

ఇత్యేవ ముక్తా దుర్ధర్తా ఖరేణ పరిసాంత్యితా,
విమృశ్య నయనే సాస్రే ఖరం భ్రాతర మబ్రవీత్.

౬

అస్మిదానీ మహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణనాసికా,
శోణితాఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంత్యితా.

౭

ప్రేషితా శ్చ త్వయా వీర రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
నిహంతుం రాఘవం క్రోధా న్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్యుణం.

౮

తే తు రామేణ సామర్థా శూలపట్టసపాణయః,
సమరే నిహతా సర్వే సాయకై ర్మర్మభేదిభిః.

౯

తాః దృష్ట్వా పతితాః భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాః,
రామస్య చ మహా త్కర్మ మహం స్త్రాసోఽభవ న్మమ.

౧౦

అహ మస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర,
శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ.

౧౧

విషాదనక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలిని,
కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే.

౧౨

(ఇతితి.) దుర్ధర్తా దుస్సాధ్యా.

ఖరోక్త మంగీకరోతి (అస్మి త్యాదిహ.)

౩-౧౦

(అహ మస్మితి.) సముద్విగ్నా భీతా, విషణ్ణా దుఃఖితా, సర్వతో భయదర్శినీ సర్వత్ర
రామ ప్రతిభాసవతీతి భావః.

౧౧

(విషాదేతి.) నక్రో గ్రాహః.

౧౨

ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితై శ్శరైః,
యేపి మే పదవీం ప్రాప్తౌ రాక్షసాః పిశితాశనాః.

౧౩

మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేమ చ,
❖ రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాఽస్తి నిశాచర.
దండకారణ్య నిలయం జహి రాక్షసకంటకం,

౧౪౫

యది రామం మమాఽమిత్రం న త్వ మద్య వధిష్యసి.
తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యజ్యామి నిరపత్రపా,

౧౪౫

బుద్ధ్యాఽహ మనుపశ్యామి న త్వం రామస్య సంయగే.
స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్త స్సబలశ్చ మహాత్మనః,

౧౬౫

శూరమాసీ న శూర స్త్వం మిథ్యాఽఽరోపిత విక్రమః.
మానుషా యో న శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ,

౧౬౫

(కోధభీతిభ్యాం పూర్వోక్తం విస్మృత్య పున రాహ (ఏతే చేతి.)

౧౩

(మయీతి.) అనుక్రోశో దయా, శక్తిరితి, తుల్యేతి శేషః.

౧౪౫

(యదీతి.) నిరపత్రపా నిర్లజ్జా, హృతకర్ణనాసాత్వాదితి భావః.

౧౪౫

(బుద్ధ్యేతి.) ప్రతిముఖే అగ్రే, సబల స్సనైన్యః.

౧౬౫

(శూరమాసీతి.) (మిథ్యేతి.) మిథ్యావచోభి రిశ్యర్థః. అరోపితవిక్రమః కల్పిత

పరాక్రమః.

౧౬౫-౧౮౫

శూర్పణఖా రామం న జహీతి హితిబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి. (రామేణే త్యాదినా.)
హే నిశాచర, రామేణ, తే శక్తిః వీర్యం. తేజో వాఽస్తి యద్య తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్య
నిలయం రామం త్వం, న జహి మా వధిః, యది హనిష్యసి, తర్హితవాగ్రతోఽహం ప్రాణా
త్యజ్యా మితి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

౧౪౫-౧౪౫

(శూర్పణఖయా ఖరపోత్సాహనం)

రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాఽస్తి నిశాచర.

దండకారణ్య నిలయం జహి తం కులపాంసన,

౧౮౪

నిస్సత్వస్యాఽల్పవీర్యస్య వాస స్తే కీదృశ స్త్విహ,

అపయాహి జనస్థానా త్వరిత స్సహబాంధవః.

౧౯౪

రామతేజోఽభిభూతో హి త్వం ఊప్రం వినశిష్యసి.

స హి తేజ స్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః,

భ్రాతా చాఽస్య మహావీర్యో యేన చాఽస్మి విరూపితా.

౨౦

ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసే వితతోదరీ,

(భ్రాతు స్సమీపే దుఃఖారా నష్టసంజ్ఞా బభూవ హ.)

కరాభ్యా ముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా.

౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకవింశ స్సర్గః.

అనంతము

(నిస్సత్వస్యేతి.) (కీదృశ ఇతి.) అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః,

౧౯౪-౨౦

(ఏవ మితి.) వితతోదరీ ప్రహార్యం విస్తృతోదరీ. అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః.

౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకవింశ స్సర్గః.

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

ఏవ మాధర్మిత శూర శూర్పణఖ్యా ఖర స్తదా,
ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః.

౧

❖ తవావమానప్రభవః క్రోధోఽయ మతులో మమ,
న శక్యతే ధారయితుం లవణాంభ * ఇవోద్ధితం.

౨

న రామం గణయే వీర్యా న్మానుషం క్షీణజీవితం,
అత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాః హతో యోఽద్య విమోక్ష్యతి.

౩

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే. (ఏవ మిత్యాది.) అధర్మితః అవమానితః, ఖరః
దారుణః, ఖరతరం పరుషతరం.

౧

(తవేతి.) లవణాంభః లవణసముద్రాంభః, ఉద్ధితం పర్వ ణ్యుల్బఠం.

౨

(న రామ మితి.) యః అత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్సౌ అద్య ప్రాణాః విమోక్ష్యతి,
తం రామం న గణయే.

౩

❖ తవావమానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః, మయి త్వరయా కృతావ
మాన ప్రభవ ఇత్యర్థః. క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే. కించ మానుషం చ, వీర్యాత్ మచ్చైర్యాత్,
క్షీణజీవితం న గణయే, త మహం జేతుం న శక్నోమిత్యర్థః. న రామ ఏవ, ప్రాణా మదీయ
ప్రాణా, మోక్ష్యతి మోక్షయిష్యతిత్యర్థః. అతః, హే దుర్బలే, అత్మదుశ్చరితైః స్వాపచార
వ్యాపారైః. అద్య ఆయం మచ్ఛుభావహునిధిః, హతః, త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం క్షీణజీవితం
చ నష్ట మితి భావః. ఇతఃపరం బాష్ప స్పంహియతాం, సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం. అహం
భ్రాతా నహ రామం ప్రతి యాని, యమసాదనం చ యామి, న సందేహ ఇత్యర్థః. (పరశ్చథేతి)
తతః పరం, రామస్య పరశ్చథహతస్య రామసంబంధిపరశ్చథేన హతస్య, మంసప్రాణస్య, భూతలే
పతితస్య, మమేతి శేషః. హే రాక్షస, రుధిరం పాస్యసీతి సంబంధః ఇతి తత్త్వదీపికా.

౨-౬

* ఇవోద్ధితం ఇతి పా.

(ఖరస్య యుద్ధోద్యోగః)

బాష్ప స్సంహ్రాయతా మేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం,
అహం రామం సహ భ్రాతా నయామి యమసాదనం.

౪

పరశ్వధహతస్యాఽద్య మందప్రాణస్య సంయుగే,
రామస్య రుధిరం రక్త ముష్ణం పాస్యసి రాక్షసి.

౫

సా ప్రహృష్టా వచ శ్రుత్వా ఖరస్య వదనా చ్యుతం,
ప్రశశంస పున ర్మౌర్ధ్వా ద్రాభతరం రక్షసాం వరం.

౬

తయా పరుషితః పూర్వం పున రేవ ప్రశంసితః,
అబ్రవీ ద్దూషణం నామ ఖర స్సేనాపతిం తదా.

౭

చతుర్దశ సహస్రాణి మమ చిత్రాఽనువ ర్తినాం,
రక్షసాం భీమవేగానాం సమరే ష్వనివర్తినాం.

౮

నీలజీమూతపర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణాం,
లోకహింసావిహరాణాం బలినా ముగ్రతేజసాం.

౯

(బాష్ప ఇతి.) సంహ్రాయతాం నివర్త్యతాం, సదన మేవ సాదనం.

౪

(పరశ్వధేతి.) పరశ్వధః కుతారః, మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య, బాష్పార్థ మిద
ముక్తం, రక్తవర్ణత్వార్థం చ.

౫

(సేతి.) మౌర్ధ్వాతే అవ్యవస్థితచిత్తతయా, పునః ప్రశశంస.

౬

అము మర్థం విశదయతి (తయేతి.)

౭

(చతుర్దశేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. చతుర్దశసహస్రాణి, సంతితి శేషః,
ఘోరాణాం ఘోరరూపాణాం, లోకహింసావిహరాణాం జనవదైకలోలానాం.

౯

తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహస్యానాం మహాజసాం,
సర్వోద్యోగ ముదీర్ణానాం రక్షసాం సౌమ్య కారయ. ౧౦

ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం రథం సౌమ్య ధనూఃషి చ,
శరాం శ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శ క్తీశ్చ వివిధా శ్చితాః. ౧౧

❖ అగ్రే నిర్యాతు మిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనాం,
వధార్థం దుర్వినితస్య రామస్య రణకోవిదః. ౧౨

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథం,
సదశ్చై శ్చబలై ర్యుక్త మాచవత్క్షేప దూషణః. ౧౩

తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణం,
హేమచక్ర మసంబాధం వైడూర్యమయకూబరం. ౧౪

(మహస్యానాం) వికృతముఖానా మితి యావత్, ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం, సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారై రుద్యోగం, సర్వాయుధవాహనాదిభి రుద్యోగ మిత్యర్థః. ౧౦

(ఉపస్థాపయేతి.) శ క్తీః ఆయుధవిశేషాః. ౧౧

(అగ్ర ఇతి,) పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా మగ్రే, రణకోవిదోహం గంతు మిచ్ఛామి త్యన్వయః. రామస్య రణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాం వధార్థ మితి దైవీ వాక్ భావిసూచనీ. ౧౨

(ఇతితి.) శబలైః నానావర్ణైః. 'శబలైతాశ్చ కర్పూర' ఇత్యమరః. మహారథం సదశ్చై ర్యుక్త మాచవత్ ఇత్యన్వయః. ౧౩

(త మిత్యాది.) తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం, అసంబాధం విస్తీర్ణం. కూబరః యుగంధరః. 'కూబరస్త్రి యుగంధర' ఇత్యమరః. ౧౪

❖ దుర్వినితస్య దుష్టేషు వినితస్య, రామస్య, అగ్రే, పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధార్థం నిర్యాతు మిచ్ఛామితి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(ఖరస్య యుద్ధోద్దేశ్యః)

మత్స్యైః పుష్పై ర్ద్రుమై శ్చైలై శ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః,
మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభి రభినంవృతం.

౧౫

ధ్వజనిమ్రంశసంపన్నం కింకిణీకవిరాజితం,
సదశ్వయుక్తం సోఽమర్థా దారురోహ ఖరో గథం.

౧౬

నిశామ్య తు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః,
తస్థు స్సంపరివార్యైనం దూషణం చ మహాబలం.

౧౭

ఖరస్తు తా నృహేష్వాసాః ఘోరవర్మాయుధధ్వజాః,
నిర్యాతే త్యబ్రవీ ధృష్టో రథస్థ స్సర్వరాక్షసాః.

౧౮

తత స్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం,
నిర్జగామ జనస్థానా నృహానాదం మహాజవం.

౧౯

ముగ్ధరైః పట్టసై శ్శూలై స్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వధైః,
ఖడ్గై శ్చక్రైశ్చ హస్తస్తై ర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః.

౨౦

శక్తిభిః పరిఘై ర్దోరై రతిమాత్రైశ్చ కార్ముకైః,
గదాసిముసలై ర్వజ్రై ర్గృహీతై ర్భీమదర్శనైః.

౨౧

(మత్స్యై రిత్యాది.) మంగళైః మంగళావహైః, అలంకారకరై రిత్యర్థః. కాంచనైః కాంచనవికారైః, ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యాది పర్వవిశేషణం. నిమ్రంశః అనిః. ౧౫-౧౮

(తత ఇతి.) రాక్షసం రాక్షససంబంధి.

౧౯

(ముగ్ధరై రిత్యాది.) ముగ్ధరైః లోహమయగదా, పట్టసైః 'పట్టయ' మితి ద్రవిడనామ యుక్త అయుధవిశేషః. తోమరైః 'పల్లయ' మితి ద్రవిడనామయుక్తః. శక్తిః, 'ఈటి' తి ద్రవిడనామకః. పరిఘైః 'కుండా తటి' తి ద్రవిడనామా. అతిమాత్రైః మహద్భిః, వజ్రైః అష్టాశ్రై రాయుధైః.

౨౦-౨౧

రాక్షసానాం సుఖరాజాం సహస్రాణి చతుర్దశ,
నిర్యాతాని జనస్థానా త్థరచిత్రానువర్తినాం.

౨౨

తాం స్త్రీభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాః భీమవిక్రమాః,
ఖరస్యాపి రథః కించి జ్ఞగామ తదనంతరం.

౨౩

తత స్తాః శబభా నశ్వాం స్తప్తకాంచనభూషితాః,
ఖరస్యమతి మాజ్ఞాయ సారథి స్సమచోదయత్.

౨౪

స చోదితో రథ శ్శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః,
శబ్దేనాఽఽపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశ స్తదా.

౨౫

ప్రవృద్ధమన్యుస్తు ఖరః ఖరస్వినో రిపో ర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః,
అచూచుద త్సారథి మున్నదః ఘనం మహాబలో మేఘ ఇవాశ్మవర్షవాః.

౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వావింశ స్సర్గః.

(తాం స్త్రీతి.) కించి జ్ఞగామ, సేనాసమ్మర్తా దీతి భావః. ఖరానుజ్ఞాభావా ద్వా.

౨౭

(తత ఇతి.) మతిం సమ్మతిం, యత్రాభిప్రాయ మితి యావత్.

౨౮

(స చోదిత ఇతి.) శబ్దేన నేమిహామేణ, ప్రదిశః విదిశః.

౨౯

(ప్రవృద్ధమన్యు రితి.) మహాబలః జంఝామారుతః. 'జంఝావాతో మహాబల' ఇతి.
నిఘంటుః. తద్వాః, అర్థాద్యచ్. జంఝామారుతప్రేరిత ఇత్యర్థః. మహానిల ఇత్యపి పాఠః.
అశ్మవర్షవాః అశ్మవర్షోద్వృక్త ఇత్యర్థః. ఘనం ఉపరితతమేఘం.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ద్వావింశ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

తస్మిన్ యాతే జనస్థానా దశివం శోణితోదకం,

అభ్యవర్షన్మహామేఘ స్తుములో గర్దభారుణః.

౧

నిపేతు స్తురగా ప్రస్య రథయుక్తా మహాజవాః,

సమే పుష్పచితే దేశే గాజమాగ్ధే యదృచ్ఛయా.

౨

శ్యామం రుధిరవర్యంతం బభూవ పరివేషణం,

అలాతవక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరం.

౩

తతో ధ్వజ ముపాగమ్య హేమదండం సముచ్చితం,

సమాక్రమ్య మహాకాయ స్తస్థా గృధ్ర స్సుదారుణః.

౪

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ యుద్ధాయ ప్రయాతస్య ఖరస్య ఉత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశే. (తస్మిన్ యాత జన్మాది.) అశివం అశుభావహం, శోణితోదకం రక్తవర్ణజలం, తుములః సంకులః, గర్దభాః రుణః గర్దభవ ద్దూసరః.

౧

(నిపేతు రితి.) నిపేతుః స్థలితాః, రథయుక్తాః రథే బద్ధాః, పుష్పచితే పుష్పైః నిబిడే, యదృచ్ఛయా దైవగత్కా.

౨

సూర్యపరివేష మాహ (శ్యామ మితి.) సర్వత్ర శ్యామం. పర్యంతే ప్రాంతే, రుధిరం రుధిరవర్ణం, (అలాతవక్రప్రతిమ మితి.) హస్తత్య ముచ్యతే. పరివేషణం పరివేషః, పరిగృహ్య పరితో వ్యాప్య.

౩

(తతో ఇతి.) సముచ్చితం, ధ్వజ ముపాగమ్య, సమాక్రమ్య పరిక్రమ్య, తస్థా.

౪

జనస్థానసమీపే తు సమాగమ్య ఖరస్వనాః,
విస్వరా నివిధాం శ్చక్ర రాంసాదా మృగపక్షిణః.

x

వ్యాజహ్యుశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై ఖైరవస్వనం,
అశివం యాతుధానానాం శివా ఘోరా మహాస్వనాః.

x

ప్రభిన్న గిరిసంకాశా స్తోయశోణితధారిణః,
అకాశం త దనాకాశం చక్ర ర్భీమా వలాహకాః.

e

బభూవ తిమిరం ఘోర ముద్ధతం రోమహర్షణం,
దిశో వా విదిశో వాపి న చ వ్యక్తం చకాశిరే.

u

క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా సంధ్యా కాలం వినా బభౌ,
ఖరస్యాఽభిముఖా నేదు సదా ఘోరమృగాః ఖగాః.
కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశు ర్భయశంసినః,

f4

(జనస్థానేతి.) ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః, విస్వరాఽవికృతస్వరాన్, మాంస మదం
తీతి మాంసాదాః.

x

(వ్యాజహ్యు రితి.) ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహిత దిశి త్యర్థః. శివాః సృగాలాః,
ఘోరాః జ్వాలాముఖాః.

x

((ప్రభిన్నేతి.) ప్రభిన్నాః ఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః. తోయశోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః,
పరనిపాతః, అనాకాశం, అప్రకాశం ఛన్న మితి యావత్. వలాహకాః మేఘాః.

e

(బభూవేతి.) ఉద్ధతం సాంద్రం.

u

(క్షతజేతి.) క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా - క్షతజేన రక్తేనాఽఽద్రం సిక్తం, యత్ పటాదికం.
తత్తుల్యాభా, కాలం వినా స్వకాలం వినా, సంధ్యా బభౌ, మేఘేష్వితి శేషః. (ఖరస్మేతి.) పూర్వం
సూర్యాధిష్ఠితదిశి శివారుత ముక్తం, అఘనా ఖరస్యాభిముఖ మువ్యతే. ఘోరమృగాః శ్వపదా
దయాః. కంకాః స్థూలకాయాః భయంకరాః మృతపశునాదిభక్షణశిలాః పక్షివిశేషాః.

f4

(ఋష్య ప్రస్థితస్య దుర్నిమిత్రదర్శనం)

నిత్యైశుభకరా యద్దే శివా ఘోరనిదర్శనాః.

నేదు ర్పలస్యాఽభిముఖం జ్వాలోద్ధారిభి రానవైః,

౧౦౪

❖ కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్కరాంతికే.

జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భాను రవర్వణి మహాగ్రహః,

౧౦౫

ప్రవాతి మారుత శ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోఽభూ ద్దివాకరః.

ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః,

౧౦౬

సేనాభిముఖశివారుత మాహ (నిత్యేతి.) యద్దే, నిత్య మశుభకరాః అశుభశంసినః, ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః, శివాః గోమాయవః. 'త్రియం శివా భూరిమాయు గోపూయుమ్మృగధూర్తకా' ఇత్యమరః. జ్వాలా ముద్గిరంతితి జ్వాలోద్ధారిణి, తైః, అనవైః. ఉపలక్షణే తృటియా. ౧౦౪

(కబంధ ఇతి.) పరిఘవత్ పరిఘాయుధవ దాభాసత ఇతి పరిఘాభాసః. కబంధః శిర శ్శూన్యమనుష్యకాయః, భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే, దృశ్యతే అదృశ్యత. తథోక్తం కామందకియే 'సూర్యదృష్టకబంధాది రకస్మా న్మాధవాహన' ఇతి. కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్. మహా నాగ్రహో యస్య స మహాగ్రహః, స్వర్భానుః రాహుః. అవర్వణి, ప్రతిపద్దర్శనంధిః పర్వ. తస్మా దన్యస్మి న్నపి కాలే. సూర్యం జగ్రాహ. తదాహ వరాహమిహిరః 'అవర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చుదసూర్యయో' రితి. ౧౦౫

(ప్రవాతి.) ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి, ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే, ఖద్యోత సప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః. ౧౦౬

❖ కబంధః ధూమకేతుః, పరిఘాభాసః- పరిఘా ఆయుధవిశేషః. తద్వదాభాసమానః ఇతి తత్త్వదీపికా.

సంలీనమీనవిహగా నళిన్య శ్శుష్కపంకజాః.

తస్మిన్ తుణే బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలై ర్ద్రుమాః,

౧౩౪

ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణు ర్జలధరారుణః.

వీచీ కూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవు స్తత్ర శారికాః,

౧౩౫

ఉల్కాశ్చాపి సనిర్హతా నిపేతు ర్దోరదర్శనాః.

ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా,

౧౩౬

ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః.

ప్రాకంపత భుజ స్సవ్య స్స్వరశ్చాఽస్యాఽవసజ్జత,

౧౩౭

సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః.

లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహా న్న్యవర్తత,

౧౩౮

(సంలీనేతి.) సంలీనాః జలాంతర్గతాః. పుష్పఫలై ర్వినా బభూవుః గళితపుష్పా
దికా బభూవు రిత్యర్థః.

౧౩౪

(ఉద్ధూత ఇతి.) ఉద్ధూతః ఉత్తిప్తః, జలధరారుణః మేఘవ ద్ధూసరః, వీచీ కూచీతి
శబ్దాకారః. వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః.

౧౩౫

(ఉల్కా ఇతి.) ఉల్కానిర్హతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషా. అత్ర వరాహమిహరః 'ఉల్కా
శిరసి విశాలా నిపతంతి వర్ధతే తనుప్రభయా, పవనాభిసౌతా గగనా దవనా చ యదా సమాపతతి,
భవతి తదా నిర్హత స్సచ పాపా దీర్ఘఖగవిరుత' ఇతి.

౧౩౬

(ఖరస్యేతి.) అవసజ్జత అవాసజ్జత, గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధౌభూ దిత్యర్థః.

౧౩౭

(సాస్రేతి.) రుజా వీధా, 'స్త్రీ రుగుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః.
మోహాత్ అజ్ఞానాత్, న న్యవర్తత. ఏవ మనేకదుర్నిమిత్తవర్కనేపి యుద్ధగమనా
న్న న్యవర్త్యతేత్యర్థః.

౧౩౮

(ఖరస్య దుర్బిమితదర్శనం)

తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్.

అబ్రవీ ద్రాక్షసాన్ సర్వాన్ సృహసన్ స ఖర స్తదా, ౧౮౪

మహోత్పాతా నిమాన్ సర్వా నుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్.

న చింతయా మ్యహం వీర్యా ధృలవాన్ దుర్బలా నివ, ౧౯౪

తారా అపి శరై స్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభస్థనలాత్.

మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయా మ్యహం, ౨౦౪

రాఘవం తం బలోత్సక్తం భ్రాతరం చాఽస్య లక్ష్మణం.

అహత్వా సాయకై స్తీక్ష్ణైః శ్చి ర్నోపావర్తితు ముత్సహే, ౨౧౪

(తానితి.) ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్, రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్, భయజనకా నిత్యర్థః.

తదుక్తం సాహిత్యచింతామణి 'ఉల్కానిపాతనిర్హతవ్యాళవ్యాఘ్రాపిదర్శనైః, ఉత్పన్న సృహసా చిత్రవిక్షేభ స్త్రాస ఇవ్యతే. నేత్రసంమిలనేత్కంపగాత్రసంకోవగద్గదైః. వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచ స్తంభాద్యై రనుభావ్యత' ఇతి. ప్రహసన్ని త్యనేన గర్వః సూచ్యతే. ౧౮౪

తత్కార్యప్రతిజ్ఞా మాహ (మహోత్పాతా నితి.) తథా చోక్తం చింతామణి 'కులరూప వయోవిద్యా బలైశ్చర్యధనాదిభిః, యా భవే దాత్మన శ్లామా స గర్వ ఇతి కథ్యతే. ఉద్గ్రీవావే క్షణాఽవజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతి ర్భవే దిహే' తి, దుర్బలానివ పురుషాన్. ౧౯౪-౨౦౪

(రాఘవ మితి.) ఉత్పి క్తం గర్వితం. ౨౦౪-౨౧౪

శ్చి నను రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యుద్ధాగమనవేళాయాం స్వస్య దుర్బి మిత్రాని దృష్ట్వా చ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థ మభూ దిత్వాశంకాయా ముచ్యతే? పురా తు యాజ్ఞావల్క్యసుతా శ్శివేన శప్తాః పున రనుగృహీతా రాక్షసత్వమొక్తాయ. తే చ ఖరదూషణ త్రిశిరసా బ్రభూవుః. తద్భావనిపుత్యర్థం శివ త్త్రిగుణాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకాలే న్యవేశయత్. తస్మా చ్చాపవిముక్తి ర్భవిష్యతితి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః. శిషధర్మస్థ భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాఽత్రానుసంధేయా. ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨౧

సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః.

యన్నిమిత్రస్తు † రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః, ౨౨౪.

న క్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరాజయః.

యుష్మాక మేతత్ప్రత్యక్షం నాఽన్యతం కథయామ్యహం, ౨౨౫.

❖ దేవరాజ మపి క్రుద్ధో మత్తైరావతయాయినం.

వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కింపున స్తౌ కుమానుషౌ, ౨౨౬.

సౌ తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః.

ప్రహర్ష మతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా, ౨౨౭.

సమీయశ్చ మహాత్మానో యద్ధదర్శనకాంక్షిణః.

ఋషయో దేవగంధర్వా సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః,

సమేత్య చోచుః స్సహ తాస్తేఽన్యేన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౨౮.

(సమీయు రితి.) సమీయుః సంగతాః, సహితాః లోకహితపరాః. పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః, దీర్ఘభావ అర్హః. ౨౨౮-౨౨౯.

† రామస్య లక్ష్మణస్య చ, జయ ఇతి శేషః. మే మమ, విపర్యయః నాశశ్చ, యన్నిమిత్రః, యా శూర్పణఖా నిమిత్రం యస్య సః, సౌ భగినీ, తయో స్తాభ్యాం, మృతస్య, మమేతి శేషః. రుధిరం పీత్వా సకామాఽస్తు ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ (దేవరాజ మితి.) కుమానుషౌ-కౌ భూమౌ మనుష్యరూపేణావతీర్ణావి త్యవగంతవ్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(యుద్ధదర్శనాయ దేవాదీనాం ఆగమనం)

స్వస్తి గోబ్రాహ్మణభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,
జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే పౌలస్త్యైః రజనీచరాన్.

౨౮

చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏతచ్ఛాఽన్యచ్ఛ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః.

౨౯

జాతకౌతూహలా స్రత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః,
దదృశు ర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషాం.

౩౦

రథేన తు ఖరో వేగా దుగ్రసైన్యో వినిస్సృతః,
తం దృష్ట్వా రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః.

౩౧

శ్వేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః,
దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్యుకః.

౩౨

మేఘమాలీ మహామాలీ సర్వాస్యో రుధిరాశనః,
ద్వాదశై తే మహావీర్యాః ప్రతప్తు రభితః ఖరం.

౩౩

మహాకపాల స్ఫూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరాస్తథా,
చత్వార వితే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతో యయః.

౩౪

(స్వస్తిత్వాది.) (లోకానాం మభిసంగతా ఇతి.) యే లోకానాం మభిసంగతాః అనుకూలాః,
తేభ్యోఽపి స్వస్త్వ స్తిత్వార్థః. జయతాం జయతు. అర్ష మాత్మనేవదం. సంఖ్యే యుద్ధే, చక్రహస్తో
విష్ణుః, వాహినీం సేనాం, గతాయుషాం గంతుముద్యుక్తాయుషాం, ఏతత్ స్వస్తిత్వాదివాక్యం
అన్యచ్ఛ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం, బ్రువాణాః పరమర్షయః, విమానస్థా దేవతాశ్చ,
జాతకౌతూహలా స్సంతః, రాక్షసానాం వాహినీం దదృశు రితి సంబంధః.

౨౮-౩౦

(రథేనేతి.) వేగాత్ రథవేగాత్, వినిస్సృతః గతః.

౩౧

(శ్వేనేత్వాది.) శ్వేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః.

౩౨-౩౪

సా భీమవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా,
తా రాజపుత్ర సహసాఽభ్యుపేతా మాలా గ్రహణా మివ చంద్రసూర్యౌ.

౩౫౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

—:—:—

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అశ్వినిః

అశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే,
తానే వౌత్పాతికాన్ రామ స్సహ భ్రాత్రా దదర్శ హ.

౩౫౭

తా నుత్పాతాన్ మహాభోరా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్,
ప్రజానా మహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౩౫౮

ఇమాన్ పశ్య మహాబాహో సర్వభూతాపహరిణః,
సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్.

౩౫౯

(సేతి.) సమరాభికామా యుద్ధేష్టుః, గ్రహణా మంగారకాదీనాం.

౩౬౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే..
త్రయోవింశ స్సర్గః.

~~~~~

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

—:—:—

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహ శ్చతుర్వింశే. (అశ్రమ మిత్యాది.) ఔత్పాతికా నితి.
స్వాధీ రక్.

౩౬౧

(ఇమా నితి.) సర్వభూతాపహరిణః సర్వభూతాపహరసూచకాః. ప్రకృతే తు, సర్వ
రాక్షసాన్ సంహర్తు ముద్యతా నితి యోజనా.

౩౬౨

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

అమీ రుధిరధారాస్తు విస్ఫుజంతః ఖరస్వనాన్,
వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్వభారుణాః.

౪

సధూమాశ్చ శరా స్ఫుర్యే మమ యుద్ధాభినందినః,
రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ.

౫

యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వసచారిణః,
అగ్రతో ధీ నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ.

౬

సంప్రహరస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః,
అయ మాఖ్యాతి మే బాహు స్ఫురమాణో ముశుర్ముహుః.
సన్నికర్షే తు న శూర జయం శత్రోః పరాజయం,

౭౪

(అమీ ఇతి.) రుధిరమయ్యా ధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః, ఖరస్వనాన్ ఘోర
వ్రనితాని, వివర్తంతే సంచరంతి.

౪

(సధూమా ఇతి.) ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః. అత ఏవ మమ యుద్ధాభినందినః,
రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయపృష్ఠాని, చాపాని ధనూంషి 'అథాఽస్త్రియాం ధనుశ్చాపా' విత్యమరః.
వివేష్టంతే చలంతి, యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతి త్యర్థః. అత్మన శ్చాపద్వయం, లక్ష్మణస్యైక మితి
బహువచనం. (యాదృశా ఇతి.) యాదృశాః ప్రసిద్ధాః, పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః. అగ్రతః
అవ్యవహితో త్రరకాలే, నోభయ మితి సువాక్.

౬

(సంప్రహర ఇతి.) సుమహాన్, సంప్రహరః యుద్ధం, బాహుః దక్షిణః, సన్నికర్షే
అవ్యవహితో త్రరకాలే.

౭౪

ధీ నోఽస్మాకం, అభయం ప్రాప్తం, చకారా దరిణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త
ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

౬

సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్మణే.
ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ,
నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవ త్యాయుః పరిక్షయః..

౯

రక్షసాం నర్మతాం ఘోర శ్రూయతే చ మహాధ్వనిః,
అహతానాం చ భేరిణాం రాక్షసైః కూరకర్మభిః..

౧౦

అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభ మిచ్ఛతా,
అపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా.

౧౧

తస్మా ధృహీత్వా వైదేహీం శరపాణి ర్థసుర్ధరః,
గుహా మాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులాం.

౧౨

॥ ప్రతికూలితు మిచ్ఛామి సహి వాక్య మిదం త్వయా,
శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మా చిరం.

౧౩

స్వముఖప్రసాదాదే స్వయం ద్రష్టు మశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి
(సప్రభ మితి.) ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ (ఉద్యతానా మితి.)

౯-౧౦

(అనాగతేతి.) అపదం నిమిత్తవశా చ్ఛంకమానేన, శుభం అపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా,
విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ, అనాగతవిధానం. అనాగతస్య భావినోనర్థస్య. విధానం
ప్రతివిధానం, కర్తవ్యం.

౧౧

(తస్మాదితి.) గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా, పాదపసంకులాం వృక్షవృతాం

౧౨

అహ మేన యోత్సామితి వక్తు ముద్యతం ప్రత్యాహ (ప్రతికూలితు మితి) ఇదం
వాక్యం ప్రతికూలితుం. నేచ్ఛామి. మయా శాపితో సీతీనక్రవ్యే, మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తి
ర్లక్ష్మణ వ్యవహారానుసారేణ.

౧౩

॥ ప్రతికూలితం ఇత్యపి పాశః. త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృకప్రతికూల్యవ
దితి తదర్థః.

త్వయా ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి, తథాపి భోక్తు
మనుజానాతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకే వ్యపి తుము నిష్కతే ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతా న్న సంశయః,
స్వయం తు హంతు మిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్. ౧౪

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సహ సీతయా,
శరా నాదాయ చాపం చ గుహం దుర్గాం సమాశ్రయత్. ౧౫

తస్మిన్ ప్రవిష్టేతు గుహం లక్ష్మణే సహ సీతయా,
హంత నిర్ముక్త మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ౧౬

స తేనాఽగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః,
బభూవ రామ స్తిమిరే విధూమోఽగ్ని రివేత్థితః. ౧౭

స చాప ముద్యమ్య మహా చ్చరా నాదాయ వీర్యవాన్,
బభూవాఽవస్థిత స్తత్ర జ్యోస్వనైః పూరయన్ దిశః. ౧౮

తతో దేవా స్సగంధర్వా సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః,
సమేయుశ్చ మహత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః. ౧౯

త్వన్నివర్తనం న త్వదశక్త్యా కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతా న్మయైవ తద్వధః
కర్తవ్య ఇత్యాశయే నాహ (త్వం హీతి.) ౧౪

(ఏవ మితి.) దుర్గాం అన్వై ధ్రురాసదాం. ౧౫

(తస్మిన్నితి.) హంతేతి హర్తే. నిర్ముక్తం నిశ్చయేన ఉపాయ శ్చింతిత ఇత్యర్థః.
'యోగ స్సన్నహనేపాయధ్యానసంగతియుక్తిప్యి' త్యమరః. అవిశత్ ప్రావిశత్, అధారయ
దిత్యర్థః. ౧౬

(స తేనేతి.) అత్రోపమాలంకారేణ క్షణేన రక్షఃక్షయో ధ్వన్యతే. ౧౭-౧౮

(తతో దేవా ఇత్యాది.) పూర్వసగ్గే సమాగమన ముక్తం. అత సన్నిధానం. చారణాః

- ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః,
సమేత్య చోచు స్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౦
- స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,
జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజసీచరాన్. ౨౧
- చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏవ ముక్త్యా పునః ప్రోచు రాలోక్య చ పరస్పరం. ౨౨
- చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
వికశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి. ౨౩
- ఇతి రాజర్షయ స్సిద్ధా సుగణాశ్చ ద్విజర్షభాః,
జాతకౌతూహలా స్తస్థు ర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః. ౨౪
- అవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం,
దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా ద్వివృధిరే తదా. ౨౫

దేవజాతివిశేషాః, లోకే త్రైలోక్యే, బ్రహ్మర్షిసత్తమాః, భృగ్వాదయః, పుణ్యకర్మణః
పుణ్యకర్మణః. ౧౯-౨౦

(స్వస్తిత్వాది.) (లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి.) యే లోకానా మభిసంగతాః
అనుకూలాః. తేభ్యోఽపి స్వస్త్వస్త్విత్యర్థః. దేవాదయ స్సమేత్య స్వస్తిత్వా ద్యూమః, త ఏవ
“ఏవ ముక్త్యా కథం యుద్ధం భవిష్యతి” త్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః. ౨౩

(ఇతితి.) రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః. యద్వా. వానప్రస్థీభూతాః. సగణాః
సప్రసిక్తాః. ౨౪

(అవిష్ట మితి.) సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే. ౨౫

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

రూప మప్రతిమం తస్య రామస్యాఽక్షిష్టకర్మణః,
బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య ధీ రుద్రస్యేవ పినాకినః.

౨౬

(ఇతి సంభాష్యమాణేతు దేవగంధర్వచారణైః)
తతో గంభీరనిర్భాదం ఘోరవర్షాయుధధ్వజం,
అనీకం యాతుథానానాం సమంతా త్పుత్యదృశ్యత.

౨౭

సింహనాదం విసృజతా మన్యోన్య మభిగర్జతాం,
చాపాని విష్పారయతాం జృంభతాం చాఽప్యభీక్షశః.

౨౮

విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీం శ్చాపి నిఘ్నతాం,
తేషాం సుతుముల శ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనం.

౨౯

(రూప మితి.) రామస్య రూపం రుద్రస్య రూప మివ బభూవ.

౨౬

(తత ఇతి.) నిర్భాదః శబ్దః, వర్ష కవచం, అనీకం సేనా.

౨౭

(సింహనాద మిత్యాది.) అన్యోన్య మభిగర్జతాం, అహ మేవ శత్రుం హనిష్యామితి జల్పతా
మిత్యర్థః. విష్పారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం, అభీక్షశః భృశం, జృంభతాం జృంభమాణానాం,
మదేనేద్గచ్ఛతా మిత్యర్థః. విప్రఘుష్టస్వనానాం. ఘోషో గుంజనాఖ్య ధ్వనివిశేషః. 'ఘోషో
గుంజన మంజనే' ఇతి వైజయంతి. భావే నిష్ఠా. తద్రూపవ్యవతా మిత్యర్థః. ౨౮-౨౯

ధీ (రుద్రస్యేవ మహత్మన ఇతి.) జగత్సంహరణార్థ ముద్యుక్తస్య ప్రళయకాల
రుద్రస్య రూపం యద్యత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థ ముద్యుక్తస్య రామస్య రూప మపి బభూవేత్యర్థః.
తదుక్తం స్కాండే- 'రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం, శంఖం చక్రం చ శూలం చ
పినాకం ఖేటమేవ చ. బిభృం ఘంటాం చ డమరుం బాణసాశాంకుశం తథా, చాపం వజ్రం చ
శుగ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం. జయశ్రియం చ గంగాం చ దదృశు స్సిద్ధచారణా' ఇతితి తత్త్వ
దీపికా.

తేన శబ్దేన విత్రస్తా శ్వాపదా వనచారిణః,
దుద్రువు ర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో న వ్యలోకయన్.

౩౦

త త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత,
ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమం.

౩౧

రామోఽపి చారయన్ చక్షు స్సర్వతో రణపండితః,
దదర్శ ఖరపైన్యం త ద్యుద్ధాభిముఖ ముత్థితం.

౩౨

వితత్య చ ధను ర్భీమం తూణ్యో శ్చేద్ధృత్య సాయకాన్,
క్రోధ మాహరయ త్రివ్రం వధార్థం సర్వరక్షసాం.

౩౩

దుష్ప్రేక్ష సోఽభవ తుక్రద్ధో యుగాంతాఽగ్ని రివ జ్వలన్,
తం దృష్ట్వా తేజసాఽఽవిష్టం ప్రాద్రవ న్వనదేవతాః.

౩౪

తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా,
దక్షస్యేవ క్రతుం హంతు ముద్యతస్య పినాకినః.

౩౫

(తేనేతి.) శ్వాపదాః హింసా వ్యాఘ్రాదయః. యత్ర, నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః, అవ్యయం. విభక్తిత్యాదినా అవ్యయాభావః. తగి దేశం, దుద్రువు రిత్యన్వయః. పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం. ౩౦

(తత్త్వితీ.) సముపసర్పత సముపసర్పత్, గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం. ౩౧

(రామోపితి.) ఉత్థితం ఉద్యుక్తం. ౩౨

(వితత్యేతి.) వితత్య కించి ద్భాణవిసర్పణం కృత్యేత్వర్థః. 'వితతం సంహితస్యేషాః కించిదేవ విసర్పణ' మితి వై జయంతి. తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయ బద్ధయోః, ఆహరయ దిత్య నేన కరుణామూర్తిర ప్యాశితకంటకొద్ధారణాయ క్రోధ మారోపయామాసేతి గమ్యతే. భీమం ధను రుద్ధృత్య తూణ్యో శ్చరాం శ్చేద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధ మాహరయ దిత్యన్వయః. ౩౩-౩౪

(తస్యేతి.) దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః.

౩౫

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

అవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం,

దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయరైని ప్రదుద్యువుః.

౩౬

తత్కార్ముకై రాభరతై ర్ద్వజైశ్చ తై ర్వర్మభి శ్చాగ్ని సమానవర్తైః,

బభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీల మివాభ్రబృందం.

౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పంచవింశ స్సర్గః

అవష్టబ్ధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినం,

దదర్శాఽఽశ్రమ మాగమ్య ఖర స్సహ పురస్సరైః.

౧

(త దితి.) కవచసూర్యకిరణయో స్సామ్యం. నీలాభ్రాణాం రక్షసాం చ కార్ముకవత్త్వం
ద్వజవత్త్వం చ తుల్యం. మేఘే ఉత్పాతధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్దసప్రతింశచ్ఛేపకాః.

౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండఖ్యానే.

చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ ధనుర్వింశ

అథ పంచవింశ స్సర్గః

తుములయుద్ధం పంచవింశే. (అవష్టభేత్యాది.) ధన్యత ఇతి ధనుః. ధన ధన్య ఇత్యస్మా
ద్ధాతౌః 'భృన్ముశిజ్' తృతరత్పరితనిధనిమిమస్తిభ్య ఉః' ఇత్యేణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః
'ధనుషాం చ ధనుం విదుః' 'ధను రివాఽజని వక్ర' ఇతి కవికావ్యప్రయోగశ్చ.

౨

తం దృష్ట్వా సశరం చాప ముద్యమ్య ఖరనిస్సవనం,
రామస్యాఽభిముఖం సూతం చోద్యతా మి త్యచోదయత్.

౨

స ఖరస్యాఽఽజ్ఞయా సూత స్తురగాన్ సమచోదయత్,
యత్ర రామో మహాబాహు రేకో ధూన్వన్ స్థితో ధనుః.

౩

తం తు నిష్పుతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజసివరాః,
నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్.

౪

స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః,
బభూవ మధ్యే తారాజాం లోహితాంగ ఇవోదితః.

౫

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం,
అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః.

౬

తత స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధా స్సర్వే నిశాచరాః,
రామం నానావిధైః శస్త్రై రభ్యవర్షంత దుర్జయం.

౭

ముద్గరైః పట్టసై శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః,
రాక్షసా స్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పురాః.

౮

(తమితి.) (చోద్యతా మితి.) రథ ఇతి శేషః.

౩

(తం తిస్తితి.) నిష్పుతితం యుద్ధోన్ముఖం, సచివాః శ్యేనగమ్యాదయః.

౪

(స ఇతి.) లోహితాంగః అంగారకః.

౫

(తత ఇతి.) అర్దయిత్వా పీడయిత్వా, మహానాదం, ననాద చకారేత్యర్థః.

౬

(తత స్తమితి.) భీమధన్వానం, ధనుషశ్చే త్యనజ్ఞో సమాసాంతః. శస్త్రైః అయుధైః,

‘శస్త్ర మాయుధలోహయో’ రిత్యమరః.

౭

(ముద్గరై రితి) ముద్గరైః స్థూలగదాభిః, ప్రాసైః కుంతైః, రోషతత్పురాః క్రోధపరవశాః, ౮

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

తే వలాహకసంకాశా మహానాదా మహాజనః, అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథై ర్వాజిభి రేవ చ. గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిహ్వాంసవః,	౯౪
తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్ రక్షసాం గణాః. తైలేంద్ర మివ ధారాభి ర్వర్షమాణా వలాహకాః,	౧౦౪
స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాం గణైః.	౧౧
తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానై స్స రాఘవః, ప్రతిజగ్రాహ విశిఖై ర్నద్యోహా నివ సాగరః.	౧౨
స తైః ప్రహరణై ర్ద్వైరై ర్భిన్నగాత్రో న వివృథే, రామః ప్రదీప్తై ర్భూమిభి ర్వజ్రై రివ మహాచలః.	౧౩
స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః, బభూవ రామ స్సంధ్యాఽభ్యై ర్ద్రివాకర ఇవాఽఽవృతః.	౧౪

(త ఇతి.) వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః, కూటం శృంగం, అభ్యధావంత
అభిముఖ్యేనాఽధావంత.

౯౪

(తే రామ ఇతి.) తైలేంద్ర మివే త్యుపమానేన రామస్య నిర్దుఃఖత్వ ముక్తం.

౧౦౪

(స తై) రిత్వాద్యర్థ మేకాన్వయం.

౧౧

(తానితి.) విశిఖైః బాణైః, ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ, నద్యోహాః నదీప్రవాహాః.

౧౨

(స తై రితి.) వజ్రైః అశనిభిః.

౧౩

(స విద్ధఇతి.) క్షతజాదిగ్ధః ఉధిరాలిప్తః.

౧౪

విషేదు ర్దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
వికం సహస్రై ర్బహుభి స్తదా దృష్ట్యా సమావృతం.

౧౫

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః,
ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శతశోఽథ సహస్రశః.

౧౬

దురావరాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే,
ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రా నజిహ్మాగాన్.

౧౭

తే శరా శ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా,
ఆదదూ రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ.

౧౮

భిత్వా రాక్షసదేహం స్తాన్ తే శరా రుధిరాప్లుతాః,
అంతరిక్షగతా రేజు ర్దీప్తాగ్ని సమతేజసః.

౧౯

అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకా శ్చాపమండలాత్,
వినిష్కేతు రతివోగ్యా రక్షఃప్రాణాఽపహరిజః.

౨౦

(విషేదురితి.) బహుభి స్సహస్రై శ్చతుర్దశసహస్రైః.

౧౫

(తత ఇతి.) మండలీకృతకార్ముకః అకర్ణకర్ణజేన మండలాకారీకృతధనుః, విశిఖా బాణా అర్థచంద్రాగ్రబాణా, ప్రథమం శతశః, అనంతరం సహస్రశః, స నిర్విభేదేతి యోజనా.

౧౬

(దురావరానితి.) దురావరాన్ వారయితు మశక్యాన్, దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్, కాలదండోపమాన్ యమదండకుల్యాన్. అజిహ్మాన్ అవక్రగామినః, అప్థలితలక్ష్యకా నిత్యర్థః. కంకపత్రా బాణా. 'కంకపత్రశరమార్గణబాణా' ఇతి హలాయుధః.

౧౭

(తే శరా ఇతి.) ప్రాణానాఽఽదదుః అమారయ నిత్యర్థః. కాలకృతాః యమముక్తా ఇత్యర్థః.

౧౮

(భిత్వేతి.) రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్ని సమానసిద్ధ్యర్థం.

౧౯

(అసంఖ్యేయా ఇతి, సాయకాః బాణాః.

౨౦

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

తై ర్థనాంఘ్రి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంఘ్రి చ,
బాహూన్ సహస్రాఽభరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్.
చిచ్ఛేద రామ స్సమరే శతశోఽథ సహస్రశః,

౨౦౪

హయాన్ కాంచనసన్నాహన్ రథయుక్తాన్ ససారభీన్,
గజాంశ్చ సగజారోహణ సహయాన్ సాదిన స్తథా,
పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయ ద్యమసాదనం.

౨౩

శ తతో నాళికనారాచై స్తీక్షాగ్రై శ్చ వికర్ణిభిః,
భీమ మార్తస్వరం చక్ర ర్భిద్యమానా నిశాచరాః.

౨౪

తత్సైన్యం నిశితై ర్భాతై రర్దితం మర్మభేదిభిః,
రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వన మివాఽగ్నినా.

౨౫

(తైరిత్యాద్యర్థత్రయ) మేకం వాక్యం. వర్మాణి కవచాని.

౨౦౪

(హయానితి.) కాంచనసన్నాహణ కాంచనాభరణాః, రథయుక్తాః రథబద్ధాః. స.
గజారోహణ సనిషాదాః, సాదినః అశ్వారోహణ, సదన మేవ సాదనం. స్వాధై అణ్.

౨౩

(తత ఇతి.) నాళికాః నాళమాత్రశరాః, నారాచాః అయస్శరాః, వికర్ణినః కర్ణశరాః,
భీమ మితి క్రియావిశేషణం.

౨౪

(తత్సైన్య మితి.) రామేణ కర్త్రా, బాతైః అర్దితం పీడితం, తత్సైన్యం, సుఖం
దుఃఖ నివృత్తిం, అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ న లేభే

౨౫

శ నాళికాః ముఖమాత్రాయ స్సంయుక్తా శ్శరాః, నారాచాః సర్వత్ర అయస్సాః, వికర్ణినః.
శ గ్రాంతుకాః ఉద్ధారే అంతరహరిణ ఇతి భేదః.

కేచి ద్భీమబలా శూరా శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వథాన్,
రామస్యాఽభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్.

౨౬

తాని బాణై ర్మహాబాహు శ్శస్త్రా జ్ఞావార్య రాఘవః,
జహం సమరే ప్రాణాం శ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్.

౨౭

తే చిన్న శిరసః పేతు శ్చిన్నవర్మశరాసనాః,
సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్కాంతం పాదపా యథా.

౨౮

అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణా శ్చ నిశాచరాః,
ఖర మేవాఽభ్యధావంత శరణార్థం శరార్ధితాః.

౨౯

తాన్ సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః,
అభ్యధావంత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్ర మివాంతకః.

౩౦

నివృత్తాస్తు పున స్సర్వే దూషణాఽఽశ్రయనిర్భయాః,
రామ మేవాఽభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః.

౩౧

(కేచిదితి.) పరమాయుధా నితి శూలాదివిశేషణం,

౩౬

(తానితి.) ఆవార్య నివార్య, శిరోధరానితి పుల్లింగత్వ మార్థం. శిరోధరాం శ్చిచ్ఛేద
ప్రాణా జహరేతి క్రమః.

౩౭

(త ఇతి.) సుపర్ణో గరుడః, తస్య వాతేన పక్షనిలేన, విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః. జగత్కాంతం
భువి.

౩౮

(అవశిష్టా ఇతి.) తత్ర సైన్యేషు, అవశిష్టాః హతావశిష్టాః, విషణ్ణాః దుఃఖితాః, శరణార్థం
రక్షణార్థ మితి యావత్.

౩౯

(తా నితి.) అదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య, అంతకః రుద్రపరాజితో యమః. ౩౦

(నివృత్తా ఇతి.) నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః, దూషణరూపాశ్రయేణ నిర్భయా స్సంతః.
అభ్యధావంత అభిముఖ మాజగ్ముః. ప్రాయశో నష్టాయుధత్వా త్సాలతాలేత్వా ద్యుక్తం. ౩౧

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః,
సృజంత శ్వరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయగే.
ద్రుమవర్షాణి ముంచంత శ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః, ౩౨౪

తద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం.
రామస్య చ మహాఘోరం పున స్తేషాం చ రక్షసాం, ౩౨౪

తే సమంతా దభిక్రుద్ధా రాఘవం పున రభ్యయుః. ౩౪

తై శ్చ సర్వా దిశో దృష్ట్వా ప్రదిశ శ్చ సమావృతాః.
రాక్షసై రుద్యతప్రాపై శ్వరవర్షాభివర్షిభిః, ౩౨౫

స కృత్వా భైరవం నాద మస్త్రం పరమభాస్వరం,
సంయోజయత గాంధర్వం రాక్షసేషు మహాబలః. ౩౬

తత శ్వరసహస్రాణి నిర్యయు శ్చాపమండలాత్,
సర్వా దశ దిశో బాణై రావార్యంత సమాగతైః. ౩౭

(శూలేత్యాది.) శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణిత్వర్థః. (సృజంత ఇతి.) అసన్నితి
శేషః. ౩౨౪

(తదితి.) రామస్య రక్షసాం చ, తుములం సంకులం మహాఘోరం, అతఏవ రోమ
హర్షణం భయాతిరేకేణ రోమాంచజనకం, అత ఏవాఽద్భుతం, తడ్మద్ధం, పునరపి బభూవ.
(త) ఇత్యర్థ మేకం వాక్యం. అభ్యయుః అప్రవృత్తః. ౩౪

ఇద మనువదన్నాహ. (తై శ్చేత్యాది) క్షోకద్వయ మేకం వాక్యం. మహాబల స్సరామః,
ప్రదిశో దిశశ్చ. తై రాశృతాః దృష్ట్వా, భైరవం భయంకరం, నాదం కృత్వా, రాక్షసేషు
రాక్షసనిమిత్తం, గాంధర్వ మస్త్రం ధనుషి, సంయోజయత సమయోజయత్. శరవర్షాభివర్షిభిః
శరవర్షకారిభి రిత్వర్థః. ౩౬

(తత ఇతి.) చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్, అకర్షణాతిశయేన మండలి
కృతా చాపా నిర్యయుః, సమాగతై పై రాబాణై ర్దశ దిశః, సర్వాః అన్యూనాః, అవార్యంత. ౩౭

నాఽఽదదానం శరాఙ్ ఘోరా న్నముచంతం శిలీముఖాఙ్,
వికర్షమాణం పశ్యంతి రాక్షసాస్తే శరార్ధితాః.

౩౮

శరాఽంధకార మాకాశ మావృణోత్స దివాకరం,
బభూవాఽవస్థితో రామః ప్రవమన్నివ తాఙ్ శరాన్.

౩౯

యుగపత్పతమానై శ్చ యుగపచ్చ హతై ర్భృశం,
యుగప త్పతైశ్చైవ వికీర్ణా వసుధాఽభవత్.

౪౦

నిహతాః పతితాః క్షీణా శ్చిన్నా భిన్నా విదారితాః,
తత్రతత్ర స్మ దృశ్యంతే రాక్షసాస్తే సహస్రశః.

౪౧

(నాఽఽదదాన మితి.) రాక్షసాః రామస్య శరాదానాకర్షణ మోచనాని నాఽపశ్యఙ్, కింతు
స్వహింసన మేవాపశ్యన్నితి క్రియాప్రధానో నిర్దేశః. యద్యపి గాంధర్వాస్త్రప్రయోగే విచిత్ర
బాణనిర్గమోఽస్తి, త దస్మిఙ్ శ్లోకే నోచ్యతే. కింతు తదనంతరభావికేవలశరమోక్ష ఇతి
జ్ఞేయం.

౩౮

(శరాంధకార మితి.) అంధకారమితి క్షీణత్వ మార్థం. ప్రవమఙ్ ఉద్గిరఙ్.

౩౯

యుగపచ్చరనిర్గమ స్సముత్పేక్ష్యతే (యుగప దితి.) పతమానైః పతద్భిః, ఏకకాలే
శరహతైః, ఏకకాలే భూమా పతద్భిః, ఏకకాలే పతితైశ్చ రాక్షసైః, వసుధా, వికీర్ణా వ్యాప్తా
ఽభవదితి యుగపచ్చరనిర్గమనకార్యోక్తిః.

౪౦

అథ హింసావైచిత్ర్య మాహ (నిహతా ఇతి) నిహతాః కేవలం ప్రహతాః, పతితాః అశని
పాత ఇవ భయేన భూమా పతితాః, క్షీణాః కంతగతప్రాణాః, చిన్నాః ద్వీధా కృతాః, భిన్నాః
ఖండితావయవాః, విదారితాః నృసింహేన హిరణ్యకశిపువ దానాభికంత ముద్భిన్నశరీరాః, తత్ర
తత్రే త్యనేన కశ్చి చ్చిన్నాః, కచ్చి ద్విదారితాః, పునః కశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవం విచిత్రశవవత్త్వ
ముక్తం.

౪౧

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

సోష్ణిపై రుత్రమాంగై శ్చ సాంగదై ర్భామభి ప్రథా,
ఊరుభి ర్హనుభి శ్చిన్నై ర్నానారూపవిభూషణైః.

౪౨

హయై శ్చ ద్విపముఖ్యై శ్చ రథై ర్భిన్నై రనేకశః,
చామరై ర్వ్యజనై శ్చత్రై ర్ద్వజై ర్నానావిధై రపి.

౪౩

రామస్య బాణాభిహతై ర్విచిత్రై శ్చూలపట్టినైః,
ఖడ్గైః ఖండికృతైః ప్రాసై ర్వికీర్ణైశ్చ పరశ్వతైః.

౪౪

మార్జితాభి శ్చిలాభిశ్చ శరై శ్చిత్రై రనేకశః,
విచ్ఛిన్నై ర్స్వమరే భూమిః వికీర్ణాభూ ద్భయంకరం.

౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచవింశ స్కర్గః.

చిత్రవధం దర్శయతి (సోష్ణిపై రిత్వాదినా.) సోష్ణిపైః శిరోవేష్టనవద్భిః, ఉత్తమాంగైః కేవలశిరోభిః, నానారూపవిభూషణై రి త్యూరుజానూనాం విశేషణం. సార్థోరుక్తై రూరుభిః, సకటకై ర్హనుభి శ్చేత్యర్థః. అనేకశో భిన్నై రితి హయాచిత్రయ విశేషణం. విచ్ఛిన్నై రితి చామరాది సర్వవిశేషణం. విచిత్రై రితి శూలాది విశేషణం. నానావిధై రితి చామరాది విశేషణం. పురోక్తై రేత్రై ర్వికీర్ణా, అతఏవ భయంకరాభూ దితి యోజనా. ఏతావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాతిశయో చర్చితః. అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశద్వైచికాః.

౪౨-౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

పంచ వింశ స్కర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

దూషణ స్తు స్వకం పైన్యం హన్యమానం నిరీక్ష్య సః,
సందిదేశ మహాబాహు ర్భీమవేగాన్ దురాసదాః.
రాక్షసాన్ పంచసాహస్రాన్ సమరే ష్వసివర్తినః,

౧౪.

తే శూలైః పట్టపైః ఖడ్గైః శిలావర్షైర్ద్యుమై రపి.
శరవర్షై రవిచ్ఛిన్నం వవృష్య స్రం సమంతతః,

౨౪.

స ద్యుమాణాం శిలానాం చ వర్షం ప్రాణహరం మహత్.

౩.

ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవ సీత్యసాయకైః.

౩౪.

ప్రతిగృహ్య చ తద్వర్షం నిమీలిత ఇవర్షభః.

రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసాం,

౪౪.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

అథ దూషణ ప్రముఖ సర్వపైన్య వివాశ షడ్వింశే సర్గే. (దూషణ స్త్రిత్యా) ద్యుర్ధ్రతయా మేకం వాక్యం. (నిరీక్ష్యచేతి.) భిన్న శ్చేత్యర్థః. భీమవేగాః భయంకరధావనాః, అత ఏవ దురాసదాః, పంచసహస్రా నిత్యనేన పంచసాహస్రీ పూర్వం హతేతి వ్యజ్యతే.

౧౫.

(త ఇతి.) తం రామం,

౨౪.

(స ఇతి.) ప్రాణహరం, అన్యేషా మితి శేషః. ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ. ధర్మాత్మేత్యనేన కూటయోధిత్యవృద్ధానః.

౩౪.

(ప్రతిగృహ్యేతి.) నిమీలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేషి నిర్వ్యథత్వ మనాయా సత్వం చ ద్యోత్యతే.

౪౪.

(దూషణవధః)

తతః క్రోధసమావిప్లః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా,
శరై రవాకిర తై స్సన్యం సర్వత స్సహదూషణం. ౫౪

తత స్సేనాపతిః కృద్ధో దూషణ శ్శత్రుదూషణః,
శరై రశనికలై స్తం రాఘవం సమవాకిరత్. ౬౪

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధః తురేణాఽస్య మహా ద్ధనుః,
చిచ్ఛేద సమరే వీర శ్చతుర్భి శ్చతురో హయాః. ౬౪

హత్వా చాఽశ్వాన్ శరై స్తీక్ష్ణై రర్థచంద్రేణ సారథేః,
శిరో జహర తద్రక్షు స్త్రిభి ర్వివ్యాధ వతుని. ౮౪

స చ్చిన్నధన్వా విరథో హతాఽశ్వో హతసాగధిః,
జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణం. ౯౪

వేష్టితం కాంచనైః పట్టై ర్దేవసైన్యప్రమర్దనం,
ఆయసై శ్శంకుభి స్తీక్ష్ణైః కీర్ణం పరవసోక్షితం, ౧౦౪
వజ్రాశనిసమస్పర్శం పరగోచురదారణం. ౧౧

(తత ఇతి.) (క్రోధసమావిప్ల ఇతి.) రామ ఇతి శేషః. (ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి.) తేజోయుక్త
త్వేన ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. సహదూషణం దూషణసహితం. దూషణః ఖరస్య
సేవాపతిః. ౫౪-౬౪

(తత ఇతి.) (చతుర్భి రితి.) శరై రిత్యనుషంగః. ౭౪.

(హత్వేతి.) తద్రక్షుః దూషణం. వక్షసి వివ్యాధేతి సంబంధః. ౮౪

(స ఇతి.) పరితో హన్యతేఽనేనేతి పరిఘః. తం, పట్టైః బంధనైః. పరవసోక్షితం శత్రు.
మేదస్పిక్తం. 'హృన్మేదస్తు వపా వసే' త్యమరః. వజ్రాశనిసమస్పర్శం- వజ్రం వజ్రాఖ్యరత్నం.

తం మహారగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే,
దూషణోఽభ్యుద్రవ ద్రామం కూరకర్మా నిశాచరః. ౧౨

తస్యాఽభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్రాభరణౌ భుజౌ. ౧౩

భ్రష్ట స్తస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని,
పరిఘ శ్చిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాఽగ్రతః. ౧౪

స కరాభ్యాం విక్రీడాభ్యాం పపాత భువి దూషణః,
విషాణాభ్యాం విశీర్షాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః. ౧౫

తం దృష్ట్వా షతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే,
సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సర్వభూతా న్యపూజయన్. ౧౬

వితస్మి న్నంతరే క్రుద్ధా స్త్రయ స్సేనాఽగ్రయాయినః,
సంహత్యాఽభ్యుద్రవన్ రామం మృత్యుపాశాఽవపాశితాః. ౧౭

అశనిః వజ్రాయుధం, తదుభయసదృశకాఠిన్యం, పరగోపురదారణం- పరేషాం శత్రుజాం, యత్
గోపురం పురద్వారం, తస్య. దారణం భేదకం 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. ౧౨౪

(తస్యేతి.) అభిపతమానస్య ఆభిపతతః, సహస్రాభరణా విత్యనేన శార్యబిరుదవత్త్వం
అక్ర్యతే. ౧౩

(భ్రష్ట ఇతి.) రణమూర్ధని చిన్నహస్తస్య, తస్య దూషణస్య. భ్రష్టః హస్తా చ్యుతః,
మహాకాయః మహాప్రమాణః, పరిఘః, శక్రధ్వజ ఇవాఽగ్రతః పపాతే త్యన్వయః. ౧౪

(స ఇతి.) కరాభ్యాం సహ పపాతేత్యన్వయః. మనస్వీ ధీరః. ౧౫

(త మితి.) అపూజయన్ ఆస్తువన్. ౧౬

(వితస్మిన్నితి.) ౧౭

(మహాకపాలాదీనాం సంహారః)

మహాకపాల స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః.

మహాకపాలో విపులం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః.

స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాథీ చ పరశ్వధం,

౧౮౪

దృష్ట్వై వాఽఽపతత స్తూర్ణం రాఘవ స్సాయక్తై శ్చిత్రైః.

తీక్ష్ణగ్రైః ప్రతిజగ్రహ సంప్రాప్తా నతిథీ నివ,

౧౮౫

మహాకపాలస్య శిర శ్చిచ్ఛేద పరమేముఖిః.

అసంఖ్యేయై స్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినం,

౨౦౪

స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః.

స్థూలాక్షస్యాఽక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయక్తైః,

౨౧౪

దూషణస్యాఽనుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్.

బాణౌఘైః పంచసాహస్రై రనయ ద్యమసాదనం,

౨౨౪

దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్.

వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధ స్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్,

౨౩౪

అయం వినిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్పపదానుగః.

మహత్యా సేనయా సార్థం యుద్ధ్యా రామం కుమానుషం,

౨౪౪

(తినేవాహ (మహాకపాల ఇతి.) కః కిమాయుధం గృహీత్వాఽభ్యుదయ దిత్వైతాహ
(మహాకపాల ఇతి.) ౧౮౪

(దృష్ట్వైతి.) శితై శ్శాణో ల్లిడైః. ప్రతిజగ్రహ. తేమ బాణా నర్పయామాసేత్యర్థః. యథా
గృహం ప్రాప్తా నతిథీ నుపచరైః ప్రతిగృహ్లాతి తథేత్యర్థః. ౧౮౫

ప్రతిజగ్రహే త్కుక్తం వివృణోతి (మహాకపాలస్యేత్యాదీనా.) ప్రమమాథ చూర్ణీ
చకారేత్యర్థః. చూర్ణశరీరత్వే దృష్టాంతతయోక్తం (విటపీతి.) ౨౦౪-౨౩౪

(అయ మితి.) హనధ్వం ఘ్నత.

౨౪౪

శస్త్రైర్నానావిధాకారైర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః.
ఏవ ముక్త్యా ఖరః క్రుద్ధో రామ మేవాభిదుద్రవే,
శ్వేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః.

౨౬

దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకాయకః,
మేఘమాలీ మహామాలీ సర్వాస్యో రుధిరాశనః.

౨౭

ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షా సుసైనికాః,
రామ మేవాభ్యవర్తంత విస్ఫుజంత శృంగోత్తమాన్.

౨౮

తతః పావకసంకాశైర్హేమవజ్రవిభూషితైః,
జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః.

౨౯

తే రుక్మపుంఖా విశిఖా స్సధూమా ఇవ పావకాః,
నిజఘ్నుస్తాస రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాదుమాన్.

౩౦

రక్షసాం తు శతం రామ శృతే నైకేన కర్ణినా,
సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని.

౩౧

తైర్భిన్నవర్మాభరణా శ్చిన్నభిన్నశరాసనాః,
నిపేత్తుశ్శోణితావిద్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః.

౩౨

సేనాధ్యక్షా నేవాహ (శ్వేనగామీత్యాదినా.)

౨౬-౩౮

(తత ఇతి.) వజ్రం వజ్రమణిః. తేజస్వీ, రామ ఇతి శేషః.

౨౯

(త ఇతి.) సధూమా ఇవే త్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థా
వ్యావృత్తిః. (వజ్రా ఇవేతి.) 'వజ్ర మస్త్రీయ' మి త్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః.

౩౦

(రక్షసా మితి.) కర్ణినా కర్ణాకారశరేణ.

౩౧

(తైర్భితి.) భిన్నం ఖండితం, భిన్నం విదారితం, అదిగ్ధాః అలిప్తాః.

౩౨

(మహాకపాలాదీనాం సంహారః)

తైర్ముక్తకేశై స్సమరే పతితై శ్శోణితేక్షితైః,
అస్తీర్ణా వసుధా కృత్వాన్న మహావేదిః కుశై రివ.

౩౩

క్షుణ్ణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసం.
బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమం.

౩౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
హతా న్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా.

౩౫

తస్య నైన్యస్య సర్వస్య ఖర శ్శేషో మహారథః,
రాక్షస శ్రుశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః

౩౬

శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని,
ఘోరా దుర్విషహా స్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజేన తే.

౩౭

(తైర్ముక్తేతి.) రణాగ్రపతితత్వాతిశయా త్కుశసామ్యోక్తిః.

౩౩

(క్షణేనేతి.) నిరయప్రఖ్యం నరకకుల్యం, మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంక్తో యస్య
చ తథా.

౩౪

(చతుర్దశేతి.) మానుషేణ ఋజునా, పదాతినా వాహనరహితేన త్యద్భుతోక్తిః.

౩౫

(తస్యేత్యాది.) నైన్యస్య యుద్ధప్రపృతస్య, అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః.
ఖరాదిత్రయం, శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః. శేషా స్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః. మహాసత్త్వా
ఇత్యాదివిశేషణై ర్మహారథాః ఏవ హతాః, క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే. అత
ఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి. (లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి.) రామస్య విష్ణ్వర్ణాంశభాక్త్యేనాధిక
బలతోక్తిః.

౩౭

తతస్తు త ద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా,
రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర కవోద్యతాశనిః.

30

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే, షడ్వింశస్సర్గః.

—:—:—

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అశ్వినిః

ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః,
రాక్షస స్త్రిశిరా నామ సన్నిపత్యేద మబ్రవీత్.

౧

మాం నియోజయ విక్రాంత సన్నివర్తస్య సాహసాత్,
పశ్య రామం మహాబాహుం సయ్యగే వినిపాతితం.

౨

(తత స్త్వతి.) భీమబలం భీమపైన్యం, ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః.

30

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షడ్వింశ స్సర్గః.

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

అశ్వినిః

॥ త్రిశిర శ్శిరసాం ఛేదం దృష్టాంతేన స్వసేవినాం,
దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజ మాశ్రయే.

(ఖరం త్వత్వాది.) వాహినీపతిః సేనాపతిః, సన్నిపత్య సమీప మాగత్యే త్యర్థః.

౧

(మా మితి.) సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్, (వినిపాతిత మితి.) మయేతి శేషః.

౨

॥ ఏతత్సర్గప్రభృతి ఏకోనపంచాశస్సర్గపర్యంతం ప్రతిసర్గం వ్యాఖ్యా విరోధినరసన,
ప్రార్థనారూపశ్లోకేనాశ్చరభ్యతే.

(త్రిశిరస స్సంహారః)

ప్రతిజానామి తే సత్య మాయుధం చాఽహ మాలభే,
యథా రామం పథిష్యామి వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౩

అహం వాఽస్య రణే మృత్యు రేష వా సమరే మమ,
వినిమృత్య రణోత్సాహో న్ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ. ౪

ప్రహృష్టో వా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాస్యసి,
మయి వా నిహతే రామం సంయుగా యోపయాస్యసి. ౫

ఖర ప్రీశిరసా తేన మృత్యులోభా త్రప్సాదితః,
గచ్ఛ యుధ్యే త్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయా. ౬

త్రిశిరాశ్చ రథేనైవ వాజియుక్తేన భాన్వతా,
అభ్యుద్రవ ద్రణే రామం త్రిశ్రంగ ఇవ పర్వతః. ౭

(ప్రతిజానా మితి.) అలభే స్పృశామి, ప్రతిప్రకారజ్ఞా మాహ (యథేతి.) సర్వరక్షసాం
సర్వరక్షోభిః. ౩

(అహం వేతి.) మృత్యుః మారయితా, ప్రాశ్నికః జయపజయనిర్ణయకః. ౪

(ప్రహృష్ట ఇతి.) ప్రహృష్టే గర్విష్టే, సంయుగాయ యుద్ధం కర్తుం. క్రియాద్ధౌపదస్య
శర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థి. ౫

(ఖర ఇతి.) మృత్యులోభాత్-మృత్యునా కృతో లోభో యుద్ధలోభ, ప్రస్మాత్, ప్రసాదితః
నివర్తితఇతి యావత్. యుద్ధ్య యుద్ధం కురు, అనుజ్ఞాతః, ఖరేణేతి శేషః. త్రిశిరా ఇతి సిద్ధం. ౬

(త్రిశిరా శ్చేతి.) చకారో న సముచ్చయార్థః. ౭

శరధా రాసమూహాః స మహామేఘ ఇవోత్సృజః,
వ్యసృజ త్వదృశం నాదం జలార్ద్రస్య తు దుందుభేః.

౮

ఆగచ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః,
ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూన్వః సాయకా శితాన్.

౯

స సంప్రహర స్తుములో రామత్రిశిరసో ర్మహాః,
బభూవాఽఽతివ బలినో స్సింహకుంజరయో రివ.

౧౦

తత స్త్రిశిరసా బాణై ర్లలాటే తాడిత స్త్రిభిః,
అమర్షీ కుపితో రామ స్సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్.

౧౧

అహో విక్రమశూరస్య రాక్షస స్తేదృశం బలం,
పుష్పై రివ శరై ర్యస్య లలాటేఽస్మి పరిక్షతః.

౧౨

మమాపి ప్రతిగృహ్ణిష్య శరాం శ్చాపగుణమృతాః,
ఏవ ముక్త్యా తు సంరబ్ధ శ్శరా నాశీవిషోపమాః.
త్రిశిరోవక్షసి క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ,

౧౩౪

(శరధారేతి.) శరా ఏవ ధారాః ఆసారాః, తాసాం సమూహాః, (జలార్ద్రస్యేతి.)
దుందుభిశ్చైః పుల్లింగః. 'భేరీ (స్త్రి) దుందుభిః పుమా' నిత్యక్తేః, దుందుభేః దుందుభినాదస్య,
జలార్ద్రస్యే త్యనేనాఽస్య హినస్వరత్వ ముక్తం.

౮

(ఆగచ్ఛంత మితి.) ధనుషా సాయకాః, విధూన్వః కంపయః, ముంచ నిష్ఠి యావత్.

(స ఇతి.) సంప్రహరో యుద్ధం.

౧౦

(తత ఇతి.) సంరబ్ధం, సకోప మిత్యర్థః. లోకే కశ్చి త్కుపితోపి వచనేన కోపం.
స ప్రకటయతి, ఆయం తు ప్రకటయతితి భావః.

౧౧

(అహో ఇత్యాది) వ్యంగ్యోక్తిః. విక్రమః పరాభిభవనం, తత్ర శూరస్య సమర్థస్యేత్యర్థః.
ఈదృశమి త్యన్వైవ వివరణం పుష్పై రివేత్యర్థం. లలాటే స్వలలాటే. లలాటే స్వల్పాపి క్షతి.
ర్పాధికా భవతి. సాపి నాస్తీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం. చాపగుణః చాపమౌర్వి. (ఏవ మితి).
సంరబ్ధస్స న్నేవ ముక్త్యా క్రుద్ధో నిజఘానే త్యన్వయః.

౧౩౪

(శ్రీరామస్య ఖండే సహ యుద్ధం)

చతుర్థి స్తురగా నస్య శరైః సన్నతపర్వభిః.	
న్యపాతయత తేజస్వి చతుర స్తస్య వాజినః.	౧౬౪
అష్టభి స్సాయక్తైః సూతం రథోపస్థా న్న్యపాతయత్.	
రామ శ్చిచ్ఛేద బాణేన ధ్వజం చాస్య సముచ్చితం,	౧౬౫
తతో హతరథా త్రస్మా దుత్పతంతం నిశాచరం.	
బిభేద రామ స్తం బాణై ర్ద్వందయే సోభవ జ్ఞడః,	౧౬౬
సాయక్తైః శ్చాప్రమేయాత్మా సామర్థ్య స్తస్య రక్షసః.	
శిరాం స్యపాతయ ద్రామో వేగవద్భిః ప్రీభి శ్చితైః,	౧౬౭
స భూమౌ రుధిరోద్ధారీ రామబాణాభిషేడితః.	
న్యపత త్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభి ర్ని శాచరః,	౧౬౮
హతశేషా స్తతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః.	
ద్రవంతి స్మ న తిష్ఠంతి వ్యాఘ్రుత్రస్తా మృగా ఇవ,	౧౬౯
తాః ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివర్త్య రుషిత స్వయం,	
రామమేవాభిదుద్రావ రామ శ్చంద్రమసం యథా.	౧౭౦
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తవింశ స్కంధః.	

(చతుర్థి రీతి.) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. వాజినః వేగవతః.	౧౭౧
(అష్టభి రీతి.) రథోపస్థే రథోపరిభాగే.	౧౭౨
(తత ఇతి.) హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్. హృదయే వక్షసి, బిభేదత్యన్వయః.	
జడః నిశ్చేష్టః.	౧౭౩-౧౭౪
(స ఇతి.) పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః, స్వయం న్యపతత్.	౧౭౪
(హతశేషా ఇతి) ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః.	౧౭౫-౧౭౬
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యావే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,	
సప్తవింశ స్కంధః	

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ,
ఖరస్యా వ్యభవ త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం.

౧

స దృష్ట్వా రాక్షసం సైన్య మవిషహ్యం మహాబలః,
హత మేకేన రామేణ త్రిశిరోదూషణా వపి,

౨

త దృలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః,
అససాద ఖరో రామం నముచి ర్వాసవం యథా.

౩

వికృష్య బలవ చ్ఛాపం నారాచాః రక్తభోజనాః,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధా నాశివిషా నివ.

౪

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

అశ్లోకము

మహామోహసహాయస్య దర్పస్యాఽఽశ్రయనిగ్రహం,
వ్యజ్ఞుం ఖరోపకరణహంతారం రామ మాశ్రయే.

(నిహత మిత్యాది.) నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం చ దృష్ట్వా స్థితస్య
ఖరస్య త్రాసోఽభవ దీతి యోజనా.

౧

(స దృష్టేతి.) రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం, త్రిశిరోదూషణా, హతా విత్యనుషంగః.
బలం సైన్యం, హతభూయిష్ఠం హతప్రవరరాక్షసం, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః.
అవశిష్టం సైన్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః. విమనాః విగతగర్వావస్థం మనో యస్య స తథా.

౩

(వికృష్యేతి.) బలవ దత్యంతం, నారాచా. 'ప్రక్ష్యేదనాస్తు నారాచా' ఇత్యమరః.
(రక్తభోజనానితి.) రక్తహాపితత్వేన రక్తభోజనత్వవ్యపదేశః. అశివిషా నివ సర్వా నివ స్థితాః.

౪

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

జ్యోం విధూన్యన్ సుబహుశ శ్చిక్షయాఽస్త్రాణి దర్శయన్,
చకార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః.

౫

స సర్వాశ్చ దిశో బాజైః ప్రదిశశ్చ మహారథః,
పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోఽపి సుమహద్దనుః.

౬

స సాయకై ర్ద్వర్విషహై స్సస్ఫులింగై రివాఽగ్నిభిః,
నభ శ్చకారాఽవివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః.

౭

త ద్భూవ శితై గ్నాజైః ఖరరామవిసర్జితైః,
పర్యాకాశ మనాకాశం సర్వత శ్శరసంకులం.

౮

శరజాలావృత స్సూర్యో న తదా స్మ ప్రకాశతే,
అన్యోన్యవధసంరంభా దుభయో స్సంప్రయధ్యతోః.

౯

(జ్యో మితి.) శిక్షయా ధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన, జ్యోం విధూన్యన్, అస్త్రాణి దర్శయన్
అస్త్రప్రయోగపాటవం దర్శయ నిత్యర్థః. సమరే శరైః మార్గాన్ నానాప్రకారాం శ్చకార.

౫

(స ఇతి.) స రామోఽపి తం దృష్ట్వా బాజైః సుమహద్దనుః సర్వా దిశః ప్రదిశశ్చ
పూరయామాసే త్యన్వయః.

౬

(స సాయకై రితి.) సః రామః, అవివరం విరంధం.

౭

(త దితి.) పర్యాకాశం పరితస్థిత మాకాశం, ఖరరామయో శ్చతుఃపార్శ్వవర్తకాశ
మిత్యర్థః. సర్వతః సర్వత్ర, అనాకాశం అనవకాశం, బభూవ.

(శరజాలేతి.) సంరంభాత్ కోపాత్. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః. ఉభయో
శ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః.

౯

- తతో నాళికనారాచై స్తీక్ష్ణగ్రౌశ్చ వికర్ణిభిః,
అజఘాన ఖరో రామం తోత్రై రివ మహద్విపం. ౧౦
- తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితం,
దదృశు స్సర్వభూతాని పాశహస్త మివాంతకం. ౧౧
- హంతారం సర్వవైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం,
పరిక్రాంతం మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా. ౧౨
- తం సింహ మివ విక్రాంతం సింహవిక్రాంతగామినం,
దృష్ట్వా నోద్విజతే రామ స్సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౧౩
- తత స్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః,
అససాద రణే రామం పతంగ ఇవ పావకం. ౧౪
- తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః,
ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం. ౧౫

(తత ఇతి.) తోత్రైః గణశిక్షణయష్టిభిః.

౧౦-౧౧

(హంతార మితి.) ఖరః సర్వవైన్యహాననపరిక్రాంత మపి రామం, పౌరుషే పర్యవస్థితం, మహాసత్త్వం మేనే. యద్వా, ఉక్తవిశేషణం రామం పరిక్రాంతం మేనే. ౧౨

(త మితి.) నోద్విజతే నాచలత్, క్షుద్రమృగం శశం. ౧౩

(తత ఇతి.) పతంగ ఇత్యనేన అమృత్వా అనివృత్తి రుచ్యతే. ౧౪

(తతోఽస్యేతి.) ముష్టిదేశే, మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహరణ సామర్థ్యం వ్యజ్యతే. లాఘవం శైఘ్ర్యం, చిచ్ఛేద, రామస్య కించిచ్ఛాంతత్వేనానవధానా దితి భావః. ౧౫

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

స పున స్తవరాఙ్ సప్త శరా నాదాయ వర్మణి,
నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధ శ్శక్రాశనిసమప్రభాః.

౧౬

ఇత స్తత్రహతం బాణైః ఖరముక్తై స్సుపర్వభిః,
పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాఽఽదిత్యవర్చసః.

౧౭

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం,
ఆర్ద్రయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః.

౧౮

స శరై రర్పితః క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః,
రరాజ సమరే రామో విధూమోఽగ్ని రివ జ్వలన్.

౧౯

తతో గంభీరనిర్ఘ్రాదం రామ శ్శత్రునిబర్హణః,
చకారాంతాయ స రిపో స్సజ్య మన్య న్మహా ధనుః.

౨౦

సుమహద్వైష్ణవం యత్ర దతిస్సృష్టం మహర్షిణా,
వరం తద్ధను రుద్యమ్య ఖరం సమభిధావత.

౨౧

పాణిలాఘవ మేవాహ (స పున రిత్యాదినా.) వర్మణి, నిజఘాన అవదారయతి స్మ. ౧౬

(తత ఇతి.) ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమానతేజోవిశేష
ఉచ్యతే. ౧౭-౧౮

(స శరై రితి.) అర్పితః సంయుక్తః, విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్య ముచ్యతే ౧౯

(తత ఇతి.) గంభీరనిర్ఘ్రాదం గంభీరధ్వనికం, ధనుః, రిపో రంతాయ నాశాయ,
సజ్యం చకారే త్యన్వయః. ౨౦

(సుమహ దితి.) యత్ర దితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ, మహర్షిణా అగస్త్యేన, అఽస్సృష్టం
దత్తం, సమభిధావత సమభ్యధావత్. ౨౧

- తతః కనకపుంశ్చైస్తు శరైః స్పన్నతపర్వభిః,
బిభేద రామ స్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజం. ౨౨
- స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచనధ్వజః,
జగామ ధరణిం సూర్యో దేవతానా మివాజ్జయా. ౨౩
- తం చతుర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః,
వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతంగ మివ తోమరైః. ౨౪
- స రామో బహుభి ర్భాటైః ఖరకాయుకనిస్సృతైః,
విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశం. ౨౫
- స ధను ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే,
ముమోచ పర మేష్వాస ప్షట్పురా నభిలక్షితాన్. ౨౬
- శిర స్యేకేన బాణేన ద్వ్యాభ్యాం బాహ్వో రథాఽర్దయత్,
తిర్భి శ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ పక్షు స్యభిజఘాన హ. ౨౭
- తతః పశ్చా న్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్,
జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధ ప్రయోదశ సమాదదే. ౨౮

(తత ఇతి.) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. (స ఇతి.) దర్శనీయః రమ్యః, అజ్జయాశాపేన, ఉత్త్రేక్షేయం. (త మితి.) మాతంగం గజం, తోమరైః గజశిఖాదండైః, చతుర్భి రిత్యత్ర విప్రా బోధ్యా, బహుభి రిత్యనువాదాత్. ౨౪-౨౫

(స ధను రితి.) పరమేష్వాసః ఉత్కృష్ట శరాసనః, అభిరక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౨౬

షష్ఠాం వినియోగప్రకార మాహ (శిరసీత్పాదినా.) (ద్వ్యాభ్యా మితి.) (బాహ్వో రితి) ఏకైకస్య బాహో రేకై కేనేత్యర్థః. చంద్రార్ధవక్త్రైః అర్ధచంద్రాకారములై రిత్యర్థః. ౨౭

(తత ఇతి.) త్రయోదశ నారాచాన్ సమాదద ఇత్యన్వయః. అంతిమపాదే త్రయోదశ శరా నిఘాతా నితి పాఠే ముమోచేతి క్రియాఽధ్యాహర్యా. ౨౮

(శ్రీరామస్య ఖరణ నహ యుద్ధం)

తతోఽస్య యుగ మేకేన చతుర్వి శ్చతురో హయాః,
షష్ఠేన తు శిర స్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః.

౨౯

త్రిభి స్త్రివేణుం బలవాః ద్వాభ్యా మక్ష మ్మహాబలః,
ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః.

౩౦

ఛిత్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ,
త్రయోదశే నేంద్రసమో బిభేద సమరే ఖరం.

౩౧

ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః,
గదాపాణి రవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖర స్తదా.

౩౨

త త్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ,
అపూజయన్ప్రాంజలయః ప్రహృష్టా స్తదా విమానాగ్రగతా స్సమేతాః.

౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టావింశ స్సర్గః.

త్రయోదశానాం వినియోగ మాహ (తతోఽస్యేత్యాదినా.) ఛిత్వే త్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా
సర్వత్ర సంబధ్యతే. త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః. ప్రహసన్నివ
అలమృత్యుర్థః.

౩౦

(ప్రభగ్నీతి.) అవప్లుత్య రథా తస్మముల్లంఘ్య.

౩౨

(త దీతి.) త త్కర్మ ఖరభంగకర్మ, అపూజయన్ అస్తునన్, సమేత్య సమూహిభూయ,
సమేతాః అగతాః.

౩౩

ఇతి శ్రీగీందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టావింశ స్సర్గః.

అథ ఏకాన్తరిక స్పర్శః

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణి మవస్థితం,
మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్.

గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా,
కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితం.

ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్,
త్రయాణా మపి లోకానా మీశ్వరోపి న తిష్ఠతి.

కర్మ లోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం శూణదావర,
తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్ట మివాఽఽగతం.

అథ ఏకాన్తరిక స్పర్శః.

అన్వయః

అహంకారస్య హింసస్య వ్యక్తాం శక్తి మివ స్థితాం,
గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామ మాశ్రయే.

(ఖరం త్విత్వాది.) సర్వసాధనవైకత్యేన ఖరస్యానుకూల్య మపి భవే దితి తచ్చిత్త పరీక్షార్థమాహ (ఖరం త్విత్వాదినా) మృదుపూర్వం, న్యాయవలంబనేనేత్రం. పరుషం, మర్మోద్ఘాటన రూపత్వాత్.

(గజాశ్వేతి) తిష్ఠతా, అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః.

మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయ మాహ (ఉద్వేజనీయ ఇతి.) ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః, నృశంసో ఘాతుకః, ఏవంవిధో లోకానా మీశ్వరోపి, న తిష్ఠతి న జీవేత్, కింపున ర్భవాదృశ? ఇతి భావః.

(కర్మేతి.) (సర్వజన ఇతి.) దయాళురపీతి భావః.

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

లోభా తృపాని కుర్వాణః కామా ద్వా యో న బుధ్యతే.

భృష్టః పశ్యతి తస్మాంతం బ్రాహ్మణీ కరకా దివ.

౫

వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః,

కిన్ను హత్వా మహాభాగా న్ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస.

౬

న చిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః,

ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్షమాలా ఇవ దుగ్రమాః.

౭

అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్మణః,

ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమాః పుష్ప మివార్తవం.

౮

(లోభా దితి.) లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగానహిష్టుతయా, కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా. న బుద్ధ్యతే న పశ్యతాపం కరోతిత్వర్థః. భృష్టః ఐశ్వర్యాక్త భృష్టః. తస్య కర్మణః. అంతం ఫలం. పశ్యతి అనుభవతి, కథ మివ? కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ - కరకాః వర్షోపలాః. 'వర్షోపలస్తు కరక' ఇత్యమరః. తా న త్రితి కరకాత్, బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్చికా. 'బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్చికే' తి నిఘంటుః. తస్యా వ్రద్భక్షణం విషభక్షణవ న్మారకమితి ప్రసిద్ధిః. యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ స్వయ మేవ కరోతి, తథా త్వమపి త్యర్థః.

౫

కిం పాపం మయా కృతం? మిత్యత్రాహ (వసత ఇతి.)

౬

నను తర్హి కథం పాపినో బహవో జీవంతి త్యత్రాహ (న చిర మితి.) కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే, క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి చిరం న తిష్ఠంతి. క్షీప్రమేవ విసశ్యంతిత్వర్థః.

౭

(అవశ్య మితి.) పాపస్య కర్మా జంతుః. కాలే ప్రాప్తే, అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం, ఫలం లభతే. ఋషులక్షణే కాలే, పర్యాగతే ప్రాప్తే, అర్తవం తత్తదృతుప్రాప్తం పుష్పమివ.

౮

నచిరా త్రాప్యతే లోకే పాపానాం కర్మణాం ఫలం,
సవిషాణా మివాఽన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర.

౯

పాప మాచరతాం ఘోరం లోకస్యాఽప్రియ మిచ్ఛతాం,
అహ మాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాః హంతుం నిశాచర.

౧౦

అద్య హి త్వాం మయా ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః,
విదార్య నిపతిష్యంతి వల్మీక మివ పన్నగాః.

౧౧

॥ యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః,
తా నద్య నిహత స్సంఖ్యే ససైన్యేఽనుగమిష్యసి.

౧౨

అద్య త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్థయః,
నిరయస్థం విమానస్థాః యే త్వయా హింసితాః పురా.

౧౩

(నచిరా దీతి.) నచిరాది త్యేకం పదం. అవిశంభేనే త్యర్థః, అత్ర పురుష ఇతి శేషః.
పాపానాం అత్యుత్కృటానా మిత్యర్థః.

౯

ఏవం మృదుహర్ష ముక్త్యా పురుష మాహ (పాప మిత్యాదీనా.) ఆసాదితః ప్రాప్తోఽస్మి.
అగమనే హేతు మాహ (రాజ్ఞేతి.)

౧౦

(అద్య హితి.) మయా ముక్తా శ్శరాః త్వాం విదార్య, నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి, యథా
పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి, తథా.

౧౧

(యే త్వయేతి.) (తా ననుగమిష్యసితి.) పాపినామపి సమరే హతానాం స్వర్గ
సంభవా దీతి భావః.

౧౨

(అద్య త్వా మితి.) నిరయస్థం సరకసదృశం దుఃఖం, భూమౌ పతిత్వాఽనుభవంత
మిత్యర్థః.

౧౩

॥ య ఇతి. యే ధర్మచారిణః తా ననుగమిష్యంతి త్వనేన పాపినా మపి స్వేన హతానా
ముత్తమలోకప్రాప్తి రస్తిత్యుక్తం భవతి. త దుక్తం స్కాందే 'రామవిద్ధా నిశచా బాణై ర్మర్మసు
తాదితాః, రామ మాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదవీం గతా' ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య ఖరణ సహ యుద్ధం)

ప్రహర త్వం యథా కామం కురు యత్నం కులాధమ.

ఆద్య తే పాతయిష్యామి శిర స్తాలఫలం యథా.

౧౪

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ కృద్ధ స్సంరక్తలోచనః,

ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్ క్రోధమూర్ఛితః.

౧౫

ప్రాకృతా రాక్షసా హత్యా యుద్ధే దశరథాత్మజ.

ఆత్మనా కథ మాత్మాన మప్రశస్యం ప్రశంససి.

౧౬

విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః,

కథయంతి న తే కించి తేజసా స్వేన గర్వితాః.

౧౭

ప్రాకృతా స్వకృతాత్మానో లోకే క్షుత్రియపాంసనాః,

నిరర్థకం వికత్తం తే యథా రామ వికత్తసే.

౧౮

కులం వ్యపదిశన్ వీర స్సమరే కోఽభిధాన్యతి,

మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయ మప్రస్తవే స్తవం.

౧౯

(ప్రహరణి.) తాలఫలం యథే త్యనేనానానాసోక్తిః.

౧౪-౧౫

(ప్రాకృతా నితి.) ఆత్మనా స్వయమేవ.

౧౬

(విక్రాంతా ఇతి) తేజసా ప్రతాపేన.

౧౭

(ప్రాకృతా ఇతి.) ప్రాకృతాః క్షుద్రాః, అకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయః, క్షత్రియ పాంసనాః క్షత్రియాధమాః, నిరర్థకం నిష్ప్రియోజనం యథా తథా, వికత్తంతే శ్లాఘంతే.

౧౮

(కుల మితి.) కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకుల ప్రసూతత్వం ప్రకటయన్, కో వీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే, అప్రస్తవే అనవసరే, స్వయం స్తవ మభిధాన్యతీ త్యన్వయః.

౧౯

* సర్వత్రైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం.

సువర్ణ ప్రతిరూపేణ ధీ తప్తేనేవ కుశాగ్ని నా.

౨౦

న తు మా మిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరం,

ధరాధర మివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభి శ్చిత్తం.

౨౧

పర్యాప్తోఽహం గదాపాణి ర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ,

త్రయాణా మపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః.

౨౨

(సర్వత్రైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం, సువర్ణ ప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్ని నేతి.)
తే కత్తనేన, లఘుత్వ మల్పత్వం, సర్వత్రైవ స్పష్టమేవ, విదర్శితం. యథా, తప్తేన, అత ఏవ
సువర్ణసదృశేన, కుశాగ్నినా కుశదర్భ మాశ్రితేనాఽగ్నినా, లఘుత్వం విదర్శ్యతే, తద్వత్,
యథా తృణాఽగ్ని స్ఫురల్లతుల్యతయా భాసమానేపి జ్వలన్న పృత్రకాలే దాహకార్యకరో
న భవతి, తథా కత్తనేన వీరవత్ భాసమానేపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతి త్యర్థః.
శీఘ్రం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సద్య శ్శాంతో న దగ్ధ మిష్టే, తథా కత్తమానః పురుషః
స్వకత్తనానురూపం కార్యం న కరోతితి నిద్ర మితి.

౨౦

(న త్వితి.) ఇహ తవ పురతః, తిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం, గదాధరం శత్రురక్రోత్తి త
గదావంతం. మాం సర్వనిర్వాహకం, పర్వత మివాకంప్యం, న పశ్యసి. అతఏవైవం కత్తన
ఇతి భావః.

౨౧

(పర్యాప్త ఇతి.) గదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతక ఇవ. తవ, త్రయాణాం లోకానా
మపి ప్రాణా హంతుం. పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి రోజనా.

౨౨

* (సర్వత్రైవేతి.) సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన, అగ్నినా అగ్నివర్ణేన, అశ్వనా
పాషాణేన, న తప్యతే, వస్త్రేతి శేషః. సువర్ణవర్ణ మశ్మానం. దృష్ట్యా, అయ మంగార ఇతి మ్రత్యా
వ్యపదిశంతి, తథాపి తేనాఽగ్నినా వస్తు న తప్యతే. కింతు ముఖ్యేనైవాఽగ్నినా తప్యత ఇత్యర్థః.
ఏత దుక్తం భవతి - అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణ మశ్మానం స్పృశతే పురుషాయాఽనుపలభ్యమానో
ష్టస్పర్శేనాఽఽత్మనా, ఆత్మనోఽగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి, తథా, తే
త్వయా, త్వాం వీరం మన్వానాయ మహ్యం, కత్తనేనాత్మప్రశంసయా, అవీరత్వం నామాత్మనో
లఘుత్వం విదర్శితమి త్యపేక్షితపదాధ్యాహరేణ యోజనా. తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి పాతే త్వయ
మర్థః-కుశాగ్నినా సువర్ణశోభకాగ్నినా, తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణాఽఽరకూటేన, లఘుత్వం కార్ష్య
రూపం, యథా విదర్శితం భవతి, తథా తే త్వయా, కత్తనేనాఽఽత్మప్రశంసయా, లఘుత్వ
మశూరత్వం, ప్రదర్శితం భవతితి తత్త్వదీపికా.

ధీ తప్యతే నాశ్వనాఽగ్నినా పా.

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

కామం బహ్వపి వక్తవ్యం త్వయి వజ్రామి నృత్వహం,
అస్తం గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్న ప్రతో భవేత్.

౨౩

చతుర్దశ సహస్రాణి రాక్షసానాం హతాని తే,
★ త్వద్విదాశా త్కరో మ్యేష తేషా మశ్రుప్రమార్దనం.

౨౪

ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధ స్తాం గదాం ధి పరమాంగదః,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీప్తా మశనిం యథా.

౨౫

ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతి గదా,
భస్మ పృథ్వంశ్చ గుల్మంశ్చ కృత్వాఽగా తత్సమీపతః.

౨౬

తా మాపతంతిం జ్వలితాం మృత్యుపాశోపమాం గదాం,
అంతరిక్షగతాం రామ శ్చిచ్ఛేద బహుధా శరైః.

౨౭

(కామ మితి.) త్వయి అత్యుష్ణాఘ్ని విషయే, కామం, యద్యపి, బహుపారుష్యం వక్తవ్యమస్తి, తథాపి తన్న వజ్రామి. కుతః? హి యస్మాత్, సవితా అస్తం గచ్ఛేత్. తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్. యద్యపి స్వస్య రాత్రి ర్బలాయేన, తథాపి రాత్ర్యశక్తమనుష్యవధే స్వస్య స కాపి కీర్తి రితి ఖరహృదయం.

౨౮

(చతుర్దశేతి.) తే త్వయా, ఏష ఇ త్యవ్యవధానీక్తిః. తేషాం తద్బంధూనా మిత్యర్థః. యద్వా, తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యా మిత్యత్ర హృదయం.

౨౯

(ఇతితి.) పరమాంగదః. గదాప్రహరసామర్థ్యభిరుదయుక్త ఇత్యర్థః. అశనిం వజ్రం.

౩౦

(ఖరేతి.) భస్మ కృత్వా తత్సమీప మగా దిత్యన్వయః. సమీపత ఇతి సార్వవిభక్తికప్రసిః.

౩౧-౩౨

★ త్వత్ త్వత్తః, విదాశాత్ మన్నాశే సతి ఇతి తత్త్వదీపికా.

ధి పరమాంగదః ప్రశస్తకేయూరః ఇతి తత్త్వదీపికా.

సా విక్రీర్ణా శరై ర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే,
గదా మంత్రైషధబరై ర్వాఙ్మళీవ వినిపాతితా.

౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

భిత్వా తు తాం గదాం బాజై రాఘవో ధర్మవత్సలః,
స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్.

౧

ఏత త్రే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ,
శక్తిహీనతరో మత్తో వృథా త్వ మవగర్హసి.

౨

(సేతి.) వ్యాళి పన్నగి.

౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

—:—

అథ త్రింశ స్సర్గః

అనంతము

నిరస్తవిభిలాలంబ మహంకార మివ స్థితం,
ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహ మహం భజే.

(భిత్వా త్విత్వాది.) ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోఽనుచిత ఇతి శ్రీరామోఽమ-
న్యతే గమ్యతే. స్మయమానః పరిహర నిన్విత్యర్థః. సంరబ్ధుః బ్రాంత మితి ఖరవిశేషణం.
'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః.

౧-౨

(ఖరాసుర సంహారః)

విషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా,

అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యర్థి (య) ఘాతినీ.

౩

య త్వయోక్తం వినష్టానా మహ మశ్రుప్రమార్దనం.

రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదసి తే వచః.

౪

సీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః,

ప్రాణా నపహరిష్యామి గరుత్మా నమృతం యథా.

౫

అద్య తే ఛిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితం,

విదారితస్య మద్భాతై ర్మహి పాస్యతి శోణితం.

౬

పాంసురూషితసర్వాంగ స్సృప్తస్యస్తభుజద్వయః,

స్వప్స్యనే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ.

౭

ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే,

భవిష్యం త్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే.

౮

(విషేతి.) అభిధానే వచసి. ప్రగల్భస్య భృష్టస్య, (ప్రత్యర్థిఘాతినీత.) విప్సాయం

ప్రతిః. అరీ నరీః ప్రతిఘాతినీ. గదా.

౪

(నీచస్యేతి.) నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య. క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య.

మిథ్యావృత్తస్య అసద్వృత్తస్య.

౫

(అద్యేతి) ఫేనబుద్బుదాభ్యాం, భూషితం అలంకృతం. అనేన నూతనత్వ ముక్తం.

విదారితస్య విదారితోదరస్య

౬

(పాంసురూషితేతి) రూషితం లిప్తం, స్రప్తం యథా తథా భువి న్యస్తం భుజద్వయం

యేన, గాం భూమిం, సమాలింగ్య త్వనేనాఽవాగ్భూతత్వ ముచ్ఛతే.

౭

(ప్రవృద్ధేతి.) ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే, అశరణ్యానాం ఋష్యాదీనా మగతీనాం,

శరణ్యాః సుభావాసభూతాః.

౮

జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః,
నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే.

౯

అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షసోఽహతబాంధవాః,
బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయా దన్యభయావహః.

౧౦

అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః,
అనురూపకులాః పత్నీన్యయాసాం త్వం పతి రీదృశః.

౧౧

నృశంస సీచ త్సుద్రాత్మక నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక,
యత్క్రూతే శంకితై రగ్నో మునిభిః పాత్యతే హవిః.

౧౨

తమేవ మభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే,
ఖరో నిర్భర్త సయామాస రోషా త్తరతరస్వనః.

౧౩

(జనస్థాన ఇతి.) హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే.

౯

(అద్యేతి.) పూర్వ మన్యభయావహః రాక్షసః అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్,
విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే.

౧౦

(అద్య శోకేతి.) యాసాం త్వ మీదృశః పాపి పతిః, తాః పత్నీః, అనురూపకులాః
త్వత్సద్భృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః. ఇతః పూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః. నిరర్థకాః
నిర్గతకామపురుషార్థాః. భవిష్యంతి.

౧౧

ఈదృశ ఇత్యుక్తం విప్రణోతి (నృశంసేతి.) నృశంస ఘాతుక, సీచ వృత్తతో హిస.
త్సుద్రాత్మక త్సుద్రబుద్ధే, బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో, మునిభిః, యత్క్రూతే యన్నిమిత్రం
శంకితై స్సద్భిః, అగ్నో హవిః పాత్యతే హవిర్దానసమయేపి కిమేత దపహరిష్యంతితి భీతా
భవంతి త్యర్థః.

౧౨

(భరాసుర నవహరః)

దృఢం ఖ ల్వవలిప్రోఽసి భయేష్వపి చ నిర్భయః,
వాచ్యాఽవాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యే న బుధ్యసే ౧౪

కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషా హి యే,
కార్యాఽకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః. ౧౫

ఏవ ముక్త్యా తతో రామం సంరుద్య భ్రుకుటీం తతః,
స దదర్శ మహాసాల మవిదూరే నిశాచరః.
రణే ప్రహరణస్సార్థే సర్వతో హ్యవలోకయన్,
స త ముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదం. ౧౬౪

తం సముత్తివ్య బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః,
రామ ముద్దిశ్య చిత్తేవ హత స్త్యమితి చాఽబ్రవీత్. ౧౭

త మాపతంతం బాణౌఽమై శ్చిత్వా రామః ప్రతాపవాన్,
రోష మాహరయ త్రివ్రం నిహంతుం సమరే ఖరం. ౧౮

(దృఢ మితి.) అవలిప్రోఽసి గర్వితోఽసి. దృఢం నిశ్చితం. తతః కారణాత్, భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి, నిర్భయోఽసి. వాచ్యం చాఽవాచ్యం చ వాచ్యావాచ్యం, యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః. తతో మృత్యువశ్యస్సన్ న బుద్ధ్యస ఇతి యోజనా. ౧౪

ఉక్త మర్థం విశిష్య దర్శయతి (కాలేతి.) పరిక్షిప్తాః బద్ధాః. నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః. ౧౫

(ఏవ మితి.) భ్రుకుటీం, సంరుద్య కృత్వేత్యర్థః. ప్రహరణస్సార్థే ఆయుధార్థం, సర్వతోఽవలోకయన్ సన్నపి, దూరే మహాసాలం చదర్శ త్యన్వయః. ౧౬౪

(స ఇతి.) దశనచ్ఛదం అధరం. సందశ్య నిపీడ్య అనేన సాలస్య దుర్గహత్వ ముక్తం. బాహుభ్యా మిత్యనేన సాలస్థాల్య ముక్తం. వినద్యేత్వాదినా జయాశోచ్యతే. ౧౭

(త మితి.) (రోష మితి.) సర్వసామగ్రివిరహే ప్యానుకూల్యలేశాభావా దితి భావః. ౧౮

జాతస్వేద ప్రతే రామో రోషా ద్రక్రాంతలోచనః,
నిర్భిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరం.

-౨౦-

తస్య బాణాంతరా ద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలం,
గిరేః ప్రస్రవణస్వేవ తోయధారాపరిసవః.

-౨౧-

విహ్వల స్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే,
మత్తే రుధిరగంధేన తమేవాభ్యుద్రవ ధ్మృతం.

-౨౨-

❖ త మాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాప్లుతం,
అపాసర్స ★త్సృతిపదం కించి త్వరితవిక్రమః.

-౨౩-

(జాతస్వేద ఇతి.) రోషా జ్ఞాతస్వేదః, నకు శ్రమాత్. రక్రాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః. -౨౦-

(తస్యేతి.) బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్. ఫేనిలం ఫేనవత్, ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణా ఖ్యస్య. పరిస్రవః ప్రవాహః. -౨౧-

(విహ్వల ఇతి.) విహ్వలః విక్లబః. రుధిరగంధేనపలక్షితః. -౨౨-

(త మాపతంత మితి.) సంరబ్ధం సంభ్రాంతం, ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం, తం ఖరం, కించి దపాసర్సత్ పశ్చా దాగతః, తస్మా దపాసర్స దిత్యర్థః. అపసర్సణ నిమిత్త మాహ (కృతాస్త్ర ఇతి.) సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్సదితి భావః. నిమిత్తాంతరమాహ (రుధిరాప్లుత మితి.) తత్సర్పబీభత్సేనాపసర్సణ మిత్యర్థః. యద్యపి రణే కించి దపసర్సణం శూరస్యాఽయుక్తం, తథాపి 'సర్వతో బలవతి హ్యన్యథాఽనుపపత్తి' రితి న్యాయేనాపసర్సణం వినా తత్సంహారహేత్వలాభా దపసర్సణం న దోష ఇతి హృదయం. -౨౩-

❖ తనిశ్లోకే. సంరబ్ధం అతిక్రుద్ధం. అపతంతం ఆయుధప్రసారణానవకాశతయా అతినన్ని కృష్ట మాగచ్ఛంతం. తత్ర హేతుః (త్వరితవిక్రమ ఇతి.) శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితవిక్రమ తయా కించి దపాసర్స దిత్యర్థః. హేత్వంతరమాహ (రుధిరాప్లుత మితి.) తద్దేహరుధిరస్య స్పన్మి సంశ్లేషో భవే దితి జాగుప్సయే త్యర్థః. ఇదమేవాభిప్రేత్య వేదాంతాచార్యై రుక్తం. 'క్వచి దధిసంకటవిషయే సుభటానా మభిమతోఽయ మపసర్స' ఇతి.

★ ప్రతిపదం ప్రతిపం తిర్య గిత్యర్థః. ప్రతిపదం ప్రతిమార్గం ఆగతేనై వ మార్గేణ ఇతి తత్త్వదిపికా.

(ఖరామర సంహారః)

తతః పావకసంకాశం వధాయ సమరే శరం,
ఖరస్య రామో జగ్రాహ ి బ్రహ్మదండ మివాపరం. ౨౪

స తం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతాః
సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. ౨౫

స విముక్తో మహాబాణో నిర్హతసమనిస్వనః,
రామేణ ధను రాయమ్య ఖరస్యోరసి చాపతత్. ౨౬

స పపాత ఖరో భూమా దహ్యమాన శ్వరాగ్నినా,
రుద్రేణైవ వినిర్దగ్ధ స్ శ్వేతారణ్యే యథాంతకః. ౨౭

స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా,
బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః. ౨౮

(తతః ఇతి.) తతః బాణపాతావసరలాభాత్, బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపం. ౨౪

(స త మితి.) ధీమతా భావజ్ఞేన, దత్తం, అగస్త్య ముఖేనేతి శేషః. ౨౫

(స విముక్త ఇతి.) రామేణ ధనురాయమ్యాఽపకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః. ౨౬

(స ఇతి.) స ఖర శ్వరాగ్నినా దహ్యమాన స్సఖ, రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా, దగ్ధోంతక
ఇవ, శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ, భూమా పపాత. ౨౭

(స వృత్ర ఇవేతి.) సః రామబాణేన హతః ఖరః, అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ.
ప్రథమో దృష్టాంతః, లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ ద్వితీయః, సమర్థాధిస్థితత్వజ్ఞాపనాయ.
తృతీయః. అర్ధా చ్చుష్కా చ్చాపనధ్యత్వం నముచే గ్లబ్ధం. తదర్థం ఫేనేన హతః. (బలోవేతి.)
వాశబ్ద ఇవార్థః. వృత్రాదీత్రయ మింద్రేణైవ హతం. ౨౮

బ్రహ్మదండం బ్రహ్మస్త్రిమివ స్థితం ఇతి తత్త్వదీపికా.

స్ శ్వేతారణ్యం కావేరిసింధుసంగమనికటదేశః.

తతో రాజర్షయ స్సర్వైః సంగతాః పరమర్షయః.

సఖాజ్య ముచితా రామ మిదం వచన వబ్రువన్.

౨౯

ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః,

శరభంగ్రాశమం పుణ్య మాజగామ పురందరః.

౩౦

అనీత స్త్వ మిమం దేశ ముపాయేన మహర్షిభిః,

ఏషాం వదార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణాం.

౩౧

త దిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ,

సుఖం ధర్మం చరిష్యంతి దండకేషు మహర్షయః.

౩౨

ఏతస్మి న్నంతరే దేవా శ్చారణైః స్సహ సంగతాః,

దుందుభీం శ్చాభినిఘ్నంతః పుష్పవర్షం సమంతతః.

రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృషు ర్విస్మితా నదా,

౩౩

అర్ధాధికముహూరేన రామేణ నిశితైః శ్శరైః.

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,

౩౪

ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహాఽఽహవే.

అహో బత మహా త్కర్మ రామస్య విదితాత్మనః.

౩౫

(తత ఇతి.) పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః, సఖాజ్య సంపూజ్య.

౨౯

(ఏతదర్థ మితి) ఏతదర్థం ఏతద్వధాయ.

౩౦

ఇద ముపపాదయతి (అనీత ఇతి.) ఉపాయేన తత్తద్రాశమదర్శనవ్యాజేన.

౩౧-౩౨

(ఏతస్మి) నిత్యాద్యర్థతయ మేకాన్వయం.

౩౩-౩౫

(ఖరాసుర సంహారః)

అహో వీర్య మహా దాక్ష్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే.

ఇత్యేవ ముక్త్యా తే సర్వే యయు ర్దేవా యథాగతం,

౩౬౪

ఏతస్మి న్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్సహ సీతయా.

గిరిదుర్గా ద్వినిష్క్రమ్య సంవివేశాఽఽశ్రమం సుఖీ,

౩౬౫

తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో మహర్షిభిః.

ప్రవివేశాఽఽశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాఽభిపూజితః,

౩౬౬

౪ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం.

రామం స్తువంతి (అర్ధేత్వాదినా.) అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ, దాక్ష్యం సర్వ సంహారచాతుర్యం.

౩౬౪

(ఏతస్మిన్నితి.) అంతరే అవసరే, గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్, సుఖీ రామసరాక్రమ దర్శనజన్యసంతోషవాక్.

౩౬౫-౩౬౬

తనిశోకి

(తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం, బభూవ హృష్టా నైదేహీ భర్తారం పరిషస్పజే.) చతుర్దశసహస్రరక్షాభి రయ మేకాకీ కింకరిష్యతి త్యుద్విగ్నా సీతా రామేణ జితే వీరతారతమ్యాఽభిజ్ఞకులప్రసూతతయా సబహుమానం పరిషస్పజ ఇత్యాహ. (తం దృష్ట్వా)

తత్త్వదీపికా

* (తం దృష్ట్వాతి.) 'తే తు యావంత ఏవాజా తావాంస్తు దదృశే స తై' రిత్కుక్తరీత్యా తాత్కాలికస్యేచ్ఛాగృహీత చతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థిత్యా దృశ్యమాన మితి తదృష్టార్థః. యద్వా, ఇంద్రాదిభి రపి సంభ్రూయాఽప్రదృష్ట్యా

బభూవ హృష్టా వై దేహీ భర్తారం పరిషస్వజే,

౩౯౪

తనిశ్లోకీ

పూర్వం మహాసమరే అదృశ్యతయా స్థితం ఇదానిం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా) వీరప్రజ్ఞాన విగళ-
ద్రుధిరేణ రోమకూపాల్లసద్భి రపి ఘర్మపయఃకణ్ఠాః 'కోదందంద మవలంబ్య నినియ-
వర్మ కించి త్పరిశ్రమభృతం ప్రియ మీక్షమాణా' ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా)
లతోద్గ్రథితజటామండలేన దృఢబద్ధకక్ష్యతయా స్కంధావలంబితూణీరేణ, రణావసాన-
నిర్వాపితకోపాగ్నితయా ప్రసన్నవదనేన, సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన, పునరపి కి మాగమిష్యంతి
రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చ లక్ష్మితం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా) పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం,
ఇదానిం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్వా, దర్శన ప్రకార మాహ (శత్రుహంతారం.) హనన-
వ్యాపారే కర్మభావ శ్శత్రుణాం, స్వస్య తు కర్మభావ ఏవ. (హంతారం) హననవ్యాపార ఏవ
దృష్టః, నతు శరసంధానాదివ్యాపార ఇత్యర్థః. శత్రుపదేన దేవగంధర్వాదిసంఘే సత్యపి.
శత్రూనేన హతవా నిత్యుద్యతే. దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః. శిష్టపరిపాలన మాహ (మహర్షీణాం సుఖా-
వహం.) మహర్షీణాం తపోలేశేన హంతుం సామర్థ్యేపి రక్షకస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య.
చ హం రామా భూ దీతి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతిజ్ఞాణం రామప్రతిజ్ఞా మేవాఽఽలోకయంతాం,
సుఖావహం 'వీహి పశ్య శరీరాణి' త్యుక్త దుఃఖగంధం నివర్త్య సుఖస్యైవ ప్రాపకం, (బభూవ)
బభూవ. బహుతరశత్రుగణాఽఽక్రమణా ద్రామన్యైకాకితయా చ పూర్వం సత్తారహితా సీతా,
సంప్రతి సత్తాం లేభే. జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయమపి సత్తా మవాప..
'అత్మా వై పురుషస్య దారా' ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యా అపి సత్తా జాతేతి భావః.

తత్త్వదీపికా

బలియన శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాః ఏక వివర్ధాధికముహూర్తేన స్వయ మక్షత ఏవ లీలయా-
సంహృత్య స్వపుర స్థితం. 'రామ జామాతరం ప్రాప్య ప్రియం పురుషవిగ్రహ' మిత్యాత్మనా-
అజ్ఞానా త్పూర్వం విపలబ్ధ మితి వా తచ్ఛబ్దార్థః. 'తై ర్ధనాంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ,
బాహూః సహస్రైభరణా నూహాః కరికరోపమాః, చిచ్ఛేద సమరే రామ' ఇత్యుక్తప్రకారం
(శత్రుహంతారం) దృష్ట్వా త్యన్వయః. కించ 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ

తనిశ్లోక

యద్వా, భూప్రాప్తా విత్తస్సాల్లితి వ్యత్యయేన సరస్వైపదం. భరతరం విజయిన మాలోక్య, సరభసం గుహంతరా దాగతేత్యర్థః. (హృష్టా) 'సతి ధర్మిణి ధర్మా' ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభా నంతరం తద్ధర్మ హర్షోఽభూదిత్యర్థః. యద్వా, అంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాచితేత్యర్థః. ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీతత్వే హేతు మాహ (వైదేహీ) 'మిథిలాధిపతి ర్విర' ఇత్యుక్తరీత్యా విరకులప్రసూతత్వా దిత్యర్థః. (భరతరం పరిషస్వజే) తాదృశ నిరవధికప్రేమభారభరితతయా స్వయ మాల్లింగే. (భరతరం) లోకభరతరం, సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్వా, (పరిషస్వజే) ఆయుధక్షతప్రణేమ సుఖాష్టాభ్యాం ప్రనాభ్యాం పస్పర్శ. (పరిషస్వజే) పర్యాప్తం సస్వజే, హృష్టాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః. యద్యపి రణే అపలాయమానస్య పృష్ఠే శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి. తథాపి సర్వత స్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠతోప ప్రణసంభవః. బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తానాం పృష్ఠతో నిగ్గమోపి సంభవతి. (మహర్షీణాం సుఖా వహం పరిషస్వజే.) పుత్రవిషయే స్వభర్తృప్రకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే. రామం వినా గుహగతా సీతా, తతో నిగ్గత్య నిరస్తసమస్త శత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహగతో జీవః పరతంత్రః, అచార్యముఖేన పరమ శేషిణం దృష్ట్వా, తేన నకలవిరోధివగ్గే నివర్తితే, తతో నిగ్గత్య, నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణ మాసాద్య, తద్బోగపరివాహ మనుబభూవేతి ధ్వన్యతే.

తత్త్వదీపికా

దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్తువతిర్య, అసతో రాక్షసాః హత్వా, సతా మృష్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తి సాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవా నిత్యాహ (మహర్షీణాం సుఖావహా మితి.) కించ ఏవంవిధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ (బభూవ) స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతే త్యర్థః. భూ ధాతో స్సత్తావకత్వాత్. శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్ప్రాయత్వా త్వస్యా అప్యసత్ప్రాయత్వం అమన్యత పూర్వం వైదేహీ, ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వర శ్రీరామసత్తయా స్వసత్తా నిష్పన్నే త్యమన్యత, 'అత్మా వై పురుషస్య చారా' ఇతి నియమా దితి భావః. హృష్టా ప్రీతా, (పరిషస్వజే) ఆయుధప్రణానాం ప్రణేష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢ మాలింగసంకృతవతితి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్యా శ్రీ రక్షగణా హతా.

రామం చైవావ్యథం దృష్ట్యా తుతోష జనకాత్మజా,

౪౦౩.

తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్ధనం సభాజ్యమానం ముదితై ర్మహర్షిభిః.

పునః పరిష్వజ్య శశిప్రఖాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా.

౪౦౪.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

—

త్వగమాణ ప్రతో గత్వా జనస్థానా దకంపనః.

ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్య మబ్రవీత్.

౪

ఉత్తమేవాఽర్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం (ముదేత్యాది.)

౪౦౫-౪౦౬.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాపణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రింశ స్సర్గః.

—

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః.

—

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ ఉత్తర
ఖండార్థో వివృతః. అనుష్ఠానదశాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం, వ్యుత్పత్తిదశాయాం
తూత్తర ఖండార్థస్య. ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః. అతో ద్వితీయఖండార్థః ప్రథమం వివృతః.
తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపురుషకారయోగో దర్శితః, ఆయోధ్యాకాండే ద్వితీయః.

శ్రీ తనిశ్లేకీ (రక్షగణా హతా సతి.) వీర్యగుణవివరణం, తత్ర (రామం చైవావ్యథ మితి)
వీర్యలక్షణే, స్వయ మక్షత ఇతి విశేషణవివరణం. (రక్షగణా హతా నిత్యనేన) యః పరా
జయతీతి లక్షణగతవిశేష్యవివరణం.

౪౦౫-౪౦౬.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

జనస్థానస్థితా రాజః రాక్షసా బహవో హతాః,
ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే కథంచి దహ మాగతః.

పదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః, ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తి రుక్తా. తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన చరమపదార్థభూతా విరోధి నివృత్తి రితి. అథ పూర్వఖండార్థ ఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ. తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభిషణస్య పురుషకారసాన్నిధ్య ముచ్యతే, కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం, సుందర కాండేన చరణశబ్దోక్తదీప్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం, 'రామః కమలపత్రాక్ష' ఇత్యాదినా తథోక్తేః. యుద్ధకాండే శరణాగతిః, ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతి బోధ్యం.

ఏవ మానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్యేవోక్త్యా. అథ తన్నిమి త్రభూతసీతాపహరరూపబీజ ముపక్షిపతి (త్వరమాణ ఇత్యాదినా.)

సంహృత్య సకలం లోకం పున స్సృష్టుం చ యః క్షమః,
త మహం శిరసా వందే జానక్తిపాణనాయకం.

త్వరమాణః, శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః. అకంపనే రావణచారః, త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవి దిత్యన్వయః.

(జనస్థానేతి.) కథంచి దితి ప్రీతేషధారణేనేతి భావః. అత ఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి 'ఏకా కథంచి స్మక్రాహం పరిభూయ మహత్మనా, ప్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనే' తి.

॥ తనిశ్లేకి. లంకాయా జనస్థానం పురద్వారసదృశం ఖలు. లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదినంకులం కించి దపి నాస్తి ఖలు. ఏకా లంకా, తస్యా రక్షాభూతం జనస్థాన మేకం. తస్య నాశాల్లంకాయా అపావృతం ద్వారం సంవృతం. (రాజః) తవైవ సత్తా హానిః ఖలు. (రాక్షసాః) రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజత్వం నాశితం కిల. (బహవః) ఏకద్వీతినాశేహి హని ర్భవత్యేవ, కిముత బహూనాం నాశే? (గూతాః) మారితాః, సతు సప్రాణాః. సర్వరాక్షస నాశే ఖరేణ కిం కృత మిత్యుతాహ (ఖరశ్చేతి.) చకారేణ దూషణత్రిశిరసా పుచ్చ్యేతే. (కథంచి దహ మాగతః.) ప్రీతేషేణేతి భావః. ప్రీవధం శంకమానేన ఏకా కథంచి స్మక్రాహ మితి శూర్పణఖావాక్యానురోధాత్.

వివ ముక్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధ స్సంర క్తలోచనః,
అకంపన మువాచేదం నిర్దహ నిన్దవ చతుషా.

౩

తేన రమ్యం జనస్థానం హతం మమ పరాసునా,
కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాఽధిగమిష్యతి.

౪

న హి మే విప్రియం కృత్వా శక్యం మఘవతా సుఖం,
ప్రాప్తం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా.

౫

కాలస్య చాఽప్యహం కాలో దహేయ మపి పావకం,
మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితు ముత్సహే.

౬

దహేయ మపి సంక్రుద్ధ స్తేజసాఽఽదిత్యపావకౌ,
వాతస్య తరసా వేగం నిహంతు మహ ముత్సహే.

౭

తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలి రకంపనః,
భయా త్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేఽభయం.

౮

(వీవ మితి) క్రుద్ధత్వం నారోపిత మితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం.
కోపాతిరేకం దృష్టాంతముఖేనాహ (నిర్దహ నిన్దవేతి.)

౩

(కేసేతి.) పరాగతాః అసవః ప్రాణాః యస్య తేన. పరాసునేతి పరుషభాషణమాత్రం.
గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం.

౪

(కాలస్య చాపీతి.) కాలస్యాపి కాల ఇత్యుక్తోపపత్తి మాహ (మృత్యు మితి.)

౬

(దహేయ మితి.) అదిత్యపావకౌ పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః. అతో
న వునరుక్తిః.

౭

(తథేతి.) సందిగ్ధయా సంధిగ్ధాక్షరయా, యాచతే అయాచత, అభయమితి ఛేదః. ౮

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః,
స విస్రబ్ధోఽబ్రవీ ద్వాక్య మసందిగ్ధ మకంపనః.

౯

పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా,
రామో నామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః.

౧౦

వీరః పృథుయశా శ్రీమా నతుల్యబలవిక్రమః,
హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూషణః.

౧౧

అకంపనవచ శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః,
నాగేంద్ర ఇవ నిశ్శ్వస్య వచనం చేద మబ్రవీత్.

౧౨

స సురేంద్రేణ సంయక్తో రామ స్సర్వామరై స్సహ,
ఉపయాతో జనస్థానం బూర్హి కచ్చి దకంపన.

౧౩

రావణస్య పున ర్వాక్యం నిశమ్య త దకంపనః,
ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమం చ మహాత్మనః.

౧౪

రామో నామ మహాతేజా శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం,
దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి.

౧౫

(అకంపనవచ ఇతి.) నాగేంద్రః సర్పేంద్రః.

౯-౧౨

(స సురేంద్రేణేతి.) స రామః, సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయక్త స్సహ జనస్థాన ముపయాతః కచ్చిత్? అన్యథా తస్య తాదృశసామర్థ్యం న యుజ్యత ఇతి భావః ౧౩-౧౪

ఇంద్రాదిసైన్యానపేక్షో రామ ఇత్యాశయే నాహ (రామో నామేత్యాదినా.) దివ్యాస్త్ర గుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః. ౧౫

తస్యాఽనురూపో బలవాక్ రక్తాక్షో దుందుభిస్త్వనః,
 కసీయాక్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః.
 స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనాఽనిలో యథా,
 శ్రీమాక్ రాజవర సేన జనస్థానం నిపాతితం.
 నైవ దేవా మహాత్మానో నాఽత్ర కార్యా విచారణా.

౧౭౪

శరా రామేణ తూత్సృష్టేః రుక్మపుంభాః పతత్రిణః.
 సర్వాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాక్,

౧౮౪

❖ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్మితాః.
 తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామ మేవాఽగ్రత స్థితం,

౧౯౪

ఇథం వినాశితం తేన జనస్థానం తవాఽనఘ.

౨౦

(తస్యేతి.) రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః. దుందుభిస్త్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్త్వనః.
 (సంయుక్త ఇతి.) వర్తత ఇతి శేషః. (నైవ దేవా ఇతి.) సహాయార్థ మాగతా ఇతి శేషః. ౧౭౪

(శరా ఇతి.) పంచాననాః విస్తృతాననాః. భూత్వా భక్షయంతిస్మే త్యుత్ప్రేక్షా. ౧౮౪

(యేన యేనేతి.) రాక్షసాః, భయకర్మితాః భయపీడితా స్సంతో, యేన యేన మార్గేణ
 గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాఽగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి స్మ. అత్ర విశేషణసామర్థ్యా
 ద్రామదర్శనం భయకృత మితి వ్యజ్యతే. ౧౯౪-౨౦

❖ తనిష్టాకీ. యేన యేన మార్గేణేత్యర్థః. అథవా, యేన యేన యద్యద్వస్త్యంతరాన
 సాధనత్వ బుద్ధ్యా గచ్ఛంతి, తేన తేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవాఽగ్రత స్థితం పశ్యంతి.
 అత్ర ప్రతిరాక్షసం ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే.

(యేన యేనేతి.) భయకర్మితాః రాక్షసాః. స్వేషాం రాక్షసత్వ గోపనార్థం యేన
 యేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి, తేనతేన పరిగృహీతరూపేణాఽగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి ఇతి
 తత్త్వదీపికా.

(అకంపనన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

అకంపనవచ శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్,
జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణం.

౨౦

అదైవ ముక్తే పచనే పోవాచేద మకంపనః,
శృణు రాజన్ యథావృత్తం రామస్య బలపారుషం.

౨౧

అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః,
అపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే చ్చరైః.

౨౨

‡ సతారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చా ప్యవసాదయేత్,

(అథేతి.) యథావృత్తం - పరమార్థభూత మిత్యర్థః.

౨౦-౨౧

(అసాధ్య ఇతి.) అసాధ్యః అనిగ్రహ్యః.

౨౩

(సతారేతి.) గ్రహ నవగ్రహః, నక్షత్రాణి నప్రవింశతి నక్షత్రాణి. తారా ప్రదన్యజ్యోతింషి,
అవసాదయేత్ విశిర్ణం కుర్యాత్, మజ్జంతిం, సముద్ర ఇతి శేషః.

౨౪

¶ తనిష్టేతి. (శృణ్వేతి.) యథావృత్తం తత్కృతాతిమానుషకర్మానతిక్రమేణ. యద్వా,
రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం యథావత్, బలం పరాభిభవసామర్థ్యం,
పారుషం మహాపురుషకర్మ, కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్. రామ ఇతి కోపస్యాఽ
పరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే, విక్రమేణ అసాధ్యః, విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః.
అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభి రసాచ్యత్వం ధ్వన్యతే. మహాయశాః లోకే
వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః, అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే. 'అపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం
పరిహరే' దిత్వనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారో భూతకృష్ణావతారో వా వ్యజ్యతే. 'భయానకావర్త
శతాకులా నదీ మార్గం దదౌ సింధు రిహ శ్రియఃపతే' రితి శ్రీభాగవతోక్తేః. అనేన మత్స్యావతారః
ఇతి కేవలం.

‡ తనిష్టేతి. సతారగ్రహనక్షత్రం, తారా అశ్విన్యాదయః, గ్రహ స్సూర్యాదయః,

అసౌ రామస్తు శ్చ మజ్జంతిం శ్రీమా నభ్యుద్ధరే నృహిం.

౨౪

౪ భిత్వా వేలాం సముద్రస్య లోకా నాప్లావయే ద్విభుః,
వేగం వాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమే చ్చరైః.

౨౫

(భిత్వేతి.) విప్లావయేత్ సించేత్, విధమేత్ దహేత్, ధ్వా శబ్దాన్ని సంయోగమొందితి.
ధాత్ ర్లిజి ధమాదేశః.

౨౬

తదితరాణి నక్షత్రాణి, నభశ్చపీతి తదధిష్ఠానాండకోశ ఉచ్యతే. తమవ్యవసాదయే దిత్యవేనాపి.
త్రివిక్రమావతారధ్వనిః. తథా చ శ్రుతిః. 'యో అన్కభాయ దుత్తరగంసధన్తం విచక్రమాణప్రేధోరు
గాయ' ఇతి. సిదంతిం మజ్జంతిం, మహిం అభ్యుద్ధరేత్, అసౌ వితి పరాహవతారో వ్యజ్యతే. 'తాం
పరాహో భూత్వాఽఽహర' దితి శ్రుతేః. శ్రీమానిత్యవతారేషు సర్వత్రానువృత్తి ర్లక్ష్మ్యా స్సూచ్యతే.
అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ' తి పరాశరవచనాత్. శ్రీమానితి లక్ష్మీసమభివ్యాహర
బలేన సంసారే మజ్జంతం చేతన మభ్యుద్ధరే దితి పరత్వాఽసాధారణలింగమోక్షప్రదత్వం వ్యంజితం.
శ్రీమాన్ మహి మభ్యుద్ధరే దితి అన్యై స్సహకారితృణవశేన సపత్నిద్వేషాభావో వ్యజ్యతే.

౪ తనిశ్లోకీ. (భిత్వేతి.) సముద్రవేలాభేదేన లోకా నాప్లావయే దితి సంకర్షణావతారో
ధ్వన్యతే. సముద్రస్య వేగమపి విధమే దితి కరిష్యమాణ సముద్రబంధనం వ్యజ్యతే. వాయుం
వా విధమే దితి పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం. 'పృథివ్యచ్చు ప్రలియతే, ఆప స్తేజసి లీయంతే'
ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయః కుర్యా దితి ధ్వన్యతే. సంహృత్యేత్యంతర మనువాదాత్.

శ్చ సిదంతిం. పా.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

‡ సంహృత్య వా పునర్లోకా విక్రమేణ మహాయశాః,
శక్తస్స పురుషవ్యాఘ్రస్సప్టుం పునరపి ప్రజాః.

౨౬

* న హి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా యుధి,
రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనై రివ.

౨౭

(సంహృత్యేతి.) లోకా భూరాదీః, సంహృత్య పునస్సప్టుం శక్తః, ఇమాః ప్రజాశ్చ
సంహృత్య పునస్సప్టుం శక్త ఇత్యర్థః.

౨౮

(న హితి.) లోకేన సమూహేన.

౨౯

‡ తనిశ్లోకీ. (పునస్సంహృత్యేత్యనేన) పునస్సంహార స్పృష్ట్యో రప్యేత తత్కర్తృకత్వం
వ్యజ్యతే. 'బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతి'తి ప్రశ్నవత్. (లోకానితి.) బహు
వచనస్యాసంకోచేన సాండా స్సర్వే లోకా వివక్షితాః. విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః. 'ఏకస్య
వా అక్షరస్యే' త్యాది శ్రుతేః. మహాయశాః పద్మజైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః. శక్తః అనంతశక్తిమా
'పరాస్యశక్తి' రితి శ్రుతేః. నను నారాయణస్య - 'ఏకో హ వై నారాయణ' ఇత్యాదినా స్పృష్ట్యాది
కర్తృత్వం శూయతే. కథ మేతస్యేతి? తత్రాహ (స పురుషవ్యాఘ్ర ఇతి.) 'స హి దేవై రుదీర్ణస్యే'
త్యాదినా స ఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాత్. (సప్టుం పున రితి.)
అత్రాపి పున శ్శబ్దః పునస్పృష్టే రేతదధీనత్వ వ్యంజకః. (ప్రజా ఇతి.) ప్రకృతినంస్పృష్టేః
చేతనవర్గ స్సమష్టికారణభూత ఉచ్యతే.

* తనిశ్లోకీ. (రామః) విక్రమైః రంజనియః. దశగ్రీవ అనితరసాధారణదశవదనత్వం
ఖలు తవావలేపహేతుః. రామరామానుజౌతు సహస్రశిర్షావతి వ్యజ్యతే. (త్వయా జేతుం యుధి
న శక్యః) అల్పశక్తి స్త్యం, అపరిమితానంతశక్తిమా రామః కథం జేతుం శక్యః? (రక్షసాం)
సముచిహితజ్యకశిపుశంబర బలిప్రభృతినాం, (లోకేన) జనేన 'కో మజ్జతో రణకులచలయోర్వి
'శేష' ఇతి న్యాయసామ్యం ద్యోతయితుం త్వయా లోకేనేత్యేకవచన నిర్దేశః. జయస్యాత్యంతాసంభా
వనాం ద్యోతయితుం (స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం.) ప్రసిద్ధై ర్భూమభి రేకః కథం జేతు మశక్య
ఇత్యత్రాహ (స్వర్గః పాప జనై రివేతి.)

❖ న తం వధ్య మహం మన్యే సర్వై ర్దేవాసురై రపి,
అయం తస్య వధోపాయ స్తం మమైకమనా శ్శృణు.

౨౮

భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతా నామ సుమధ్యమా,
శ్యామా సమవిభక్తాంగీ ప్రీరత్నం రక్షభూషితా.

౨౯

నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాఽప్సరా నాఽపి దానవీ,
తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీము కుతో భవేత్.

౩౦

తస్యాఽపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే,
సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితం.

౩౧

(న త మితి.) మమ మత్తః, ఏకమనా స్సావధానః.

౩౨

(భార్యేతి.) 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థే' త్వత్పలః, సమం యథా తథా విభక్తాని
నేత్రకర్ణద్వంగాని యస్యా స్సా తథోక్తా, ప్రీరత్నం ప్రీతేష్టా, అస్తీతి శేషః.

౩౩

(నైవేతి.) దేవీ దేవప్రీ, పుంయోగా దాభ్యాయా మితి జీవే, ఏవ ముత్తరత్రాపి.
అప్సర శ్శృణు ఏకవచనాంతో ప్యుప్తి. సీమంతినీ ప్రీ.

౩౪

(తస్యేతి.) మహావనే, ప్రమథ్య విలోడ్య, యేన కేనాప్యపాయేన రామం వంచ
యేత్సర్వః.

౩౫

❖ తనిశ్లేకి. ఇంద్రజితా నిర్జితా శ్శక్రాదయోఽన్మత్సహాయా భవిష్యంతి త్యాశాం
వారయతి (న త మితి.) (దేవాసురై రితి.) బహువచనేన సర్వదేవాసురగ్రహణే పున సన్నర్వశబ్దః
భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలికేంద్రజాత్యాదినముదాయవాచకః. (అహం మన్యే) రాక్షసజాతి
త్యేపి సుకృతపరిపాకవశేన శ్రీరామ మహాత్మ్యవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్నం. తవ తు, 'అసురీం
యోని మావన్నా మూఢా జన్మని జన్మనీ' తి శాస్త్రరీత్యా దుష్కర్మవశేన నోత్పన్న మితి.
ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సనత్కుమారాదిభిః ప్రోక్తేతిహాసశ్రవణాదినా వా, మాల్యవ
త్పుభృతిభి రుక్త సుమాలిమాలినధాదివృత్తాంతాదినా వా, విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతుర్దశ
సహస్రరాక్షసయుద్ధే ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాది ప్రతిపత్త్వా వా సంజాతమితి వా, అకంపనా
పదేశేన ఋషిరేవ పరత్వభ్యాపనం కృతవా నితి వా న కోపి విరోధః.

(రావణం ప్రతి మారీచహితవచనం)

అరేచయత త ద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః,
శ్చ చింతయిత్వా మహాబాహు రకంపన మువాచ హ.

౩౨

(అరేచయతేతి.) చింతయిత్వా, రామోచ్ఛాటనేపాయ మితి శేషః.

౩౩

శ్చ చింతయిత్వా, త్రేతాయుగే శ్రీరామోఽవతరిష్యతి సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్యే
త్యర్థః. శ్రీరామహస్తా ద్వధేచ్ఛుః రావణః, తద్వాక్యం - తస్య అకంపనస్య వాక్యం సీతా
మాహరే త్యేవంరూపం వచన, మరేచయత అనుకూలత్యేనాఽంగీకరణే సంబంధః. అస్మిన్నర్థే
ఉత్తరరామాయణోక్తా సనత్కుమారరావణసంబంధినీ అగస్త్యరామసంవాదరూపా కథాఽనుసం
ధేయ. తథాపి - రామంప్రతి అగస్త్యవచనం - అథాఽపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజా
పురాతనం, యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా. పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతి
సుతం ప్రభుం, సనత్కుమార మాసీనం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. రావణః - దైత్యదానవ
రక్షాంసి యే హతా స్సమరేఽరయః, కాం గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తే హరిణా హతాః. సనత్కుమారః -
యే యే హతా శ్చ కథరేణ రాజా త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన, తే తే గతా స్తన్నిలయం సరేంద్రాః
క్రోధోపి దేవస్య వరేణ తుల్యః. శ్రుత్వా తత స్తద్వచనం నిశాచర సనత్కుమారస్య ముఖా
ద్వినిర్గతం, తదా ప్రహృష్ట స్స బభూవ విస్మితః కథం ను యాస్యామి హరిం మహాహవే. మునిః -
మనస శ్చిప్సితం యత్ర దృఢవిష్యతి తదాహవే. సుఖ భవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతిక్షయ.
అథవా రాక్షసేంద్ర త్వం యదీదం ప్రప్టు మిచ్ఛసి, కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యది
రోచతే. కృతేయుగే వ్యతితే వై ముఖే త్రేతాయుగస్య తు. హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపరి
గ్రహః. ఇక్షాకూఞాం చ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి, తస్య సూను ర్మహాతేజా రామో నామ
భవిష్యతి. ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహుః రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాః, త్వయా సహ విరోధేచ్ఛు
శ్చింతయామాస రాఘవ. సనత్కుమారా తద్వాక్యం చింతయానే ముహుర్ముహుః, రావణో
ముముదే మోహ ద్యుద్ధార్థీ విచచార హ. ఏత దర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా, సుతా జనక
రాజస్య హృతా రామ మహామతే. లంకా మానియ యత్నేన మాతేన పరిరక్షితా ఇత్థాది.
అత ఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తా వృద్దిశ్చ తేన వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్వా దుర్భా
షణవ తృప్తియమానాస్యపి వాక్యాని వస్తుతః స్తుతిపరాజ్యేన ఇతి తత్త్వదీపికా.

బాధం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేక స్సారథినా సహ,
అనయిష్యామి వైదేహీ ఖిమాం హృషో మహాపురీం.

౨౩

అధైవ ముక్త్వా ప్రయయా ఖరయక్తేన రావణః,
రథేనాఽఽదిత్య వర్ణేన దిశ స్సర్వాః ప్రకాశయన్.

౨౪

స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్,
సంచార్యమాణ శ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ.

౨౫

స మారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయ ముపాగమత్,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా భక్త్యభోజ్యై రమానుషైః.

౨౬

తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనే నోదకేన చ,
అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్.

౨౭

కచ్చి త్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర,
అశంకే నాథ జానే త్వం యత సూర్జ మిహాఽఽగతః.

౨౮

(బాధ మితి.) బాధ మి త్యంగికారే. కాల్యం ప్రాతః.

౨౩

(అథేతి.) ఖరాః అశ్వతరాః, తత్స్వరూప ముక్త మశ్వశాస్త్రే - 'అశ్వస్సగ్భ్య స్సము త్సన్నా ప్రస్మా దశ్వతరాః ఖరాః, ఖరయాక్షస్వరా స్తీక్షాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయా' ఇతి.

౨౪

(స రథ ఇతి.) నక్షత్రపథగః అకాశగః, సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః.

౨౫

(స ఇతి.) తాటకేయం తాటకాపుత్రం, భక్త్యభోజ్యైః పేయభాద్యైః, అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః.

౨౬

(త మితి.) అర్థోపహితయా - అర్థేన పయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా.

౨౭

(కచ్చి దితి.) హే రాజన్, లోకానాం రాక్షసలోకానాం, రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహార దయ మర్థో లభ్యతే. సుకుశలం కచ్చి దితి సామాన్యేన ప్రశ్నః. అథ అథవా, త్వం యత సూర్జ మిహాగతః, తతః కారణాత్, కించి దత్యాహిత మస్తీ త్యాశంకే, త ద్విశిష్ట న జానే.

(రావణం ప్రతి మారీచహతవచనం)

ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః,
తతః పశ్యా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః.

౩౯

అరణ్యే మే హత స్తాత రామేణాఽక్లిప్తకర్మణా,
జనస్థాన మవధ్యం త త్సర్వం యుధి నిపాతితం.
తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాఽవహరణే,

౪౦౪

రాక్షసేంద్రవచ శ్రుత్వా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్.

౪౦

అఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శత్రుణా,
త్వయా రాక్షసశార్థుల కో న నందతి నిందితః.
సీతా మిహానయస్యైతి కో బ్రవీతి బ్రవీహ మే,

౪౨౪

మహత్కార్యం వినా భవత స్పూర్ణ మాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః, యద్వా, లోకానాం
కచ్చిత్ సుకుశలం, అథ అథవా, తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే, యత స్తస్య తుర్జ మాగతః, న జానే
తి ద్విశిష్య న జాన ఇత్యర్థః.

౩౮

(ఏవ ముక్త ఇతి.) తతః పశ్యాత్ తద్వాక్యా దనంతరం.

౩౯

(అరక్ష ఇతి.) అరక్షః అంతపాలః. ఉక్త ముపపాద యతి (జనస్థాన మిత్యాద్యర్థేన.)
జనస్థానశబ్దేన తత్స్థా రక్షగణో లక్ష్యతే. తత్ ప్రసిద్ధం, సాచివ్యం సాహాయ్యం, తస్య మే
హృతస్యజనస్య మే.

౪౦-౪౧

(అఖ్యాతేత్యా) ద్వర్జత్రయ మేకాన్వయం. య స్నేతాయాః అఖ్యాతా, స మిత్రరూప
శ్శత్రుః. యశ్చ తా మానయే త్యుపదేష్టా సః, త్వయా నిందిత స్సా తిరస్కృత స్సా, త్వదై
శ్వర్యం న నందతి, తా వుభౌ బ్రూహిత్యర్థః. బ్రవీహ త్యత్ర ఈడాగమ శ్చాందసః.

౪౨౪

రక్షిలోకస్య సర్వస్య క శ్శృంగం ఛేత్తు మిచ్ఛతి.
ప్రోత్సాహయతి కశ్చి త్త్వం న హి శత్రు రసంశయః,

౪౩౪

అశీవిషముఖా ద్దంష్ట్రా ముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా.
కర్మణా తేన కేనాపి కాపథం ప్రతిపాదితః,
సుఖసుప్తస్య తే రాజః ప్రహృతం కేన మూర్ధని.

౪౩౫

విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్త పైజోమద స్సంస్థితదోర్విషాణః,
ఉదీక్షితం రావణ నేహ యుక్త స్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ.

౪౩౬

అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షిమృగహా నృసింహః,
సుప్త స్త్వయా బోధయతుం న యుక్త శ్శృరాంగపూర్ణో నిజితాసిదంష్ట్రః.

౪౩౭

(రక్షిలోకస్యేత్యాది.) శృంగం ప్రాధాన్యం, 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వేషే' త్వమరః.
ప్రోత్సాహయతి, సీతానయనం ప్రతితి శేషః. న చ న ఏవ.

౪౩౪

(అశీవిషేతి.) అశీవిషః సర్పవిశేషః. ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం, క ఇతి శేషః. తేన
కర్మణా సీతాపహారలక్షణకర్మణా, కాపథం కుమార్గం, ఋక్పూర్ణాః పథా మానక్ష ఇతి
సూసాంత అప్రత్యయః. ప్రతిపాదితః ఉపదిష్టోఽసి, కర్మణా కేనేతి పాఠే - కేన పురుషేణ,
కేన కర్మణా కేనోపాయేన, కాపథం ప్రతిపాదితోఽసి త్వన్వయః. మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహరః
కృతః? వృథైవ కేన దుఃఖ ముత్పాదిత? మిత్యర్థః. రామే కం గుణం దృష్ట్యైవం వదసి త్యాశంక్యాహ
(విశుద్ధేతి.) అనేన రామస్య మత్తగజసమాధి రుచ్యతే. విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం
తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా, ద్వయో రాన్నత్యకరత్వసామ్యాద్రూపకం నిర్వృధం. తేజోమదః-
తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః. తేజోమదయో ధృర్ధర్తతాహేతుత్వసామ్యా ద్యూపకోపపత్తిః.
ఉపరితనపదే సంస్థితత్వసామ్యా ద్రూపకం. సంస్థితో నమీచీనసంస్థానవంతో, దోషా బాహూ
ఏవ విషాణే యస్య సః, రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః. యస్య గంధమాత్రేణాన్వేగజాః
పలాయంతే స గంధహస్తీ త్యుచ్యతే. ఉదీక్షితు మపి, ఇహోఽస్మిన్ దేశే కాలే చ, న యుక్తః. ౪౩౬

పునర ప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహసామ్య మాహ (అసౌ వితి.) రణాంతో
రణాగ్రం, తత స్థితి ర్నాసీరావస్థానం. సైవ సంధివాలో యస్య స తథా, సంధదా తిత సంధిః.
ఉపనర్గే ఘోః కిరీతి కిః. సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః. వాలో లాంగూలం. యద్వా.

(రావణం ప్రతి మారీచహితవచనం)

చాపాపహారే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే ఓ సుమహాహవాఘే,
న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తం. ౪౮

ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నే భవ సాధు గచ్ఛ,
త్వం స్వేము దారేము రమస్వ నిత్యం రామ స్సఖార్యో రమతాం వనేము. ౪౯

సంధి ర్మధ్యః, తద్గతౌ వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా, సింహస్య లాంగూలం క్రోధ
దశాయాం మధ్యోపరిప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధిః. తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితి
సామ్యం. విదగాని పటూని, రక్షాంస్యేవ మృగాః, తాః హంతితి తథా, బ్రహ్మదీప్యతిరిక్తే
వృషపదే ప్రతౌగానుసారాత్ క్విప్. శరాంగపూర్ణః - శరా ఏవాంగాని నఖాద్యవయవాః, తైః
పూర్ణః, నిశితానిరేవ దంష్ట్రే యస్య స తథా, నృసింహో నరశ్రేష్ఠః, సింహ ఇత్వపి వ్యజ్యతే.
యద్వా, నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః. యద్వా, విద్యన్మానసహంస ఇతివత్ శ్లిష్టం
రూపకం. యద్వా, నృసింహో రామః, పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం. ౪౯

సింహాభిముఖగమనేపి దైవా ద్దృష్టివైషమ్యాన్నివర్తితుం శక్యం, నతు రామాహవ
గమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్యమాహ (చాపేతి.) చాప ఏవాపహారో గ్రాహో యస్మిన్
స తథా, 'గ్రాహోఽపహార' ఇత్యమరః. అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా. భుజవేగః
శరమోక్షణవేగః, స ఏవ పంక్తౌ యస్య స తథా, అనేన మజ్జినే నిర్గమాయోగ్యతౌక్తా. శరా ఏవో
ర్మిమాలా తరంగపక్షి ర్యస్య స తథా, అనేన మజ్జినసామగ్ర్యుక్తా. సుమహా నాహవ ఏవ ఓహో
జలపూరో యస్య స తథా, అనేన దుష్టరత్న ముక్తం. అతిఘోరే, రామ ఏవ పాతాళం మహాబలం,
తస్య ముఖే మధ్యే, ప్రస్కందితుం పతితుం, న యుక్తం. ౪౮

ఏవం వస్తుస్థితి ముక్త్యా ప్రేమాతిశయేన పునఃపున స్సాంత్యయతి (ప్రసిదేతి.) ౪౯-౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకత్రింశ స్సర్గః.

వివ ముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః,
స్యవర్తత పురిం లంకాం వివేశ చ గృహోత్తమం.

౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తత శూర్పనఖీ దృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ,
హతా న్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణాం.

౧

దూషణం చ ఖరం చైవ హతం త్రిశిరసా సహ,
దృష్ట్వా పున ర్మహనాదం ననాద జలదో యథా.

౨

సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య కృత మన్యై స్సుదుష్కరం,
జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితాం.

౩

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తపోబాహుబలోపేతం సర్వభూతభయంకరం,
యో హనిష్యతి దుర్బుద్ధిం రావణం సోఽస్తు మే ముదే.

(తత శూర్పనఖీత్యాది.) శూర్పనఖీత్యార్థో జీపాదిః. మహనాద మితి క్రియా
విశేషణం.

౧-౨

(పేతి.) కృతం కర్మ పర్యాప్తం కర్మ, పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా.

౩

(శూర్యబాహు రావణసమీపగమనం)

సా దదర్శ విమానాగ్రే రావణం దీప్తజేషం,
ఉపాపవిష్టం సచివై ర్మరుద్భి రివ వాసవం.

౪

అసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే,
రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంతమివ పాతకం.

౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాం చ మహాత్మనాం,
అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్రానన మివాంతకం.

౬

దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణం,
ఐరావతవిషాణానై రుద్ధృష్టకిణవక్షుసం.

౭

వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదం,
విశాలవక్షుసం వీరం రాజలక్షణశోభితం.

౮

స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలం,
సుభుజం శుక్లదశనం మహస్యం పర్వతోపమం.

౯

(సా దదర్శేత్యాది.) విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే, ఉపాపవిష్టం, ఉపాపే త్యేక
నిపాతః. ఉపనివిష్ట మిత్యర్థః. మరుద్భిః దేవైః, రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం.
తదుక్త మావస్తంబేన సానిత్రం స్వర్గకామ శ్చిన్విత పంచాశితకతం హిరణ్యేష్టకా ఇత్యాదినా,
ప్రభూత మాజ్యం యస్య తం ప్రాజ్యం, ప్రభూతేనాఽఽజ్యేన వర్ధిత మిత్యర్థః. అత ఏవ జ్వలంతం,
విమర్దేషు యుద్ధేషు, వజ్రాశనికృతవ్రణ మిత్యనేన తదవధ్యత్వ ముక్తం. ఉద్ధృష్టం ఉల్లేఖనం,
ఖానే క్తః. తేన జాతో యః కిణః, తదంకితవక్షసం, వింశద్భుజం వింశతిభుజం, దర్శనీయపరి
చ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం, స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తవైడూర్యరత్నైః అభరణస్థైః,
సంకాశం ఖాసమానం, సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం, విష్ణుచక్రనిపాతై రిత్యత్ర తాదిత మిత్యను
షజ్యతే. క్షోభణం క్షోభకరారం.

విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ శతశో దేవసంయుగే,
అన్యైశ్చ శ్శస్త్రప్రహరైశ్చ మహాయుద్ధేషు తాడితం, ౧౦

అహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణై స్తథా,
అక్షిభ్యాణాం సముద్రాణాం క్షిభిణం క్షిప్రకారిణం. ౧౧

క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనం,
ఉచ్ఛేత్తారం చ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనం. ౧౨

సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞవిఘ్నకరం సదా,
పురీం భోగవతిం ప్రాప్య పరాజిత్య చ వాసుకిం. ౧౩

తక్షకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః,
కైలాసపర్వతం గత్వా విజిత్య నరవాహనం. ౧౪

విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహార యః,
వనం చైత్రరథం దివ్యం నళినిం నందనం వనం. ౧౫

వినాశయతి యః క్రోధా ద్దేవేద్యానాని వీర్యవాన్,
చంద్రసూర్యౌ మహాభాగా వుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ. ౧౬

నివారయతి బాహుభ్యాం య శ్చైల్లశిఖరోపమః,
దశవర్షసహస్రాణి తప స్తప్తా మహావనే.
పురా స్వయంభువే ధీర శ్శిరాం స్యుపజహార యః, ౧౭

(యోక్తారం.) ప్రయోక్తారం (యజ్ఞేతి.) ఉచ్ఛేత్తార మిత్యత ఉచ్ఛాస్త్రవర్తిత్య ముక్తం.

అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం. భోగవతిం సర్పనగరిం, పరాజిత్య. బలాత్కృత్యేతి యావత్. నరవాహనం కుబేరం, నళినిం కుబేరస్య పుష్కరిణీం, నందనం వనం ఇంద్రదోద్యానం, దేవేద్యానాని నందనవనా దన్యాని, ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ, ఉపజహార పూజోపకరణాని చకార. ౧౩౪-౧౭౪.

(శూర్పణఖాయ రావణసమిపగమనం)

దేవదానవగంధర్వ పిశాచపతగోరగైః.

అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషా దృతే.

౧౦౪

మంత్రై రభిష్టుతం పుణ్య మధ్వరేషు ద్విజాతిభిః.

హవిర్దానేషు య సోమ ముపహంతి మహాబలః,

౧౦౫

ఆప్తయజ్ఞహరం కూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణం.

కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానా మహితే రతం,

౧౦౬

రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహం.

రాక్షసీ భ్రాతరం శూరం సా దదర్శ మహాబలం,

౧౦౭

తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితం.

ఆసనే తూపవిష్టం చ కాలకాల మివోద్యతం,

రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనం.

౧౦౮

(దేవదానవేతి.) దేవాదిభిః కర్తృభిః. మృత్యుతః మృత్యోః. పృష్ట్యర్థే తసిః. అభయం భయాభావః. అస్తీతి గమ్యమానత్వా దప్రయోగః. మనుష్యా దృతే మనుష్యం వినా, మనుష్యాత్తు భయ మస్తి త్యర్థః.

౧౦౪

(మంత్రై రితి.) అధ్వరేషు యగేషు, హవిర్దానేషు సోమాభిషవశాలాషు, మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః, ద్విజాతిభిః కర్తృభిః. అభిష్టుతం క్షరితం, సోమం, ఉపహంతి హోమకాలే నాశయతిత్యర్థః. ఆప్తయజ్ఞహరం - ఆప్రాజ్ దక్షిణాకాలం ప్రాప్రాజ్, యజ్ఞాహరతితి తథా, కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం, నిరనుక్రోశం నిర్దయం, రావణం రావకం, సా దదర్శ మహాబల మిత్యుపసంహరః. అతో న సర్గాదిష్టేన దదర్శేతి పదేన పానరుక్త్యం.

౧౦౫-౧౦౭

(తమిత్వాది.) కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం, ఉద్యతం ఉద్యుక్తం, పౌలస్త్యానాం కులం నందయతితి తథా.

౧౦౮-౧౦౯

రావణం శత్రుహంతారం మంత్రభిః పరివారితం,
అభిగమ్యైబ్రవీ ద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా.

౨౪

త మబ్రవీ ద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా,
సుదారుణం వాక్య మభితచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా.

౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

తత శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణం,
అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్.

౧

పున స్సగ్ధాంతే సంగ్రహశ్లోకః (త మితి.) ప్రదర్శయిత్వా, స్వకం వైరువ్య మితి శిష్యః. విరూపితే త్యక్తే. అభితతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చ చారోఽస్యా అస్తీతి సా. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవాగ్ధ్యానే ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అమర్యాదో భృశం మూర్ఛో వధ్యో యస్య నిశాచరః,
త మహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే.

(తత శూర్పణఖేత్యాది.) దీనా రామపరిభ్రాతత్వాత్. స్వప్రతిభవదర్శనేపి భ్రాతు శ్చిచ్ఛంతయా సంక్రుద్ధా.

(శూర్పణఖయా రావణప్రొత్సాహనం)

ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః,
సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నాఽవబుధ్యసే.

౨

సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహిపతిం,
లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్ని మివ ప్రజాః.

౩

స్వయం కార్యాణి యః కాలే నాఽనుతిష్ఠతి పార్థివః,
స తు వై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యై ర్విదనశ్యతి.

౪

అయుక్తచారం దుర్దర్శం మస్వాధీనం నరాధిపం,
వర్జయంతి నరా దూరా న్నదీపంక మివ ద్విపాః.

౫

యే న రక్షంతి విషయ మస్వాధీనా నరాధిపాః,
తే న వృద్ధ్యా ప్రతాశంతే గిరయ స్సాగరే యథా.

౬

(ప్రమత్త ఇతి.) కామభోగేషు. స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః, సదా కామపరవశ ఇత్యర్థః. నిరంకుశః కామభోగ వివ నిష్క్రమిం, ఘోరం భయం, శృణ్వతా మపి భయంకర మిత్యర్థః. బోద్ధవ్యం, చారముభవేతి శేషః.

౩

ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి (సక్త మిత్యాదినా.) గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు, కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం.

౩

(స్వయ మితి.) కార్యాణి పాలనాదీని.

౪

(అయుక్తచార మితి.) అయుక్తచారం అనియోజితచారం. దుర్దర్శం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం, అస్వాధీనం పత్న్య పరతంత్రం. పరప్రత్యయనేయ బుద్ధిం శా, పంకేపి విశేషణద్వయం యోజ్యం. అయుక్త శ్చారో యస్మిన్, స్వస్య సంచారకర్తృ రధినో న భవతి త్యర్థః.

౫

(యేన రక్షంతి.) విషయం స్వరాజ్యం, వృద్ధ్యా, వర్తమానయాఽపితి శేషః.

౬

అత్మవద్భి ర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః,

అయుక్తచార శ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి.

౭

త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస,

జ్ఞాతవ్యం తు న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి.

౮

యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాంవర,

అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతైః ప్రే జనైః స్సమాః.

౯

యస్మా త్పశ్యంతి దూరస్థాః సర్వా నర్థా న్న రాధిపాః,

చారేణ తస్మా దుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘ చక్షుషః.

౧౦

అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతైః స్సచివై ర్వృతం,

స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నాఽవబుధ్యసే.

౧౧

చతుర్దశ సహస్రప్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణాం,

హతా న్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః.

౧౨

(అత్మవద్భి ఇతి.) అత్మవద్భిః యత్మవద్భిః, త్వత్ప్రతికారదత్తావధానై రిత్యర్థః.

చపలః విషయచపలః.

౭

ఉక్తమేవార్థం పున రపి ప్రలపతి రావణస్యాగహాత్పదనాయ (త్వ మిత్యాదినా.) బాలస్యేన స్వభావ వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా, బుద్ధిహీనః - వివేకహీతు ర్బుద్ధిః, తయా హీనః.

౮

(యేషా మితి.) స్వపరరాష్ట్రకార్యకార్యజ్ఞాపక శ్చారః. కోశో ధనసమృద్ధిః. నయో నితిః. ప్రాకృతై ర్జనైః సాధారణై ర్జనైః.

౯

చాశప్రయోజనో మాహ (యస్మా దితి.)

౧౦

ఏవం లోకరీత్యేకం రావణే ఉపసంహరతి (అయుక్తేత్యాదినా.) జనస్థానం జనస్థానస్థం.

౧౨

(శూర్పణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః,
ధర్మితం చ జనస్థానం రామేణాఽక్లిష్ట కర్మణా.

౧౩

త్వం తు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ,
విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నాఽవబుధ్యసే.

౧౪

తీక్ష్ణ మల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శతం,
వ్యసనే సర్వభూతాని నాఽభిధావంతి పార్థివం.

౧౫

అతిమానిన మగ్రాహ్య మాత్మసంభావితం నరం,
క్రోధినం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహిపతిం.

౧౬

నాఽనుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న బిభేతి చ,
క్షిప్రం రాజ్యా చ్యుత్యో దీన స్త్రైస్త్రై స్తుల్యో భవిష్యతి.

౧౭

శుష్కైః కాష్టై ర్భవే త్కార్యం లోష్టై రపి చ పాంసుభిః,
న తు స్థానా త్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యా ద్వసుధాధిపైః.

౧౮

స్వజనవధా దపి దుస్సహం కార్యాంతర మాహ (ఋషీణా మితి.)

౧౩

(త్వ మితి.) లుబ్ధః చారాదీనా మభిమతాఽప్రదాతా.

౧౪

(తీక్ష్ణ మితి.) తీక్షణం క్రూరం, శతం గూఢవిప్రయకారిణం, వ్యసనే వ్యసనకాలే,
సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని, నాఽభిధావంతి తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే.

౧౫

(అతిమానిన మితి.) అగ్రాహ్యం, సద్భి రతి శేషః. అత్మనా స్వేనైవ బహుమానం
ప్రాప్త స్సోఽయ మాత్మసంభావితః, తం, క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం, వ్యసనే వ్యసనకాలే,
స్వజనోపి అమాత్యాది. రపి.

౧౬

(నాఽనుతిష్ఠతి.) భయేషు భయహేతుషు. న బిభేతి సాశంకో వర్ధత ఇత్యర్థః. ౧౭-౧౮

ఉపభుక్తం యథా వాస స్సజో వా మృదితా యథా,
విపం రాజ్యా త్పరిభ్రష్ట స్సమర్థోప నిరర్థకః.

౧౯

అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః,
కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరం,

౨౦

నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోప జాగర్తి నయచక్షుషా,
వ్యక్తకోఢప్రసాదశ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః.

౨౧

త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధి ర్గుణై రేతై ర్వివర్జితః,

యస్య తేఽవిదిత శ్చార్తైః రక్షసాం సుమహా న్వధః.

౨౨

పరావమంతా విషయేషు సంగతో నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్,
అయుక్తబుద్ధి ర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్న రాజ్యో నచిరా ద్విపత్స్యసి.

౨౩

ఇతి స్వదోషాః పరికీర్తితాం స్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా ఊహదాచరేశ్వరః,
ధనేన దర్పేణ బలేన చాఽన్వితో విచింతయామాస చిరం స రావణః.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

(ఉపభుక్త మితి.) ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరేషా మయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ. ౧౯

(అప్రమత్త ఇతి.) చిరం తిష్ఠత ఇత్యత్ర అర్థ మాత్మనేపదం.

౨౦

(నయనాభ్యా మితి.) జాగర్తి అప్రమత్తో భవతిత్యర్థః.

౨౧

(త్వ మితి.) యస్య తే యేన త్వయా. అవిదిత ఇతి ఛేదః.

౨౨

సర్గార్థ మేకేన సంగృహ్ణాతి (పరేతి.) పరావమంతా శత్రుమాపేక్షవాః, విషయేషు శబ్దా
దిషు, సంగతః సంగవాః, నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిది త్యేకం పదం. నగవైకాదివన్నసమాసః.
దేశకాలభేదాఽతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. గుణదోషనిశ్చయే విషయే, అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః,
అప్రవృత్తబుద్ధి రిత్యర్థః. నచిరాత్ క్షిప్రం, విపత్స్యసి అపదం ప్రాప్స్యసి త్యర్థః, త్వ మితి
శేషః.

౨౩-౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుష్ట్రాంత స్సర్గః.

తత శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బువంతిం పరుషం వచః,

అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్చ రావణః,

౧

కశ్చ రామః కథంవీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః,

కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్ట స్సుదురానదం.

౨

అయుధం కిం చ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః,

ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ ప్రశిరాస్తథా,

౩

ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసి క్రోధమూర్ఛితా,

తతో రామం యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే.

౪

దీర్ఘబాహు రివశాలాక్ష శీర్షకృష్ణాజినాంబరః,

కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః.

౫

అథ చతుష్ట్రాంత స్సర్గః

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానా మాకరో మహాః,

అనుజో యస్య సామిత్రి స్త మహం రామ మాశ్రయే.

(తత ఇత్యాది.) సంక్రుద్ధః శత్రువిషయేఽతివ క్రోధవాః, కథంవీర్యః కిదృశవీర్యః, యేన ఖరదూషణతిశిరఃప్రభృతయో రాక్షసా నిహతాస్తాద్భుతం తదీయ మాయుధం, కిం కింరూపం? ఇతి పరిపప్రచ్చేతి పూర్వేణాన్వయః.

౧-౩

(ఇతి) స్పష్టం.

౪

రామానుజపరవశహృదయాపి తదగ్రజకృతమహాన్మాదహేతుభూతం రామబాహుణ్యం సంగ్రహణాఽభిధత్తే (దీర్ఘబాహు రిత్వాదినా.)

౫

శక్రచాపనిభం చాపం నికృష్య కనకాంగదం,
దీప్తాః శివతా నారాచాః సర్వా నివ మహవిషాః.

౬

నాఽఽదదానం శరాః ఘోరా న్న ముంచంతం శిలీమఖాః,
న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే.

౭

హన్యమానం తు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః,
ఇంద్రదేవే వోత్తమం సన్య మాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః.

౮

రక్షసాం భీమరూపాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ,
నిహతాని శరైః స్త్రీష్టైః సేనైకేన పదాతినా,

౯

ఆర్ధాధికముమూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః,
ఋషీణా మభయం దత్తం కృతతేమాశ్చ దండకాః.

౧౦

ఏకా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా,
ప్రవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా.

౧౧

(శక్రేతి.) కనకాంగదం కనకమయపట్టబంధం.

౬

(నాఽఽదదాన మితి.) అత్రాఽదదానమోచనవికర్షణాని న లక్ష్యంతే. వేగాతిశయేన
అదానాదికం న పశ్యామి, కింతు హననమేవేతి భావః. అశ్వవృష్టిభిః కరకామయవర్షైః.

౭-౮

(రక్షసా మిత్యాది.) ఆర్ధాధికముమూర్తేన ఋషికాత్రయేణ, ససైన్యః ఖర హత
ఇత్యర్థః.

౧౦

(ఏకేతి.) ప్రవధం శంకమానేన ప్రవధో భవిష్యతితి శంకమానేనే త్యర్థః.

౧౧

(శుద్ధబలయా రావణపోతాహనం)

భ్రాతా చాన్య మహాతేజా గుణత స్తుభ్యవిక్రమః,
అనుర క్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్. ౧౨

అమర్తీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ,
రామన్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః. ౧౩

రామన్య తు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా,
ధర్మవత్సీ ప్రియా భర్తు ర్నిత్యం ప్రియహితే రతా. ౧౪

సా సుకేశీ సునాసోరు స్సురూపా చ యశస్వినీ,
దేవతేవ వనస్యైస్య రాజతే శ్రీరివాపరా. ౧౫

తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగనభీ శుభా,
సీతా నామ వరారోహ వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౧౬

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహితలే. ౧౭

(భ్రాతేతి.) అనురక్తః అనురాగవాన్, భక్తః తత్కార్యభజనశీలః, దక్షిణో బాహు ర్నిత్య నేన సర్వకార్యధురంధరత్వ ముక్తం. ప్రాణత్వరూపజేన నిరతిశయప్రేమాస్పృహత్వం. అనురక్త ఇత్యన్య దృష్టాంతోఽయ మితి న పునరుక్తిః. ౧౨-౧౩

(రామస్యేతి.) రామన్య ప్రియాపీ త్యన్యయః, తాం వర్ణయతి (సేత్యాదీనా.) యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్త్యకీర్తిమతి, వనస్య, దేవతేవ స్థితా శ్రీరివ రాజతే, తప్తకాంచనవర్ణాభా - తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా అభా యస్యా స్సా, వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీకృతా. ౧౪-౧౬

(నైవ దేవీతి.) ఏవం రూపా దేవీ చ న దృష్టపూర్వా, గంధర్వీ చ న దృష్టపూర్వా, యక్షీ చ న దృష్టపూర్వా, కిన్నరీ చ న దృష్టపూర్వా, ఏవంరూపా నారీ మహితలేపి న దృష్టపూర్వా ఇత్యన్యయః. ఉక్తరూపే మహితల ఇత్యనేన పూర్వార్థే స్వర్గలోక ఇతి నిద్ధం, దేవ్యాదీనాం తత్రైవ వాసనంభవాత్. యద్యా, మహితల ఇతి సర్వలోకపలక్షణం. ౧౭

యస్య సీతా భవే ద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్,
అతిజీవే త్స సర్వేషు లోకేష్వపి పురందరాత్.

౧౮

సా సుశీలావపు క్షౌఘ్యా రూపేణాప్రతిమా భువి,
తవానురూపా భార్యా స్యా త్వం చ తస్యా ప్రథా పతిః.

౧౯

తాం తు విస్తీర్ణజఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరాం,
భార్యార్థే చ తవాననతు ముద్యతాహం వరాననాం.
విరూపితాన్మీ క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజః,

౨౦౪

తాం తు దృష్ట్వాద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం.
మన్మథస్య శరాణాం వై త్వం విధేయో భవిష్యసి,

౨౦౫

యది తస్యా మఖిప్రాయో భార్యార్థే తవ జాయతే.
శీఘ్ర ముద్రియతాం పాదో జయార్థ మిహ దక్షిణః,

౨౨౪

కురు ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర,
వధా త్రస్య నృశంసస్య రామస్యాన్త్రమవాసినః.

౨౩౪

తం శరై ర్నిశితై ర్దత్త్వా లక్ష్మణం చ మహారథం.
హతనాథాం సుఖం సీతాం యథావ దుపభోక్తుసి.

౨౪౪

(యస్యేతి.) పరిష్వంగం వినా భార్యత్వేన స్థితా చేత్. సః, సర్వేషు లోకేషు సర్వానపి
లోకాః, అతిజీవేత్ అతిత్యజీవేత్. సర్వలోకా త్తీర్ణపరమసుఖమయజీవన ఇత్యర్థః. పరిష్వంగాభావేన
సదా సన్నిధానాదిసౌఖ్యా దితి భావః. భార్యత్వం వినాపి యం సకృత్ పరిష్వజేత్, సః. పురందరా
దపి పురందర మపి, అతిజీవేత్ అతిశయ్య జీవేత్.

౨౦౮

(సా సుశీలేతి.) వపుక్షౌఘ్యా వపుపా క్షౌఘ్యా, సర్వానవద్యాంగీ త్యర్థః.

౨౦౯

(తాం త్వేతి.) విస్తీర్ణజఘనాం విశాలజఘనాం, తవ చేత్యన్వయః.

౨౦౪-౨౪౪

(శూర్యబలయా రావణపోతాహనం)

రోచతే యది తే వాక్యం మమైత ద్రాక్షసేశ్వర,

క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ.

౨౫౪

విజ్ఞాయేహ౭౭త్మశక్తిం చ హియతా మబలా బలాత్,

సీతా సర్వానవద్భాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వర.

౨౬౪

నిశమ్య రామేణ శరై రజిహ్మగై ర్హతాః జనస్థానగతాన్ని శాచరాః,

ఖరం చ బుధ్వా నిహతం చ దూషణం త్వమత్ర కృత్యం ప్రతిపత్తు మర్హసి.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుస్త్రింశత్సర్గః.

(రోచత ఇతి.) తే తుభ్యం, రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణ ఇతి చతుర్థి. నిర్విశంకేన, త్వయేతి శేషః.

౨౫౪

(విజ్ఞాయేతి.) ఆత్మశక్తిం స్వబలం. 'శక్తి ర్భలే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య, బలాత్ పౌరుషేణ, సీతా భార్యార్థే హియతాం.

౨౬౪

ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్ణతి (నిశమ్యేతి.) ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం.

౨౬౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్త్రింశత్సర్గః.

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

తత శూర్పణఖావాక్యం త చ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణం,
సచివా నభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుద్ధ్యా జగామ సః.

తత్కార్య మనుగమ్యాఽథ యథావ దుపలభ్య చ,
దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం.

ఇతి కర్తవ్య మిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః,
ఘోరబుద్ధి స్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామ హః.

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

యద్వాహనస్య మాహత్యం సర్వేషాం విస్మయావహం.
అవతీర్ణం రహూర్వంశే త మహం విష్ణు మాశ్రయే.

(తత శూర్పణఖావాక్య మిత్యాది.) రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాంచకరం,
సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్యా, తా నభ్యనుజ్ఞాయ విస్ఫుజ్య.

(త దిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనుగమ్య స్వయ మనుసంధాయ, పర్యాలో
చ్యేత్యర్థః. యథావ దుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చిత్య. పునరపి దాధ్యాయ గుణదోషప్రాబల్య
దార్పణ్యవిషయచింతాం నిర్ణయాంతాం దర్శయతి (దోషాణాం చేతి.) ఇద మత్ర సంప్రధార్య
స్వేన చికిర్షితం సీతాపహరణక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం? అహోస్యిచ్చైర్దేహ కర్తవ్య?
మితి, కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్య మితి. తత్ర పౌరుషేణ కర్తు మశక్యం,
ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్. ఉపాయపరికల్పితచ్యోత్రయణే
తాదాత్మికదోషా న లక్ష్యంతే. సీతారహితేన తద్వ్యసనినా రామేణ, కాపి హని ర్నసంభావ్యతే.
తస్మా దయమేవ పక్ష స్సమ్య గితి. ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః. (ఘోరబుద్ధిః) యానశాలాం
అశ్వశాలాం.

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నే రాక్షసాధిపః,
సూతం సంఛేదయామాస రథ స్సంయోజ్యతా మితి.

౪

ఏవ ముక్తః క్షుణ్ణేనైవ సారథి ర్లఘువిక్రమః,
రథం సంయోజయామాస తస్యాఽభిమత ముత్తమం.

౫

కాంచనం రథ మాస్థాయ కామగం రత్న భూషితం,
పిశాచవదనై ర్యుక్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః.

౬

మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః,
రాక్షసాధిపతి శ్శిమాన్ యయా నదనదీపతిం.

౭

స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః,
స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః.

౮

వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః,
త్రిదశారి ర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాటో.

౯

కామగం రథ మాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః,
విద్యున్మండలవా న్మేఘ స్సబలాక ఇవాఽంబరే.

౧౦

(యానశాలా మితి.) (ప్రచ్ఛన్న ఇతి.) ప్రకాశశ్చే ద్యుద్ధౌ మందోదర్యాదయశ్చ వార
యిప్యంతితి భావః. యద్వా, పాశపం విహాయ చార్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహ మితి ప్రచ్ఛన్న
మార్గాశ్రయణం. యద్వా, (తత ఇత్యాది.) సచివాన్ తదానీం సభాస్థితాన్, విసృజ్య స్వయం
కార్యం బుద్ధేత్యర్థః. అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం. అత ఏవ
కుంభకర్ణాదిభి రువ్యతే 'సచివై రమంత్రయిత్వా కృతస్య కథ మిదానీం ప్రతికార', ఇతి.
ఖరలక్షణం పూర్వముక్తం.

౪-౭

(స శ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది.) విద్యుత్స్థానే అభరణాని, మేఘస్థానే రావణః.
ఘోరాకస్థానే అలంకృతరథః.

౮-౧౦

- సశైలం సాగరానూపం వీర్యవా నవలోకయః,
నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణం సహస్రశః. ౧౧
- శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభి స్సమంతతః,
విశాలై రాశ్రమపదై ర్వేదిమద్భి స్సమావృతం. ౧౨
- కదళ్యాధకిసంబాధం నాళికేరోపశోభితం,
సాలై సాలై ప్రమాలై శ్చ పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతం. ౧౩
- నాగై స్సువర్ణై ర్గంధరైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః,
అజై ర్వైఖానసై ర్మాషై ర్వాలభిల్యై ర్మరీచిపైః. ౧౪
- అత్యంతనియతాహరై శ్శోభితం పరమర్చిభిః,
జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణై రుపశోభితం. ౧౫
- దివ్యాభరణమాల్యాభి ర్దివ్యరూపాభి రావృతం,
క్రిడారతివిధిజ్ఞాభి రప్పరోభి స్సహస్రశః. ౧౬
- సేవితం దేవపత్నీభి శ్శ్రీమతీభి శ్శ్రియా వృతం,
దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః. ౧౭
- హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసై స్సంప్రణాదితం,
వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా. ౧౮

(సశైల మిత్యాది.) సశైలం శైలసహితం, సాగరానూపం సముద్రతీరం, మంగళ తోయాభిః శుభజలాభిః. (పద్మినీభి రితి.) సమావృత మిత్యనుకర్షః. అధకిః సూపోపయుక్తదాన్యస్తంబః, సుపర్ణై ర్గరుడైః, అజైః అయోనిజైః, వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః, 'యే నఖాస్తే వైఖానసా' ఇతి శ్రుతేః, మాషైః మాషగోత్రజైః, వాలభిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః, 'యే వాలాః తే వాలభిల్యా' ఇతి శ్రుతేః. మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతవిష్టైః. అమృతాశిభిః, దేవై శ్శ్రీతి శేషః. యద్వా 'ఋతామృతాభ్యాం జీవేతే' ఋక్ ౨ యాచితలజ్ఞాశిభిః - 'ఋత ముంభనిలం ప్రోక్త ముష్ణుతం స్యా దయాచిత' మితి మనుః, ప్లవాః జలకుక్కుటాః, మండుకా ఇత్యప్యాహుః. వైడూర్యప్రస్తరం - వైడూర్యమయః ప్రస్తరా శ్శిలాః యన్మితం. 'పాపాణిప్రస్తరగ్రావేపలా

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

పాండరాణి విశాలాని దివ్యమాల్యాయుతాని చ,
తూర్వగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః. ౧౯

తపసా జితలోకానాం కామగా న్యభిసంపతన్,
గంధర్వాపురసశ్చైచ్చవ దదర్శ ధనదానుజః. ౨౦

నిర్వాసరసమూలానాం చందనానాం సహస్రశః,
వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని పూజితృప్తికరాణి చ. ౨౧

అగరూఢాం చ ముఖ్యానాం వనా న్యుపవనాని చ,
తక్కిలనాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినాం. ౨౨

పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరీచస్య చ,
ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తిరతః. ౨౩

శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా,
కాంచనాని చ శైలాని రాజతాని చ సర్వశః. ౨౪

శ్చాన శిలా దృష' దిత్యమరః. తపసా జితలోకానాం పురుషాణాం విమానాని త్యన్వయః. అభిసంపతన్ మార్గపశాత్ ప్రాప్నువన్, సశైలం "నానాపుష్పఫలైర్వృక్షై రనుకీర్ణ" మిత్థారభ్య "సాగరతేజసా స్నిగ్ధ" మిత్థంతవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూపమవలోకయన్, పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టాని తపసా జితలోకానాం విమానా న్యభిసంపతన్, గంధర్వాపురసో దదర్శ త్యన్వయః. (నిర్వాసరసమూలానా మిత్థాది) సార్థశ్లేకషట్క మేకాన్వయం. నిర్వాసరసమూలానాం హింగురూపనిర్వాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఘ్నోషధివిశేషాణాం, మూలకాఘ్నోషధీమూలా ద్వింగురూపనిర్వాసా ఉత్పద్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః. వనాని అకృత్రిమాణి, ఉపవనాని కృత్రిమాణి, తక్కిలనాం గంధద్రవ్యాణాం, జాత్యానాం జాతిభవనాం ఫలానాం జాతిఫలానా మిత్థార్థః. సుగంధినాం, ఉపవనాని త్యన్వయః. గుల్మాని స్త-బా, మరీచస్య మరీచస్య సమూహానిచ నపుంసకత్వ మార్హం.

ప్రసవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హదాని చ,
ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నై శ్శోభితాని చ.

౨౫

హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యవలోకయన్,
తం సమం సర్వతస్సిన్ధుగ్ధం మృదుసంస్పర్శ మారుతం.
అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమం,

౨౬౪.

తత్రాపశ్య త్స మేఘాభం న్యగ్రోధ మృషిభి ర్వృతం.
సమంతా ద్యస్య తా శ్శాఖా శ్శతయోజన మాయతాః,

౨౭౪.

యస్య హస్తిన మాదాయ మహాకాయం చ కచ్చపం.
భటార్థం గరుడ శ్శాఖా మాజగామ మహాబలః,

౨౮౪.

తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్రమః.
సుపర్ణః పర్ణబహుళాం బభంజ న మహాబలః,

౨౯౪.

తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః.
అజా బభూవు ర్ధూమాశ్చ సంగతాః పరమర్దయః,

౩౦౪.

శుష్కమాణాని చిరసంగత్యేనానాద్వాణీత్యర్థః. తిరతః తిరే, శైలానితి సప్తంసకత్వ మార్థం.
తథా ప్రసవప్రదశబ్దయోః. ప్రస్తరం సమూహం, నిచయం సమూహం, ప్రసవాణి ప్రసవణాని,
నిర్ణరా నిత్యర్థః. గాఢాని నిబిడాని, విపం బహుధా సాగరానూపపర్ణసం పున ర్బహుదూరమార్గ
గమనప్రయాసేన మారీచోపదేశానివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం.

౩౧౪.

యస్య వాహనప్రభావో వ్యపరిచ్ఛేద్య సైన రామేణ విరుణద్ధి రావణో మూఢ ఇతి
పరిహసన్నాహ (తత్రాపశ్య దిత్వాదీనా.) తాః పృనిధాః. (యస్యేతి.) గరుడః, మహాకాయం
మహాప్రమాణం, హస్తిసం గణం, కచ్చపం చాపదాయ యస్య శాఖా మాజగామే త్యన్వయః.
భారేణ బభంజ, నతు యత్నేనే త్యర్థః. మహాగజకచ్చపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నాభూ
దిత్యర్థః.

౩౧౪-౩౯౪

(తత్తేతి.) తత్ర శాఖాయా అధఃప్రదేశే, యే సంగతాః, మరీచిపాః రవికిరణపానప్రతాః.
ధూమాః ధూమపాః. తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా భూయా దితి తదనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః.

(రావణస్య మారీచసమిపగమనం)

తేషాం దయార్థం గరుడ స్త్రాం శాఖాం శతయోజనాం.

జగామాఽఽదాయ వేగేన తా చోభౌ గజకచ్చపా,

౩౧౪

వికపాదేన ధర్మాత్మా భక్షయిత్వా తదామిషం.

నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పతగోత్రమః,

ప్రహర్ష మతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీకా.

౩౩

స తేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః,

అమృతానయనార్థం వై చకార మతిమా నృతిం.

౩౪

అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్వా రత్నమయం గృహం,

మహేంద్రభవనా ధ్నుప్త మాజహరాఽమృతం తతః.

౩౫

తం మహర్నిగజై ర్ద్దుష్టం సుపర్లకృతలక్షణం,

నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రీధం దదర్శ ధనదానుజః.

౩౬

వికపాదేన. అదాయ అవష్టభ్యేత్యర్థః, భక్షయిత్వా, అకాశ ఏవేతి శేషః.

౩౧౪

(అమిషం.) గజకచ్చపరూపం మాంసం, నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం. శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా, మహామునీకా వైఖానసాదీకా నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాకా, నిషాదైః పీడ్యమానా న్వా. తద్రక్షణార్థ మేవ తద్ధనస మితి భావః. తాదృశశాఖారూప్రహరణలాభేన తదైవ మునిబాధకనిషాదదేశం సర్వం హత్వా శిష్టపాలనా ధ్నుప్తవిగ్రహా చ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః. తేనైవ భక్షణజన్యేనే త్యర్థః. అయోజాలాని అయోనిర్మితజాలకాని, నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా, తదంతర్వర్తి రత్నమయం గృహం భిత్వా, తతః తదంతరగుప్త మమృతం మహేంద్రభవనా దాజహర.

౩౩-౩౫

(సుపర్లకృతలక్షణం.) సుపర్లేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యన్య.

౩౬

తం తు గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః,
దదర్శాశ్రమ మేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే.

౩౭

తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణం,
దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసం.

౩౮

స రావణ స్సమాగమ్య విధివ త్రైస రక్షసా,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా సర్వకామై రమానుషైః.

౩౯

తం స్వయం పూజయిత్వా తు భోజనే నోదకేన చ,
అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్.

౪౦

కచ్చి త్సుకుశలం రాజం లంకాయాం రాక్షసేశ్వర,
కేనాఽర్థేన పున స్త్వం వై తూర్ణమేవ మిహఽఽగతః.

౪౧

ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః,
తం తు పశ్చా ద్దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః.

౪౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

(తత్రేతి.) కృష్ణాజినేత్వాదీనా రామభ క్తతయా జనితవై రాగ్యచిహ్నోత్తిః.

౩౭-౩౮

(స రావణ ఇతి.) సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య, సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః,
అర్చితో బభూవ.

౩౯-౪౦

(కచ్చిదితి.) ఏవం తూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం.

౪౧

(ఏవ మితి.) ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం.

౪౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
పంచత్రింశ స్సర్గః.

అథ ష ట్రిం శ స్స ర్గః

అథ ష ట్రిం శ

మారీచ శూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః,
ఆర్ద్రేఽస్మి మమ చార్తస్య భవాః హి పరమా గతిః.

౧

జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా ఖరో మమ.
దూషణశ్చ మహాభాహు స్వసా శూర్పణఖా చ మే.

౨

త్రిశిరాశ్చ మహాతేజాః రాక్షసః పితౄతాశనః,
అన్యే చ బహవ శ్శూరా లబ్ధలతా నిశాచరాః.

౩

వసంతి మన్నియోగేన నిత్యవాసం చ రాక్షసాః,
బాధమానా మహారణ్యే మునీ వై ధర్మచారిణః.

౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
శూరాణాం లబ్ధలతాణాం ఖరచిత్రానువర్తినాం.

౫

అథ ష ట్రిం శ స్స ర్గః

—

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం,
త మహం శిరసా వందే జానకీ ప్రాణవల్లభం.

(మారీచేత్యాది.) భాషతః భాషమాణస్య.

౬

కర్తవ్యం వక్ష్యే పూర్వవృత్తం స్మారయతి (జానీష ఇత్యాదినా.) అనువర్తినా మిత్యంత
మేకం వాక్యం. ఖరాదయ శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః, జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా
వసంతితి జానీష ఇత్యన్వయః. రతివాస మితి పాఠే - రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి
త త్రథా.

౭-౫

తే త్వదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః,
సంగతాః పరమాయత్రాః రామేణ సహ సంయుగే.
నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః,

౬౪

తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని.
అనుక్త్వా పరుషం కించి చ్చరై ర్వాప్యపారితం ధనుః,
చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసా ముగ్రతేజసాం.
నిహతాని శరై ర్నీత్తై ర్మానుషేణ పదాతినా,

౭౪

౮౪

ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః.
హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః,

౯౪

॥ పితౄ నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః.
స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః,

౧౦౪

(తే త్వది.) వసమానాః. తాచ్చిత్త్యే శానన్. సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః రామేణ సహ యుద్ధ మకుర్వ నిత్యర్థః. పరం అత్యంతం. అయత్రాః సన్నద్ధాః, ప్రహరణం ఆయుధం ౬౪

(తేనేతి.) అనుక్త్వా పరుషం కించి దిత్వనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే. వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం, సంఖ్యే యుద్ధే. 'యుద్ధ మాయోధన' మిత్యారభ్య 'మృధమా స్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౯౪

(పితౄత్యాది.) కర్మశః కఠినహృదయః.

౧౦౪-౧౧౪

॥ క్రుద్ధేన పితౄ, నిరస్తః నిష్కాసితః కిం? కింతు కైకేయావరదానమోహితేన పితౄ ప్రార్థిత స్సౌ వన మాగతః. సభార్యః - సభాయా మార్యః సభ్యః, క్షీణజీవితః కిం? కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహారా. కుతః? క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాణాం పాతీతి క్షత్రియపః, స చాసా వంసనశ్చ, శత్రునాశకః, అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః. అత ఏవ అశీలః కిం? కింతు సద్యుత్తః, తథాపి కర్మశః కఠినః, శత్రువిషయ ఇతి శేషః. తిక్షణః కార్యే ష్యనలనః. అత ఏవ

(రావణన స్వసంకల్పకథనం)

దుశ్శీలః కర్కశ స్తీక్ష్ణీ మూర్ధో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః.

త్యక్తధర్మో హ్యధర్మాత్మా భూతానా మహితే రతః,

౧౦౪

యేన వైరం వినాఽరణ్యే సత్త్వ మాశ్రిత్య కేవలం.

కర్షణాసాపహరణా దృగిసీ మే విరూపితా.

౧౦౫

తస్య భార్యాం జనస్థానా త్సితాం సురసుతోపమాం.

❖ ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయ స్తత్ర మే భవ,

౧౦౬

త్వయా హ్యహం సహయేన పార్శ్వస్థేన మహాబలః,

భ్రాతృభిశ్చ సురాః యుద్ధే సమగ్రా న్నాఽభిచింతయే.

౧౦౭

త త్వహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస.

వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశ స్తవ.

౧౦౮

(యేనేతి.) సత్త్వం బలం కేవల మాశ్రిత్య, సతు ధర్మ మిత్యర్థః. 'సత్త్వం బలే చ జంతో చ' తి విశ్వః. ఆనయిష్యామి అనేష్యామి. ఇత్యర్థః.

౧౦౯

(త్వయే తి.) భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః, సమగ్రాః సంపూర్ణాః, నాఽభిచింతయే న గణయామి.

౧౧౦

(త త్వహాయో భవేత్సాది.) శృణు తత్ కర్మే త్వత్ తదితి భిన్నం పదం. ప్రకృతే

అమూర్ఖః, అలుబ్ధః జితేంద్రియ ఇతి ఛేదః. త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః విరుద్ధాః ధర్మా యేనేతి మధ్యమపదలోపసమాసః. అత ఏవాఽధర్మాత్మా కిం? కింతు ధార్మిక ఏవ. అత ఏవ భూతానా మహితే, అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ ససత్కుమారవచనా ద్విష్టురూపశ్రీరామా ద్వధం ప్రాప్య - తత్పదం ప్రాప్తం. తస్య భార్యా మానయిష్యామి, సతు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఉపాయజ్ఞో మహాశూర స్సర్వమాయావిశారదః.

వితదర్థ మహం ప్రాప్త స్వత్సమీపం నిశాచర,

శృణు త త్కర్మ సాహయ్యే య త్కార్యం వచనా నృమ,

౧౭

సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః,

అశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర

౧౮

త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణం,

గృహ్యతా మితి భర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాన్యతి.

౧౯

తత స్తయో రపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖం,

నిరాబాధో హరిష్యామి రాహు శృంధ్రవృఖా మివ.

౨౦

తతః పశ్చాత్సుఖం శ్రీ రామే భార్యాహరణకర్నితే,

విస్రబ్ధః ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాంతరాత్మనా.

౨౧

కార్యసాహయ్యే, య త్కర్మ, కార్యం కర్తవ్యం, త నృమ వచనా చ్ఛృణోతి సంబంధః.

౧౭

(సౌవర్ణ ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే.

౧౮

(త్వా మితి.) గృహ్యతా మితి, అయ మితి శేషః.

౧౯

(తత ఇతి.) తయోః రామలక్ష్మణయోః, అపాయే అపగమే సతి, శూన్యే ప్రదేశే

నిరాబాధః అప్రతిబంధః.

౨౦

(తతః పశ్చాద్ ఇతి.) విస్రబ్ధః నిశ్చంకః, అంతరాత్మనా అంతస్థదైర్ఘ్యేణ.

౨౧

శ్రీ రామేభార్యాహరణకర్నితే - రామ ఏవేభః, రామేభస్య, ఆర్యా సీతా, తస్యాః ఆహరణం, తేన హేతునా కర్నితే నాశితే సతి, రామేణ మచ్చరీర ఇతి శేషః. తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షిత స్సృగ, పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం, సుఖం పరమానందసుఖం, మోక్ష మితి యావత్. ప్రహరిష్యామి ప్రకర్తౌణాంతరాత్మనా, ప్రాప్స్యామి త్యర్థః. ఇద మాత్మగతం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణేన స్వసంకల్పకథనం)

తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః,
శుష్కం సమభవ ద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ,

౨౨

ఓష్ఠా పరిలిహా శుష్కా నేత్రై రనిమిషై రివ,
మృతభూత ఇవార్ద్రస్తు రావణం సముదైక్షత.

౨౩

స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతాః మహా వనే రామపరాక్రమజ్ఞః,
కృతాంజలి స్తత్త్వ మువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హిత మాత్మనశ్చ.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) సః మారీచః, రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ. తేన త్రాసేన తస్య
వక్త్రం శుష్కం సమభవ దీక్ష్యన్వయః.

౨౨

భయకాగ్యాంతర మాహ (ఓష్ఠా వితి.) శుష్కా ఓష్ఠా, పరిలిహా సః, అనిమిషైః నిమిష
రహితైః, నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః, మృతభూత ఇవ మృతజంతురివాఽర్ద్రస్త్వః, రావణం
సముదైక్షత.

౨౩

ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్యతి (స ఇతి.) త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః. తత్ర
హేతుమాహ (పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) పూర్వం దండకారణ్యే యో రామపరాక్రమ అసీత్ తద్విజ్ఞ ఇత్యర్థః.
తస్మై రావణాయ, హితం అనపాయం, హితయోగేతి వార్తికేన చతుర్థి.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఘాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్త్రింశ స్సర్గః.

అథ సప్తతింశ స్సర్గః.

త చ్ఛ్చత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః,
ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరం.

సులభాః పురుషౌ రాజక సతతం ప్రియవాదినః,
అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్త్రా శ్రోతా చ దుర్లభః.

న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతం,
అయుక్తచార శ్చపలో మహేంద్రవరుణోపమం.

అథ సప్తతింశ స్సర్గః

సీతాపతిత్వసంభూత మప్రమేయం వహ న్మహాః.
సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మే ధనం.

(తచ్ఛ్చుత్వేత్వాది.)

(సులభా ఇతి.) సతతం అప్రత్యప్రావపి, ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శ ముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛావాదశీలాః, పురుషౌ సులభాః, రాజ్ఞః. అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి, తత్కారే శ్రవణకటుతయా ప్రతియమానస్యాపి, కాలాంతరే పథ్యస్య హితస్య, శుభోదర్శనైత్యర్థః. చచనస్య, వక్త్రా భృత్యః, తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభక్షణ వ న్మమేదం హిత మితి గ్రహీతా రాజా చ, దుర్లభః. అతే మయోచ్యమాన మప్రియ మివ స్థిత మపి పరమహిత మితి గృహణేతి భావః.

పథ్యవచన మేవాహ (న నూన మిత్వాదీనా.) అయుక్తచారః అనియోజితచారః, చపలతయా అయుక్తచారత్వా ద్వా. తద్విర్యం సమ్యక్ న జానాసి త్యర్థః.

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

అపి స్వస్తి భవే త్రాత సర్వేషాం భువి రక్షసాం,
అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోక మరాక్షసం.

౪

అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా,
అపి సీతానిమిత్తం చ న భవే ద్వ్యసనం మమ.

౫

అపి త్వా మీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశం,
న వినశ్యే త్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా.

౬

త్వద్విధః కామవృత్తే హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః,
అత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్ముతిః.

౭

న చ పిత్రా పరిత్యక్తే నామర్యాదః కథంచన,
న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షుత్రియపాంసనః.

౮

న చ ధర్మగుణై ర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః,
న తిష్ఠో న చ భూతానాం సర్వేషా మహితే రతః.

౯

అద్యైవ నిర్గత్య పున రాగమనా న్నూనం న మే వచనం శ్రోష్యతీతి నిశ్చిత్త్య రావణ-
చాపలేన సంభావితా వనద్వా నాహ (అపీత్యాదినా.) అపి స్సంభావనాయాం. కాకున్దరోపి
ద్రష్టవ్యః. ఏవ ముత్తరవాక్యేష్యపి స్వరపర్యవసానేనార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః. రక్షసాం సజాతీ-
యానాం, స్వస్తి భవే దపి. అర్హీ షష్ఠీ. అకార్య నిర్మత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం. ౪-౫.

(అపి త్వా మితి.) ఈశ్వరం స్వామినం, కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం, నిరంకుశం
అమర్యాదం.

౬

(త్వద్విధ ఇతి.) య ఇత్యధ్యాహర్యం. పాపం దుష్టం, మంత్రితం విచారో యన్య సః. ౭

పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి (న చేత్యాదినా).
(కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి.) అనంది రానందః. సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇతి.

౯

వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినః,
కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రప్రజితో వనం.

౧౦

కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితు ర్దశరథస్య చ,
హిత్యా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనం.

౧౧

స రామః కర్కశ స్రాత నాఽవిద్వా న్నాఽజితేంద్రియః,
అనృతం దుశ్శృతం చైవ నైవ త్వం వక్తు మర్హసి.

౧౨

రామో విగ్రహవాఙ్ ధర్మ సాన్నిధ్య సృత్యపరాక్రమః,
రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానాం మఘవా నివ.

౧౩

కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా,
ఇచ్చసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభా మివ వివస్వతః.

౧౪

(వంచిత మితి.) కైకేయ్యా వంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామితి
స్వయం ప్రప్రజితః గతః. తాతేతి సాంత్యోక్తిః. వనగమనే హేత్వంతర మాహ (కైకేయ్యా ఇతి.)
ప్రియస్య, కామః కామనా, స ఏవాఽర్థో యస్మిన్ కర్మణి.

౧౦

(స రామ ఇతి.) (అనృత మితి.) అనృతం అసత్యం, దుశ్శృతం వై పరీత్యేన శ్రుతం చ,
భవాః వక్తుం వార్హసి త్యన్వయః.

౧౨

(రామ ఇతి.) రామః, విగ్రహవాఙ్ మూర్తే, ధర్మ ఏవ. తత్ర దోషసంభావనా కథంచ
దపి న కార్యేతి భావః. యథా వాసవో దేవానాం నాయక స్తథా రామ స్సర్వేషాం లోకానాం
నాయక ఇత్యర్థః.

౧౩

(కథ మితి.) స్వేన తేజసా పాత్రవత్వవై భవేన, ప్రసభం బలాత్కృత్య.

౧౪

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

శరార్చిష మనాధృష్యం చాపఖడ్గేంద్రనం రణే,
రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వ మర్హసి. ౧౫

ధనుర్వాద్యదితదీప్తాస్యం శరార్చిష మమర్హణం,
చాపపాశధరం వీరం శత్రునైస్యప్రహారిణం. ౧౬

రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్ట మాత్మనః,
నాఽత్యాసాదయితుం తాత రామాంతక మిహార్హసి. ౧౭

అప్రమేయం హి తత్రేజో యస్య సౌ జనకాత్మజా,
న త్వం సమర్థ స్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే. ౧౮

తస్య సౌ నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ,
ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరా భార్యా నిత్య మనువ్రతా. ౧౯

(శరార్చిష మితి.) శరపదం ఖడ్గధారాయా అవ్యవలక్షణం, చాపఖడ్గేంద్రన మితి
రూపణాత్. సహసా సాహసేన. ౧౫

(ధను ర్వాదీ) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం - వ్యాదితం
వివృతం, అత్యాసాదయితుం అత్యంత మాసన్నే భవितుం. ౧౬-౧౭

(అప్రమేయ మితి.) జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ, తత్రేజః. అప్రమేయం
అపరిచ్ఛేద్యం, 'శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వ మశ్నుత' ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యా
ఽతిశయ ఉక్తః. వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే, రామచాపాశ్రయా మితి రామవై భవేత్తి.

* శరార్చిషం శరా ఏవాఽర్చిషి జ్వాలా యస్య తం, ఖడ్గచాపేంద్రనం ఖడ్గచాపశబ్దేన
తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే. అర్హ అద్యచ్. తథా ఖడ్గచాపసరాః శత్రవ ఏవేంద్రనాని దాహ్య.
వస్తూని యస్య తం తథోక్తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

న సా ధర్మయతుం శక్యా మైథి లోజస్వినః ప్రియా,
దీప్తస్త్వేవ హుతాశస్య శిఖా సీతా సుమధ్యమా.

౨౦

కి ముద్యమ మిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధిప,
దృష్టశ్చేత్త్వం రణే తేన తదంతం తవ జీవితం.

౨౧

జీవితం చ సుఖంచైవ రాజ్యం చైవ సుదుర్లభం,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం.

౨౨

స సర్వై స్సచివై స్సార్థం విభీషణపురోగమైః,
మంత్రయిత్వా తు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః.

౨౩

దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం,

ఆత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తిత్త్వతః.

హితాహితం వినిశ్చిత్వ త్నమం త్వం కర్తు మర్హసి.

౨౪౪

అహం తు మన్యే తవ న త్నమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా,
ఇదం హి భూయ శ్శృణు వాక్య ముత్తమం త్నమం చ యుక్తం చ నిశాచరేశ్వర.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. ఆరణ్యకాండే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

ఉభయధాపి న హర్తుం శక్యే త్యర్థః. జనకాత్మజేతి కులప్రభావా దపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః. ౧౮-౨౦

(కి మితి.) వ్యర్థ మిమ ముద్యమ ముద్యోగం కృత్వా, తే కి? కిం ఫలం ప్రాప్తవ్య?
మిత్యర్థః. తదంతం దర్శనాంతం. ౨౧

న కేవలం జీవితం. సుఖాదికం చ దుర్లభ మిత్యాహ (జీవితం చేతి.) ౨౨

(స ఇత్యాది) సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స త్వ మిత్యన్వయః. క్షమం సాధు. ౨౩-౨౪౪

అధునా స్వబుద్ధిం దర్శయతి (అహం త్వితి.) యుక్తం యుక్తిసహితం. ౨౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యాసే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసే,
సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

కదాచిద ప్యహం వీర్యా త్పర్యటన్ పృథివీ మిమాం,
బలం నాగసహస్రస్య ధారయన్ పర్వతోపమః.

౧

నీలజీమూతసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
భయం లోకస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః,
వ్యవరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసాని భక్షయన్,

౨౪

విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విత్రస్తో మహామునిః.
స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్ర మిద మబ్రవీత్,

౩౪

అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహతః.
మారీచా న్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర,

౪౪

ఇత్యేవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా.

ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిం,

౫౪

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

అష్టత్రింశ

అబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః,
రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వతః.

తద్గుణజాతం న యుక్త్యా కల్పయిత్వోన్యతే, కిం త్వనుభవసిద్ధ మిత్యాహ (కదాచి
దీత్యాదినా.) సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అహం వ్యవర మిత్యన్వయః. నాగో గణః.
భయజననే హేతుమాహ (నీలేత్యాదినా.)

౧-౨౪

(విశ్వామిత్ర ఇతి.) మదితి పంచమి.

౩౪

(అద్యేత.) పర్వకాలే యజ్ఞసుత్పాకాలే.

౪౪-౫౪

బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాశ్రుశ్చ రాఘవః.
కామం తు మమ య త్సైన్యం మయా సహ గమిష్యతి,

౬౪

బలేన చతురంగేణ స్యయ మేత్య నిశావరాఙ్.
వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రూంస్తే మనసేప్పితాఙ్,

౬౫

ఇత్యేవ ముక్త స్స మునీ రాజాన మిద మబ్రవీత్.
రామా న్నాన్య ద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షసః,
దేవతానా మపి భవాఙ్ సమరే ష్వభిపాలకః.

౬౬

అసీ త్వ కృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప,
కామ మస్తు మహ త్సైన్యం తిష్ఠ త్విహ పరంతప.

౬౭

బాలో ష్యేష మహాతేజా స్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే,
గమిష్యే రామ మాదాయ స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప.

౬౮

ఏవ ముక్త్యా తు స ముని స్త మాదాయ నృపాత్మజం,
జగామ పరమప్రితో విశ్వామిత్ర స్స్వమాశ్రమం.

౬౯

(బాల ఇతి.) ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్ష వయస్కుః. కేచిత్తు ఇదం రావణబిభీషయోక్తం.
వస్తుతః ఊసమోదశవర్ష ఇత్యుక్త మిత్యామః. కామం భృశం, యత్సైన్యం,
తదా త్యద్యాహర్యం.

౭౦

(ఇతిత.) రామా దన్యత్, బలం సైన్యం, తస్య న పర్యాప్తం న సమర్థం. దశరథస్య
కోపో మా భూ దితి సాంత్వయతి (దేవతానా మితి.)

౭౧

(అసీ చితి.) త్వ కృతం త్వయా కృతం కర్మ, త్రిలోకే లోకత్రయే, అర్హత్వా న్న జీవే.
విదితం ప్రసిద్ధం. యద్యపి మహ త్సైన్యమ ష్యస్తు. తథాపి తత్సర్వ మిహ తిష్ఠతు, ప్రకృత
కార్యాసామర్థ్యా దితి భావః.

౭౦-౭౨

(మారీచేన స్వపూర్వానుభవకథనం)

తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞ ముద్దిశ్య దీక్షితం,
బభూవోపస్థితో రామ శ్చిత్రం విష్ణౌరయన్ ధనుః.

౧౩

* అజాతవ్యంజన శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షుణః,
ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిభీ కనకమాలయా,

౧౪

† శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా,
అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః.

౧౫

తతోఽహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
బలీ దత్తవరో దర్పా దాజగామ తదాశృమం.

౧౬

(త మితి.) రామః చిత్రం ధనుః, విష్ణౌరయన్ నయన్ సన్, ఉపస్థితః రక్షణాయ
సమీపం ప్రాప్తో బభూవే త్యర్థః.

౧౩

(అజాతేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నయావనలక్షణః,
ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః. శిభీ కులోచితశిఖాయుక్తః, విహృదిత్వా దినః,
కనకమాలయే త్యుపలక్షణే తృతీయా. శోభయన్ మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వ
న్నిత్యర్థః. ఉదితచంద్రాపమ్యేన విరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే. శత్రో రపి విగ్రహవర్జన
మాకర్షతయా.

౧౪-౧౫

(తత ఇతి.) అజగామే త్యుత్తమపురుషః.

౧౬

* తనిశ్లోకీ. శ్రీమాన్ అనపాయశ్రీకః, పద్మపత్రనిభేక్షుణః రవికరవికసితపుండరీకదళా
యతేక్షణః, ధన్వీ బాల్యోచితప్రశస్తధనుః.

† తనిశ్లోకీ (శోభయన్నితి.) స్వేన స్వాసాధారణేన తేజసా, (దండకారణ్యం శోభయ
న్నితి.) మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ధయన్నిత్యాచార్యాః. తాదృశ
తేజోవత్త్వే పృథుద్యుగదాయిత్య మాహ (బాలచంద్ర ఇతి.)

తేన దృష్టః పృవిష్టోఽహం సహసైవోద్భూతాయథః,
మాం తు దృష్ట్వా ధను స్సజ్య మసంభ్రాంత శ్చకార సః.

౧౬

అవజాన న్నహం మోహో ద్భూలోఽయ మితి రాఘవం,
విశ్వామిత్రస్య తాం వేది మభ్యధావం కృతత్వరః.

౧౮

తేన ముక్త స్తతో బాణ శ్శిత శ్శత్రునిబర్హణః,
తేనాఽహం త్వాహతః క్షిప్త స్సముద్రే శతయోజనే.

౧౯

§ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః,
రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహ మచేతనః.

౨౦

పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి,
ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరా త్రాత లంకాం ప్రతి గతః పురీం.

౨౧

ఏవ మస్మి తదా ముక్త స్సహాయాస్తు నిపాతితాః,
అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా.

౨౨

త న్మయా వార్యమాణ స్త్వం యది రామేణ విగ్రహం,
కరిష్యే స్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ.

౨౩

(అవజాన న్నితి) మోహో, అవజానః తిరస్కర్షణ.

౧౮

(తేనేతి.) తేన రామేణ, బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః.

౧౯

(నేచ్ఛతేతి.) నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా, సశబ్దస్య సువుపేతి సమాసః. అనిచ్ఛాహేతు
ర్న జ్ఞాయతే, స్వయం హంతుం సమర్థ ఏనేతి భావః. అచేతనః నిశ్చేష్టః, మూర్ఖతో వా. ౨౦

(ఏవ మస్మితి.) నిపాతితాః హతాః.

౨౨-౨౩

§ తనిగ్లేకి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా, ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం.

(మారీచేనస్వపూర్వానుభవ కథనం)

క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినాం,
రక్షసాం చైవ సంతాప మనర్థం చాఽఽహరిష్యసి. ౨౪

హర్మ్యపాసాదసంబాధాం నానారత్న విభూషితాం,
ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే. ౨౫

అకుర్వంతేపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్,
పరపాపై ర్విసశ్యంతి మత్స్యా నాగహృదే యథా. ౨౬

దివ్యచందనదిగ్ధాంగాః దివ్యాభరణభూషితాః,
ద్రక్ష్య స్యభిహతాః భూమా తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్. ౨౭

హృతదారాః సదారాంశ్చ దశ విద్రవతో దిశః,
హతశేషా నశరణాః ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాః. ౨౮

(క్రీడేతి.) క్రీడా రీలా, రతిః భోగః, తయో ర్విధిః క్రమః, తద్విజ్ఞానం. తత్ర సక్రాంతా మిత్యర్థః. సమాజః సభా, అనర్థం దుఃఖం, సంతాపః తత్కార్యం. అహరిష్యసి యత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪

(హర్మ్యేతి.) 'హర్మ్యాది ర్థనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సంబాధాం నిబిడాం, రత్నవిభూషితాం గృహద్వారాదే. ౨౫

అన్యద్దోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యతితి వర్ణయిష్యః తదర్థ మసత్సంగదోషం న్యాయరూఢ ముపపద్యయతి (అకుర్వంతేఽపీతి.) శుచయః పరిశుద్ధాః, అపాపా ఇత్యర్థః. పాపా న్యకుర్వంతేపి, పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్, పరపాపై ర్విసశ్యంతి, యథా నాగహృదే సర్పహృదే, నాగనిగ్రహయ ప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి తత్సహవాసా ద్దవ్యంతే, తద్వ దిత్యర్థః. ౨౬

(దివ్యేతి.) తవ దోషాత్తు తవ దోషాదేవ. ౨౭

(హృతేతి.) హృతదారాః త్యక్తదారాః, అశరణాః రక్షకరహితాః. ౨౮

శరజాలపరిక్షిప్తా మగ్ని జ్వాలాసమావృతాం,
ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్రక్ష్యసి త్వం న సంశయః.

౨౯

పరదావాభిమర్శాత్తు నాన్య త్సౌతరం మహత్,
ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజృః పరిగ్రహః.

౩౦

భవ స్వదారనిరత స్వకులం రక్ష రాక్షస,
మాన మృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్ట మాత్మనః.

౩౧

కళత్రాణి చ సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం.

౩౨

నివార్యమాణ స్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది ధర్మయిష్యసి,
గమిష్యసి క్షీణబల స్సఖాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః.

౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

(శరజాలేతి.) ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహం.

౩౪

ఏవం దృష్టదోష ముపపాద్యాదృష్టదోషం దర్శయతి (పరదారేతి.) 'పరిగ్రహః
కళత్రే స్యా' దీతి శాశ్వతః. జాత్యభిప్రాయే జైకవచనం. రామవిప్రియం రామాపరాధం. ౩౦-౩౨

(నివార్యమాణ ఇతి.) ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, మా మనాదృత్యేత్యర్థః. రామశరేణ,
అత్తం ఆకృష్టం, నాశిత మితి యావత్. తాదృశం జీవితం యన్య సః.

౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అశ్వినీ

ఏవ మస్మి తదా మత్తః కథంచి త్రేన సంయుగే,
ఇదానీ మపి య ద్వృత్రం త చ్ఛృణుష్వ యో నిరుత్తరం. ౧

రాక్షసాభ్యా మహం ద్వాభ్యా మనిర్విణ్ణ స్రథా కృతః,
సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనం. ౨

దీప్తజహ్వో మహాకాయ స్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః,
వ్యవరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః. ౩

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అపరాధవిహీనేషు నాపరాధం కరోతి యః,
దయాళుం సర్వభూతేషు త మహం రామ మాశ్రయే.

(ఏవ మిత్యాది.) ఇదానీ మపి ప్రాధావస్తాయా మపి, యద్వృత్రం మద్విషయ మభూత్-
తత్. నిరుత్తరం శృణుష్వ మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్వీ త్యర్థః. యదుత్తర మితి పాశే-
యత్ సర్వాంత్రతరం తదతిరిక్తాసాధ్యం తదపి శృణ్వీ త్యర్థః. ౧

(రాక్షసాభ్యా మితి.) తథా కృతః ఉత్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి, అనిర్విణ్ణ
నిర్వేదరహితః, నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః. అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః. ౨

(దీప్తజహ్వ ఇత్యాది) విశేషణత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్యం ఏవక్ష్యతే. ౩-౬

అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు వైత్యవృక్షేషు రావణ,
అత్యంతఘోరో వ్యవరం తాపసాః సంప్రధర్షయన్.

౪

నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాః ధర్మచారిణః,
రుధిరాణి పిబం సైషాం తథా మాంసాని భక్షయన్.

౫

ఋషిమాంసాశనః క్రూర స్త్రాసయన్ వ్యనగోచరాః,
తథా రుధిరమత్తైహం విచరన్ ధర్మదూషకః.

౬

ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణం,
వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథం.

౭

తాపసం నియతాహరం సర్వభూతహితే రతం,
సోఽహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలం.

౮

తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైర మనుస్మరన్,
అభ్యధావం హి సంకృద్ధ స్తీక్ష్ణశృంగో మృగాకృతిః.

౯

జిహాంసు రకృతఃపఙ్క్తి స్తం ప్రహార మనుస్మరన్,
తేన ముక్తా స్త్రయో బాణా శ్శితా శ్శత్రునిబర్హణాః.

వికృష్య బలవ చ్ఛాపం సుపర్ణానిలనిస్వనాః.

౧౦౫

తే బాణా వజ్రసంకాశా స్సుముక్తా రక్తభోజనాః.

అజగ్ము స్సహితా స్సర్వే త్రయ ః సన్నతపర్వణః.

౧౦౬

(తాపస మిత్యాది.) రామపరాక్రమం జానన్మపి కథం తత్పరిభవాయోద్యుక్తః ఇత్య
త్రాహ (తాపసోఽయమితి.) (జ్ఞాత్యేతి.) తాపసత్వా దహింసాపరేణ భవితవ్య మితి విశ్వస్యే
త్యర్థః. ఏవంవిధ దుర్వాప్యపారప్రయోజకం వైరస్మరణం, అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధి
ర్యవ్యసః.

౯౪-౧౦౫

(తే బాణా ఇతి.) సర్వే ఇతి ప్రయోగయోగపద్యార్థ ముక్తం. సన్నతపర్వణః
సన్నతపర్వణః.

౧౦౬

౪ సన్నతపర్వణ ఇతి ప్రథమార్థే ద్వితియా ఇతి తత్త్వదీపికా.

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో దృష్టభయః పురా.

సముద్రాంత స్తతో ముక్తస్తా వుభౌ రాక్షసౌ హతా,

౧౨౮

శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచి త్ప్రాప్య జీవితం.

ఇహ ప్రవాజితో యుక్తస్తావసోఽహం సమాహితః,

౧౨౯

వృక్షే వృక్షే చ పశ్యామి ఓ చీరకృష్ణాజినాంబరం.

గృహీతధనుషం రామం పాశహస్త మివాఽంతకం,

౧౩౦

(పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) దృష్టం భయం యేన కరణేన స దృష్టభయః. ఉన్మాంతః పలాయ్య గతః. (ముక్త ఇతి.) పలాయితేషు రామశరాసృప్తే రితి భావః. రామస్యేతి పదం కాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయో రన్వేతి. యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః. తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోఽహం. సముద్రాంతస్సౌ ముక్తః రామపరాక్రమాజ్ఞై తా వుభౌ రాక్షసౌ తు హతా విత్యన్వయః.

౧౩౧

(శరేణేతి.) ప్రవాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. యుక్తః ఉచితాచరణః, తావనః తపోనిష్ఠః, సమాహితః నియతమనస్కః.

౧౩౨

(వృక్షే వృక్షే ఇతి.) 'హృదయా న్నాపయాతోసి దిక్షు సర్వాసు దృశ్యసే, రామభూతం జగ ద్భూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతి' త్యాదా వివ శోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతప్యమాన చింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః. భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభిప్రాయేణ దర్శనస్యా వ్యుత్తరోత్తరదశే త్యనుసంధేయం.

౧౩౩

ఓ తనిశ్శేకి (చీరకృష్ణాజినాంబర మితి) గృహీతధనుష మితి చ, శుభ్రాశయనంశీ లనే పీతాంబరశంఖవక్రదియోగ ఇవ జ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే

- శ్రీ అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావణ,
రామభూత మిదం సర్వ మరణ్యం ప్రతిభాతి మే, ౧౫౫.
- † రామ మేవ హి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప.
దృష్ట్వా స్వప్న గతం రామ ముద్రృమామి విచేతనః,
రకారాదీని నామాని రామ త్రస్తస్య రావణ.
రత్నాని చ రథాశ్చైవ త్రాసం సంజనయంతి మే. ౧౫౬.
- అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో న యుద్ధం తేన తే త్నమం.
బలిం వా నముచిం వాఽపి హన్యాద్ధి రఘునందనః,
రణే రామేణ యుద్ధస్య త్నమాం వా కురు రాక్షస.
న తే రామకథా కార్యా యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి. ౧౫౭.

న కేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం, శ్రవణదశాయా మపీత్యాహ (రకారాదీనితి.)
కారప్రత్యయ శాబ్దందనః. రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని తేషా మాద్యక్షరోచ్చారణే
రామ మేవాఽయ మబ్రవి దితి త్రాసో జాయతే. ద్వితీయాక్షరోచ్చారణే శనై స్స నివర్తత ఇతి
భావః. ౧౫౫-౧౫౬.

(రణ ఇతి.) చైరనిర్యాతనం కర్తు మిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుద్ధస్య. యద్వా
క్షమాం కురు ఖరాదివధం సహస్య, సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో న కర్తవ్య ఇతి భావః. హితం చాహ
(న త ఇతి.) రామకథా రామప్రసంగోపి, తే త్వయా, నాకార్యా, యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి జీవిత
మిచ్ఛసి త్యర్థః. ౧౫౭.

శ్రీ తనిజ్ఞోక్తి. ఏకస్మైవ రామస్య ప్రతివృక్షం గత్వా దృశ్యమానత్వ ముచ్యత ఇతి
బ్రహ్మ వారయతి (అపీతి.) న కేవలం ప్రతివృక్షం, కింతు సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ (రామ
భూత మితి.)

† తనిజ్ఞోక్తి. నేదం రామస్య మాయాకృత మిత్యాహ (రామ మేవేతి.) రహితే రామ
రహితే ప్రదేశే, న కేవలం జాగద్దశాయా మేవ ప్రతిభాత్యం, స్వప్నదశాయా మపీత్యాహ
(దృష్టేతి.) ఉద్భూమామి - భ్రాంతం ప్రలాసం కరోమిత్యర్థః.

(మారీదేవ రావణాయ హితోపదేశః)

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.

పరేషా మపరాధేన వినష్టాః స్వపరిచ్ఛదాః, ౨౦౪

సోఽహం తవాఽపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర.

కురు య త్రేక్షుమం తత్త్వమహం త్వా నాఽనుయామి హ, ౨౦౫

రామశ్చ హి మహాతేజా మహాసత్త్వే మహాబలః.

అపి రాక్షసలోకస్య న భవే దంతకోపి సః, ౨౦౬

యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.

అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,

అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః, ౨౦౭

లోకన్యాయ మాహ (బహవ ఇతి.) యుక్తాః సమ్యగాచారాః, ధర్మం అనుష్ఠితపంతః

సాధవోపి పరేషా మపరాధేన వినష్టాః, అసత్సంసర్గదోషేణ త్యర్థః. ౨౦౪

సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి (సోఽహం మితి.) సోఽహం సాధుభూతోఽహం.

య త్రేక్షుమం య త్రస్య కర్తుం శక్యం, తత్ త్వమేవ కురు. అహం, త్వా త్వాం, నాఽనుయామి.

అనర్థస్య నిశ్చితత్వా దిత్యర్థః. ౨౦౫

తత్ర హేతు మాహ (రామశ్చ హేతి.) హి ప్రసిద్ధే. అపి కామచారకరణే. 'అపి స్సంఖా

వనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయే, తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చే' తి విశ్వః.

ద్వితియోఽపి శబ్దః అవధారణే. ౨౦౬

ఖరవధేన నాఽఽగ్రహః కార్య ఇత్యాహ (యదీతి.) సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణఖా

విరూపితా, ఖరశ్చాఽతివృత్తో రామస్యోపరి గత్వా ప్రహరోద్యుక్తో రామేణ హతః. అత్ర రామస్య

వ్యతిక్రమః కః? న కోపిత్యర్థః. ౨౦౭

ఇదం వచో ఒంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాఽభిపత్స్యసే,
సబాంధవ స్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోఽద్య రామేణ శరై రజిహ్మగైః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

అనీతి

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః,

ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవౌషధం. ౧

తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః,

అబ్రవీ త్పురుషం వాక్య మయుక్తం కాలచోదితః. ౨

అవశ్యం వక్తవ్య మర్థం పున ర్నిష్కృష్య దర్శయతి (ఇద మితి.) యథోచ్యమానం.
పరమార్థత ఉచ్యమానం, నాఽభిపత్స్యసే నాఽంగీకరోషి. ౨౫

ఇతి గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నాఽభిజానంతి దుర్జనాః.

త మహం శిరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం.

(మారీచేన త్విత్యాది.) క్షమం నివర్తనసమర్థం, యుక్తం కార్యం, పథ్యం అనపాయం.
హితం సుఖావహం. ౧

(త మితి.) అయుక్తం అయుక్తార్థం. ౨

(రావణేన మారీచస్య స్వపహయతానిర్బంధనం)

‡ యత్కిలైత దయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే,
వాక్యం నిష్ఫల మత్యర్థ ముప్తం బీజ మివౌషరే.

అ

¶ త్వద్వాక్యైర్న ర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే,
పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః.

ఆ

(యత్కిలైతి.) అయుక్తార్థం రాజచిత్రప్రతికూలత్వా దనుచితార్థం, ఉప్తం నిక్షిప్తం. ఆ

(త్వదితి.) రామస్య సంయుగే విషయే, మాం భేత్తుం సీతాపహరణోపాయా ద్యుద్ధే మాం ప్రవర్తయితుం. త్వద్వాక్యైర్న శక్యం. తత్ర హేతుత్రయం (పాపేత్వాది.) పాపశీలత్వా న్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోధు మర్హః, కింతు తద్భార్యాపహరణ మేవ తదపకారాయ ప్రక్రియేతి భావః.

ఇ

‡ మారీచేనోత్పాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ విత్యంతస్య! గ్రంథస్య వాస్తవాద్ధేయ మర్థః - తద్వాక్యం సీతాం నాహరేతి వాక్యం. న జగ్రాహ, తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాబ్రవీత్. తదే వాహ (యదితి.) హే మారీచ, మయి సీతాపహరణకామ ఇత్యర్థః. అయుక్తార్థ మయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం. ఇదం చే ద్యుక్తమిత్యాహ (త్వదితి.) మానుషస్య మూర్ఖస్య, విశేషతః పాపశీలస్య. ద్వితీయార్థే పట్టి. భేత్తుం శక్యం. రామస్య రామం తు, మయా భేత్తుం న శక్య మితి యదుక్తం త్వద్వాక్యైర్న నైతత్వ మేవేత్యర్థః. కింతు, (య ఇతి.) యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రివాక్య మపి శ్రుత్వా, రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనం గతః, తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా, అహర్తవ్యేతి సంబంధః. సీతాపహరణభావే స్వస్య రామహస్తా న్మరణం న భవిష్యతితి హ్యుద్గతం ఇతి తత్త్వదీపికా.

¶ (త్వదితి.) పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య రామస్య, పారుష మితి శేషః - త్వద్వాక్యైర్న భేత్తుం మయా న శక్యం? మితి కాకుః ఇతి తత్త్వదీపికా.

య స్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా,
ప్రీవాక్యం ప్రాకృతం శుక్త్యా వన మేకపదే గతః.

౫

అవశ్యం తు మయా తస్య సంయగే ఖరఘోనినః,
ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ.

౬

ఏవం మే నిశ్చితా ఋద్ధి ర్హృది మారీచ వర్తతే,
న వ్యావర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః.

౭

దోషం గుణం వా సంపృష్ట స్త్వ మేవం వక్తు మర్హసి,
అపాయం వాప్తప్యపాయం వా కార్యస్యాఽస్య వినిశ్చయే.

౮

సంపృష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా,
ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛే ద్భూతి మాత్మనః.

౯

మూర్ఖత్వ ముపపాదయతి (య ఇతి.) ప్రాకృతం అసారం, ప్రీవాక్యం కై కేయావాక్యం, ఏకపదే ఉ తరక్షణే. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, ప్రియతరా, తత్ప్రాణాపహరణా దపి వరం తత్ ప్రీ యోపహరణ మితి భావః. తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా, త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః. ౬

(ఏవ మితి.) నిశ్చితా నిశ్చయరూపా, సేంద్రైః, కింపున స్త్వయేతి భావః. ౭

అపి చాఽపృష్టోత్తరప్రలాప స్తవాఽసంగత ఇత్యాహ (దోష మితి.) కార్యనిశ్చయే ఏవయే, కా గుణదోషా? తత్ప్రాధనే కా వుపాయపాయా? వితి పృష్టశ్చేత్ ఉత్తరం చక్తు వర్హసి. వాఽస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా. అతో నై వం వక్తుం యుక్త మిత్యర్థః. ౮

ప్రసంగా ద్రాజనన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి (సంపృష్టేనేత్యాదినా.) విపశ్చితా విదుషా, రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతి యావత్. భూతిం ఐశ్వర్యం. ౯

(రావణేన మరీచస్య స్వసహాయతానిర్బంధనం)

వాక్య మప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభం,
ఉపచారేణ యుక్తం చ పక్తవ్యో వసుధాధిపః.

౧౦

సావమర్దం తు యద్వాక్యం మరీచ హిత ముచ్యతే,
నాఽభినందతి త ద్రాజా మానార్హో మానవర్జితం.

౧౧

పంచ రూపాణి రాజానో ధారయం త్యమితౌజసః,
అగ్నే రింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ.

౧౨

భైష్ట్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతాం,
ధారయంతి మహత్మానో రాజానః శుభదాచర.

తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః,

౧౩

త్వం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం మోహ మాస్థితః.

అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యా త్పరుషం వక్తు మిచ్ఛసి,

౧౪

ఏవం వక్తృగుణ ఉక్తాః, అథ వచనప్రకార మాహ (వాక్య మితి.) ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం, హితమ పుష్పవచరపూర్వం పక్తవ్యమిత్యర్థః.

౧౦

ప్రకారాంతరేణ న పక్తవ్య మిత్యాహ (సావమర్దం మితి) సావమర్దం తిరస్కారసహితం.

(పంచేతి.) పంచ రూపాణి అగ్నిధీపంచకస్య యాని రూపాణి తాని, ధారయంతి త్యర్థః.

౧౧

తస్మేనాహ (భైష్ట్య మితి.) భైష్ట్యం తైక్ష్ణ్యం, సౌమ్యం అహ్లాదకరత్వం, దండం దుష్ట నిగ్రహం, మాన్యాః మనసా పూజ్యాః, పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః.

౧౩

సామాన్యత ఉక్త మర్థం ప్రకృతే సంగమయతి (త్వం త్వితి.) ధర్మం రాజధర్మం, మోహం అజ్ఞానం, దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్.

౧౪

గుణదోషా న పృచ్ఛామి క్షమం చాఽఽత్మని రాక్షస.

మయోక్తం తవ చైతావ తస్సంప్ర త్యమితవిక్రమ,

౧౫౪

అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి.

శృణు తత్కర్మసాహాయ్యే య త్కార్యం వచనా న్మమ,

౧౬౪

సౌశర్ల స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః.

ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర,

ప్రలోభయిత్వా వైదేహిం యథేష్టం గంతు మర్హసి.

౧౮

త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా,

ఆనయై న మితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ.

౧౯

అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వ్యధాహర,

హా సీతే లక్ష్మణే త్యేవం రామవాక్యానురూపకం.

౨౦

త చ్చృత్వా రామపదవిం సీతయా చ ప్రచోదితః,

అనుగచ్ఛతి సంఖ్యాంత స్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్.

౨౧

తర్హి కథం మయా వక్తవ్య మిత్యత్రాహ (గుణేతి.) గుణదోషా అత్మని క్షేమం చ
చ పృచ్ఛామి, కింతు సంప్రతి మయా, తవ తుభ్యం, మయోక్త మేతావత్.

౧౫౪

కిం త ? దిత్వత్రాహ (అస్మిన్నితి.) కృత్యే కార్యే, (శృణ్వతి.) సాహాయ్యే కరణీయే,
యత్కార్యం, తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు.

౧౬౪

(సౌవర్ల ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే.

౧౮

కిం తస్య ప్రయోజనం? తత్రాహ (త్వా మితి.)

౧౯

(అపక్రాంత ఇతి.) అనురూపకం, స్వార్థే కప్రత్యయః.

౨౦

(తదితి.) పదవిం మార్గం.

౨౧

(రావణేన మారీచస్య స్వసహాయతానిర్బంధనం)

అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖం,
అనయిష్యామి వైదేహీం సహస్రాక్ష శృషీమివ.

౨౨

ఏవం కృత్వా త్వదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస,
రాజ్యస్వార్థం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత.

౨౩

గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాఽస్య వివృద్ధయే,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి సరథో దండకావనం.

౨౪

ప్రాప్య సీతా మయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవం,
లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్య స్సహ త్వయా.

౨౫

న చే త్కరోషి మారీచ హన్మి త్వా మహ మద్య వై,
ఏత త్కార్య మవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి.
రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖ మేధతే,

౨౬౪

ఆసాద్య తం జీవితసంశయ స్తే మృత్యు ర్ద్రువో హ్యద్య మయా విరుద్య,

(అపక్రాంత ఇతి.) యథాసుఖం యత్నం వినా.

౨౨-౨౩

(గచ్ఛేతి.) మార్గం మృగసంబంధి రూపం, శివం మనోహరం, గచ్ఛప్రాప్నుహి. ౨౪-౨౫

(న చే దితి.) బలాదపి కరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహ మేతత్కార్యం
కారయిష్యామి త్యర్థః. విపక్షే బాధక మాహ (రాజ్ఞ ఇతి.)

౨౬౪

కార్యకరణాకరణయో ర్గుణదోషా దర్శయతి (అసాద్యేతి.) తం రామం, ఆసాద్య మృగ
రూపేణ ప్రాప్య, జీవితస్య సంశయః దైవా జ్ఞీవితం లభ్యేతాపి, మద్విరోధే తు జీవితహనిరేవ

ఏత ద్యథావ త్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా య దత్ర పథ్యం కురు త త్తథా త్వం. ౨౭౪.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చత్వారింశ స్సర్గః

అష్టమోఽధ్యాయః

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

అజ్ఞప్తో రాజవ ద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః,
అబ్రవీ త్పురుషం వాక్యం మారీచో రాక్షసాధిపం.

స్వాత్. ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్త్య, అత్ర కార్యద్వయే, య తై పథ్యం తత్కురు, మదుక్తాఽకరణే
అవశ్యం హనన మిత్యర్థః. ౨౭౪.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

యేన సర్వాత్మనాం వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం హితైషిణాం,
సర్వలోకానుకూలం త మాశ్రయే రఘునాయకం.

(అజ్ఞప్త ఇత్యాది.) (అరాజవత్) యదా రామప్రాతికూల్యే ప్రవృత్త స్తదైవ రాజత్వం
గత మితి మునే రాశయః, యద్వా, రాజవత్ రాజార్హం, తద్వర్జ్య మిత్యర్థాధే వతిః. యద్వా, రాజవ
దితి పూర్వసర్గోక్త మౌద్ధత్యం లక్ష్యతే. వాక్యం వాక్యాద్ధానుష్ఠానం, మృగరూప మాసాద్య త్వయా
గంతవ్య మిత్యేవంరూపం ప్రతిత్యర్థః. యద్వా, ప్రాతికూలవాక్యం అజ్ఞప్తః చోదితః,
ఉక్త ఇత్యర్థః.

(రావణనిర్బంధేన మరీచస్య తత్సహాయాంగీకారః)

కేనాఽయ ముపదిష్ట స్తే వినాశః పాపకర్మణా,
సపుత్రస్య సదాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర.

౨

క స్త్వయా సుఖినా రాజ న్నాఽభినందతి పాపకృత్,
కేనేద ముపదిష్టం తే మృత్యుద్వార ముపాయతః.

౩

శత్రవ స్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః,
ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంత త ముపరుద్ధం బలీయసా.

౪

కేనేద ముపదిష్టం తే త్సుద్రేణాఽహితవాదినా,
య స్త్వా మిచ్ఛతి నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర.

౫

వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివా స్తవ రావణ,
యే త్వా ముత్తమ మారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః.

౬

అమాత్యైః కామవృత్తీ హి రాజా కాపథ మాశ్రితః,
నిగ్రాహ్య స్సర్వధా సద్భి ర్న నిగ్రాహ్యో నిగృహ్యాసే.

౭

(కేనాఽయ మితి.) వినాశః వినాశోపాయః.

౮

(క ఇతి.) సుఖినా త్వయా, అవస్థాన మితి శేషః. మృత్యుద్వారతుల్య మిదం కార్యం,
ఉపాయతః వ్యాజేన.

౯

(శత్రవ ఇతి.) బలీయసా రామేణ, ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం, అత ఏవ వినశ్యంతం త్వా
మిచ్ఛంతి త్వద్విनाశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతి త్యర్థః.

౧౦

న కేవలం శత్రవః, తత్రాపి క్షుద్రా వినేదం కార్య మిచ్ఛం తీత్యాహ (కేనేతి.) స్వకృతేన
త్వత్కృతాకృత్యేన.

౧౧

(వధ్యా ఇతి.) యే ఉత్తమ మారూఢం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం, అరూఢం ప్రవిష్టం, త్వాం, న
నిగృహ్ణంతి తస్మా న్మార్గా న్ననివర్తయంతి. తే సచివాః, వధ్యాః వధర్థాః.

౧౨

ఏతదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభారం చతుర్థపాదేనాహ
(అమాత్యై రితి.) కాపథం కుమార్గం, నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః.

౧౩

ధర్మ మర్థం చ కామం చ యశ శ్చ జయతాం వర,
స్వామిప్రసాదా త్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర.

౮

విపర్యయే తు త త్సర్వం వ్యర్థం భవతి రావణ,
వ్యసనం స్వామివైగుణ్యా త్రాప్నువంతితరే జనాః.

౯

రాజమూలో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాంవర,
తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు రక్షితవ్యా నరాధిపాః

౧౦

రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తిక్ష్ణేన నిశాచర,
న చాపి ప్రతికూలేన నాఽవినితేన రాక్షస.

౧౧

యే తిక్ష్ణమంత్రా స్సచివా భజ్యంతే సహ తేన వై,
విషమే తురగా శ్శీఘ్రా మందసారథయో యథా.

౧౨

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.
పరేషా మపరాధేన వినషా స్సపరిచ్ఛదాః.

౧౩

(ధర్మ మితి.) స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్, స్వామిసాధుణ్యా దిత్యర్థః. ౮

(విపర్యయ ఇతి.) విపర్యయే స్వామివై గుణ్యే, స్వామివై గుణ్యా న్న కేవల మమాత్యా వివ-
నశ్యంతి, కింతు తదితరేపి జనా ఇత్యాసా (వ్యసన మితి.) ౯

(రాజమూల ఇతి.) ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి (తస్మా దితి.) ౧౦

(రాజ్య మితి.) తిక్ష్ణేన క్రూరదండేన, ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన, అవినితేన ఇంద్రియ-
జయరహితేన, 'వినయో హింద్రియజయ' ఇతి కామందకః, ౧౧

(య ఇతి.) తిక్ష్ణమంత్రాః తిక్ష్ణపాయప్రయోక్తారః, తేన స్వమంత్రాగ్రాహరాజా సహ.
విషమే నిమోన్నతప్రదేశే, శీఘ్రగా స్తురగాః, మందసారథయః అపటుసారథయ స్సంతః, యథా-
సారథీనా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః. ౧౨

ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయం దర్శయతి (బహవ ఇతి.) సాధవో
ధర్మజ్ఞాః, యుక్తాః నితిమార్గనిష్ఠాః, ధర్మం, అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః, గత్యర్థాకర్మకేత్యాదీనా
కర్తరీ క్తః. సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః. ౧౩

(రావణసిర్పంధన మారీచస్య తత్సాహాయ్యాంశికాః)

స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజా స్తీక్ష్ణేన రావణ,
రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయనా యథా.

౧౪

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజిశేంద్రియః

౧౫

త దిదం కాకతాళీయం ఘోర మాసాదితం మయా,
అత్రైవ శోచనీయ స్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి.

౧౬

❖ మాం నిహత్య తు రామ శ్చ నచిరా త్త్వాం వధిష్యతి,
అనేన కృతకృత్యోఽస్మి మ్రియే య దరిణా హతః.

౧౭

(స్వామినేతి.) గోమాయనా క్రోష్టా, స హి మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః.

౧౪

(అవశ్యమితి.) కర్కశః క్రూరబుద్ధిః.

౧౫

(తదిదమితి.) కాకతాళీయం యాదృచ్ఛికం, ఘోరం భయంకర మిదం కృత్యం. మయా అసాదితం. తతో నాఽహం శోచ్యః, నహి ప్రమాదవిపన్న శ్శోచ్య ఇతి భావః. ససైన్యస్త్యం వినశిష్యసి త్యత్రైవ కృత్యే త్వం మే శోచనీయః. బుద్ధిహర్షకారీ త్వ మేవ హి శోచ్య ఇతి భావః. యద్యా, ససైన్యో వినశిష్యసితి యత్ తదిదం, కాకతాళీయం ఘోరం కార్యం త్వయా అసాదితం. అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః. హంత దైవా న్మహా ననర్థో రాజ్ఞ ఉపస్థిత ఇతి శోచామిత్యర్థః.

౧౬

❖ తనిశ్లోకే. త్వయి విద్యమానే మమ కా హాని? రిత్యత్రాహ (మా మితి.) నచిరాత్ క్షణేనైవ, అహం న శోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అనేనేతి.) తవాఽరిణా రామేణ, హతో మ్రియే ఇతి యత్, అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి. విశ్వామిత్ర యాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరాది. వధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతికృతాఽసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వా దితి భావః. తథోక్తం నృసింహ పురాణే 'రామా దపి హి మ ర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభయో రపి మ ర్తవ్యే వరం రామా న్ను రావణా' దితి. యద్యా, త్వత్తో నిరుపాధికవధా చ్ఛత్రుహస్తా ద్యధో నిశ్రేయసకర ఇతి భావః.

దర్శనాదేవ రామస్య హతం మా మువధారయ,
ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సఖాంధవం.

౧౮

ఆనయిష్యసి చే త్సీతా మాశ్రమా త్సహితో మయా,
నైవ త్వ మసి నాఽహం చ నైవ లంకా సరాక్షసా.

౧౯

నివార్యమాణస్తు మయా హితైషిణా న మృష్యసే వాక్య మిదం నిశాచర,
పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్లాంతి సుహృద్భి రీరితం.

౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్వీచత్వారింశ స్సర్గః

శ్లోకము

వివ ముక్త్యా తు వచనం మారీచో రావణం తతః,
గచ్ఛావే త్యబ్రవీ ధీనో భయా ద్రాత్రించరప్రభోః.

౧

ఉక్త మర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి (నివార్యమాణ ఇతి.) హి ర్షేతో.
యస్మాత్ గతాయుషో నరాః హితం న గృహ్లాంతి తస్మా, ద్వాక్య మిదం, న మృష్యసే న సహసే.
గతాయుష్కత్వా ద్ధితం న గృహ్లాసీత్యర్థః. పరేతకల్పాః అనన్తమరణాః. ఈషదసమాప్తా కల్ప
ప్రత్యయః.

౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్వీచత్వారింశ స్సర్గః

శ్లోకము

క్షణం క్షణార్థ మపి వా వియోగో యస్య దుఃఖదః,
త మహం శిరసా వందే జానకీపాణవల్లభం.

(ఏవ మిత్యాది.) భయాత్ రావణా దధునైవ వధో భవిష్యతితి భయాత్.

౨

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంచారః)

దృష్టశ్చైహం పున స్తేన శరచాపాసిధారిణా,

మద్యధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే

౨

నహి రామం పరాక్రమ్య జీవాన్ ప్రతినివర్తతే,

వర్తతే ప్రతిరూపోఽసౌ యమదండహతస్య తే.

౩

కిం ను శక్యం మయా కర్తు మేవం త్వయి దురాత్మని,

విష గచ్ఛా మ్యహం తాత స్వస్తి తేఽస్తు నిశాచర.

౪

ప్రహృష్ట స్త్యభవ తేన వచనేన స రావణః,

పరిష్వజ్య సుసంశ్లిష్ట మిదం వచన మబ్రవీత్.

౫

ఏత చ్ఛాండిర్యయక్తం తే మచ్చందాదివ భాషితం,

ఇదాని మసి మారీచః పూర్వ మన్యో నిశాచరః.

౬

దీన ఆయుక్తం దాస్య ముపపాదయతి (దృష్ట ఇత్యాదినా.) యద్యహం తేన దృష్టః, తదా మే జీవితం వినష్ట మిత్యన్వయః.

౨

(న హితి.) (వర్తత ఇతి.) యమదండహతస్య తే, ప్రతిరూప స్పదృశః, అసౌ జనో వర్తతే త్వ మివా హమపి యమదండహత ఇత్యర్థః.

౪

((ప్రహృష్ట ఇతి.) సుసంశ్లిష్టం దృఢం.

౫

(ఏత దితి.) శాండిర్యం ఏరత్వం, కృ శృ పృ కటిపటిశాండిభ్య ఈరన్ని త్యాణాదిక సూత్రేణ శాండి గర్వ ఇత్యస్మా దీరప్రత్యయః. శాండిరో ఏర ఇతి వృత్తికారః. 'శాండిర స్యాగివీరయో' రితి నిఘంటుః. తత్కర్మ తద్భావో వా శాండిర్యం, గుణవచనత్వాత్ ప్యుజ్ఞో. శాండి ర్యయుక్త మేత త్తే భాషితం, మచ్చందా దిన మదభిప్రాయా దిన భాషితం, మత్సదృశం భాషిత మిత్యర్థః. పూర్వ మన్యో యఃకశ్చన నిశాచరోఽసి, విక్షబభాషణాత్, ఇదానిం మారీచోఽసి మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధనానుధేయానురూపవ్యాపారోఽసి, స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోఽసీత్యర్థః.

౬

అరుహ్యతా మయం శీఘ్రం రథో రత్నవిభూషితః,
మయా సహ శథా యుక్తః పిశాచవదనైః ఖరైః.

౭

ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం మథేష్టం గంతు మర్హసి,
తాం శూన్యే ప్రసభం సీతా మానయిష్యామి మైథిలీం.

౮

తతో రావణమారీచో విమానమివ తం రథం,
అరుహ్య యయతు శీఘ్రం తస్మా దాశ్రమమండలాత్.

౯

తతైవ తత్ర పశ్యంతౌ పట్టణాని వనాని చ,
గిరీంశ్చ సరిత స్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ.

౧౦

సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాఽఽశ్రమం తతః,
దదర్శ సహమారీచో రావణో రాక్షసాధిపః.

౧౧

(అరుహ్యతా మితి.) తథేతి సముచ్చయే. ఖరై ర్యుక్తో రత్నవిభూషిత శ్చేత్యర్థః.

(తత ఇతి.) తస్మాత్ మారీచీయాత్.

౭-౯

(తతైవేతి.) తతైవ రథారూఢావేష, సహైవ స్థితా విత్యర్థః. పట్టణాని నగరవిశేషాః, నాః వృక్షస్సం త్యేష్యితి నగరాణి, ఉచ్ఛానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః. నగరాంసుపాండుభ్య శ్చేతి మత్స్య ర్థీయో రప్రత్యయః. నగరపట్టణాచిలక్షణ ముక్తం వాస్తుశాస్త్రే - 'గ్రామశ్చ నగరంచైవ పట్టణం ఖర్వుటం పురం, ఖేటకం కుసుమం చైవ శిబిరం రాజవాసికం. సేనాముఖ మితి త్వేనం దశధా కీర్తితం బుధైః, విప్రాణాం చ సభృత్వానాం వాసో గ్రామ ఇతిరితః. స ఏవ విప్రో రాకీర్ణ స్త్రిగ హర ఇతి స్మృతః, కుటుంబిభేదై రేకోనత్రింశద్భి శ్చ సమన్వితః. అనేకనారీసంబద్ధం నానా శిల్పిజనై ర్వృతం. క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవై సమన్వితం. నగరం త్వతి విఖ్యాతం, పట్టణం శృణు సాంప్రతం. ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యకయవిక్రయకై ర్యుతం. పట్టణం త్వద్భితిరే స్యా త్రయోర్మిశ్రం తు ఖర్వుటం, క్రయవిక్రయకై ర్యుక్తం నానాజాతిసమన్వితం. తంతువాయ సహాయుక్తం తత్పురం త్వతి కత్వతే, ఏతై రధిష్ఠితం యత్తత్ ఖేటకం పరికీర్తితం. తేషా మేకాం తరే ష్యే వాసః కుసుమ ముచ్ఛత' ఇత్యాదినా.

౧౦-౧౧

(మారీచన్య మృగరూపేణ సంహరః)

అవతీర్య రథా త్రస్మా త్రతః కాంచనభూషణాత్,
హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨

ఏత ద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదళీవృతం,
క్రియతాం త త్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయ మాగతాః. ౧౩

స రావణవచ శ్రుత్వా మారీచో రాక్షస స్తదా,
మృగో భూత్వాఽశ్రమద్వారి రామస్య విచచార హ ౧౪

స తు రూపం సమాస్థాయ మహ దద్భుతదర్శనం,
మణిప్రవరశృంగాగ్ర సిన్ధితాసితముఖాకృతిః. ౧౫

రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రసిలోత్పలశ్రవాః,
కించిదభ్యున్న తగ్రీవ ఇంద్రసిలదళాధరః. ౧౬

(అవతీర్యతి.) హస్తే గృహీత్వే త్యనేనాఽఽవశ్యకత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨

(ఏత దితి.) యదర్థం యత్కార్యార్థం. తత్ కార్యం క్రియతాం, అగమనప్రయోజన
నిర్వాహకం మృగరూపం భజస్యే త్యర్థః. ౧౩-౧౪

సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి (స త్విత్యాదినా.) అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం
యస్య త త్రతా, మణిప్రవరః ఇంద్రసిలః, తత్సఖే శృంగాగ్రే యస్య స తతా,
కృచిత్ సితా కృచి దసితా చ ముఖస్యాఽఽకృతిః శోభారేఖా యస్య, వణ్ణో వణ్ణేనేతి సమానాధికరణ
సమాసః, అవయవద్వారేణ సితాసితశబ్దే సముదాయే వర్తమానో సమానాధికరణో భవతః.
రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయో రేకో రక్తపద్మవర్ణః, అన్యస్తూత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః. ఇంద్ర
సిలోత్పలశ్రవాః - శ్రవణో రింద్రసిలసాదృశ్యం సిలభాన్వరరూపేణ, ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ

కుందేందువజ్రసంకాశ ముదరం చాఽన్య భాన్వరం,
మధాకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః.

౧౭

వైడూర్యసంకాశఖుర ప్రనుజంఘ స్ఫుసంహతః,
ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్చేనోర్ధ్వం విరాజతా.

౧౮

మనోహర స్నిగ్ధవర్ణో రత్నై ర్నానావిధై ర్యుతః,
క్షుణ్ణేన రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః.

వసం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమపదం చ తత్,

౧౯౪

మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్వా స రాక్షసః.

ప్రలోభనార్థం వైడేహ్య నానాధాతువిచిత్రతం,

విచరన్ గచ్ఛతే తస్మా చ్ఛాద్వలాని సమంతతః.

౨౦

ఇంద్రనిలదళవ దధరో యన్య స తథా. (కుందేతి.) అన్య మృగరూపన్య. కుందేందువజ్రసంకాశ ముదర మాసీత్ తస్మా త్రాదృశోదర ఇతి విపరిణమయితన్యం. అన్యథా పుర్వాపరవిరోధః. మధాక నిభపార్శ్వః గుడపుష్పకుల్యవర్ణకపార్శ్వః, పార్శ్వంతరే హేమవర్ణన్య వక్ష్యమాణత్వాత్. పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవన్యతిరిక్తపుష్పసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః. స్ఫుసంహతః సుశిష్టసంధిబంధః. ఉర్ధ్వం పుచ్చేర్ధ్వపార్శ్వే, ఇంద్రాయుధసవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన, పుచ్చేనోపలక్షితః. స్నిగ్ధవర్ణ ఇతి పూర్వోక్తసర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం. రత్నైః రత్నా కారబింస్తుభిః. ఉపసంహరతి (క్షణేనేతి.) ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్. మృగో జాత ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

౧౯౪.

(మనోహర మిత్యాది) సార్వజ్ఞిక ఏకాన్వయః. ధాతు ర్వర్ణః. శాచ్ఛలాని - శాదాః బాల తృణాని 'శాద' జంబాలశబ్దయో రిత్యమరః. తద్వంతి స్థలాని శాచ్ఛలాని. నడశాద్యలజితి వలన్ ప్రత్యయః. విచరన్ భక్షయన్, చర గతిభక్షణరౌః. గచ్ఛతే గచ్ఛతి.

౨౦.

(మారీచస్య మృగదూషణః సంచారః)

రూప్యై ర్విందుశత్రై శ్చిత్రో భూత్వా సప్రియదర్శనః,
విటపీనాం కిసలయాః భక్త్యాఽదః విచచార హః.

౨౨

కదళీగృహకం గత్వా కర్ణికారా నితస్తతః,
సమాశ్రయన్మందగతి స్సీతాసందర్శనం తథా.

౨౩

రాజీవచిత్రపుష్టస్స విరరాజ మహామృగః,
రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖం.

౨౪

పునర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః,
గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే.

౨౫

ఏక్రీడం శ్చ క్వచి ద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి,
అశ్రమద్వార మాగమ్య మృగయాథాని గచ్ఛతి.

౨౬

(రూప్యై ర్వి. విటపీనా మితి దీర్ఘశ్చందనః. కిసలయాః పల్లవాః. పుల్లింగత్వ ముత్తం. ౨౨)

(కదళీతి.) కదళీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం, తదనంతరం కర్ణికారాః గత్వా, తతః సీతా సందర్శనార్థేఽస్మిన్నితి సీతాసందర్శనం. అధికరణే ల్యుట్. సీతాసందర్శనయోగ్యస్థాన మిత్యర్థః. తథేతి సముచ్చయే. తదపి గత్వా. మందగతి స్సః ఇతస్తత స్సమాశ్రయత్. ౨౩

(రాజీవేతి.) రాజీవచిత్రపుష్టః రాజీవకేసరవ దాశ్చర్యకర పుష్పదేశః. చిత్రత్వం పురస్కారా ద్విశేషః. రామాశ్రమపదాభ్యాశే. రామాశ్రమస్థానసమీపే. ౨౪

(పునర్గత్వేతి.) పునర్నివృత్తశ్చే త్యన్వయః. నివృత్త్య గమన ముక్త్వా, గత్వా నివర్తన మాహ. (గత్వేతి.) ౨౫

(ఏక్రీడ ని. విమ గమనాగమనాభ్యాం ఏక్రీడః సః పునః క్వచి త్నాష్టిం నిషీదతి. ౨౬)

మృగయాతై రనుగతః పునరేవ నివర్తతే,
 సీతాదర్శన మాకాంక్షా రాక్షసో మృగతాం గతః.
 పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్కృతః,

౨౭౪.

సముద్వీక్ష్య స తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరాః.
 ఉపాగమ్య సమాఘ్రాయ విద్రవంతి దిశో దశ,

౨౮౪.

రాక్షస స్సోపి తా న్వన్యా మృగా మృగవధే రతః.
 ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశః,

౨౯౪.

తస్మిన్నేవ తతః కాలే వైదేహీ శుభలోచనా.
 కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపా నభ్యవర్తత,

౩౦౪.

కర్ణికారా నశోకాం శ్చ మాతాం శ్చ మదిరేక్షణా.
 కుసుమా న్యపచిన్వంతి చచార రుచిరాననా,

౩౧౪.

(మృగయాతై రిత్యాది.) వినిష్కృతః సంవరః.

౩౨౪.

(సముద్వీక్ష్యతి.) సమాఘ్రాయేతి-ఘ్రాణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ ఇతి ప్రసిద్ధిః.

౩౩౪.

(రాక్షస ఇతి.) భావస్య క్రార్యస్య, ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోపి మృగా న్న భక్ష
 యతి, కింతు సంస్పృశ న్నాస్తే.

౩౪౪.

(తస్మిన్నీతి.) తతః అశ్రమా దభ్యవర్తతే త్యన్వయః.

౩౫౪.

(కర్ణికారా నితి.) మదిరం అనందజనకం ఈక్షణం యస్యా స్సా మదిరేక్షణా, అనేన
 రుచిరాననే త్యనేన చ వక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యుల్లాసో ద్యోత్యతే.

౩౬౪.

(మరీచస్య మృగరూపేణ సంవారః)

అనర్ధాఽరణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగం.

ముక్తామణివిచిత్రాంగం దదర్శ పరమాంగనా,

౩౭౪.

సా తం రుచిరదంతోష్ఠీ రూప్యభాతుతనూరుహం.

విస్మయోత్పల్లనయనా సన్నేహం సముదైక్షుత,

౩౭౫.

స చ తాం రామదయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగః.

విచచార పున శ్చిత్రం దీపయన్నివ త ద్వనం,

౩౭౬.

అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగం.

విస్మయం పరమం సీతా జగము జనకాత్మజా.

౩౭౭.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్వితీయోపనిషత్ సప్తమః.

(అనర్థేతి.) ఆరణ్యవాసస్యాఽనర్థే త్యనేన సన్నిహితవ్రతసమాప్తికాలత్వకథనా న్మృగ
గ్రహణత్వరాలిఖయో ద్యోత్యతే. రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం, స్వాథే మయత్. 'రత్నం న్వజాత'
'శోష్ఠీపి' త్యమరః. ముక్తామణిశబ్దేన తత్తుల్యబిందుమత్త్వ ముక్తం. ౩౭౪.

(సా త మితి.) రుచిరదంతోష్ఠీ త్యనేన కుతుకానుభావ ఉక్తః, రూప్యం రజతం, భాతుతః
తామ్రగైరికాదయః, తత్తుల్యతనూరుహం. 'తనూరుహం రోమ లోమే' త్యమరః. ౩౭౫.

(స చేతి.) దీపయన్ ప్రకాశయన్.

౩౭౬-౩౭౭.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

ద్వితీయోపనిషత్ సప్తమః

అథ త్రివత్సారింశ స్సర్గః

అష్టాశ్చ

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశోణీ కుసుమా న్యవచిన్వతి,
హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యా ముపశోభితం.

౧

ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహృదకవర్ణినీ,
భర్తార మభివక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధం.

౨

తయాననహూతా నరవ్యాఘ్రా వైదేహ్య రామలక్ష్మణౌ,
వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతు ర్మృగం.

౩

శంకమానస్త తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
తమే వై స మహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగం.

౪

చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనోపాధినా వనే,
అనేన నిహతా రాజా రాజానః కామరూపిణా.

౫

అథ త్రివత్సారింశ స్సర్గః

సీతాయా స్వేకనాథాయః పురయిష్టా మనోరథమ్,
మాయామృగం యోనుయయౌ శ్రీరామం త ముపాస్మహే.

(సా త మిత్యాది.) హైమరాజతవర్ణాభ్యా మిత్యనేన ద్వయోఃపార్శ్వయో ర్వర్ణభేద ఉచ్యతే. మృష్టం శుద్ధం, హృదకం సువర్ణం, తస్య వర్ణోన్యా అస్తితి తథా. 'స్వర్ణం సువర్ణం తనకం హిరణ్యం హేమ హృదక' మిత్యమరః. అభివక్రంద ఉచ్చై రాహ్వయత్. క్రది అహ్వనే రోదనేతి ధాతుః. సాయుధ మిత్యనేనానై యుధేన సహజగంతవ్య మిత్యామాతవతితి గమ్యతే.

౬

(చరంత ఇతి.) మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః, అనేన పాపేన మృగయాపాపాధినా నిమిత్తేన, హతాః.

౭

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రోత్సాహనం)

ఆస్య మాయావిదో మాయామృగరూప మిదం కృతం,
భానుమ త్పురుషవ్యాఘ్రు గంధర్వపురసన్నిభం.

౬

మృగో హ్యేవంవిధో రత్న విచిత్రో నాస్తి రాఘవ,
జగత్త్వాం జగతీనాథ మాద్యైషా హి న సంశయః.

౭

ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా,
ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మతా హృతచేతనా.

౮

ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః,
ఆనయైనం మహాబాహో క్రిడార్థం నో భవిష్యతి.

౯

ఇహోఽశ్రమపదేఽస్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః,
మృగా శ్చరంతి సహితా స్సమరా శ్చమరా నైతా.

౧౦

ఋషాః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరానైతా,
విచరంతి మహాబాహో రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః.

౧౧

(అస్మితి.) మాయాం వేత్తితి మాయావిక్త. ఆస్య మాయైవ, మృగరూపం కృతం మృగా కారణ పరిణతం, భానుమత్ ప్రకాశవత్, గంధర్వపురం నానావిధవిస్మయనీయాకారసంస్థానం క్షణభంగుర ముభయం, తత్పన్నిభం తద్వ ద్వీస్మయనీయ మిత్యర్థః. జగత్త్వాం ఖమా, ౬

(ఏవ మితి.) కాకుత్స్థం, ప్రతివార్య నివర్త్య, ఉవాచ. రామ మితి శేషః. తత్ర హేతు (శ్చరన్తేతి.) హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా. ౮

(ఆర్యపుత్రేతి.) నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి, న భవిష్యతిత్యపి వాగ్దోషః. ౯

(ఇహేత్యాది.) సహితాః సంఘీభూతాః, సమరాః వ్యాళమృగాః. 'సమరస్సాన్య ద్వ్యాళమృగ' ఇతి వైజయంతి. చమరాః చామరమృగాః, ఋషాః భల్లూకాః, పృషతాః బిందు మృగాః, కిన్నరాః మృగవిశేషాః, ౧౦-౧౧

న చాస్య సదృశో రాజః దృష్టపూర్వో మృగః పురా,
తేజసా క్షమయా దీప్త్యా యథాఽయం మృగసత్తమః.

౧౨

నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్న బిందుసమాచితః,
ద్యోతయః వన మవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః.

౧౩

అహో రూప మహాలక్ష్మీ స్వరసంపచ్చ శోభనా,
మృగోఽద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతివ మే.

౧౪

యది గ్రహణ మభ్యేతి జీవన్నేవ మృగ స్తవ,
అశ్చర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి.

౧౫

సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః,
అంతఃపురవిభూషార్థో మృగ ఏష భవిష్యతి.

౧౬

(స చాస్యేతి.) తేజసా వర్జిత, క్షమయా అత్యరయా, దీప్త్యా శారీరప్రకాశన, యథాఽయం మృగో దృశ్యతే తథా తేజ ఆదిభిః అస్య సదృశో మృగో న దృష్టపూర్వః, పురా భావికారేపి, న దృశ్యేతేతి శేషః. 'స్యాత్ ప్రబంధే చిరాంతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః.

౧౭

(నానావర్ణేతి.) సమాచితః వ్యాప్తః, అవ్యగ్రం సమగ్రం యథా తథా, శోభతే, శశిసన్నిభః, అనందకరత్వేన శశిసామ్యం.

౧౮

(అహో ఇతి.) రూపం వర్ణః, లక్ష్మీః కాంతిః, ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వ మాహ (మృగ ఇతి.) అతో న పూర్వాధేన గతార్థతా.

౧౯

(య దీతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తవ గ్రహణం త్యక్తైర్లౌకగ్రహణం. కర్తరి షష్ఠీ. తదా ఏష మృగః, అశ్చర్యభూతం అస్మాకం విస్మయవహం, సత్త్వం భవతి, ఇదానిం ఇతి శేషః. సమాప్తవనవాసానాం, అత ఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ, నః విస్మయం జనయిష్యతి. కించ, అంతఃపురవిభూషార్థేపి భవిష్యతి.

౧౭-౧౮

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రాప్త్యాహనం)

భరతస్యాఽఽర్యపుత్రస్య శ్వశూణాం మమ చ ప్రభో,
మృగరూప మిదం వ్యక్తం విస్మయం జనయిష్యతి.

౧౭

జీవన్న యది తేఽభ్యేతి గ్రహణం మృగసత్తమః,
అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి.

౧౮

నిహతస్యాఽస్య సత్త్వస్య జాంబూనదమయత్వచి,
శష్పబ్రుస్యాం వినీతాయా మిచ్ఛా మ్యహ ముపాసితుం.

౧౯

కామవృత్త మిదం రౌద్రం శ్రీణా మనదృశం మతం,
వపుషా త్వస్య సత్త్వస్య విస్మయో జనితో మమ.

౨౦

(భరతస్మేతి) ఆర్యపుత్రస్య తన, శ్వశూణాం మమ శ్వశూణాం చేతి యోజనా.
మృగరూపం ప్రశస్తమృగః, ప్రశంసాయాం రూపప్రత్యయః. మృగస్య రూపం వా. ౧౭

జీవతః అగ్రహణేపి ప్రయోజనమాగా (జీవ స్మితి.) అజినం చర్మ, రుచిరం ప్రియం. ౧౮

ప్రియత్వమేవ విప్రుణోతి (నిహతస్మేతి.) జాంబూనదమయత్వచి స్వర్ణసదృశత్వచి,
శష్పబ్రుస్యాం బాలతృణైః కృతాయాం బ్రుస్యాం, మధ్యమపదలోపిసమాసః. 'ప్రతివా మానసం
'బ్రుసే' త్యమరః. తస్యాం, వినీతాయాం అస్త్రుతాయాం, ఉక్తరూపత్వచి ఉపాసితుం స్థాతుం
ఇచ్ఛామి. త్వయా సహేతి శేషః. ౧౯

అథ సవినయమాహ (కామవృత్తమితి.) రౌద్రం ఘోరం. ఇదం కామవృత్తం భర్తృ
ప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః, శ్రీణాం అనదృశం ఆయుక్తం, కైకేయావత్. తథా ప్యస్య సత్త్వస్య
తు, వపుషా విలక్షణదేహేన, మమ విస్మయో జనితః మమాత్మ్యంతం కుతూహలం వర్తతే.
అనయేతి వక్త్రమప్యయుక్తం, అతః తవాపి కుతూహల మస్తి చే త్రథా క్రియతా మితి భావః. అనేన
పూర్వ మానయేతి ప్రమాదా దుక్తస్య క్షాపణం కృతం. ౨౦

తేన కాంచనరోష్ణా తు మణిప్రవరశృంగిణా,

తరుణాఽఽదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా.

బభూవ రాఘవస్యాఽపి మనో విస్మయ మాగతం,

౨౦౪.

ఎవం సీతావచ శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగ మద్భుతం.

లోభిత స్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదితః.

ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచః.

౨౦౫.

షశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్య స్సృహం మృగగతా మిమాం,

రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి.

౨౦౬.

న వనె నందనోద్దేశే న చైత్రరథసంశ్రయే,

కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్య కశ్చి త్సమో మృగః.

౨౦౭.

న కేవలం స్త్రీపారవశ్యేన కృతవాః, కింతు స్వవిస్మయే నాపిత్యాహ (తేనేత్యాదినా). మణిప్రవరో నీలరత్నం, కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం. నక్షత్రపథః ఛాయాపథః. తత్తుల్య వర్చసా, నక్షత్రసదృశబిందూపలక్ష్మితత్వాత్. ఆగతం ప్రాప్తం. ౨౦౪.

(ఏవ మిత్యాది.) రూపేణ మృగేణ, 'రూపం మృగేపి విశ్లేయ' మితి హలాయుధః. ౨౦౫.

(పశ్యతి.) సీతా స్సృహాయుక్తే భావః. తత్ర హేతుమాహ (రూపేతి.) మృగేషు శ్రేష్ఠతయా, రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా, ఏష మృగః ఏతాదృశమృగః. అద్య వనవాసే, న భవిష్యతి. న సేత్యుతి, దుర్లభ ఇత్యర్థః. ౨౦౬.

న కేవల మత్ర, దేశాంతరేపి దుర్లభ ఇత్యాహ (న వన ఇతి.) నందన ఇత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్య తస్మిన్ వనే, చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాఖ్యే వనేచ, న భవిష్యతి త్యనుషజ్యతే. పృథివ్యాం కుతో హేతో ర్భవిష్యతి? ౨౦౭.

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రాత్నాహనం)

ప్రతిలోమానులోమా శ్చ రుచిరా రోమరాజయః,
శోభంతే మృగ మాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః.

౨౬

పశ్యాఽస్య జృంభమాణస్య దీప్తా మగ్ని శిఖోపమాం,
జిహ్వం ముఖాన్నిస్సరంతిం మేఘాదివ శతహ్రదాం.

౨౭

మసారగల్లర్కముఖ శ్శంఖముక్తానిభోదరః,
కస్య నామాభిరూపోఽసౌ న మనో లోభయే న్మృగః.

౨౮

కస్య రూప మిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో,
నానారత్న మయం దివ్యం న మనో విస్మయం వ్రజేత్.

౨౯

(కింపున రైథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేత్)
మాంసహేతో రపి మృగాః విహారథం చ ధన్వినః,
ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే.

౩౦

(ప్రతిలోమేతి.) ప్రతిలోమాః ఆర్యగృభాతాః, అనులోమాః అనుకూలాః, రోమరాజయశ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే. చిత్రాః అశ్వర్యభూతాః, కనకబిందువః కనకవర్ణబిందువ శ్చ, మృగమాశ్రిత్య శోభంతే.

౨౬

(పశ్యేతి.) శతహ్రదాం తటితం.

౨౭

(మసారేతి.) మసారః ఇంద్రనీలః, గల్లర్కః చషకః. 'గల్లర్క శ్చానుతర్ల శ్చ తషక శ్చషకస్మిన్' ఇతి హలాయుధః. ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః. అభిరూపః సుందరః.

౨౮

(కస్యేతి.) రూపం మృగగ, జాంబూనదమయేతి స్వార్థే మయచ్. నానారత్నమయం నానాబిందుప్రచురం.

౨౯

(మాంసేతి.) మాంసహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాః ఘ్నంతి. కిం పున రేవం విధవిచిత్రసస్తులాభహేతో రితి భావః.

౩౦

ధనాని వ్యవసాయేన విచీయంతే మహావనే,

ధాతవో వివిధా శాపి మణిరత్న సువర్ణినః.

౩౧

తత్సార మఖిలం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనం,

❧ మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్మణ.

౩౨

ఏతన్నగకూపం మహద్ధనం. ఏతచ్చ నన ఏవ సంభవతి. తస్మా దిదం వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్య మిత్యభిప్రాయేణాహ (ధనానితి), మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం, మణిరత్నం చ సువర్ణం చ మణిరత్న సువర్ణేతే యేషు స్త ఇతి మణిరత్న సువర్ణనినః, మణయ స్సువర్ణాని చ ధాతుషు భవంతితి ప్రసిద్ధిః. తథాభూతా వివిధా ధాతవ శ్చ, ధనాని కరిమస్తకముక్తావభృతీని చ, మహావనే, వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, రాజభిః, విచీయంతే సంగృహ్యంతే. యద్వా, ధనాని, వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, మహావనే విచీయంతే. నను కుతో, వనే ధనసంగ్రహప్రసక్తి? రిత్యత్రాహ (ధాతవ ఇతి) యస్మా దుక్తరూపా వివిధా ధాతవ స్సంతి, తస్మా దిత్యర్థః.

౩౩

(తత్సార మితి.) తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠభూత మఖిలం ధనం, నృణాం. నిచయవర్ధనం భవేత్. కిమివ? శుక్రస్య మనసా, చింతితం సంకల్పితం, వస్తుజాతం, తథైవా విర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా, తద్వ దిత్యర్థః. యద్వా, నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం సర్వం ధనం. యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్యర్థః. తదుక్త ముద్యోగ పర్యణి 'మనుష్యేభ్య స్సమాదత్తే శుక్ర శ్చింతార్జితం ధన' మితి. యద్వా, నృణాం రాజాది ధనినాం, కోశవర్ధనం తత్ వన్యం ధనం సారం భవతి. జానపదధనాదపి వన్యం ధనం, సారం ఆతిప్రళప్తం భవతి. అపూర్వత్వాత్. అతో నివృత్తవనవాపై రస్మాభి ర్వనా దపూర్వధనతయా పురిం నేతు మయం గృహీతవ్య ఇతి భావః.

౩౪

❧ జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతితి ప్రసిద్ధిః. యద్వా, శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వధనం తథైవా విర్భూయ యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి ఇతి తత్ప్రదీకాపికా.

(శ్రీరామస్య మృగగ్రహణసన్నాహః)

అథి యేనాఽర్థకృత్యేన సంప్రజ త్యవిచారయన్,
త మర్థ మర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రామా రధ్యాశ్చ లక్ష్మణ.

౩౨

ఏతస్య మృగరత్నస్య పరార్థ్యే కాంచనత్వచి,
ఉపవేక్ష్యతి వైదేహీ మయా సహ సుమధ్యమా.

౩౩

❖ న కాదళీ న ప్రియకీ న ప్రవేణీ న చావికీ,

అస్త్విదం, అథాపి విచార్య కార్య మితి చేత్రతాహ (అర్థితి.) అథి అసన్నిహితార్థాపేక్షీ. అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇనిప్రత్యయః. సః యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హేతునా, అవిచారయన్, సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి, యద్వస్తు సాందర్యజాతోపకారలోభేన పురుష స్తత్సాధనే వ్యగ్రః. పవర్తతే, త మేవార్థం ప్రామా, అర్థశాస్త్రజ్ఞాః నితిశాస్త్రజ్ఞాః, అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ, 'అర్థ్యేఽభిజ్ఞాఽర్థశాలినే' రిత్యజయః. ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్పుత్యయః. యస్య గుణప్రితః పురుషః అభినివిశతే స ఏవార్థ ఇతి నితిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంత శ్చామాః. అయం చ తథావిధ ఇతి భావః.

౩౩

ఏవం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్యయ మేవ మృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (ఏతస్యేతి.) మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య, పరార్థ్యే శ్లాఘ్యే, కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి, పుల్లింగత్వ మార్థం.

౩౪

పరార్థ్యత్వం ఏవమణితి (నేతి.) కదళ్యేవ కాదళీ. మృగవిశేషః. తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం 'కదళీ తు బిలే శేతే మృదుసూక్ష్మేచ్ఛ కక్కురైః, నీలాగ్రై ర్దౌమభి ర్యుక్తా సా వింశత్యంగులాయతా. ప్రియకీ లోమభి ర్యుక్తా మృదుశ్చ మసృజై ర్వునై' రితి. 'ప్రవేణీ అస్తరణ

❖ (న కాదళీతి.) కదళ్యేవ కాదళీ, మృదుచ్ఛ కర్పూర నీలాగ్రరోమా మృగవిశేషః, (నల్లచారలయిజ్జి.) ప్రియకీ మృదుచ్ఛ మసృజఘనరోమా మృగవిశేషః. (బొట్లయిజ్జి.) ప్రియకీ సుఖస్పర్శ వ్యాఘ్ర ఇత్యన్యే. ప్రవేణీ అస్తరణం, అవిక మవివాలనిర్మితః కంబళవిశేషః.

భవే దేతస్య సదృశీ స్ఫుర్భనేనేతి మే మతిః.

౩౫

విషచైవ మృగ శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః,
ఉఖా వేతా మృగో దివ్యో తారామృగమహీమృగః.

౩౬

యదివాయం తథా యన్మాం భవే ద్వదసి లక్ష్మణ,
మాయైషా రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యేఽస్య వధో మయా.

౩౭

ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనాఽకృతాత్మనా,
వనే విచరతా పూర్వం హంసితా మునిపుంగవాః.

౩౮

ఉత్థాయ బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః,
నిహతాః పరమేష్వాసా స్తస్మా ద్వధ్య ప్రవ్రయం మృగః.

౩౯

పురస్తా దిహ వాతాపిః పరిభూయ తపస్వినః,

విశేషః, మృగవిశేషో వా. అవిరేక అవికః. అవేః క ఇతిస్వాధ్దే క వత్తయః. తస్యేయమావికీ తల్లో
మనిర్మితా శాటిత్యర్థః. స్ఫుర్భనేన మార్దవేన.

౩౫

(ఏష ఇతి.) దివ్యః శైఘ్యః, నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షః. దివ్యో శోభమానా.

౩౬

ఏవం సీతామత మంగీకృత్య ప్రవృత్తి రుక్తా, అథ లక్ష్మణ మత మంగీకృత్యాహ
(యదివేతి.) 'మాయైషా రాక్షసస్యేత' య న్మాం వదసి తథాయం యదివా భవేత్, ఏవ మవ్యస్య
వధో మయా కార్యః.

౩౭

హననే హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ మావిష్కరతి (ఏతేన హీతి.) నృశంసేన ఘాతుకేన,
అకృతాత్మనా దుష్టభావేన.

౩౮

(ఉత్థాయేతి.) ఉత్థాయ (ప్రాదుర్భూయ.

౩౯

పూర్వోక్తమపి వాతాపివృత్తాంతం మారీచన్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ
(పురస్తా దితి.) పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్ కాలే, ఇహ దండకారణ్యే, అశ్వతరో నామ గర్దభా
దశ్వాయా ముత్పన్న ఇతి వృత్తికారః. 'గోఖరోఽశ్వతరో మత' ఇతి హలాయుధః. తత్స్వరూప

(మారీచవధః)

ఉదరస్థో ద్విజాః హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివ. ౪౦

స కదాచి చ్చిరా ల్లోభా దాససాద మహామునిం,
అగస్త్యం తేజసా యుక్తం భక్ష్య ప్రస్య బభూవ హ. ౪౧

సముత్థానే చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్య తం,
ఉత్స్మయిత్వా తు భగవాః వాతాపి మిద మబ్రవీత్. ౪౨

త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతా స్స్వతేజసా,
జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠా ప్రస్మా దసి జరాం గతః. ౪౩

తదేత న్న భవే ద్రక్షో వాతాపి రివ లక్ష్మణ,
మద్విధం యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియం. ౪౪

భవే ద్దతేఽయం వాతాపి రగస్త్యేనేవ మాం గతః. ౪౫

ముక్తం శాలిహోత్రయే 'ఖరరూక్షస్వరాస్త్రీక్షాః ఖరశీలాః ఖరాఽఘ్రయ' ఇతి. తా మశ్వతరీం
స్వగర్భో యథా హంతి, తథాయమపి గర్భస్థో ద్విజాః హంతి. అశ్వతరీ వృశ్చికేత్యప్యాయః. ౪౦

(స ఇతి.) భక్షః అహరః. ౪౧

(సముత్థాన ఇతి.) సముత్థానే శ్రాద్ధాంతే, తద్రూపం రక్షోరూపం, ఉత్స్మయిత్వా
ఈషత్ స్మత్వా, ల్యబభావ అర్హః. ౪౨

(త్వయేతి.) అవిగణ్య అవిచార్య, పాప మితి శేషః. జీవలోకే భూలోకే, జరాం జీర్ణతాం,
ఇతి వాతాపి మబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౪౩

(త దితి.) రక్షశ్శబ్దాభిప్రాయేణ నవృంసకత్వం. అతిమన్యేత అతిక్రామేత్. ౪౪

(భవేదితి.) (మాం గత ఇతి.) అగస్త్యో యథా అజరూపం వాతాపిం లోకహితార్థం
నాశివః, తథాఽహమపి మృగర్హప మేనం హనిష్యామిత్యర్థః. ౪౫

ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీం.

అస్యో మాయత మన్మాకం యత్కృత్యం రఘునందన,

౪౫౪

అహ మేనం వధిష్యామి గ్రహిష్యామ్యపి వా మృగం.

యావద్గచ్ఛామి సౌమిత్రే మృగ మానయితం ద్రుతం,

౪౬౪

పశ్య లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచి గతస్పృహం.

త్వచా ప్రధానయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి,

౪౭౪

ఆప్రమత్తేన తే భావ్య మాశ్రమ్యసేన సీతయా.

యావత్ప్రపత మేకేన సాయకేన నిహన్యహం,

హత్వై త చ్చర్మచాదాయ శిషు మేష్యామి లక్ష్మణ.

౪౮

(ఇహేతి.) సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదీనన్నాహయక్తః, యంత్రితః వ్యాక్షేపాంతరరహితః.

(అస్యో మితి.) అస్మాకం యత్కృత్య మావశ్యకం, తత్ సర్వ మస్యా మాయత్రం, ఏత ద్రక్షణ ప్రధానమిత్యర్థః. ఏతన్నూలతయా రావణవధాదికం కర్తవ్యం, ఇయం హి పూర్వం వేదవతిభావే తథా సంకల్పితవతిత్వపి సూచయతి.

౪౫౪

(అహ మితి.) యావద్గచ్ఛామి గమిష్యామి, యావత్పురానిపాతయో రితి భవిష్య దథే ఁట్.

౪౬౪

(పశ్యేతి.) గతస్పృహం ప్రాప్తస్పృహం, ప్రధానయా ప్రధానప్రయోజనభూతయా, న భవిష్యతి. మరిష్యతిత్యర్థః. అత్ర సీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనం, అన్య దానుషంగిక మిత్యర్థః.

౪౭౪

(ఆప్రమత్తేనేతి.) సీతయా హేతుభూతయా, ఆశ్రమ్యసేన, తే త్వయా, ఆప్రమత్తేన భావ్యం. ఆశ్రమ్యథోఽప్రమత్తస్స సీతారక్షణం కుర్విత్త్యర్థః. పృషతం మృగం.

౪౮-౪౯

(మారీచవధః)

ప్రదక్షిణేనాఽతిబలేన పక్షిణా జటాయుషో బుద్ధిమతా చ లక్ష్మణ,
భవాఽప్రమత్తః పరిగృహ్య మైథిలీం ప్రతిక్షణం సర్వత ఏవ శంకితః.

౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అథా తు తం సమాదిశ్య బ్ర తరం రఘునందనః,
బబంధాఽసిం మహాతేజా జాంబూనదమయత్సరుం.

౧

(ప్రదక్షిణేనేతి.) ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన, జటాయుషేతి సహార్థే తృతీయా. శృద్ధో
యానేతి జ్ఞాపకాత్. మైథిలీం, పరిగృహ్య స్వవశీకృత్య, సర్వత శంకిత ఏవ ప్రతిక్షణ
మతిశంక్యేవాఽప్రమత్తో భవేత్యన్వయః. అత్ర పంచాశ ఛ్లేపకాః.

౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అశ్రవణ

అజానన్నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్,
అనున్మత్య జఘానాఽఽశు తం లీలామానుషం భజే.

అథ మారీచవధః (తథా త్విత్యాది.) త్వరుః ఖడ్గముష్టేః 'త్వరుః ఖడ్గాదిముషిస్సాన్య'
దిత్వమరః.

తత శ్రువనతం చాప మాదాయాఽఽత్మవిభూషణం,
ఆబధ్య చ కలాపౌ ద్వౌ జగామోదగ్రవిక్రమః.

౨

తం వంచయానో రాజేంద్ర మాపతంతం నిరీక్ష్య వై,
బభూవాఽంతర్లిత స్త్రాసా త్పున స్సందర్శనేఽభవత్.

౩

బద్ధాసి ర్ధను రాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః,

౩౪

తం స్మ పశ్యతి రూపేణ ద్యోతమాన మివాఽగ్రతః.
అవేక్ష్యాఽవేక్ష్య దావగతం ధనుష్పాణిం మహావనే,

౪౪

ఆతివృత్త మిషోఃపాతా లోభయానం కదాచన.

శంకితం తు సముద్రాంత ముత్పతంత మివాంబరే,

౫౪

దృశ్యమాన మదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్.

ఛిన్నాభ్రౌ రివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలం,

౬౪

(తత ఇతి.) శ్రువనతం శ్రువ స్థలే వ్యవనతం, శార్ద మిత్కర్థః. ఆత్మవిభూషణం అత్మాలంకారం. కలాపౌ ద్వౌ ద్వౌ తూణీరౌ. 'కలాపౌ భూషణే బద్ధే, తూణీరౌ సంహతేపి చే' త్యమరః.

౨

(త మితి.) వంచయానః వంచయమానః, అనిత్యో ముమాగమః. సందర్శనే దృష్టి విషయే, అభవత్ స్థితః.

౩

(బద్ధేతి.) యతః యస్మిన్ ప్రదేశే, మృగో వర్తతే తత ప్రదుద్రావ

౩౪

(త మిత్వాది.) క్షోకత్రయ మేకం వాక్యం. రూపేణ కాంత్యా, అగ్రే ద్యోతమాన మివ స్థితం. ఇషోః పాతాత్, ఆతివృత్తం అతిక్రాంతం, శంకిత మివేత్సన్యయః. ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకిత మివే త్యనేన ధనుష్పాణిదర్శనా దన్యమృగాణా నివాఽన్య శోకో న భవతితివశబ్దః ప్రయుజ్యతే. యద్వా, రామాత్ భయం శంకమానం సత్ ఉత్పతంత మివ స్థితం, వస్తుత స్తత్రాప్య దర్శనా దితి భావః. లోభయానం హస్తప్రాప్త మివ దృశ్యమాన మిత్కర్థః. (దృశ్యమాన మితి.) కేషు చిద్దృశ్యమానం, కేషు చి దదృశ్యం. అత ఏవ ఛిన్నాభ్రౌ స్సంవీతం వ్యాప్తం, చంద్రమండల మివ స్థితం శారద మితి మేఘశకలనంభావనార్థ ముక్తం.

౪౪-౬౪

(మారీచవధః)

ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహుర్ధూరా త్రృకాశతే.
దర్శనాదదర్శనాదేవం సోఽపాకర్షత రాఘవం,
సుదూర మాశ్రమస్యాఽస్య మారీచో మృగతాం గతః.

౮

ఆసీ త్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థః వివశ సైన మోహితః.
అథాఽవతస్థే సంభ్రాంత శ్చాయా మాశ్రిత్య శాద్వలే.

౯

స త మున్నాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః,
మృగైః పరివృతో వనై్య రదూరా త్రృత్యదృశ్యత.

౧౦

గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైవనం పునరేవాఽభ్యధావత.
తత్క్షణా దేవ సంత్రాసా త్పున రంతర్హితోఽభవత్.

౧౧

పునరేవ తతోదూరా ద్వృక్షుషండా ద్వినిస్సృతం,
దృష్ట్వా రామో మహాతేజా స్తం హంతుం కృతనిశ్చయః.
భూయస్తు శర ముద్ధృత్య కుపిత స్తత్ర రాఘవః,

౧౨

(ముహూర్తా దితి.) సమీపే, ముహూర్తాత్ ముహూర్తం, దదృశే, దూరాత్ దూరం,
ముహుః ప్రకాశతే. అత ఏవం ఉక్తరీత్యా, దర్శనాదదర్శనాత్ దర్శనాదదర్శనాభ్యాం, సుదూర
మపాకర్షత ఆకృష్టవాః.

౮

(ఆసీ దితి.) వివశః కుతూహలపరవశః, మోహితః వంచితః.

౯

(స ఇతి.) (ఉన్నాదయామాసేతి.) ఉన్నాద శ్చి త్తవిభ్రమః. బహుదూరాకర్షణేన
చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః.

౧౦-౧౧

(పునరేవేతి.) భూయః అత్యర్థం, కుపితోఽభూత్.

౧౨

సూర్యరశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంత మరిమర్దనః.

సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బహు,

౧౭౪

త మేవ మృగ ముద్దిశ్య శ్వసంత మివ పన్నగం.

ముమోచ జ్వలితం దీప్త మస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితం,

౧౭౫

శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః.

మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః.

౧౭౬

తాలమాత్ర మథోత్సుత్య న్యపత త్స శరాతురః.

నినదః ఘోరవం వాదం ధరణ్యా మల్పజీవితః.

౧౭౭

మ్రియమాణస్తు మారీచో (జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుం,

స్మృత్వా తద్వచనం రక్షీ) దధ్యై కేన తు లక్ష్మణం.

ఇహ ప్రస్థాపయే త్పితా శూన్యే తాం రావణో హరేత్,

౧౭౮

స ప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకార చ తత స్స్వరం.

సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ,

౧౭౯

(సూర్యత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

౧౭౪-౧౭౫

(శరీర మితి.) ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య, తతః, మారీచస్య హృదయం తదంతర్వర్తిశరీరం బిభేద.

౧౭౬

(తాలమాత్ర మితి.) తాలమాత్రం తాలప్రమాణం, ప్రమాణద్వయసజిత్యాదినా ప్రమాణే మాత్రమ్.

౧౭౭

(మ్రియమాణ ఇతి.) సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణ మిహ ప్రస్థాపయేత్? కేనోపాయేన రావణ స్తాం హరే? డితి దధ్యై చింతయామాన.

౧౭౮

(స ఇతి.) ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం, కాలోచిత మర్థం, అజ్ఞాయ నిశ్చిత్త్య.

౧౭౯

(మారీచవధః)

- తేన మర్మణి నిర్విద్ధ శ్శరేణానుపమేన చ.
మృగరూపం తు త త్ర్యక్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః,
చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజత్. ౨౦
- తతో విచిత్రకేయూర స్సర్వాభరణభూషితః,
హేమమాలీ మహదంష్ట్రో రాక్షసోభూ చ్చరాహతః. ౨౧
- తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనం,
రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే.
జగామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరత్, ౨౨
- మారీచస్యైవ మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు.
త త్రథా హ్యభవ చ్ఛాద్య మారీచోఽయం మయా హతః, ౨౩
- హ సీతే లక్ష్మణే త్యేవ మాత్రుశ్య చ మహాస్వనం.
మమార రాక్షస స్సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్, ౨౪
- లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కా మవస్థాం గమిష్యతి.
ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః, ౨౫
- తత్ర రామం భయం తీవ్ర మావివేశ విషాదజం ౨౬

(మారీచస్యైవేతి.) మాయైషే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౨౩౪

(హ సీత ఇత్యాది.) హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితః, అభూదితి శేషః. ౨౪౬-౨౫౪

(తత్రేతి.) విషాదజం విషాదోత్థం. విషాదో భవిష్యతి త్యుత్పన్నం, ౨౬

రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరం,
నిహత్య పృషతం చాఽన్యం మాంస మాదాయ రాఘవః.
త్వరమాణో జనస్థానం ససారాఽభిముఖ ప్రదా.

౨౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అశ్లోకము

“రస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే,
ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహ రాఘవం.

౧

న హి మే హృదయం స్థానే జీవితం వాఽవతిష్ఠతే,
క్రోశతః పరమాఽఽరస్య శ్రుత శృణ్వో మయా భృశం.

౨

(రాక్షస మిత్యాది.) హత్వా మరణానుకూల వ్యాపారం కృత్వా, తత ప్రదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా, త్వరమాణో రామః, జనస్థానం జనస్థానస్థ స్వాశ్రమ ముద్దిశ్యాఽభిముఖ స్సక్, ససార యయా. అత్ర సార్ధసప్రవింశతి శ్లోకాః.

౨౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అస్థానే భయశంకిన్యా జానక్యాపి సుహృజ్ఞనం,
ధిక్కృత్య చింతితం రామం నిత్యాఽపూర్వ మహం భజే.

(అరస్వరం త్విత్యాది.) భర్తుః స్వరస్య. (నహీతి.) హృదయం మనః, జీవితం ప్రాణః, చాశ్చ స్పముచ్చయే, స్థానే స్వస్థానే, మోహో జాయత ఇతి భావః.

౧-౨

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సీతాయ యత్నః)

అక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం త్రాతు మర్హసి,
తం క్షిప్ర మభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణం.
రక్షసాం వశ-మాపన్నం సింహానా మివ గోవుషం, ౩౪

న జగామ తథోక్త స్తు భ్రాతు రాజ్ఞాయ శాసనం.
త మువాచ తత స్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా. ౪౪

సౌమిత్రే మిత్రరూపేణ భ్రాతు స్త్యమసి శత్రువత్.
య స్త్య మస్యా మవస్థాయాం భ్రాతరం నాఽభిపత్స్యసే, ౫౪

ఇచ్చసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే.
లోభా నృమ కృతే నూనం నాఽనుగచ్ఛసి రాఘవం, ౬౪

వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నేహో భ్రాతరి నాస్తి తే.
తేన శిష్టసి విస్రబ్ధ స్త మపశ్యత్ మహద్వృతిం, ౭౪

(శరణైషిణం) రక్షకార్థినం, గోవుష మితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభవత్.
ఇతి సీతా లక్ష్మణ మువాచేతి సంబంధః. ౩౪

(న జగామేతి.) శాసనం అప్రమత్తేన తే భాష్య మిత్యాద్యుక్తం. ౪౪

(సౌమిత్ర ఇతి.) మిత్రరూపేణోపలక్షితః రూపేణ మిత్రసదృశః, క్రియయా శత్రుతుల్యో
వీర్యర్థః. శాత్రవక్రియాం దర్శయతి (య స్త్య మితి.) ౫౪

(ఇచ్చసితి.) ఇచ్ఛాయాం హేతు మాహ / మత్కృత ఇతి.) మత్పరిగ్రహార్థ మిత్యర్థః.
దార్ధ్యాయ పున రాహ (లోభా దితి.) లోభో మల్లాభేచ్ఛా. ౬౪-౭౪

కిం హి సంశయ మాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్.

కర్తవ్య మిహ తిష్ఠంత్యా యత్రధాన స్త్య మాగతః.

౮౪

ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరిప్లుతాం.

అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ స్త్రుస్తాం సీతాం మృగవధూ మివ,

౯౪

పన్న గాసురగంధర్వదేవమానుషరాక్షసైః.

అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయః,

౧౦౪

దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు.

రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ,

౧౧౪

దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే.

యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమం,

౧౨౪

అవధ్య స్సమరే రామో వైవం త్వం వక్తు మర్హసి.

న త్వా మస్మి న్వనే వాతు ముత్సహే రాఘవం వినా,

౧౩౪

అనివార్యం బలిం తస్య బలై ర్బలవతా మపి.

త్రిభి ర్లోకై స్సముద్యుక్తై సేష్వరై రపి సామరైః,

౧౪౪

త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామి త్వతాహ (కిం హీతి.) యో రామః ప్రధానం
యస్య సః యత్ప్రధానః, త్వ మిహగతః, తస్మి న్నామే, సంశయం ప్రాణసంశయ మాపన్నే
సతి, ఇహోఽఽశ్రమపదే, తిష్ఠంత్యా మయా, కిం కార్యం? న కిమపీత్యర్థః.

౮౪-౧౨౪

(అవధ్య ఇతి.) ఏవం ఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం, రాఘవం వినా స్థితాం త్వ
మితిన్యయః.

౧౩౪

(అనివార్య మితి.) సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః, సేష్వరైః సేంద్యైః.

౧౪౪

(అక్షజనప్రేషణాయ సీతాయా యత్నుః)

హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాప స్త్యజ్యతా మయం.

అగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమం,

౧౫౪

న చ తస్య స్వరో వ్యక్తం మాయయా కేనచి త్కృతః.

గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయా సా తస్య రక్షసః,

౧౫౫

న్యాసభూతాఽసి వైదేహీ న్యస్తా మయి మహాత్మనా.

రామేణ త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తు మిహోత్సహే,

౧౫౬

కృతవైరాశ్చ వైదేహీ వయ మేతై ర్నిశాచరైః.

ఖరస్య నిధనాదేవ జనస్థానవధం ప్రతి,

౧౫౭

(హృదయ మితి.) నిర్వృతం నిర్దుఃఖం.

౧౫౪

(న చేతి.) తస్య రామస్య, నాయం స్వరః. అపితు, కేనచి దన్యేన, మాయయా ఏచిత్ర శక్త్యా కృతః. వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం మాయే త్యాసా(గంధర్వేతి.) తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః, సా స్వరః, మాయాపేక్షయా స్త్రీత్వం. గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా, మాయా. యద్వా, సా మృగరూపం. గంధర్వనగరం నామ మేఘదా వారోపితం ప్రాసాదవనాదికం. తత్కదాచి ద్భృశ్యతే. తద్యథా వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరవ్యామోహజనికా కాచి చ్చక్రి ర్మాయా. సా తస్య రక్షసః మారీచస్యాఽప్తి, యయా ముహ్యసీత్యర్థః. 'గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనిషిభి' రిత్యప్యాయః.

౧౫౫

(న్యాసేతి.) న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి. కేన నిక్షిప్తే త్యత అహ (రామేణ మయి న్యస్తేతి.)

౧౫౬

(కృతవైరాశ్చ ఇతి.) ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయ మేతై ర్నిశాచరైః కృతవైరాః, ఏతే అస్మాను చైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః.

౧౫౭

రాక్షసా వివిధా వాచో విస్మజంతి మహావనే.

హింసావిహారా వైదేహా న చింతయితు మర్హసి,

౧౯౫

లక్ష్మణేనైవ ముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా.

అబ్రవీ త్సరుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినం,

౨౦౪

అనార్యాఽకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన.

ఆహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్,

౨౦౫

రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే.

౨౧

నైత చ్చిత్రం సపత్నేమ పాపం లక్ష్మణ య దృవేత్,

త్వద్విధేమ నృశంసేమ నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిమ.

౨౨

సుదుష్ట స్త్వం వనే రామ మేక మేకోఽనుగచ్ఛసి.

మమ హేతః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా.

౨౩

కిం తతః? ఇత్యత్రాహ (రాక్షసా ఇతి.) వాచో విస్మజంతి, అస్మన్మోహనార్థ మితి.

౧౯౫-౨౦౫

(అనార్యేతి.) అనార్య దుశ్శీల. అకరుణారంభ దయాప్రసక్తిరహిత. తత్ర యుక్తి రామస్యేతి.) తేన అనార్యత్వాపికారణేన, రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని పూర్వోక్తపదనాని ఏసే.

౨౧-౨౩

(నైత దితి.) ప్రచ్ఛన్నచారిమ త్వద్విధేమ సపత్నేమ పాపం భవే దితి యత్, ఏత చిత్రం. నృశంసత్వాదిక మత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం.

౨౪

(సుదుష్ట ఇతి.) ప్రయుక్తః ప్రేషితః.

౨౫

(చక్షుణసంప్రేషణాయ సీతాయా యత్నః)

తన్నసిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా,
కథ మిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణం.

ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయేయం పృథగ్జనం,

౨౫౪

సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాం స్వత్స్యే న సంశయః.

రామం వినా క్షణ మపి న హి జీవామి భూతలే,

౨౬౪

ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణం.

అబ్రవీ లక్ష్మణ స్సీతాం ప్రాంజలి ర్విజితేంద్రియః,

౨౭౪

ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం దైవతం భవతీ మమ.

వాక్య మప్రతిరూపం తు న చిత్రం స్త్రీషు మైఖిలి,

౨౮౪

స్వభావ స్వేష నారీణా మేవం లోకేషు దృశ్యతే.

విముక్తధర్మా శ్చపలా స్తీక్ష్ణా భేదకరా స్త్రిన్యయః,

౨౯౪

న సహే హీదృశం వాక్యం వైదేహీ జనకాత్మజే.

శ్రోత్రయో రుభయో ర్మేఽద్య తప్రనారావసన్నిభం,

౩౦౪

(తన్న సిధ్యతి.) పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం.

౨౫౪-౨౬౪

(ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్య మితి.) అప్రధానే దుహదీనా మితి కర్మణ్యప్రధానే ద్వితియా. సీతాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి (విజితేంద్రియ ఇతి.) ౨౭౪

(ఉత్తర మితి.) అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం, విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాది ధర్మాః, చపలాః చంచలచిత్తాః, తీక్ష్ణాః కూరహృదయాః. భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్య విచ్ఛేదకరాః. ౨౮౪-౩౦౪

ఉపశృణ్వంతు మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేవరాః.

న్యాయవాదీ యథాఽన్యాయ ముక్తేఽహం పరుషం త్వయా, ౩౦౪.

ధి క్త్వా మద్య ప్రణశ్య త్వం య న్మా మేవం విశంకసే.

ప్రృత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితం, ౩౦౫.

గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థ స్వస్తి తేఽస్తు వరాననే.

రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః, ౩౦౬.

నిమిత్తాని హి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే.

అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పున రాగతః, ౩౦౭.

(నవేత్యేత న్న జానామి వైదేహీ జనకాత్మజే)

లక్ష్మణే నైవ ముక్తా సా రుదంతి జనకాత్మజా.

ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా, ౩౦౮.

గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ.

౩౦౯.

అబంధిష్యేఽథవా త్యక్త్యే విషమే దేహ మాత్మనః.

ఏబా మ్యహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం.

న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే, ౩౧౦.

(ఉపశృణ్వంత్యితి.) మే సాక్షిభూతాః వనేవరాః. న్యాయవాదీ అహం. త్వయా.

అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః, తథా ఉపశృణ్వంతు.

౩౧౧.

(ధి క్త్వామితి.) ఉభవర్వతసో రిత్వాదీనా ధిగ్యోగే ద్వితియా.

౩౧౨-౩౧౪.

(గోదావరీ మిత్యాది.) అబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి, విషమే భృగ్యాదివిషమ.

ఘటే, పాతేనేతి శేషః. స్పృశే స్పృశామి.

౩౧౫.

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

ఇతి లక్ష్మణ మాక్రశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా.

పాణిభ్యాం రుదతీ దుఃఖా దుధరం ప్రజఘాస హ,

౩౦౪

తా మార్తరూపాం విమనా రుదంతీం సౌమిత్రి రాలోక్య విశాలనేత్రాం

అశ్వాసయామాస న చైవ భర్తు స్తం భ్రాతరం కించి దువాచ సీతా.

౩౦౫

తతస్తు సీతా మభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించి దభిప్రణమ్య చ,

అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీప మాత్మనాక.

౩౦౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచవత్సారింశ స్సర్గః.

(ఇతితి.) అక్రశ్య వినింద్య. (తా మితి.) (భర్తృభ్రాతరం న కించి దువాచేతి.) అశ్వాసనవ్యాజేన గమనవిళంబం కరోతితి కోపేనేతి శేషః.

౩౦౪-౩౦౬

(తత స్త్వతి.) (కించి దీతి.) కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః. (బహుశోఽన్వీక్షమాణ ఇతి.) కథ మేనా మేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామి త్యనుశయేన బహుశోఽన్వీక్షణం. అత్మనాకా ధైర్యవాక్, అస్మిన్ సర్గే సార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః.

౪౦౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ షట్పత్వారింశ స్సర్గః

తయా పరుష ముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః,
స వికాంక్షా భృశం రామం ప్రతస్థే నచిరాదివ.

త దాసాద్య దశగ్రీవః ఊప్ర మంతర మాస్థితః,
అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్.

శ్శక్ష్మకాపాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రి ఉపానహీ,
వామే చాంసేవసజ్యౌఽథ శుభే యష్టికమండలూ.

అథ షట్పత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలం దర్శయ త్యేకాదశభి స్సర్గైః. రావణ ప్రలోభనమాహ షట్పత్వారింశే (తయా పరుష మిత్యాది.) వికాంక్షా అనిచ్ఛన్నేవ. రామ ముద్దిశ్య ప్రతస్థే. నచిరా దివ అనిళంబిత మేవ. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకార ఇతి వా. యద్వా, నచిరా దివ. సీతా త్యాగానసహిష్టుతయా పాదౌ పశ్యా దాకర్షతః, రామ ప్రాప్తిత్యరా తు పురతః కర్షతి తివశబ్దస్య భావః.

(త దితి.) అస్థితః అవకాశం ప్రతిక్షమాణ స్థితో దశగ్రీవః, తదేవ అంతరం అవకాశం, ఆసాద్య. వైదేహీం, అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనానైవజగామ. పరివ్రాజకో భిక్షుః, తస్య రూపం లింగం ధారయతితి పరివ్రాజకరూపధృత్.

పరివ్రాజకలింగా న్యాహ (శ్శక్లేతి.) శిఖీ. అదంతత్యాభావేపి వ్రహ్మాదిత్యా దినిః. ఛత్రిత్యత్ర వాక్యసంధే రనిత్యత్వేన యణభావః. ఉపానహీత్యత్ర ఇని రార్షః. యష్టిః త్రిదండం, శిఖీ త్యనేన సాహచర్యాత్. అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యా స్సీతాయాః విశ్వాసాయ ధృతత్వాదిత్య మేవ యతిలింగ మితాదర్శితం. తథానైహిగిరాః 'యతే ర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనానైసా లక్ష్మణే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్తుం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం బ్రహ్మ చైవ కౌపినం కటివేష్టనం. యస్యైత ద్విద్యతే లింగం స యతి ర్నేతరో యతి' రితి. పరివ్రాజక

(రావణస్య సీతాసమీపాగమనం)

పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహీం సముపాగమత్, ౩౪

తా మాససాదాఽతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితా వనే.
రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యా మివ మహా త్రమః. ౩౫

తా మపశ్య త్రతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినిం,
రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవ ద్భృశదారుణః, ౩౬

త ముగ్రతేజఃకర్మాణం జనస్థానరుహో ద్రుమాః.
సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః, ౩౭

శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనం.
స్తిమితం గంతు మారేభే భయా ధ్గ్దావరీ నదీ, ౩౮

రూపేణ త్యనేన బ్రహ్మసూతాదిక ముక్తం. సముపాగమ చితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః
క్రియాపదప్రయోగః. ౩౯

(తా మితి.) భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, మహాత్రమ ఇత్యభ్యుతోపమా
సంధ్యాయం మహత స్తమసోఽనంభవాత్. ౪౦

(తా మితి.) గ్రహః అంగారకః, శనైశ్చరో వా. స రోహిణీ మివ భృశదారుణో రావణ
స్తా మపశ్యత్. యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణ
మితి భావః. ౪౧

దారుణత్వం ప్రకటయతి (త ముగ్ర మితి.) ౪౨

(శీఘ్రస్రోతా ఇతి.) శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహః, వీక్షంతం వీక్షమాణం, స్తిమిత మితి
క్రియావిశేషణం. ౪౩

రామస్య త్వంతరప్రేచ్ఛుర్దశగ్రీవస్తదంతరే.

ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః,

౮౮

అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తార మనుశోచతిం.

అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రా మివ శనైశ్చరః,

౯౪

స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవాఽఽవృతః.

అతిష్ఠ త్రేత్యు వైదేహీం రామపత్నిం యశస్వినిం,

౧౦౪

శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం.

ఆసీనాం పర్లశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితాం,

౧౧౪

స తాం పద్మపలాశాక్షిం పీతకౌశేయవాసినిం.

అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః,

౧౨౪

స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోష ముదీరయన్.

ఆబ్రవీ త్రుశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః,

౧౩౪

(రామస్మృతి.) రామస్యాంతరప్రేచ్ఛుః విశ్లేషాఽన్వేషి, తదంతరే తస్మిన్నవకాశే, ప్రథమం సీతా ముద్దిశ్య గమనం, అథాఽఽశ్రమ సమీపగమనం, తత స్సీతాదర్శనం, తత స్సన్నికర్షగమన మితి క్రమః.

౮౪

అథాఽభిముఖగమన మాహ (అభవ్య ఇతి,) అభవ్యః దుర్జనః, భవ్యరూపేణ సుజన రూపేణ. (అనుశోచతి మితి.) అగమకాసనస్యాఽనిత్యత్వా న్ముమభావః.

౯౪

(స ఇతి.) పాపః అంతఃపాపాత్మా, భవ్యరూపేణ బాహ్యకారేణోపలక్షితః.

౧౦౪

(శుభా మిత్యాది.) బాష్పశోకాభిపీడితాం రామాఽఽర్తస్వర్శవచేన బాహ్యభ్యంతరాస్యాప్యవతిం, పీతకౌశేయం పస్త ఇతి పీతకౌశేయవాసినిం, ణిన్యంతాత్ జీవ అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మా దపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః.

౧౨౪

(స ఇతి.) బ్రహ్మఘోషం 'ఉపనిషద మావర్తయే' దిక్కుక్త పరివ్రాజకోచిత వేదఘోషం, ప్రశ్రితం వినయాన్వితం, రహితే ఽజనప్రదేశే.

౧౩౪

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

తా ముత్తమాం ప్రయం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియం.

విభ్రాజమానాం వపుషౌ రావణః ప్రశశంస హ,

౧౪౫

కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకేశేయవాసిని.

కమలానాం శుఖాం మాలాం పద్మసీవ హి బిభ్రతి,

౧౪౬

హీః కీర్తి శ్శి శుఖా లక్ష్మీ రప్సరా వా శుఖాననే.

భూతి ర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ,

౧౪౭

సమా శ్శిఖరిణ స్నిగ్ధాః పౌండురా దశనాస్తవ.

విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే,

విశాలం జఘనం పీన మూరూ కరికరోపమా.

౧౪౮

(తా మితి.) లోకే ఉత్తమాం ప్రయ మిత్యన్వయః. ప్రశితం వాక్య మబ్రవీ దీ త్యన్వైవ వివరణం (ప్రశశంసేతి.) ౧౪౫

(కా త్వ మితి.) కాంచనవర్ణాభే కాంచనతుల్యవర్ణే, కమలానాం మాలాం బిభ్రతి పద్మసీవ స్థితా, పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వా దితి భావః. ౧౪౬

(హీ రితి.) హీః విష్ణుపత్ని భూమిః, 'హీశచ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా వి' తి ప్రతేః. శ్రీః కమలా, లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా, రతిః మన్మథప్రీతి, స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా. ౧౪౭

(సమా ఇతి.) సమాః వైషమ్యరహితాః, శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని పండిత శిఖరిణః, ప్రశంసాయా మినిః. కుండమట్టులవత్ ప్రశస్తాఽగ్రా ఇత్యర్థః. స్నిగ్ధాః మన్మథాః, రక్తాంతే రక్త రేఖాయుక్తాంతే, జఘనం కటిపురోభాగః. 'పశ్చాన్నితంబః ప్రేకబ్యాః క్లిబేతు జఘనం పుర' ఇత్యమరః. ౧౪౮

ఏతా వుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవర్గితౌ,
 పీనేన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమా.
 మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ త పయోధరౌ,

౧ = 4.

చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని.
 మనో హరసి మే కాంతే నదీ కూల మివాంభసా,
 కరాంతమిత మధ్యాసి సుకేశీ సంహతస్తనీ.

౨౦4.

౨౧

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
 నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహితలే.

౨౨

(ఏతా వితి.) ఉపచితౌ ఉన్నతౌ, వృత్తౌ వర్తులా, సంహతౌ అన్యేన్యసంక్షిప్తౌ, సమ్యక్ ప్రకృష్టం, వర్గితం చలనం యయో స్తా సంప్రవర్గితౌ, గురుత్వాన్నత్యాభ్యాం కించిచ్ఛలంతా ఏవ స్థితా విత్యర్థః పీనేన్నతముఖౌ - కృపిత్ ప్రసయోః పీనత్వే ప్యగ్రే బెన్నత్వం పీనత్వం చ న స్తః. తిథా న భవత ఇమా, కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయో స్తా, కాంతౌ కామ్యమానౌ, మణిప్రవేకాభరణౌ - మణిప్రవేకాః మణిశేష్టాః. 'ప్రవేకానుత్రమోత్రమా' ఇత్యమరః. తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయో స్తా, రుచిరౌ శోభమానౌ, సూక్ష్మతరకాశేయోతరీయచలన వశేన హతా దృష్టః ప్రకారౌ దురాత్మనా వర్ణ్యతే.

౧౯4.

(చారుస్మిత ఇతి.) చారవే దంతౌ యస్యా స్సా చారుదతి, ఆర్థో దంతస్య ద్రతాదేశః. చందోవద్భావేన చందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య ద్రతాదేశో వా. ఉగితశ్చేతి జీవ్. సమా ఇత్యాదీనా పూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తి రీయం చారుస్మితత్వనిర్వాహయ. విలాసోఽంభస్థానియం, అతో న న్యూనోపమా.

౨౦౫

(కరాంతేతి.) కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశేనీచక్రమానేన, మితం పరిచ్ఛిన్నం, మధ్యం యస్యా స్సా, (సంహతస్తనీతి.) పూర్వం సంహతా విత్కుక్రకల్పేపి వునరుక్తిః దుర్లభ లక్షణత్వవిస్మయేన.

౨౦౬

(నైవేతి.) ఏవంరూపా, దేవీ దేవస్త్రీ, దేవలోకే న దృష్టా, ఏవ ముత్రప్రతాపి యోజ్యం. నారీ మనుష్యస్త్రీ.

౨౦౭

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

రూప మగ్ర్యం చ లోకేషు సాకుమార్యం వయశ్చ తే,
ఇహ వానశ్చ కాంతారే నిత్ర మున్నాదయంతి మే.

౨౨

సా ప్రతక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తు మిహార్హసి,
రాక్షసానా మయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణాం.

౨౩

ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ,
సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తా న్యాచరితుం త్వయా.

౨౪

వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే,
భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్త మసితేక్షణే.

౨౫

కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే,
వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే.

౨౬

(రూప మితి.) లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం. రూపం లావణ్యం. రూపాదీని కాంతారవానశ్చ ఉన్నాదయంతి. పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్. కి మత్ర తవాఽగమన మితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతి త్యర్థః.

౨౩

(సేతి.) ప్రతక్రామ ప్రతినివర్తస్వ, నిలయ మితి శేషః, వస్తుం స్థాతుం.

౨౪

(ప్రాసాదాగ్రాణితి.) సంపన్నాని సమృద్ధాని, ఆచరితుం సంచరితుం.

౨౫

(వరమితి.) వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది, త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం, మన్యే, నతు యాదృశ తాదృశం. ఏవ ముత్తరశ్రాపి. యద్వా, మాల్యాదికం. త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్, వరం ప్రశస్తం. భవతీతి మన్యే.

౨౬

(కా త్వ మితి.) త్వం మే, దేవతా దేవస్త్రితి, ప్రతిభాసి, తత్ర కా త్వం? కిం రుద్రాణాం సంబంధీని? ఉత మరుతాం? ఆహోస్వి ద్వసూనాం సంబంధీని? వాకార స్సముచ్చయార్థః. తేన కి మాదిత్యాదీనా మిత్యపి సిద్ధ్యతి.

౨౭

నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః,
రాక్షసానా మయం వాసః కథం ను త్వ మిహఽఽగతా.

౨౮

ఇహ శాఖామృగా స్సింహా యి ద్వీపివ్యాఘ్రమృగా స్తథా,
ఋక్షా స్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న బిభ్యసి.

౨౯

మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినాం,
కథ మేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే.

౩౦

కాఽసి కస్య కుతశ్చి త్వం కిన్నిమిత్రం చ దండకాఽ,
ఏకా చరసి కల్మాషి ఘోరాఽ రాక్షససేవితాఽ.

౩౧

ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన దురాత్మనా,
ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణ మాగతం.
సర్వై రతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ.

౩౨౪

తత్రాపి సంశయనివృత్తి మాహ (నేహేతి.)

౩౩

భయహేత్వంతర మాహ (ఇహేతి.) శాఖామృగాః వానరాః, ద్వీపం చర్మ, తద్వ్యోగాత్
ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః, వ్యాజిఘంతితి వ్యాఘ్రాః, ద్వీప్యపేక్షయా కించిన్నహంతోఽమి.
తరక్షవో మృగాదవాః మహావ్యాఘ్రాః, న బిభ్యసి న బిభేషి, కంకాః మాంసాదాః భయంకరాకృతయః
సక్షివిశేషాః.

౩౪

(మదేతి.) పంచమ్యర్థే పక్షి తరస్వినాం బలవతాం.

౩౫

(కాఽసీతి.) కాఽసి కిన్నామధేయాఽసి? కస్య సంబంధినీ? కుతః కస్మా ద్దేశా
దాగతాఽసి?

౩౬

(ఇతితి.) ద్వీజాతివేషేణ, సన్యాసివేషేణ, హితం సహితం, సత్క్రయతే ఏభి రతి
సత్కారాః, పూజా ద్రవ్యాణి, తైః.

౩౭౪

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

ఉపనీయాఽఽసం పూర్వం పాద్యేనాఽభినిమంత్ర్య చ.

అబ్రవీ త్సిద్ధ మిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనం,

౩౩౪

ద్విజాతవేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణం,

అశక్య ముద్వేష్టు మపాయదర్శనం న్యమంత్రయ ద్రాహ్మణవ త్రదాంగనా.

ఇయం బ్రసీ బ్రహ్మణ కామ మాన్యతా మిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతా మితి,

ఇదం చ సిద్ధం వనజాత ముత్తమం త్వదర్థ మవ్యగ్ర మిహోపభుజ్యతాం. ౩౪౪

నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నిం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీం,

ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మన స్సమర్చయ త్స్వాత్మవధాయ రావణః. ౩౪౫

ఉక్తం వివృణోతి (ఉపనీయేతి.) పాద్యేన పాదోదకేన, అభినిమంత్ర్య సత్కృత్య. తదా పాద్యప్రదానానంతరం, సిద్ధ మిత్యేవాబ్రవీత్ పత్వాన్నం సిద్ధ మిత్యబ్రవీత్. ౩౩౪

ఉక్త మర్థం సర్వాన్తేకాభ్యాం వివృణోతి (ద్విజాతీత్యాది.) ద్వీజాతవేషేణ సమాగతం. పాత్రం ఆలాబుప్రభృతి ప్లేకం, కుసుంభం మహారజనాభ్యురంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్తుం. తేన రక మితి ప్రాప్తస్యాణో లోప అర్హః, యద్వా. కుసుంభః కమండలుః, 'స్యాన్నహరాజనే క్షిబం కుసుంభం కరకే పుమా' నిత్యమరః. తదుభయధారిణం, అపాయే అసహరణే అనర్థ కరణే వా, దర్శనం బుద్ధి ర్యస్య తం. అత ఏవ ఉద్వేష్టు భోజయితు మశక్యం. తం సమీక్ష్య. మైథిలీ. బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా, న్యమంత్రయత్ బ్రాహ్మణాతిథిన నిమంత్రితవతి త్యర్థః. యద్వా, బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం, తదర్హ మితి వతి. యద్వా, మైథిలీ జనకకులజాతయో తద్వ్యవహరపరిపాటి విజ్ఞాతకపటవేషాపి సన్యాసివేషధారణమాత్రేణ, ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం, అశక్యం తం న్యమంత్రయత్ 'కాషాయదండమాత్రేణ యతః పూజ్యో న సంశయ' ఇతి వచనాదితి భావః. ౩౪౫

సత్కారప్రకార మాహ (ఇయ మితి.) ఇయం బ్రసీ మునీనా మాసనం, అన్యతాం, త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం. ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం, ఇహ స్థలే, అవ్యగ్ర ముప భుజ్యతాం, ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేఽన్వయః. (నిమంత్ర్యమాణ ఇతి.) ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్నమి త్యతిథయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం, ధృతం ధీరం యథా తథా, మనోవిశేషణం వా. అస్యా హరణే, మన స్సమర్చయత్ నిహితవాక్. ౩౪౫ - ౩౪౬

౧ తత స్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతిక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా,
విపీక్షమాణా హరితం దదర్శ త న్మహ ద్వనం నైవ తు రామలక్ష్మణౌ ౩౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్పత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ షట్పత్వారింశ స్సర్గః

రావణేన తు వైదేహీ తథా పృష్టా జిహీర్షతా,
పరివ్రాజకలింగేన శశంసాఽఽత్మాన మంగనా. ౧

బ్రాహ్మణ శ్చాఽతిథి శ్చాఽయ మనుక్తో హి శపేత మాం,
ఇతి ధ్యాయా ముహూర్తం తు సీతా వనన మబ్రవీత్. ౨

(తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, మృగయాగతం మృగయార్థం గతం, పతిం ప్రతిక్షమాణా ప్రతిపాలయంతి, హరితం యత్ర గతో తా తాం దిశం. విపీక్షమాణా వివిధం పశ్యంతి, మహ ద్వనమేవ దదర్శ, రామలక్ష్మణౌ తు న దదర్శ. ౩౭౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్పత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ మైథిలీ అర్జవేన స్వస్వరూప ముక్త్యా రావణాఽనార్జవదర్శనేన స్వపాత్రివత్యాను
రూపం త ముపాలభత (రావణేన త్విత్యాది.) జిహీర్షతా హర్తు మిచ్ఛతా, తేన కాపట్టేన పృష్టాపి
యతివిహ్నం పురస్కృత్య న్యయాథాత్మ్య ముక్తవతితి భావః. ౧

యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సా కిమర్థ ముక్తవతి త్యత్రాహ (బ్రాహ్మణ శ్చేతి.) ౨

౧ (తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, ప్రతిక్షమాణా ప్రతిపాలయంతి, విపీక్ష
మాణా వివిధ మిక్షమాణా, హరితం శ్యామం ఇతి రామానుజీయం.

(సీతయా అత్మవృత్తాంత కథనం)

దుహితా జనకస్యాఽహం మైథిలస్య మహాత్మనః,
సీతా నామ్నాఽస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమః. ౩

ఉపిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్యాకూటాం నివేశనే,
భుంజానా మానుషాః భోగాః సర్వకామసమృద్ధిని. ౪

తతః స్త్రయోదశే వర్షే రాజాఽమంత్రయత ప్రభుః,
అభిషేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః. ౫

తస్మిన్ సంభ్రियమాణే తు రామవస్యాఽభిషేచనే,
కైకేయా నామ భర్తార మార్యా సా యాచతే వరం. ౬

కాఽసి త్యస్యాత్తర మాహ (దుహితేతి.) కస్యే త్యస్యాత్తర మాహ (రామేతి) ౩

కుతశ్చ దిత్వాదే రుత్తరమాహ (ఉపిత్వేత్వాదినా.) వివాహనంతరం, ఇక్ష్యాకూటాం నివేశనే అయోధ్యాయాం, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరా నుపిత్వా, తతః సర్వకామసమృద్ధిని- కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణ స్రక్పందనాదీని, తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః. భావే నిష్ఠా. తద్వృత్తిసతి, మానుషాః భోగాః రతిక్రీడాః. అగ్రామ్యత్వాయ మానుషా నిత్యుక్తం. వస్తుత స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషా నిత్యవశ ముక్తవతి. యద్వా, మానుషాః మనుష్యత్వే నాఽవతీర్ణ రామకృతాః భోగాః. అమానుషానితి వాచ్చేదః. మనుష్యదుర్లభాః దివ్యాః భోగా నిత్యర్థః. భుంజానా, అభవ మితి శేషః. సర్వకామసమృద్ధిని ఇతి సప్తమ్యంతపాతే - సర్వకామ సమృద్ధిని, ఇక్ష్యాకూటాం ఇక్ష్యాకువంశస్య రామస్య, పూజాయాం బహువచనం. వ్రీడయా భర్తృనామా గ్రహణం. నివేశనే గృహే, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరాః, అత్యంతసంయోగే దీగ్తియా. అమానుషాః భోగాః, భుంజానా అనుభవంతి సతి, ఉపిత్వా ఉపితవ త్యస్మి. వ్యత్యయేన త్యాప్రత్యయః.

(తత ఇతి.) రాజా దశరథః, అమంత్రయత అకథయత్, రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః, మంత్రిశేష్టై రితి యావత్. రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః. ౫

(తస్మిన్నితి.) తస్మిన్ రామాభిషేచనే, సంభ్రियమాణే సతి, ఆర్యా పూజ్యా, మమ శ్వశూ రిత్యర్థః. సా ప్రసిద్ధా, కైకేయా, వరం, యాచతే అయాచక. ౬

ప్రతిగృహ్య తు కైకేయా శ్వశురం సుకృతేన మే,
మమ ప్రవాజనం భర్తు ర్భరతస్యాభిషేచనం.
ద్వా వయావత భర్తారం సత్యసంధం నృపొత్తమం.

౭౪

సాఽద్య భోక్త్యే నచ స్వప్నై న పాస్యే చ కథంవన.
ఏష మే జీవితస్యాంఽతో రామో యద్యభిషిచ్యతే.

౮౫

ఇతి బ్రువాణాం కైకేయాం శ్వశురో మే స మానదః.
అయాచతాఽర్థై రన్వర్థై ర్న చ యచ్ఛాం చకార సా,

౯౪

మమ భర్తా మహాతేజా వయసా ం పంచవింశకః.

కం వరం క మయావతే త్యతాహ (ప్రతిగృహ్యేతి.) సార్థజ్ఞేక ఏకాన్వయః. కైకేయా, మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం, సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం, నృపొత్తమం దశరథం, సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ శాపయత్వా, యద్వా, సుకృతేనోపకారేణ, ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య, స్వకృత ప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యే త్యర్థః. మమ భర్తా: ప్రవాజనం భరతస్యాభి షేచన మిత్యేనంరూపా ద్వా వరా వయావత.

౭౫

(నాఽద్యేతి.) పాన్య ఇత్యాత్మనెవద మార్షం. ఏషః అభిషేకః.

౮౫

(ఇతితి.) మానదః బహుమానప్రదః, అన్వర్థైః అర్థానుగతైః. సప్రయోజనై రితి యావత్. ఉపభోగక్షమై రిత్కర్థః. ఆర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః, కైకేయా మయావత. వరద్యయ ప్రతినిధిత్వే నై తా సర్థాః ప్రతిగృహ్యేణ ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. సా, తాం యచ్ఛాం, న చకార నాంగీచకార.

౯౫

సన్తుతో మమ భర్తా ప్రవాజనాఽయోగ్యః, బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చే త్యాహ (మమ భ ర్తేతి.) పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశతిః, వయసా పంచవింశతివర్షా నిర్వృత్తి పంచవింశకః. వింశతిత్రింశద్భ్యాం ద్విసంజ్ఞాయామి త్యాదీయో ద్వికప్రత్యయః. సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదంత

ం స నిద్దానీ మేవ రామః పంచవింశతివర్షః, దేవీ చాష్టాదశవర్షేతి కిం న గృహ్యత? ఇతి చేత్. తదానీంతనృత్రాంత స్యేదానీ ముచ్యమానత్వా దిదానీ మష్టత్రింశద్వర్ష త్వా ద్వేవ్యా

(సీతయా అత్మవృత్తాంతకథనం)

అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే,

౧౦౪

రామేతి ప్రథితే లోకే గుణవాన్ సత్యవాన్ శుచిః.

విశాలాక్షీ మహాబాహు స్సర్వభూతహితే రతః,

౧౦౫

గ్రహణ మితి తదంతవిధిః. పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః. వయఃపరిమాణం వననిర్గమనకాలికం. మమ జన్మని సతి వర్షాణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే. రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం, తదనంతరం వైదేహ్య సహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసం కృతవాన్, తతః పరం శ్రయోదశే వర్షే యావదాజ్ఞాభిషేకారంభః, తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షార్థః. తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ వత్సరాః, పంచవట్కాం శ్రయః, వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతా హరణం. సీతాయాశ్చ భుగర్భా దావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం పట్ సంవత్సరాః, తతో వివాహనంతర మయోధ్యాయం ద్వాదశ, ఇత్యేవ మష్టాదశవర్షా గతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం, విస్తరణాయ మర్థ ఉపయోగవద్దో మ ఇత్యత్రప్రత్యపాది. ఇదానిం తు రామః అష్టత్రింశద్వర్షః. మమ త్యేకత్రింశద్వర్షా గతాః. ఇదానిం తు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే. అస్మిన్ శ్లోకే మమ భరత్యత్ర భుకారో గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం. అష్టసహస్రశ్లోకా గతాః.

౧౦౪

ఏవం వనవాసాయోగ్యం వయ ఇత్యుక్త్వా గుణవత్తయా ప్రవాజనానర్హత్వ మాహ
(రామేతితి.) గుణవాన్ సాశీల్యవాన్.

౧౦౫

స్త్రీకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చ పంచవింశతకశబ్దస్య న ముఖ్యార్థస్త్వీకార స్సాన్. తయో ర్యయోగణనాక్రమ స్త్రీవం-రామస్య శ్రయోదశే వర్షే సీతాపాణిగ్రహణం, తదారభ్యాయోధ్యాయం ద్వాదశసంవత్సర పర్యంతం వాసః, తతః పంచవింశే వనవాసారంభః, 'తథా సంవసత స్తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై, రమత శ్చానుకూల్యేన యయు స్సంపత్సరా దశే' త్యుక్తత్వా న్మున్యాశమేషు దశ. పంచవట్కాం శ్రయః, తథా చేదానిం రామస్యాష్టత్రింశద్వర్షాణి సిద్ధం. తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావియోగశ్చ. తత శ్చైవీకోనవత్సరంశే పట్టాభిషేక ఇతి గమ్యతే. దేవ్యాస్తు షష్ఠే పాణిగ్రహణం, సప్తమే అయోధ్యాప్రవేశః, తదారభ్యాయోధ్యాయం ద్వాదశసంవత్సరపర్యంతం వాసః, తత శ్చైవీకోన వింశే వనవాసప్రారంభః, తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ. పంచవట్కాం శ్రయః, ఇత్యేకత్రింశత్. ద్వాత్రింశే రామవియోగో లంకాప్రవేశశ్చ. తత శ్రుయప్రంశే రామేణ సహ పట్టాభిషేక ఇతి వివేకః. ఇతి కావన టీకా.

కామార్తస్థ మహాతేజాః పితా దశరథ స్వయం.

కైకేయాః ప్రియకామార్థం తం రామం నాభ్యుషేచయత్.

౧౨౪.

అభిషేకాయ తు పితు స్సమీపం రామ మాగతం.

కైకేయీ మమ భర్తార మిత్యువాచ ధృతం వచః,

౧౨౫.

తవ పిత్రా సమాజ్ఞప్తం మమేదం శృణు రాఘవ.

భరతాయ ప్రదాతవ్య మిదం రాజ్య మకంటకం,

౧౨౬.

త్యయా హి ఖలు వస్తవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ.

వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయాన్మతాత్,

౧౨౭.

తథే త్యుక్త్వా చ తాం రామః కైకేయీ మకుతోభయః.

చకార తద్వచ స్తస్యాః మమ భర్తా దృఢవ్రతః,

౧౨౮.

ఏవంభూతస్య ప్రవాజనం దశరథదోషకృత మిత్యాహ (కామార్త ఇతి.) నాభ్యుషేచయత్, కైకేయీ సమ్మతిం వినేతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రియకామార్థ మితి.) ప్రియకరణకామాయ. ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణ నిర్వాహయేత్యర్థః. తవ ప్రియం కరిష్యామితి ప్రథమప్రతిజ్ఞాతతలే హేతుః (కామార్త ఇతి.) కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్కరిష్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ, పశ్చాద్దామప్రవాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తు మక్షమో నాభ్యుషేచయ దిత్వర్థః.

౧౨౯.

(అభిషేకాయేతి.) సామాన్యత అహ్వనే నాభిషేకాయ భవతు మర్హతి మదాహ్వాన మిత్యాగత మిత్యర్థః. ధృతం ధైర్యయుక్త మితి క్రియావిశేషణం.

౧౩౦.

(తవేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్వద్విషయే పిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం, మమ మత్రః, శృణు, ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం, తదర్థం త్వయా, నవ పంచ చ వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణి త్యర్థః. వనే వస్తవ్యం. తదర్థం ప్రవ్రజ, అన్మతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగ రూపాత్.

౧౩౧-౧౩౨.

(తథేతి.) అకుతోభయః రాజ్యత్యాగపనవాసాభ్యాం భయరహితః.

౧౩౩.

(సీతయా అత్మవృత్తాంతకథనం)

* దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయా తృప్త్యం బ్రూయాన్న చానృతం.

ఏత ద్వాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రత మనుత్తమం,

౧౭౪

తస్య భ్రాతా తు ధి ద్వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్.

రామస్య పురుషవాప్రు స్సహాయ స్సమరేరిహి,

౧౮౪

స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారి దృఢవ్రతః.

అన్యగచ్ఛ ద్ధనుష్పాటిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ,

౧౯౪

జటి తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః.

ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యే జితేంద్రియః,

౨౦౪

దృఢవ్రత ఇత్యుక్త ముపపాదయతి (దద్యా దితి) ధ్రువం నిశ్చలం, అనుత్తమం
అవశ్యపరిపాలనియం. ౧౭౪

(తస్యేతి.) ద్వయో రాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః. అన్ ప్రత్యయః. మాతు
రుత్సంఖ్యే త్యుదాదేశాభావ ఆర్తః. గుర్వక్షరం చ ఛాందసం. (అరిహితి.) ఛందోవద్భావాత్ బహుళం
ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మదిభిన్నే పృథక్పదే క్విప్. యద్వా, అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యుక్త
దృశ్యగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వా ద్వా క్విప్. ౧౮౪

(స ఇతి.) మయా సహ అన్యగచ్ఛ దిత్యన్వయః.

౧౯౪

(జటితి.) తాపసరూపస్యానేకరూపత్వా జ్జటితి విశేషయతి.

౨౦౪

* తనిశ్లోకి. (దద్యా దిత్యనేన) అధీనాం యావ దపేక్షితం దానం వివక్షితం. స
ప్రతిగృహ్ణీయా దిత్యనేనానావాప్తసమప్రకామత్వం వ్యజ్యతే.

ధి ద్వైమాత్రః ద్వయో రాత్రో రపత్యం, సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తే వయం ప్రమ్యుతా రాజ్యా త్రైకేయాస్తు కృతే త్రయః.

విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీర మోజసా,

౨౦౪.

సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తు మిహ త్వయా.

ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్య మాదాయ పుష్కలమ్,

౨౦౫.

(రురూః గోధాః వరాహంశ్చ హత్వాదాయామిషాః బహూః)

స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాఽఽచక్షు తత్త్వతః.

ఏకశ్చ దండకారణ్యే కి మర్థం చరసి ద్విజ,

౨౦౬.

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః,

ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః,

౨౦౭.

యేన విత్రాసితా లోకా స్సదేవాసురపన్నగాః

అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షగణేశ్వరః,

౨౦౮.

(తే వయ మితి.) కృతే ప్రయోజనాయ క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్, సంపదా దిత్వాత్ క్రిప్, గంభీరం దుష్పువేశం, ఓజసా బలెన, 'ఓజో దీప్తా బల' ఇత్యమరః. ౨౦౪

(సమాశ్వసేతి.) సమాశ్వస సమాశ్వసిహి, విశ్రాంతిం కుర్వీత్యర్థః. వస్తుం స్థాతుం. శక్యం, పవిత్రదేశత్వా దితి భావః. పుష్కలం సమగ్రం. ౨౦౫.

(స త్వ మితి.) స త్వం ఏవం సమాశ్వస్త స్త్వం, కులం గృహం, 'కుల మన్వయ సంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపి' తి నిఘంటుః. సను, సన్యాసినం ప్రతి కులగోత్రప్రశ్నోఽనుసంపన్నః, ఏకాకితయాఽరణ్యే సంచారశ్చ యతే ధర్మవివ. అతోఽసంగత ఇవ ప్రతిభాతిత చేత్, ఉచ్యతే. పుర్రాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోఽయం. 'భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశే' దీతి శ్రుత్యా భిక్షోగ్రామసమీపారణ్యే వస్తవ్యం, నతు గ్రామప్రసంగరహితేఽరణ్య ఇతి, కథం భవాః భిక్షాప్రద జనరహిత శ్చరసి? తి ప్రశ్న ఉపపద్యతే. ౨౦౬.

(ఏవ మితి.) అత్మవై భవ ప్రకటనావసరప్రతిక్షకతయా తీవ్రం ఝటితిత్యుక్తం. ౨౦౭.

(యేనేతి.) లోకాః జనాః.

౨౦౮.

(రావణేన ఆత్మప్రభావకథనపూర్వకం దుష్టావప్రభావనమ్)

❖ త్వాం తు కాంచనవర్ణాఖాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీం.

రతిం స్వకేమ దారేమ నాఽధిగచ్ఛామ్యనిందితే,

౨౬౪

బహీనా ముత్తమస్త్రీణా మాహృతానా మితస్తతః.

సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాఽగ్రమహీ భవ.

౨౭౪

లంకా నామ సముద్రస్య మధ్యే మమ మహాపురి,

సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని,

౨౮౪

తత్ర సీతే మయా సార్థం వనేషు విహరిష్యసి.

న చాఽస్యాఽరణ్యవాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని,

౨౯౪

పంచ దాస్య స్పృహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః.

సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవస మే యది,

౩౦౪

(త్వామితి.) కాంచనవర్ణాఖాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం.

౨౬౪

(బహీనా మితి.) ఉత్తమస్త్రీణా మితి నిర్ధారణే పట్టి.

౨౭౪

(లంకేతి.) సముద్రమధ్యే వర్తమానే, నగమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే, నివిష్టా కృతనివేశా, సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, పరిక్షిప్తా పరివృతా, పురీ మమ, అస్త్రీణి శేషః.

౨౮౪

(తత్రేతి.) వనేషు ఉద్యానేషు. అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే పట్టి.

౨౯౪

(పంచేతి.) పంచసహస్రాణి దాస్య స్త్వాం పరిచరిష్యంతి.

౩౦౪

❖ (త్వాం) మమేష్టదేవతా మిత్యర్థః. దృష్ట్వా, స్వకేమ పుత్రమిత్రాదిమ దారేమ చ, రతి మిచ్ఛాం, నాఽధిగచ్ఛామి. మమేష్టదేవతాయా స్తవ దర్శనేనాఽఽనందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ రావణే నైవ ముక్తా తు కుపితా జనకాత్మజా.

ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ త మనాదృత్య రాక్షసం,

౩౦౪

మహాగిరి మివాఽకంప్యం మహేంద్రసదృశం పతిం.

మహోదధి మిచాఽక్షోభ్య మహం రామ మనువ్రతా,

౩౨౪

సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలం.

సత్యసంధం మహాభాగ మహం రామ మనువ్రతా,

౩౩౪

మహాబాహుం మహోరస్కం సింహవిక్రాంతగామినం.

నృసింహం సింహసంకాశ మహం రామ మనువ్రతా,

౩౪౪

(రావణేనేతి.) తుశబ్దేర హ్యర్హోక్తేపచారవచనవిలక్షణవచనా.

౩౦౪

(మహాగిరి మితి) మహేంద్రసదృశం పతిం పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్య మిత్యర్థః. అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యా స్సా, రామ ముద్దిశ్యాఽనువ్రతా.

౩౨౪

(సర్వేతి) న్యగ్రోధపరిమండలం పటవృక్ష మివ మహాపరిణాహం, యద్వా, న్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం, తద్వత్ సర్వసమ్మశయణీయ మితి వా. యద్వా, 'కూసోదకం పటచ్ఛాయా యుపతీనాం స్తనద్వయం, శీతకాలే భవ త్యుష్ణ ముష్ణకాలే చ శీతల' మిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేపి సర్వజనానుకూల మిత్యర్థః.

౩౩౪

(మహాబాహు మితి.) సింహవ ద్వీక్రాంతగ పరాక్రమయుక్తం, సగర్వ మితి యావత్. తథా గచ్ఛతితి సింహవిక్రాంతగామినం, సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం, నృసింహం పురుషశ్రేష్ఠం.

౩౪౪

❖ (రావణేనేతి.) రావణేన పుత్రసదృశే నేతి శేషః. ఏవం ప్రార్థనారూపేణోక్తాపి అతితామస భక్తో రావణః శ్రీరామవియోగం సంపాదయతితి కుపితా జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతయా రావణదూషణం)

పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియం.

పృథుకీర్తిం మహాత్మాన మహం రామ మనువ్రతా,

౩౫౪

త్వం పున ర్దంబుక స్సింహీం మా మిచ్ఛసి సుదుర్లభాం.

నాఽహం శక్యా త్వయా స్పృష్టుమాదిత్యస్య ప్రభా యథా,

౩౬౪

పాదపాక కాంచనా న్నూనం బహుకా పశ్యసి మందభాక్.

రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసి రావణ,

౩౬౪

క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రో వ్రరస్వినః.

అశీవిషస్య వదనా ద్దంష్ట్రా మాదాతు మిచ్ఛసి,

౩౮౪

మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తు మిచ్ఛసి.

కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాక గంతు మిచ్ఛసి,

౩౯౪

(పూర్ణేతి.) రాజవత్సం రాజకుమారం.

౩౫౪

ఏవం స్వభర్తు రతిశయ ముక్త్వా తస్య హీనత్వ మాహ (త్వ మిత్యాదినా.) త్వం తు. జంబుకః గోమాయుః, నిగీర్యాధ్యవసానం. తథా సింహీ మిత్యత్రాపి. అదిత్యస్య ప్రభేవ రామస్యాఽవినాభూతాఽహం త్వయా స్పృష్టుం న శక్యేత్తద్గః.

౩౬౪

(పాదపా నితి.) అనన్నమరణాః పృక్షా స్వర్ణమయాక పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః. మందభాక్ మందభాగ్యః. యద్వా, మందం క్షీణం ఆయురాదికం భజతీతి మందభాక్, మదభిలాషయుక్త స్త్వం సద్యో మరిష్యసీతి భావః.

౩౭౪

(క్షుధితస్యేతి.) సర్వాత్మనా ఆదానస్యాఽశక్యత్వజ్ఞానాయ విశేషణాని. అశీవిషస్య సర్పస్య, చకారో ద్రష్టవ్యః, క్షుధితస్య తరస్విన ఇతి చాఽశీవిషస్యాపి విశేషణం. అత్ర సద్యశయో ర్వాక్యార్థయో రైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః.

౩౮౪

(మందర మితి.) అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసి త్వనుషజ్యతే స్వస్తి మాక సుఖిత ఇత్యర్థః.

౩౯౪

అక్షి సూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి చ క్షురం.

రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి, ౪౦౪

అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తు మిచ్ఛసి.

సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తు మిచ్ఛసి.

యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితు మిచ్ఛసి, ౪౦౫

అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాఽఽహర్తు మిచ్ఛసి,

కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తు మిచ్ఛసి ౪౦౬

అయోముఖానాం శూలానా మగ్రే చరితు మిచ్ఛసి,

రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి. ౪౦౭

యదంతరం సింహస్మగలయో ర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః,

(అక్షితి.) స్వాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షణ మార్జనం కరోషి. లేక్షి లేహనం కరోషి. లిహ అస్వాదన ఇత్యస్మా ల్లుగ్వికరణస్థా ధౌతో ర్లట మధ్యమపురుషైకవచనం. క్షురం తిక్షణధారం శస్త్రం, అధిగంతుం ప్రాప్తుం. ౪౦౪

(అవసజ్యేతి) సార్వజ్ఞోక ఏకాన్వయః. అవసజ్య బద్ధ్యా. ౪౦౫

(అగ్ని మితి.) కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం. ౪౦౬

(అయోముఖానా మితి.) అయోముఖానాం అయోమయాగ్రాణాం, శూలానా మగ్రే శూలాగ్రవత్త్రిమ. సంవరితు మిచ్ఛసి త్యర్థః. ౪౦౭

ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణనిక్పృష్టత్వం చ సదృష్టాంత మాహ (య దంతర మిత్యాదీనా.) సింహ స్మగలయోః. 'స్మగలో' వంశకః క్రోష్టే' త్యమరః. యత్, అంతరం భేదః, తారతమ్య మితియావత్. 'అంతర మవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్యే, చిద్రాత్మీయవినాబహి రససర మధ్యేంతరాత్మాని చే' త్యమరః. వనే జలే విషయే, 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః.

(సీతయా రావణదూషణం)

సురాగ్ర్యసావీరకయో ర్యదంతరం తదంతరం వై తవ రాఘవస్య చ ౮౫

యదంతరం కాంచనసీసలోహయో ర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః,
యదంతరం హస్తిబిడాలయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే ప్రవైవ చ. ౮౬

యదంతరం వాయసవైసతేయయో ర్యదంతరం మధుమయూరయో రపి,
యదంతరం సారసగృధ్రయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే ప్రవైవ చ. ౮౭

తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్ముకబాణపాణౌ,
హృతాఽపి తేఽహం న జరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయాఽవగీర్ణం. ౮౮

ఇతివ త ద్వాక్య మదుష్టభావా సుధృష్ట ముక్త్యా రజనీవరం తం,
గాత్రప్రకంపవ్యథితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదళీవ తస్మి. ౮౯

స్యందినికా-స్యందితుం ప్రసనితుం శీల మస్యా ఆస్తీతి స్యందినికా. తాచ్ఛిల్కే జినిః, అల్పార్థే
కప్రత్యయః. కేణ ఇతి హ్రస్వః. క్షుద్రనదీ స్యందినికా, సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం, సావీరకం
కాంజికం. 'అరణాళకసావీరకుల్యాషాభిమతాని చ, అవంతి సోమధన్యాష్టుకుంజలాని చ కాంజిక'
మిత్యమరః. ౮౫

(యదితి.) కాంచనసీసలోహయో రిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే. కాంచన
స్యాపి నవలోహేషు పరిగణనాత్. చందనవారి చందనపంకః. బిడాలో మార్జారః. ౮౬

(యదంతర మితి.) మధుః జలవాయసః, సారసో హంసవిశేషః. ౮౭

(తస్మిన్నితి.) తస్మిన్ రామే స్థితే సతి, జరాం జీర్ణతాం, మక్షికయా, అవగీర్ణం గ్రస్తం,
వజ్రం హీరరత్నం, మక్షికయా తండులఖండభ్రాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్న మిత్యర్థః. యథా
న జీర్ణం భవతి. యద్వా, మక్షికయా సహఽవగీర్ణం భుక్తం, వజ్రం అజ్యం, 'వజ్రో వా అజ్య' మితి
శ్రుతేః. యథా న జీర్ణం భవతి త్యర్థః. తథా అహం త్వయా హృతాపి తే జీర్ణతాం, న గమిష్యే
న గమిష్యామి, ప్రత్యుత తవైవ మరణం ప్రాపయిష్యామి త్యర్థః. ౮౮

(ఇతితి.) ఇతివ ఉత్తప్రకారసదృశం, తద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథా ఉక్త్యా సా
వీతా, వాతోద్ధతా వాతాహతా, కదళీవ, గాత్రప్రకంపవ్యథితా శరీరకంపేన వీడితా, బభూవ. ౮౯

తాం వేపమానా ముపలక్ష్మ్య సీతాం స రావణో మృత్యుసమప్రభ వః,
కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచచక్షే భయకారణార్థం.

౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

అష్టాశ్చ

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరభః పరుషం వచః,
లలాటే భుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచ హ.

౧

భ్రాతా వైశ్రవణస్యాఽహం సాపత్నీ శ్చ వరవర్ణిని,
రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః ప్రతాపవాక్.

౨

యస్య దేవా స్సగంధర్వాః పిశాచపతంగోరగాః,
విద్రవంతి భయా ద్భీతా మృత్యో రివ సదా ప్రజాః.

౩

(తా మితి.) వేపమానాం కంపమానాం, ఉపలక్ష్మ్య తత్కంపేన తద్భయ ముపలక్ష్మ్య-
భూయో భయజననేన ఏషా స్వనశీకర్తుం శక్యేతి మత్యః, భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం,
స్వం స్వకీయం, కులాదిక మాచచక్షే, కర్మ పౌరుషం.

౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

ఏవం బ్రువంతిం సీతాం రావణో భర్తృయతి (ఏవ మిత్యాదినా.) సంరభః కుపితః,
సంభ్రమావిష్టో వా.

౧

(భ్రాతేతి.) వైశ్రవణస్య, సపత్న్యా మాతు రపత్యం వుమాక్ సాపత్నీ, సాపత్నీ ఏవ
సాపత్నీః. స్వాగ్ధే ప్యజ్ఞో. (యస్యేతి) యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః. మృత్యో ర్భీతాః
ప్రజాః ఇవ విద్రవంతి.

౨-౩

(రావణేన సీతాయాః భీషణం)

యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే,
ద్వంద్వ మాసాదితః క్రోధా ద్రజే విక్రమ్య నిర్జితః.

యద్భయార్తః పరిత్యజ్య స్వ మధిష్ఠాన మృద్ధిమత్,
కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నరవాహనః.

యస్య త త్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభం,
వీర్యాదేవాఽర్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసం.

మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి,
విద్రవంతి పరిత్రస్తా స్సురా శృక్రపురోగమాః.

యత్ర తిష్ఠా మ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః,
తివ్రాంశు శ్శిశిరాంశుశ్చ భయా త్సంపద్యతే రవిః.

(యేనేతి.) ద్వయో రాజా త్ర రసత్యం ద్వైమాత్రః. సపత్ని మాతృపుత్ర ఇత్యర్థః. కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే, ద్వంద్వం యుద్ధం, 'ద్వంద్వం కలహయుగ్మయో'రిత్యమరః.

(యదితి.) స్వ మధిష్ఠానం స్వాం పురీం, కైలాస మధ్యాస్తే, ప్రబలావష్టంభార్థ మితి భావః. అధిశిజ్ఞ స్థానం కర్మ త్యధికరణస్య కర్మ సంజ్ఞా. నరవాహనః కుబేరః.

(యస్యేతి.) తత్ ప్రసిద్ధం, కామేన గచ్ఛతి కామగం, అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతి త్యర్థః. యేన పుష్పకేన, విహాయసం ఆకాశం, వీతాదృశ విశేషణ విశిష్టో యో రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః. సోఽహ మితి పూర్వేణాన్వయః.

(మమేతి.) విద్రవంతి విద్రవేయుః.

(యత్రేతి.) యత్ర దేశే, తివ్రాంశు తిష్టాంశు రవి రవిః, మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శితలాంశు స్సంపద్యతే.

నిష్కంపవత్రా స్రవో నద్యశ్చ స్తిమితోదకాః,
భవంతి యత్ర యత్రాఽహం తిష్ఠామి విచరామి చ.

౯

మమ పారే సముద్రస్య లంకా నామ పురీ శుభా,
సంపూర్ణా రాక్షసై ర్హిరై ర్యథేంద్రస్యాఽమరావతీ.

౧౦.

ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా,
హేమకఞ్డా పురీ రమ్యా వైడూర్యమయతేరణా.

౧౧.

హ స్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా,
సర్వకాలఫలై ర్యైస్సంకులోద్భావశోభితా.

౧౨.

౧ తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ,
న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాం మనస్విని.

౧౩.

(నిష్కంపేతి.) పత్రాణ్యపి న చలంతిత్వర్థః.

౯

(మమేతి.) పారే పారసదృశే త్రికూటే, సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వ ముక్తత్యాత్,
యథేంద్రస్యాఽమరావతీ తథా మమ లంకాపురీ అసాధారణే త్వర్థః. అస్తితి శేషః.

౧౦

లంకాం వర్ణయతి. (ప్రాకారేణేతి.) రజతమయత్యాత్ పాండురేణ, హేమమయ్యః
కఞ్డాః హర్మ్యాంగణాదయో యస్యా స్సా. 'కఞ్డా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదే కాంచ్యాం మధ్యేభజంధన'
ఇత్యమరః, తోరణో బహిర్భాగం, సంబాధా సంకులా, తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన, వినాదితా,
సర్వః కాలో యేషాం తాని సర్వకాలాని, సర్వకాలసంభవానీ త్వర్థః. తాదృశాని ఫలాని యేషాం
తై స్సర్వకాలఫలైః, సంకులోద్భావైః వ్యాప్తోద్భావైః, శోభితా, వితాదృశీ సా పురీ రమ్యే
త్వన్వయః.

౧౧-౧౨

(తత్రేతి.) వసతి వసంతి. అస్తిత్య మాగమశాసన మితి నుమభావః. (నారీణాం గుతి.)
అధీగర్హేతి షష్ఠీ. మనస్విని తత్సమాసక్తే త్వర్థః.

౧౩.

౧ (తత్రేతి.) తత్ర లంకాయాం, వసతి త్వం మయా భృత్యేన, సమర్పితా నితి శేషః.
మానుషాః దివ్యాంశ్చ భోగాః, సహ ఏకదైవ, భుంజానా సతీ, మానుషీణాం నారీణా మితి ద్వితీ
యార్థే షష్ఠీ. న స్మరిష్యసి. కించ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య, గతాయుషః గతం
ప్రాప్త మంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య, భగవతః శ్రీమన్నారాయణస్య,
సంబంధిన ఇతి శేషః. సః అస్మాక, స్మరిష్యసి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రాజన సీతాయః భీషణం)

భుంజానా మానుషాః భోగాః దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని,
న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః,

౧౬

ఛి స్థాపయిత్వా ప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః,
మందవీర్య స్సుతో జ్యేష్ఠః సతః ప్రస్థాపితో హ్యయం.

౧౭

* తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా,
కరిష్యసి విశాలాక్షీ తాపసేన తపస్వినా.

౧౮

(భుంజానేతి.) మానుషాః మానుష్యలోకసంభవాః, దివ్యాః స్వర్గసంభవాః, గతాయుషః
గతప్రాయాయుషః, అల్పాయుష ఇత్యర్థః. అనేన 'భుంజానా మానుషాః భోగా' నితి పూర్వం
సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః.

౧౯

అథ రామస్య స్వాపేక్షయా ఉక్త మతిశయం ప్రతిపత్తి (స్థాపయిత్వేత్యాది.) క్షోకద్వయ
మేకాన్వయం. ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా, తతో రాజ్యాత్ ప్రవాజితః. జ్యేష్ఠత్వేపి
ప్రవాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధ మిత్యాహ (తేనేతి.) తేన మందవీర్యేణ, గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్య
మూఢమనసా, తాపసేన 'భగ్నాః కృషే ర్భాగవతా భవంతీతి' వ్యాయేన ఆశురేణ. తపస్వినా
శోచ్యేన 'తపస్వి తాపస శ్శేష్య' ఇతి విశ్యః. అనేన ఇతిఃపరం రాజ్యం సాధయిష్యతి త్యాశా
న కర్తవ్యే త్యుక్తం.

౧౭-౧౮

ఛి (స్థాపయిత్వేతి.) యః. మందవీర్యః త మప్రియ మపి పుత్రం భరతం, అంతర్యామి
ప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా, రాజ్య ఇతి శేషః. తత సేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా. జ్యేష్ఠః శ్రీమన్నా
రాయణః శ్రీరామః, 'జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతి' రితి సహస్రనామాక్రేః. సర్వరాక్షససంహారాయ
వనం ప్రస్థాపితః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* (తేనేతి.) భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్ట మరీచాం రాజ్యం యేన తేన. గతచేతసా మాయా
పాధికేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావా ద్గతచేతస్కత్వం. 'న తస్య కార్యం కరణం చ
విద్యత' ఇతి శ్రుతే. తాపసేన తపస్వినా, తాపసానా మిన ప్రాపసేన, న చాసౌ తపస్వీ చ, తేన
శ్రీరామేణ సహ, కరిష్యసి కిం? అయ మన్నదీయ ఇతి విజ్ఞాపనా మితి శేషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

౪ సర్వరాక్షసభరారం కామా త్వయ మిహ౨౨గతం,
న మన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వ మర్హసి.

౧౭

‡ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి,
చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవస ముర్వశి.

౧౮

(సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభరారం, త్వయా ప్రార్థనీయ మిత్యర్థః. స్వయం కామాత్
అర్థితయా ఇహగతం, ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం. స్వయమాగమనే హేతు (ర్మన్మథేతి.) ౧౭

ప్రత్యాఖ్యానఫల మాహ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యాన
మూల మితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే. పరితాపం పశ్చాత్తాపం, పురూరవసం రాజానం, చరణేనా
భిహత్య, ఉర్వశీవ - ఉరుకా మహతో వశికరోతి త్యుర్వశీ, వశ కాంతే. పృషోదరాదిత్వా
దుకారలోపః. గౌరాదిత్వాత్ జీష్. ఏవం హ్రస్వాది స్రాలవ్యాంతశ్చ. తథాచ మాఘయమకం-
'దధ త్యురోజద్వయ ము ర్వశీతలం భువో గతేవ స్వయ ము ర్వశీతల'మితి. నారాయణస్య ఊరా
వసతితి వ్యుత్పత్తావపి పృషోదరాదిత్వా ద్యర్థలోపాదినా హ్రస్వాదిస్రాలవ్యాంతశ్చ ఏవ చ యుక్తః.
ఉర్వశీ కిల స్వయమేవ ప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పున స్తమాగ
తేతి పారాణికి కథా.

౧౮

౪ (సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభరారం, ప్రతిశబ్ద ఇవాదే. కామా త్వ భృత్యో భవిష్యామితి
మనోరథా, దాగతం మాం, మన్మథశరావిష్టం జన మివ, స్వయం మమేష్టదేవతా త్వ, మేవ
మాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

‡ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) కాముకం పురూరవస ముర్వశి చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాప
మగమ దితి యత్ తమ్యక్తం. అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాతృరూపా త్వం, చరణేనాభి
హత్య తిరస్కృత్యే త్యర్థః. పరితాపం గమిష్యసి త్యేత దయుక్త మిత్యర్థః. ఉర్వశీ పురూరవసం
చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గతేతి యథా పూణేమ ప్రసిద్ధం తథా పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి.
ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతయా రావణదూషణం)

* అంగుళ్యా న సమో రామో మమ యద్ధే స మానుషః,

తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని.

౧౯

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా,

అబ్రవీ త్వరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపం.

౨౦

కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతం,

భ్రాతరం వ్యవదిశ్య త్వ మశుభం కర్తు మిచ్ఛసి.

౨౧

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,

యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేంద్రియః.

౨౨

అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్య మింద్రస్య జీవితం,

న చ రామస్య భార్యాం మా మపనీయాన్తి జీవితం.

౨౩

(అంగుళ్యేతి.) అంగుళ్యా అంగుళిబలేన, న సమః న సమబలః, సంప్రాప్తం, మామితి శేషః.

౧౯

(ఏవ మితి.) సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే. రహితే నిర్జన వనే, 'రాగం వివిక్తా ఇతి వర్దయంతి' రితి రాగజననాచిత్యేపి పరుష మబ్రవీత్ హంత సీతాయాః పాతివ్రత్య మేత దితి ఋషి ర్విస్మయతే.

౨౦

(కథ మితి.) పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సౌ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తస? ఇత్యర్థః.

౨౧

(అవశ్య మితి.) కర్కశః క్రూరః.

౨౨

(అపహృత్యేతి.) అపనీయ స్థితస్య, తవేతి శేషః.

౨౩

* రామం వినా లంకాం ప్రత్యాగంతు మనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ (అంగుళ్యేతి) యద్ధే యస్యాం గుళ్యా సమః కోపి నాస్తి, కుతః? య స్స రామః శ్రీమన్నారాయణ ఏవ, మానుషః మనుష్య రూపేణానవతీర్థః. తం మమ భాగ్యేన తత్త్రివ సంప్రాప్తం, తవ పతి మితి శేషః. భజస్యేతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

జీవే చ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తా చ్చపిం ప్రథుష్ట్యాఽప్రతిరూపరూపాం,
న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతామృతస్యాఽపి తవాఽస్తి మోక్షః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టవత్సారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

శాశ్వతా

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాక్,
ఓ హస్తే హస్తం నమాహత్య చకార సుమహా ద్యువుః.

౧

క్రోధాతిశయేనైక మేవ పున రాహ (జీవే దీతి.) అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం
యస్యా స్తాం, మాదృశీం, అశ్చలత్వపరిహారాయ న మా మిత్యనుక్తిః. మోక్షః, మరణా దీతి శేషః
అమృత మపి న త్వద్రక్షణసమర్థ మిత్యర్థః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

అష్టవత్సారింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

యశ్చింతనీయ స్సతత మాపత్సు పరమాసు చ,
నాఽన్యోస్తి చింతనీయ స్తం సీతాపతి ముపాస్మహే.

(సీతాయా ఇత్యాది.) హస్తే హస్తం నమాహత్య సంయోజ్య, ఆయం చ కోపాకృతి విశేషః.

ఓ మహిషాదయః ప్రయైవ హతా ప్రథా కదాచి దేషా హరణసమయే క్రౌర్యం కుర్యా
దీతి శంకయా క్రూరస్వీయమహరూపాంగీకారః. యద్వా, కపటేనాపి శాంతిస్వభావ యతివేష
ధారణా త్రద్యేషస్వాభావ్యేన హరణే స్వర్య ప్రతిబద్ధతాం దృష్ట్వా స్వరూపగ్రహణం. మమ
రావణస్యాపి ఆయం వేషః క్రౌర్యప్రతిబంధక ఇత్యతశ్చ హస్తే హస్తాఘాత ఇత్యతశ్చ బోధ్యం.
ఇతి తిలకం.

(రావణేన సీతాపహరణం)

స మైథిలీం పున ర్వాక్యం బభాషే చ తతో భృశం,
❖ నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ వీర్యపరాక్రమౌ.

ఉద్వహేయం భుజాభ్యాం తు మేదినీ మంబరే స్థితః,
అపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః.

అర్కం రుంధ్యాం శరై స్తీక్ష్ణైః విభింద్యాం హి మహీతలం,
కామరూపిణ మున్నతై పశ్య మాం కామదం పతిం.

ఏవ ముక్తవత స్రస్య సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే,
క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః.

(స ఇత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః రూపకరణానంతరం, ఉన్మత్తయా, త్వయేతి శేషః. వీర్యపరాక్రమౌ, పూర్వోక్తా వితి శేషః. ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం. విభింద్యాం వివారయేయం. మహ ద్వపు ర్విత్కుక్తం దర్శయతి (కామేతి.)

అథ సీతాపహరణోపయోగిరూపాంతర పరిగ్రహ మాహ (ఏవ మిత్యాదినా.) (సూర్య కల్పే శిఖిప్రభే ఇతి.) తేజస్వాష్ట్యే చోపమాద్వయం. హరిపర్యంతే పింగళవర్ణపర్యంతే. 'యమానిలైంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిమ, శుకాపికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి' త్యమరః.

❖ వీర్యపరాక్రమౌ - వీర్యం సమరే అభీరుత్వం, పరాక్రమః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ఉన్మత్తయా - మత్తజనానుగతా ఉన్మత్తభిన్నా, తాదృశయాపి, న శ్రుతౌ. యోఽహ మేతాదృశ విశేషణ విశిష్టః, తం, కామరూపిణం కామదం పతిం, రక్షసా మితి శేషః. మాం పశ్యేతి బభూవ ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

సద్యః సౌస్మ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం స రావణః,
స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః.

౬

సంరక్తనయన శ్రీమాం స్తప్తకాంచనకుండలః,
క్రోధేన మహతాఽఽవిష్టో నీలజీమూతసన్నిభః.
దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ త్షణదాచరః,

౬౫

స పరివ్రాజకచ్చద్మ మహాకాయో విహాయ తత్.
ప్రతిపద్య స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః,

౮౫

సంరక్తనయనః క్రోధా జ్ఞీమూతనిచయప్రభః.
రక్తాంబరధర స్తస్థా ప్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్,

౯౫

స తా మసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభా మివ.
వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోఽబ్రవీత్,

౧౦౫

(సద్యః ఇతి.) స్వం స్వాసాధారణం, కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం, వైశ్రవణానుజః
ఇత్యనేన జన్మకారణే తుల్యేపి హంతాఽన్యతరస్య క్రౌర్య మిత్యుచ్యతే.

౬

(సంరక్తేతి.) సార్థశ్లోక వికాన్వయః. శ్రీమా= విచిత్ర క్రిసంపన్నః, త్షణదాచరః,
సంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టో బభూవ.

౬౫

ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రౌర్యాంతర మహా ద్వాభ్యాం (స ఇత్యాది.) పరివ్రాజకచ్చద్మ
పరివ్రాజకరూపం, పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం మాం ప్రేక్ష్య తస్థా. కి మేవంరూపం దృష్ట్వాపి
మాం భజిష్యతీతి ప్రత్యాశయేతి భావః.

౮౫-౯౫

(స ఇతి.) అసితకేశాంతాం నీలకేశాంతాం, కేశాగ్రే పైంగళ్యం దుర్లక్షణం. భాస్కరస్య
ప్రభా మిత్యనేన దుష్పునహత్వ ముచ్యతే. వసనేత్వాదినా దుష్ప్రజత్వ ముచ్యతే.

౧౦౫

(రావణేన సీతాపహరణం)

❖ త్రిమ లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తార మిచ్ఛసి.

మా మాశ్రయ వరారోహే తవాఽహం సదృశః పతిః,

౧౦౪

మాం భజన్య చిరాయ త్వ మహం శ్లాఘ్యః ప్రియ స్తవ.

నైవ చాఽహం క్వచి ద్భద్రద్రే కరిష్యే తవ విప్రియం,

౧౦౫

(తిష్ఠితి.) వరారోహే వరజఘనే.

౧౦౬

పున స్త్రాగళంకా మాకార్షీ రిత్యాహ (మా మితి.) క్వచిత్, క్వాపీత్యర్థః.

౧౦౭

❖ భర్తారం - శుశ్రూషాదినా స్వామినం బిభర్షీతి భర్తా, భృత్య ఇత్యర్థః, పతిః, రక్షసా మితి శేషః. యద్యహం రక్షసాంపతిః, తథాపి తవ సదృశః, అనురూపః కిం, భృత్య ఇతి శేషః, అనురూపో భృత్యో న భవామి, తథాపి భృత్య మిచ్ఛసి యది, త్రిమ లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా, మా మాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు. కుతః? చిరాయ చిరకాలా దారభ్య, తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః, ప్రీత్యయతి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి ప్రియో భృత్యః, జయన్త్యైవ రావణరూపేణో త్పన్నత్వాత్. అతో మాం భృత్య ఇతి భజన్య జానీహిత్యర్థః. అత ఏవ, (నైవాహ మితి) మానుషే భావ స్త్యజ్యతాం, మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయ స్త్యజ్యతా మిత్యర్థః, కింతు ప్రాచీనకృపయా, మూఢే పండితమానిన్యపి రాక్షసే భృత్యే మయి భావః ప్రణీయతాం. ఆయ మపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతా మిత్యర్థః. కించ రాజ్యా చ్యుతం తుచ్ఛీకృత్య రాజ్యభోగ మిత్యర్థః. కుతః? ఆసిద్ధార్థం అశ్వాసా సిద్ధార్థశ్చ ఆసిద్ధార్థ స్తం అనాప్తసమస్తకామం, విష్ణు మిత్యర్థః. పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మిత మల్ప మాయు ర్యేన తం, అపరిమితాయుష మిత్యర్థః. కించ కై ర్గుణై రనిర్వచనీయై ర్గుణై రసంతకల్యాణగుణై రిత్యర్థః. యుక్త మితి శేషః. అనురక్తాని. కుత ఏవం? దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రహికా యన్య సః, అత ఏవ హి స్త్రీయా వచనా త్పుహ్నిజ్ఞానం రాజ్యం విహాయ వనే వసతి. తాదృశం త్వ మనురక్తాని యతః, అత స్సర్వోత్తమా లక్ష్మీ స్త్యం. అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వీతి తాత్పర్యం ఇతి తత్త్వదీపికా.

౧౦౪-౧౫

త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతాం.

రాజ్యా చ్ఛ్యుత మసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషం,

౧౨౬.

కై ర్గుణై రనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని.

య ప్ర్నియా వచనా ద్రాజ్యం విహాయ స సుహృజ్ఞనం,

అస్మృక్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్ముతిః.

౧౨౭.

ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్థాం ఓ ప్రియవాదినీం,

అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః.

†† జగ్రాహ రావణ స్నీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివ,

౧౨౮.

(త్యజ్యతా మితి.) సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మానుషః మనుష్యరామవిషయః. భావః స్నేహబంధః (య ఇతి.) వ్యాళాః హింస్రాః, త మితి పూర్వేణాన్వయః. ౧౨౫-౧౨౬.

(ఇతిత్యాది) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. ప్రియార్థత్వే హేతుః ప్రియవాదినీ మితి. అత్ర ముహూర్తం తిష్ఠ భూయ స్సత్కరిష్యామితి ప్రియభాషణం, మైథిలీం, ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుష ముక్త్వా, తత్ర హేతు (సుదుష్టాత్మేతి.) బుధః ఖే రోహిణీ మివే త్యభూతోపమా. బుధః, స్వపితృపత్నిత్వేన మాతరం, ఖే ఆకాశే, సుఖేన సంవరంతిం రోహిణీం యదీ గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్య మిదం పాప మిత్యర్థః. ౧౨౪

ఓ ప్రియవాదినీం, రావణా దన్యత్యేతి శేషః, సీతయా సద్యోమరణపర్యవసాయి శాపాదానం తు సమూలనాశనస్య వేదవత్సంశేన ప్రతిజ్ఞాతస్య ఋషీణాం దేవానా మగ్రే రామ ప్రతిజ్ఞాతస్య చ నిర్వాహాయ. (వామేనేతి.) మూర్ధజేమకరేణ - మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః. ఇషవః, యస్మిన్ తేన, కరేణ దక్షిణేన వామేన చ, ఊర్ధ్వః పాదయోః, పరిజగ్రాహ పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతస్య మితి ప్రార్థితవా నితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి, తథా ప్యత్ర న తథా, అత ఏవ బుధః రోహిణీ మివ జగ్రాహ బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణీతి, తథా రావణోప సీతాం జగ్రాహ. స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితు మేవేత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా. † జగ్రాహ రావణ స్నీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివేతి - నన్వత్ర, నళకూబర

అథ పంచాశ స్సర్గః.

తం శబ్ద మవసుప్రస్తు జటాయు రథ శుశ్రువే,
నిరీక్ష్య రావణం ఊహ్రం వైదేహిం చ దదర్శ సః.

తతః పర్వతకూటాభ స్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః,
వనస్పతిగత శ్రీమాన్ వ్యాజహర శుభాం గిరం.

దశగ్రీవస్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః,
జటాయు ర్నామ వామనాహం గృధ్రరాజో మహాబలః.

రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః,
లోకానాం చ హితే యుక్త రామో దశరథాత్మజః.

అథ పంచాశ స్సర్గః.

అథ స్వామివిషయే దాసేన యావచ్చక్తి శేషవృత్తి రవశ్యం కర్తవ్యే త్యము మర్థం లోకే
ప్రవర్తయితుం జటాయు వృత్తాంత ముపక్షిపతి సఖద్వయేన. అత్రప్రథమం జటాయు స్సాంత్యన
భర్తృనాభ్యాం రావణ మనుకూలయితు మిచ్ఛతి. (తం శబ్ద మిత్యాది.) అవసుప్రః ఈషత్పుష్టో
జటాయుః. అథ సీతావచనానంతరం, తం శబ్దం శుశ్రువే, అత్మనేపద మార్హం. తతః ప్రథమం
మహాశరీరతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహిం దదర్శ.

(తత ఇతి.) తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః, 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః, శ్రీమాన్
కైంకర్యశ్రీనమ్నద్ధః, శుభాం రావణస్య శోభనావహం.

(దశగ్రీవేతి.) పురాణే సనాతనే, ధర్మే, దాస్యవృత్తా విత్యర్థః. స్థితః తదేకపరాయణః,
సత్యం 'సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ' త్యుక్తః పరమాత్మా, సంశ్రయః ఆలంబనం యస్య సః,
భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః. నామ్నా జటాయు ర్నామ జటాయు రీతి ప్రసిద్ధః. తథా చ మయి
దాసే స్థితే తవ సీతాపహరణం న యుక్త మితి భావః.

స్వస్వరూప ముక్త్యా స్వామిస్వరూప మాహ (రాజేతి.) మహేంద్రవరుణోపమత్వ
మేకదేశసామ్యాత్. సర్వలోకస్య, రాజా స్వామి, భవతోపి స్వామి త్యర్థః.

(జబాయాః రావణం ప్రతి ధర్మోక్తయః)

తస్మైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్ని యశస్విని,
సీతా నామ వరాహో హం త్వం హర్తు మిహేచ్ఛసి.

కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాభిమర్శనాత్,
రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల.

నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్,
న త త్సమాచరే ధీరో య త్పరోఽస్య విగర్హయేత్.

యథాఽఽత్మన స్తథాఽన్యేషాం దారా రక్ష్యా విపశ్చితా,

౪ ఆర్థం వా యది వా కామం శిష్టా శ్శాస్త్రే ష్యనాగతం.

తథా చ రాజదారవహరో న యుక్త ఇత్యాహ (తస్యేతి.) సహధర్మచారిణీతి ధర్మపత్ని
శబ్దార్థః.

మా మా త్రవ రామే స్వామిత్యబుద్ధిః, మనుష్యమాత్రబుద్ధిం రాజబుద్ధిం వా కృత్వా సీతాం
పరహతే త్యాహ (కథ మితి.) రాజా, భవానితి శేషః.

రాజత్వబుద్ధి స్తవ రామే మా భూత్, తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్య మిత్యాహ
(నివర్తయేతి.) పరదారాభిమర్శనా నృతిం నివర్తయ. తద్విషయమతిం న కుర్విత్యర్థః, నీవత్వ
మేవాహ (నేతి.) ధీరాః ధీమాః, తత్కర్మ న సమాచరేత్. అస్య ధీరస్య, యత్ కర్మ, పరో,
విగర్హయేత్ నిరసేత్.

(యథేశ్వర్థ) మేకం వాక్యం, విపశ్చితా వివేకినా.

(ఆర్థ మితి) శిషాః సంతః రాజానః, శాస్త్రే ష్యనాగత మనుపదిష్టం, ధర్మ మర్థం వా.

౪ (ధర్మ ర్థం చ కామం చ.) శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యే జనాః, రాజానమను రాజాన

వ్యవస్యంతి న రాజానో ధర్మం పాలస్త్యనందన,

౮౪

† రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ ద్రవ్యాణాం వోత్తమో నిధిః.

ధర్మ శ్శుభం వా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే,

౯౪

పాపస్వభావ శ్శుభలః కథం త్వం రక్షసాం వర,

ఐశ్వర్య మభిసంప్రాప్తో విమాన మివ దుష్కృతః,

౧౦౫

యది వా కామం కామం వా, న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి త్యర్థః. లోకే యథా తథా వా భవతు. రాజ్ఞః ప్రవ సుతరాం నేద ముచితమితి భావః.

౮౫

న్యకేపలం స్వార్థం, లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్య మిత్యాహ (రాజేతి.) అత్ర ధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్తకపరాః. ద్రవ్యాణా మర్థానా ముత్తమో నిధి రాశ్రయః యస్మా దేవం తస్మాక్, ధర్మః ధర్మాదిః. రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే. శుభం శుభాచారః. పాపం వా. రాజమూలం ప్రవర్తతే. రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే. అతో రాజ్ఞః పాపం విహాయ ధర్మాదిక మేవ కర్తవ్య మిత్యర్థః.

౯౪

పరదారాభిమంజన మైశ్వర్యాత్ భంశకం చేత్వాహ (పాపస్వభావ ఇతి.) పాపం స్వభావ స్పహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః. అతఏవ చపలః విషయప్రవణః. త్వం, దుష్కృతః. విమానం దేహార్థం విమాన మివ, ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి, కథం, సంప్రాప్తః యోగ్యః? ఏవం విషయచపలశ్చే దైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః.

౧౦౫

మనుస్మృత్య, వ్యవస్యంతి కుర్వంతి. రాజ్ఞః మోక్షధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజాన మనుస్మృత్య భూపోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రే సమ్యగనుభూత మపి ప్రజా ఆచరంతితి భావః. తస్మా ద్దర్శోపదేశపరస్య రాజ్ఞః స్వధర్మ ప్రవృత్తి రనుచితేతి తాత్పర్యం. ఉపసంహరతి (ధర్మ ఇతి.) హే పాల స్త్యనందన, తస్మా ద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇత్య పేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా 'ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే' ష్వనాగతం, వ్యవస్యం త్యనురాజానం ధర్మః పాలస్త్యనందనే'తి పాఠః. ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే' ష్వనాగతం, న వ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః పాల స్త్యనందనేతి పాఠే త్వయ మర్థః. శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః, శాస్త్రే ష్వనాగతం అప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి. శాస్త్రవిరుద్ధధర్మాధికామాదికం నేచ్ఛంతి త్యర్థః. తస్మాద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† రాజా ధర్మస్య కామస్య ఇతి. పా.

(రావణేన సీతాపహరణం)

వామేన సీతాం పద్మాక్షిం మూర్ధజేషు కరేణ సః.

ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా, ౧౮౪

తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదఃష్ట్రం మహాభుజమ్.

ప్రాద్రవణ గిరిసంకాశం భయారా వనదేవతాః, ౧౮౫

స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః,

ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః. ౧౮౬

తత స్తాం పరుషై ర్వాక్రైశ్చ రృర్త్యయన్ స మహాస్వనః.

అంకేనాఽఽదాయ వైదేహీం రథ మారోపయ త్తదా, ౨౦౪

సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్విని.

రామేతి సీతా దుఃఖారా రామం దూరగతం వనే, ౨౦౫

(వామేనేతి.) శాపకృతదోషో భవిష్యతితి మూర్ధజే మూర్వోశ్చ గ్రహణం.

౧౮౪

(త మితి.) గృహ్ణంత మిత్యర్థః.

౧౮౫

(స చేతి.) సః పూర్వం గుప్తః, మాయామయః అంతర్దానాద్వర్ణతయా అశ్చర్యమయః, ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః, హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః, చక్రం హి రథాంగ మిత్యుచ్యతే. ౧౮౬

(తత ఇతి.) అంకేన ఊర్వభాగేన.

౨౦౪

(సేతి.) వనే దూరగతం రామ ముద్దిశ్య రామేతి విచుక్రోశ, క్రుశ అహ్వనే రోదనే చ. ౨౦౫

వేదవత్యోదిశాపా ద్బలా త్కథం పరిదారస్పర్శ ఇతి చేత్ సత్యం. రావణ స్సీతాం సాక్షాన్మ జగ్రాహ న స్పృష్టవాః. పరంతు, జానుకేశాదిచ్చాయామేవ జగ్రాహ, రాక్షసానాం ఛాయాగ్రాహిత్యాత్. తదుక్తం స్కాందే ఛాయాగ్రాహిత్య మప్యస్తి సర్వవిద్యావిశారదే, కేశచ్ఛాయాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తథైవ చ, గృహీత్వా జానకిం హృష్టో లంకాం ప్రాయా త్స రావణః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తా మకామాం స కామార్తః పన్న గేంద్రవధూ మివ.

వివేష్టమానా మాదాయ ఉత్పపాతాఽథ రావణః, ౨౨౪

తత స్సా రాక్షసేంద్రణ హ్రయమాణా విహాయసా.

భృశం చుక్రోశ శీ మత్రేవ భ్రాంతచిత్తా యథాఽఽతురా, ౨౨౫

హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచి త్రప్రసాదక.

హ్రయమాణాం న జానీషే రక్షసా మా మమర్షిణా. ౨౨౬

జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజః.

హ్రయమాణా మధర్మేణ మాం రాఘవ న వశ్యసి, ౨౨౭

నను నామాఽవిసీతానాం వినేతాఽసి పరంతప.

కథ మేవంవిధం పాపం న త్వం శాసి హి రావణం, ౨౨౮

(తా మితి) అకామాం విరాగిణీం. వివేష్టమానాం రథోపరిస్థితే బుర్రంతం, ఆదాయ పున
రంకేనాఽఽదాయ, ఉత్పపాత, రథేన సహిత ఇతి శేషః. ౨౨౪

(తత ఇతి.) అతురా సా, మత్రేవ మదయుక్తేవ, భ్రాంతచిత్తా యథా భ్రాంతచిత్తేవ చ,
చుక్రోశ. ౨౨౫

(హేతి.) ఆమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా. ౨౨౬

(జీవిత మితి.) ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః, జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ
పరిత్యజః జీవితాదిపరిత్యాగశీలః. ౨౨౭

(నన్వీతి.) నను, నామేతి ప్రసిద్ధే. అవినీతానాం దుష్టనానాం, వినేతా శిక్షకః. పాపం
పాపిష్ఠం, కథం, న శాసి న శిక్షయసి. ౨౨౮

శీ అత్రైవయథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం. ఇతి తిలకం.

(సీతాయా: అక్రశా.)

నను సద్భోజనవిసితస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం.

కాలో వ్యంగీభవ త్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే,

౨౬౪

స కర్మకృతవా నేతత్కాలోపహతచేతనః.

జీవితాంతకరం ఘోరం రామా ద్వ్యసన మాప్పుహ,

౨౬౫

హంతేదాసీం సకామాఽస్తు కైకేయీ సహ బాంధవైః.

హియే య ధర్మకామస్య ధర్మపత్ని యశస్వినః,

౨౬౬

అమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారాన్ సుపుష్పితాన్.

క్షిప్రం రామాయ శంసద్వం సీతాం హరతి రావణః,

౨౬౭

అశాసనే స్వయమేవ హేతు మున్నయతి (నన్వితి.) అవిసితస్య దుర్జనస్య, కర్మణః పాపస్య, సద్భోజన ఫలం న దృశ్యతే - కుతః? అత్ర ఫలదర్శనే, కాలో వ్యంగీభవతి సహకారి కారణం భవతి. అభూతతద్భావే చ్ఛిః, పక్తయే పాకాయ. ౨౬౪.

(స ఇతి.) సః త్వ మిత్యర్థః. వ్యసనం భ్రంశం 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. ౨౬౫.

వనే రాక్షసాదిభి ర్హృతా భవే దితి మార కైకేయీ వనం ప్రేషితవతితి వైదేహ్య హృదయే సర్వదా స్థితం. త దిదాసిం 'సుప్రపమత్రకుమితానాం భావజ్ఞానగ దృష్ట' మితి న్యాయేనద్వాబయతి (హంతేతి.) అత్ర హేతు మాహ (హియే య దితి.) ౨౬౬.

అథ చిత్రవిభ్రమాదిరేకా దచేతనా సపి రామాయాఽభ్యాతే త్యర్థయతే (అమంత్రయ ఇత్యాదిభి) స్సప్రశ్నేకైః. అమంత్రయే సంబోధయామి. జనస్థానే, స్థితానితి శేషః. కర్ణికారాన్ పరివ్యాధాభ్యాన్ వుష్పవృక్షాన్. రావణ స్తీతాం హరతితి యత్ ఏత, చృంసద్వం కథయత, ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. ౨౬౭.

మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రసవజం గిరిం.

క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః,

30౪

హంసకారండవాకీర్ణాం వందే గోదావరీం నదీం.

క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః,

3౧౪

దైవతాని చ యా న్యస్మిన్ వనే వివిధపాదపే.

నమస్కరో మ్యహం తేభ్యో భర్తు శ్శంసత మాం హృతాం,

3౨౪

యానికానిచిద వ్యత్ర సత్త్వాని నివసం త్యుత.

సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానఘి,

౩౩౪

హ్రాయమాణాం ప్రయాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరియసీం.

విపశాఽపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత,

౩౪౪

విదిత్వా మాం మహాబాహు రముత్రాప మహాబలః.

ఽనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృతా మపి,

౩౬౪

(మాల్యవంత మితి) మాల్యవంతం వుష్పవంతం, శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం, ప్రసవజం ప్రసవజాఖ్యం. ౩౦౪

(హంసేతి.) సంఘుష్టాః హంసా స్సారసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా. కర్తరి క్రః. హంసకారండవాకీర్ణా మితి శుద్ధః పాఠః. ౩౧౪

(దైవతానీతి.) తేభ్యో, యుష్మభ్య మితి శేషః. ౩౨౪

(యానిత్యాది) క్షేకద్వయ మేకాన్వయం. సత్త్వాని జంతవః. ఉతేతి సంబోధనే, సముచ్చయే వా. (హ్రాయమాణా మితి.) హ్రాయమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరియసీం ప్రయాం మాం, సీతా రావణేన హృతేతి భర్తు శ్శంసత, రావణా న్న భేతవ్యం, తత్త్వం కథయతేతి భావః. ౩౩౪

కథనే కిం ప్రయోజనం? తత్రాహ (విదిత్యేతి.) భవదుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా, అముత్ర స్వర్గలోకే, గతా మపి, వైవస్వతహృతా మపి, మాం, పరాక్రమ్యాఽనేష్యతి. తస్మా దవశ్యం శంసతేతి భావః. ౩౬౪

(జటాయునా రావణనిరోధనం)

❖ కామం స్వభావో యో యస్య న శక్యః పరిమార్జితుమ్.

న హి దుష్టాత్మనా మార్య మావస త్యాలయే చిరం,

౧౦౪

ఏషయే వా పురే వా తే యదా రామో మహాబలః

నాపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్యాపరాధ్యసి.

౧౦౫

యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.

అతివృత్తీ హతః పూర్వం రామేణాక్షిప్తకర్మణా,

౧౦౬

ఏవం బహుసాంత్యనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశే ఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ (కామ మితి.) యో యస్య స్వభావః జెత్వ త్రికః స ధర్మః, కామం అత్యంతం, పరిమార్జితుం న శక్యః ఉపదేశేన నివర్తయితుం న శక్య ఇత్యర్థః. తథాహి-ఆర్యం సదుపదేశః, దుష్టాత్మనాం, అయే హృదయే. చిరం నాపరాధ్యతి న తిష్ఠతి

౧౦౬

శత్రుభార్యాపహరణం మమ స్వభావ ఇత్యాశంక్య శాత్రవప్రసక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ (ఏషయే వేతి.) ఏషయే రాజ్యే, యదా నాపరాధ్యతి తదా తస్య కథ మపరాధ్యసి?

౧౦౭

ఖరవధ ఏవ మమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ ద్వాభ్యాం (యదీత్యాది) వృత్తం మర్యాదా మతి క్రాంతోఽతివృత్తః.

౧౦౮

❖ నను దుష్టః సమీచినో వా స్వభావో దురతిక్రమః, తత్ర దుష్టస్వభావానా మపి ప్రాప్త మైశ్వర్యం దుర్నివారమేవేత్యత అహ. (కామస్వభావ ఇతి.) స్వభావో దురతిక్రమోఽస్య, దుష్టాత్మనా మాలయే గృహే, ఆర్య మైశ్వర్యం, చిరం చిరకాలం, నావసతి న తిష్ఠతి. అయం భావః-సుకృతే స త్యైశ్వర్యపాప్తి, సుకృతం చ దుష్టాత్మనా క్రియమాణం ప్రాయేణ నిష్ఫలం భవతి. తనైత త్సంభావితం, యద్వా, యస్య పురుషస్య యః కామస్వభావ స్తస్య స స్వభావః. పరిమార్జితుం న శక్యః, కుతః? (సహితి.) హి యస్మా ద్దుష్టాత్మనా మాలయే చిత్రే, ఆర్యం పూజ్యం పుణ్య మితి యావత్. చిరం చిరాయ, నాపరాధ్యతి, తస్మాత్. ధర్మేణ పాప మపనుదతితి శ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేన బోధితస్య ధర్మస్య పాపి ప్స్వభావా త్వాపస్వభావో న శక్యమార్జనః కేనాపి త్యర్థః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః.

యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యాం హృత్వాగ్గమిష్యసి, ౧౦౪

క్షిప్రం పసృజ వైదేహీం మా త్యా ఘోరేణ చతుషాః.

దహే ద్దహనభూతేన వృత్ర మింద్రాశని ర్యథా. ౧౦౫

సర్ప మాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతే నాఽవబుధ్యసే.

గ్రీవాయాం ప్రతిముక్తం చ కాలపాశం న పశ్యసి, ౧౦౬

స భ ర స్సౌమ్య భర్తవ్యో యో నరం నాఽవసాదయేత్.

త ద్దన్న మపి భోక్తవ్యం జీర్ణతే య దనామయం, ౧౦౭

య త్కృత్వా న భవేద్ధర్మో న కీర్తి ర్న యశో భువి.

శరీరస్య భవే త్తేదః క స్త త్కర్మ సమాచరేత్. ౧౦౮

(అత్ర) హననవిషయే. (యస్యేతి.) తస్యేతి పూర్వశేషః.

౧౦౪

ప్రకృత ముపసంహరతి (క్షిప్రమితి.) అత్ర రామ ఇత్యధ్యాహర్యం. చక్షుషేత్యనేన దర్శన మాత్రేణ వధో లక్ష్యతే. అశనిః వజ్రం. ౧౦౫

సీతాగ్రహణ మనశ్యం మృత్యుకర మిత్యాహ (సర్ప మిత్యాది.) అశీవిషం అశీవిషాభ్యం, ప్రతిముక్తం అముక్తం, యథావస్తుబద్ధ స్సర్పోఽవశ్యం నాశయతి తద్వ దీయం సీతా గృహీతా త్వాం నాశయిష్యతితి భావః. వ్యాజస్తుతి రలంకారః. ౧౦౬

(స భ ర ఇతి.) భారః భారద్రవ్యం, నావసాదయేత్ న పీడయేత్, అనామయం వ్యాధ్య నుత్పాదకం. అత్రాపి పూర్వవ ద్వ్యాజస్తుతిః. ౧౦౭

(యదితి.) య త్కార్యం కృత్వా ఫిత్తస్య న ధర్మో భవేత్, కీర్తిః ఐశ్వర్యాదిజనితా ప్రథా వా న భవేత్, యశః భోగిత్యకృతప్రథా వా న భవేత్, ప్రత్యుత శరీరదుఃఖమేవ భవేత్. తత్కర్మ క స్సమాచరేత్? మూఢ వివాఽచరేత్. తథావిధకర్మకరణా ద్భవా న్మూఢ ఏవేతి భావః. ౧౦౮

(జటాయునా రావణనిరోధనం)

షష్ఠి ర్వర్షసహస్రాప్రాణి మమ జాతన్య రావణ.
 పితృప్రైతామహం రాజ్యం యథావ దనుత్పత్తః, ౧౯౪

వృద్ధోఽహం త్వం యువా ధన్వీ సశరః కవచీ రథః.
 తథా ప్యోదాయ వైదేహీం కుశలీ న గమిష్యసి, ౨౦౪

న శక్త స్త్వం బలా ధర్మం వైదేహీం మమ పశ్యతః.
 హేతుభి ర్న్యాయసంయుక్తై ర్ధ్రువాం వేదశ్రుతి మివ, ౨౧౪

యుధ్యన్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ.
 శయిష్యసే హతే భూమౌ యథాపూర్వం ఖం ప్రథా. ౨౨౪

మయి వృద్ధత్వేనాఽవమతిం మా కృథా ఇత్యాశయేనాహ ద్వాభ్యాం (షష్ఠిరిత్యాది.) షష్ఠి ర్వర్షసహస్రాప్రాణి, గతానీతి శేషః. జాతస్యే త్వనేన వయసా జీర్ణత్వ ముచ్యతే. రాజ్యం యథా వత్, అనుత్పత్తః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వ ముక్తం. అహం ధనురామ్యపకరణ రహితః. ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ద్రధయతి (న శక్త ఇతి.) మమ పశ్యతః మయి పశ్యతి సతి. సీతాం బలా ధర్మం, న శక్తః న సమర్థః, కథ మివ? న్యాయసంయుక్తైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః, హేతుభిః అనుమానైః, ధ్రువాం నిశ్చలాం, అవిచాల్యప్రామాణ్యా మితి యావత్. వేదశ్రుతి మివ వేదశ్రుతి మివ, దీర్ఘ అర్హః, వేదయతితి వేదః. స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతి మిత్త్యర్థః. యథా వేదవిదగ్రేసరే పశ్యతి సతి, హైతుక్తైః న్యాయసిద్ధై ర్దైతుభిః, శ్రుతిః, అన్యథా అన్యపరా, నేతుం న శక్యతే, తద్వదితి భావః. అన్యపరార్థవాదాద్వాప్యత్త్యర్థో వేదశబ్దః. యథా తా మన్యథా కుర్వణ స్వయమేవ వినశ్యతి. న వేదశ్రుతేః కాపి హానిః, ఏవం సీతా మపహరం స్త్వ మేవ నశిష్యసి, నతు సీతాయాః కాపి హాని రిత్యాకూతం. యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతి మన్యథా (కుర్వంతం కల) యః త దసహమానో యావచ్చక్రి నివర్తయతి తథాఽహమపి త్వయా బలా న్నియమానామపి సీతాం యావచ్చక్రి నివర్తయిష్యామి త్యర్థః. ౨౧౪

(యుధ్యస్యేతి.) యది శూరోఽసి, ముహూర్తం తిష్ఠ మా పలాయన్య, మయా యుధ్యన్వ, యుద్ధే మయా హత స్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమౌ శయిష్యసే. యద్వా, యది శూరోఽసి తదా మయా యుధ్యన్వ. అథవా, రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ. శేన హత శ్శయిష్యస ఇతి. యద్వా, యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ. స్థిత్యా తేన యుధ్యన్వ. ౨౨౪

అసకృ త్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః.

నచిరా చ్చీరవాసా స్త్వాం రామో యుధిష్ఠిష్యతి, ౨౩౪

కిన్న శక్యం మయా కర్తుం గతౌ దూరం నృపాత్మజాః.

క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయో ర్భీతో న సంశయః, ౨౩౫

నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభా మిమాం.

సీతాం కమలవత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం, ౨౩౬

అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్మనః.

జీవితేనాఽపి రామస్య తథా దశరథస్య చ, ౨౩౭

తిష్ఠ తిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ.

యుద్ధాతిభ్యం ప్రదాస్యామి యావత్ప్రాణం నిశాచర, ౨౩౮

వృంతా దివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్. ౨౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచాశ స్సర్గః.

న కేవలం స్వాపరాధప్రతికారః, కింతు దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవతి మిత్యుక్తిస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతికారోపి భవిష్యతి త్యాహ (అసకృ దితి.) ౨౩౪

ఏవ ముక్తేపి వునః పలాయమానం ప్రత్యాహ (కిం స్వతి.) కింను శక్యం కిం వా శక్యం, నశ్యసే అదర్శనం ప్రాప్నోషి. తయోః తాభ్యాం. ౨౩౫

తథాపి త్వాం నాఽహం గమయామి త్యాహ (సహితి.) జీవమానస్య జీవతః, మయి జీవ తిత్కర్తః. ౨౩౬

త్వయా కిం కర్తుం శక్య? మిత్యత్రాహ (అవశ్య మితి.) జీవితేనాపి జీవితవ్యయేనాపి. ౨౩౭

(తిష్ఠ తిష్ఠేతి.) యథాప్రాణం యథాబలం. ౨౩౮

(వృంతా) దిత్కర్త మేకాన్వయం. 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః. ౨౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణహుషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపంచాశ స్వర్గః

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయపా,
క్రుద్ధస్యాఽగ్నినిభా స్సర్వా రేజు ర్వింశతిదృష్టయః.

౧

సంరక్తనయనః కోపా త్రప్తకాంపనకుండలః,
రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్ర మమర్షజః.

౨

స సంప్రహర స్తుముల స్తయో స్తస్మి న్మహావనే,
బభూవ వాతోద్ధతయో ర్మేఘయో ర్గగనే యథా.

౩

త ద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయో స్తదా,
సపక్షయో ర్మాల్యవతో ర్మహాపర్వతయో రివ.

౪

అథ ఏకపంచాశ స్వర్గః

అశ్రవణం

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగ మకరో జ్జటాయు రిత్యాహ (ఇతీత్యాది.)

౧

(సంరక్తనయన ఇతి.) అమర్ష జః అసహనః.

౨

(స ఇతి.) సః యుధ్యస్యేతి పూర్వం ప్రవర్తితః, సంప్రహరః యుద్ధం, వాతాభ్యాం
పతికూలవాయుభ్యాం, ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః, మేఘపక్షే సంప్రహరః సంఘట్టనమాత్రం.

౩

(తదితి.) సపక్షయోః పక్షసహితయోః, మాల్యవతోః - మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతో.
ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః 'మాల్యవంతం శిఖరిణ' మితి, అన్యః కిష్కింధాసమిపే వక్ష్యతి
వర్ణవర్ణనే.

తతో నాళికనారాచై స్తీక్షణగ్రౌశ్వ వికర్ణభిః,
అభ్యవర్ష న్మహాఘోరై ర్గృధ్రరాజం మహాబలః.

స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః,
జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్రాణి సంయుగే.

తస్య తీక్షణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః,
చకార బహుధా గాత్రే ప్రణా నృతగనత్రయః.

అథ క్రోధా ద్వశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గణాః,
మృత్యుదండనిఖాః ఘోరాః శత్రుమర్దనకాంక్షయా.

స తై ః రాజై ర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తై రజిహ్మగైః,
బిభేద నిశితై స్తీక్ష్ణై ర్గృధ్రం ఘోరై శ్శిలీముఖైః.

(తత ఇతి.) నాళికైః నాళమాత్రశరైః, నారాచైః ఆయనశరైః, వికర్ణభిః అంకశా-
గ్రశరైః.

(స ఇతి.) పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః, ప్రతిజగ్రాహ సేహే, రావణాస్రాణి రావణ-
ప్రయుక్తాస్రాణి.

(తస్యేతి.) తస్య రావణస్య, గాత్రే.

(అథేతి.) మార్గణాః బాణాః.

(స తై రితి) పూర్ణం అకర్ణకృష్టం యథా తథా. ముక్తైః అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః.
నిశితైః శాణ్డోల్లిడైః, అత ఏవ తీక్ష్ణైః, ఘోరైః భయంకరైః. శిలీముఖైః-శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం
తైః బాణైః, గృధ్రం బిభేద.

ః బాణాజిహ్మగళదౌ గుణవచనౌ - బాణయంతి రోషయంతి శత్రు మితి బాణాః,
అజిహ్మగా ఋజుగామినః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతాయాః జటాయుదర్శనం)

సా తదా కరుణా వాచో విలపంతి సుదుఃఖితా.
వనస్పశిగతం గృధ్రం దదర్శాఽఽయతలోచనా, ౩౭౪

సా త ముద్విక్త్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా.
సమాక్రంద దృప్యపరా దుఃఖోపహతయా గిరా, ౩౮౪

జటాయో పశ్య మా మార్య హ్రియమాణా మనాథవత్.
అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా, ౩౯౪

నైష వారయితుం శక్య స్తవ క్రూరో నిశాచరః,
సత్త్వవాఙ్ జితకాశీ చ సాయుధ శ్చైవ దుర్మతిః. ౪౦౪

రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం మమ,
లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వ మాఖ్యాతవ్య మశేషతః. ౪౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

(సీతి.) కరుణాః దీనాః, తాత్కాలికహర్షం సూచయతి (అయతలోచనేతి.) ౩౭౪

(సా త మితి.) సమాక్రందత్, క్రద్ధి అహ్వనే రోదనే చ. దుఃఖోపహతయా దుఃఖ
గర్భదయా. ౩౮౪

(జటాయో ఇతి.) అర్ఘ్యేతి శ్వశురవత్ సంబోధనం. కరుణం యథా తథా
హ్రియమాణం. ౩౯౪

(నేతి.) అశక్యత్వే హేతు స్సత్త్వవా నిత్యాదికం. జితకాశీ జయవహః, దుర్మతిః
కూటయోధీ. ౪౦౪

తర్హి మయా కిం కర్తవ్యం? తత్రాఘ (రామాయ త్వితి.) తత్ అస్య దుర్జయత్వా
దేవ హేతోః. ౪౧౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనపంచాశ స్సర్గః.

(రావణేన జటాయా రుద్రం)

స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకిం బాష్పలోచనాం,
అచింతయిత్వా తా న్నాభాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్. ౧౦

తతోఽస్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితం,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభౌజ పతగేశ్వరః. ౧౧

తతోఽన్య ధ్రువ రాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః,
వపర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౨

శరై రావారిత స్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః,
కులాయ ముపసంప్రాప్తా పక్షివ బభౌ తదా. ౧౩

స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విదూయ చ,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభౌజాఽస్య మహా ధ్రువః. ౧౪

త చ్చాగ్ని సదృశం దీప్తం రావణస్య య శరావరం,
పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునో తృతగేశ్వరః. ౧౫

(స ఇతి.) సమభిద్రవత్ సమభ్యుద్రవత్. ౧౦

(తత ఇతి.) సశరం సంహతశరం. ౧౧

(తత ఇతి.) క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః. (శరై రితి.) ఆవారితః అ సమంతా
ద్వ్యాప్తః, కులాయం నీడం, ప్రాప్తః పక్షివ బభౌ. ౧౨-౧౩

(స ఇతి) తాని చ పక్షాభ్యాం విదూయ చరణాభ్యాం ధను ర్బభౌజ చేత్యన్వయః. ౧౪

(తచ్ఛ్రేణి.) శరావరం కవచం, పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన, వ్యాధునోక్ ప్రవ్యావయత్. ౧౫

‘శరాసన’ మితి పాఠే శరప్రక్షేపకారణం, తద్వ ద్విత్తియం ధనుశ్చ, బభౌజే
త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

కాంచనేశ్వరదాక్షా దివ్యాక్షాపిశాచపదనాక్ష ఖరాక్ష, తాంశ్చాఽస్య జవసంపన్నాక్ష జఘాన సమరే బలీ.	౧౬
వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషం, మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథం.	౧౭
పూర్ణచంద్రప్రతికాశం ఛత్రం చ వ్యజనై స్సహ, పాతయామాస వేగేన గ్రాహభీ రాక్షసై స్సహ.	౧౮
సారథే శ్చాఽస్య వేగేన తుండేనైవ మహా చ్చిరః, పున ర్వ్యపాహర ప్రీమిమాక్ష పక్షిగాజో మహాబలః	౧౯
స భగ్నధన్వా విరథో హతాశ్శ్చో హతసారథిః, అంకేనాఽఽదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః.	౨౦
దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనం, సాధు సాధ్విని భూతాని గృధ్రరాజ మపూజయత్.	౨౧

(కాంచనేతి.) కాంచనేశ్వరదాక్షా స్వర్ణమయకవచయుక్తాక్ష 'ఉరశ్చదః కంకటకో
జాగరః కవచోఽస్త్రియా' మిత్యమరః, బలీ జటాయుః. ౧౬

(వర మితి.) త్రివేణుః యుగంధరః, కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం. ౧౭

(పూర్ణేతి.) గ్రాహభిః ఛత్రవామరాదీగ్రహకైః, నందిగ్రహిత్యాదీనా జినిః. ౧౮

(సారథే రితి.) వ్యపాహరత్ ఖండితవాక్ష, పున రిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనం తుండేనేతి
సూచ్యతే. ౧౯

(స ఇతి.) భగ్నధన్వా, ధనుషశ్చే త్యనజ్ఞే. ౨౦

(దృష్ట్వేతి.) అపూజయత్, మనసేతి శేషః. ౨౧

(రావణేన జటాయో ర్యుద్ధం)

పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షియాథవం,
ఉత్పాత పున ర్ద్వష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః

౨౨

తం ప్రహృష్టం నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజాం,
గృధ్రరాజ సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణం.
సమావార్య మహాతేజా జటాయు రిద మబ్రవీత్,

౨౩౪

వజ్రసంస్పర్శబాణస్య ఖార్యాం రామస్య రావణ.
అల్పబుద్ధే హర స్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసాం,

౨౪౪

సమిత్రబంధు స్సామాత్య స్సబల స్సపరిచ్ఛదః.
విషపానం పిబ స్యేత త్పిపాసిత ఇవోదకం,

౨౫౬

అనుబంధ మజానంతః కర్మణా మవిచక్షణాః.
శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి,

౨౬౪

(పఠితి.) గృహ్య గృహీత్వా.

౨౭

(సమిశ్రిత.) సార్వజ్ఞిక ఏకాన్వయః. సముత్పత్య ఊర్ధ్వం గత్వా, సమభిద్రుత్య
అల్పబుద్ధం గత్వా, సమావార్య సమ్యగవర్తయన్.

౨౭౪

(వజ్రేతి.) వజ్రసంస్పర్శః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య.

౨౮౪

(సమిత్రేతి.) పీయత ఇతి పానం, పానకరసాది. విషయుక్తం పాన మితి మధ్యమ.
పదలోపనమాసః. యద్వా. విషస్య పానం విషపానం, ఏత త్పిపాసితరూపం విషపానం.
పిబసి కరోషి. ఉదగపాకం పదతితలైః ప్రకృతేః ప్రత్యయోపసానమాశ్రంత ప్రయోజనం.

౨౯౪

(అనుబంధ మితి.) అనుబంధ్యత ఇత్యనుబంధః, ఫలం. అవిచక్షణాః అసమర్థాః,
కర్మణాం అత్మనా క్రియమాణానాం ఫల మజానంత శీఘ్రం వినశ్యంతి. తతోవాహరణం భవా
నిత్యాహ (యథేతి.)

౩౦౪

బద్ధ స్త్రీం కాలపాశేన క్వ గత స్తస్య మోక్ష్యసే.

వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా, ౨౭౪

నసా జాతు దురాధరౌ కాకుత్స్థా తవ రావణ.

ధర్మణం చాశ్రమస్యాశ్రమ క్షమిష్యేతే తు రాఘవో, ౨౮౪

యథా త్వయా కృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితం.

తస్మైరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః, ౨౯౪

యుద్ధ్యస్య యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ.

శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా, ౩౦౪

పరేతకాలే పురుషో య త్కర్మ ప్రతిపద్యతే.

వినాశాయాశ్రమోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మ తత్, ౩౧౪

(బద్ధ ఇతి.) కాలపాశేన బద్ధ స్త్రీం, క్వ దేశే, గతస్య, తస్య తస్మా త్కాలపాశా న్మోక్ష్యసే? సహమవర్తమానా ద్భంధా త్కంఠం తే ముక్తి ర్భవిష్యతి త్యర్థః. సామిషం మాంససహితం. బడిశం మత్స్యబంధనం, 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. అమిష లోభేన, గృహ్య గృహీత్వా, జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరం గతోపి న జీవతి, బడిశామోక్షణాత్. తద్యర్థః. ౨౭౪

(నహీతి.) అశ్రమకర్మకం త్వత్కర్మకం ధర్మణం పరిభవం. అశ్రమశబ్దేన అశ్రమస్థా సేతోచ్యతే, మంచాః క్రోశంతితివత్. ౨౮౪

(యథేతి.) లోకగర్హితం కర్మ. భీరుణా త్వయా యథా కృతం, తథా, తస్మైరాచరితో మార్గః తస్మైరకృత్యతుల్యం త్వత్కృత్య మిత్యర్థః. తస్మా దేష మార్గః, వీరనిషేవితో న భవ తితిత్యర్థః. ౨౯౪

(యుద్ధ్యస్వేతి.) పురుషస్థాంతే వ్యాఖ్యాతోఽయం. ౩౦౪

(పరేతేతి.) పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః. య త్కర్మ యాదృశం కర్మ, పురుషః అత్మవినిశాయ, ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి, అధర్మ్యం అధర్మా దనపేతం, త త్కర్మ సేతాహరణ రూపం. ప్రతిపన్నోఽసి, ఏతాదృశకర్మకరణా దవశ్య మవిభంబితం మృత్యుం ప్రాప్నో మితిత్యర్థః. ౩౧౪

(రావణేన జటాయోః పాతనం)

పాపాసుబంధో వై యస్య కర్మణః కర్మ కో ను తత్.

కుర్వీత లోకాధిపతి స్వయంభూ ర్భగవానసి,

౩౨౪

ఏవ ముక్త్యా శుభం చాక్యం జటాయు స్రస్య రక్షసః.

నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాక్,

౩౨౫

తం గృహీత్వా నఖై స్తీక్ష్ణై ర్విరరాద సమంతతః.

అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యా ద్ధుష్టవారణం,

౩౨౬

విరరాద నఖై రస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయక్,

కేశాం శ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః,

౩౨౭

స తథా గృహీతాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః.

అమర్దస్ఫురితోష్ఠ స్సక్ ప్రాకంపత స రావణః,

౩౨౮

(పాపేతి.) యస్య కర్మణః, పాపాసుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి, త త్కర్మ, లోకాధిపత్యాదివిశిష్టోఽపి కో ను కుర్వీత?

౩౨౪

(ఏవ మితి) పృష్ఠే ఇత్యనేన జటాయుష మనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే.

౩౨౫

(త మితి.) తం గృహీత్వా బలాన్నివర్త్యైదిరూఢస్సక్ జటాయుః, గజారోహో యంతా, ముష్టవారణం పలాయితం. అంకురై ర్విరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విదదార. స్యాదితి సంభావనాయాం.

౩౨౬

(విరరాదేతి.) నఖపక్షముఖాయుధో గృహీతః, అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖై స్సహ తుండం, సమర్పయక్ వ్యాపారయక్ సక్, విరరాద వ్యధారయ దిత్యర్థః. కేశాం శ్చోత్పాటయామాస.

౩౨౭

(స ఇతి.) అమర్దేణ క్రోధేన, స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః, ప్రాకంపత ప్రహరార్థం ప్రదక్షిణం ప్రాచల దిత్యర్థః.

౩౨౮

స పరిష్కృజ్య వైదేహీం వామేనాంకేన రావణః.

తలేనాభిజఘానాఽఽశు జటాయం క్రోధమూర్ఛితః,

౩౭౪

జటాయు స్త మభిక్రమ్య తుండేనాఽస్య ఖగాధిపః.

వామబాహూః దశ తదా వ్యపాహర దరిందమః,

౩౮౫

సంఛిన్నబాహో స్సద్వైవ బాహవ స్సహసాభవః.

విషజ్వాలాపళియక్తాః పల్మికా దివ పన్నగాః,

౩౯౪

తతః కోద్రాద్దశగ్రీవ స్సీతా ముత్సృజ్య రావణః.

ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజ మపోథయత్,

౪౦౪

తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాఽతులవీర్యయోః.

రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ,

౪౦౫

(స ఇతి.) అంకేన ఊరుభాగేన, జటాయం, జటాయు రితుకారాంతో ప్యస్తే.

౩౭౪

(జటాయురితి.) అభిక్రమ్య అభితో గత్వా, అవసరం ప్రతిక్షేప్త్యర్థః. అస్య వామ బాహూః, యై స్సీతా పరిష్కృతా తా నిత్యర్థః. వ్యపాహరత్ అచ్చినత్.

౩౮౫

(సంఛిన్నబాహో రితి.) సంఛిన్నబాహోః, రావణా దితి శేషః. సద్వైవే త్యాదే సలోపే వృద్ధిః. అభవః ప్రాదురభవః. విషజ్వాలే త్యుపమానవిశేషణా ద్బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే.

౩౯౪

(తత ఇతి) అపోథయ దతాడయత్.

౪౦౪

(తత ఇతి.) సంగ్రామో యుద్ధం.

౪౦౫

(రావణేన జటాయోః పాతనం)

తస్య వ్యాయచ్చమానస్య రామస్యాఽర్థే న రావణః.

పక్షౌ పార్శ్వే చ పాదౌ చ ఖడ్గ మద్భ్రత్య సోఽచ్చినత్, ౪౨౪

స చ్చిన్నపక్ష స్సహసౌ రక్షసౌ రౌద్రకర్మణా.

నివపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవితః, ౪౨౫

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం.

అభ్రధావత వైదేహీ న్యబంధు మివ దుఃఖితా, ౪౨౬

తం నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాంశురోరస్క ముదారపీర్వం,

చవర్ష లంఛాధిపః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంత మివాగ్నిదావం. ౪౨౭

తతస్తు తం వత్రరథం సుహితలే నిపాతితం రావణవేగమర్ధితం,

పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద సీతా జనకాత్మజా తదా. ౪౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. ఆరణ్యకాండే, ఏకపంచాశ స్సర్గః.

(శస్యేతి.) వ్యాయచ్చమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః. అఙ్గో యమహన ఇత్యాత్మనేపః .
'శరీరాయానజనరం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యత' ఇతి వాగ్మటః. యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః.
పార్శ్వే పక్షములే. ౪౨౪

(స ౪౨.) అల్పజీవితః, ద్విత్రిక్షణవస్థానోద్విప్రాణ ఇత్యర్థః. ౪౨౫

(త మితి.) క్షతజం శోణితం. ౪౨౬

(త మితి.) నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం. అగ్నిదావం
దావాగ్నిం. ౪౨౭

(తత ఇతి.) పరిష్వజ్య. బాహుభ్యా మితి శేషః. ౪౨౮

ఇతి శ్రీరామచరితమునదితే, శ్రీరామాయణధూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకపంచాశ స్సర్గః.

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

త వల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః,
దదర్శ భూమా పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమాత్.

౧

సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తం,
గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా.

౨

ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావణేన బలీయసా,
విలలాప సుదుఃఖారా సీతా శశినిభాననా.

౩

నిమిత్తం లక్షజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనం,
అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే.

౪

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

జటాయుష్కథకాలే విసృష్టాయా స్థితాయాః పున రపి రావణేన హరణప్రకార మాహ
(తమిత్వాది.) రాఘవాశ్రమా దిత్యవధిత్వా త్వంచమి.

౧

(సా త్వితి.) రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే త్యన్వయః.

౨

విశేషాంతరం వక్తుం పున రనువదతి (ఆలింగ్యేతి.) కరాభ్యాం సంస్పృశ్యే త్యర్థః.
(నిమిత్త మితి.) లక్షణాని అక్షిప్తందనాదీని, తేషాం జ్ఞానం, శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం.
స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం, నరాణాం సుఖదుఃఖేషు, నిమిత్తం జ్ఞాపకం, ప్రతిదృశ్యతే.

౩-౪

(రావణేన సీతాయా నయనం)

నూనం రామ న జానాసి మహా ద్వ్యసన మాత్మనః,
ధావంతి నూనం కాకుత్స్థం మదర్థం మృగపక్షిణః.

అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతు మభిసంగతః,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమాభాగ్యా ద్విహంగమః.

త్రాహి మా మద్య కాకుత్స్థస్థి లక్ష్మణేతి వరాంగనా,
సుసంత్రస్తా సమాక్రంద చ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే.

తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతి మనాథవత్,
అభ్యధావత వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః.

తాం లతామివ వేష్టంతి మాలింగంతి మృహాద్రుమాన్,
ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవద న్నాక్షిసాధిపః.

తతః కి మిత్త్యత్రాహ(నూన మితి.) హే రామ, ఆత్మనే మహా ద్వ్యసనం న జానాసి కి మితి కాకుః, జానాస్యేవ. యస్మా న్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజన ముద్దిశ్య, మృగపక్షిణః. కాకుత్స్థం త్వా మభిధావంతి నూనం. సంప్రతి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థ మభిధావంతి. తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవే త్యర్థః.

వ్యసన మేవాహ (అయం హీతి.) అయం విహంగమః, పాపచారేణ రావణేన, వినిహత శ్చేతే.

(త్రాహీతి.) శృణ్వతా మంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ. దూరస్థితం, రామం లక్ష్మణం చ రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య అకంఠతే.

(తా మితి.) క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం, క్షణం విశ్రాంతః, అభ్యధావత అభ్యధావతే.

(తా మిత్యాది) ద్వా వేదాన్వయౌ. లతామివ భూతలే, వేష్టంతిం వేష్టమానాం.

క్రోశంతిం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే,
జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రహాంతకసన్నిభః.

౧౦

ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సవరాచరం,
జగ త్సర్వ మమర్యాదం తమసాఽంధేన సంవృతం.

౧౧

న వాతి మారుత స్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూ ద్ధివాకరః,

౧౧౫

దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా.
కృతం కార్య మితి శ్రీమాన్ వ్యాజహర పితామహః,

౧౧౫

ప్రహృష్టా వ్యథితా శ్చాఽఽసన్ సర్వే తే పరమర్షయః.
దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః.
రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా,

౧౧౬

స తు తాం రామ రామేతి రుదంతిం లక్ష్మణేతి చ,
జగమాఽఽదాయ చాఽఽకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః.

౧౧౭

(ప్రధర్షితాయా మితి.) అమర్యాదం భిన్నసత్ప్రవకృతికం. అంధేన గాఢేన, తమసాఽఽజ్ఞానాంధకారేణ, తదా జగ త్సర్వం, సంవృతం విమూఢం చాఽఽసీ దిత్కర్థః.

౧౧

(న వాతిత్యర్థ) మేకం వాక్యం. (దృష్ట్వేతి.) పరామృష్టాం అపహృతాం. దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన, దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా, కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం, కృత మితి వ్యాజహర, ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానే వ్యదాహరిత్.

౧౧౫

(ప్రహృష్టా ఇతి.) రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః. తాదాత్మికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా, సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా, యదృచ్ఛయా దైవగత్యా, రావణస్య. ప్రాప్తం సన్నిహితం, వినాశం చ బుద్ధ్వా, వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాఽఽసన్ నిత్యస్వయః.

౧౧౬

(స త్వితి.) తు శబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యాన్వృత్తిః.

౧౧౭

(రావణేన సీతాయా నయనం)

తప్రాభరణవర్ణాంగీ పితకౌశేయవాసినీ,
రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యు త్సేదామిసీ యథా, ౧౬

ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యా: పితేన రావణ:,
అధికం ప్రతిబ్రభాజ గిరి ర్దీప్త ఇవాఽగ్ని నా. ౧౭

తస్యా: పరమకల్యాణ్యా స్తామ్రాణి సురభీణి చ,
పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యుకిర్యంత రావణం. ౧౮

తస్యా: కౌశేయ ముద్ధూత మాకాశే కనకప్రభం,
బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్ర మభ్ర మివాతపే. ౧౯

తస్యా స్త త్సునసం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం,
న రరాజ వినా రామం వినాళ మివ పంకజం. ౨౦

(తప్రీతి.) తప్రాభరణం తప్తం కాంచనాభరణం, తత్తుల్యవర్ణాంగీ. విద్యు ద్విశేషేణ ద్యోతమానా, సాదామిసీ తటిత్, అనేన తటిద్యథా మేఘ క్షణం తిష్ఠతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం. ౧౬

(ఉద్ధూతేనేతి.) అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపా భవిష్యతి త్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. ౧౭

(తస్యా ఇతి.) రావణ మభ్యుకిర్యంత రావణాంకే పతితానీ త్యర్థః. అత్ర రావణైశ్వర్యం క్షణా ద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః. ౧౮

(తస్యా ఇతి.) అతపే మధ్యాహ్న. అదిత్యరాగేణ, తామ్రం అరుణ, మభ్ర మివ బభౌ, అనేన రావణవినాశవిశుదౌత్పాత సూచితః. ౧౯

(తస్యా స్త దీతి) ఉపసర్గా చ్యేతి నానికాశబ్దాంతా ద్భూముప్రిహే రత్వ సమాసాంతః, నానికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ. అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణత్యక్త్యా భేదాతిశయ ఉచ్యతే. ౨౦

బభూవ జలదం నీలం భిత్వా చంద్ర ఇవోదితః,
సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభ మవ్రణం. ౨౦

శుక్తై స్సువిమలై ర్దంతైః ప్రభావద్భి రలంకృతం,
తస్యా నై ద్విమలం పక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం. ౨౧

రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవ త్రయవర్షనం,
సునాసం చారుతామౌష్ఠ మాకాశే హాటకప్రభం. ౨౨

రాక్షసేన సమాధూతం తస్యా నైద్యదనం శుభం,
శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః. ౨౩

సా హేమవర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపం,
శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణి మివాఽఽశ్రితా. ౨౪

అథ త్వరితగమన మాహ (బభూవేతి.) అత్ర, ముఖ మితి శేషః. జలదం భిత్వా ఉదీతః ప్రకాశమాన శ్చంద్ర ఇవ, మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శన రూపాత్పాత స్సూచ్యతే. పద్మగర్భాభం వికసితపద్మాభ మిత్యర్థః. అవ్రణం నిర్దోషం. ౨౦

(శుక్తై రితి.) న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణ మనుష్యజ్యోతి. రావణాంకగం సత్ న శుశుభే, అననురూపత్వాదితి భావః. ౨౧

(రుదిత మితి.) రుదితం రోదహత్, అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం, హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం. 'హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః. పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదాని రుదీతాదిమత్త్వా న్న శుశుభ ఇతి భావః. ౨౨

(రాక్షసేనేతి.) రాక్షసేన నిమిత్తేన, సమాధూతం భయకంపితం. ౨౩

(సేతి.) రాక్షసాధిప మాశ్రితా సా నీతా, నీలం మణి మాశ్రితా, కాంచనీ కాంచనమయీ, కాంచీ మేఘలేవ. శుశుభే, రజత మేవ నీలరత్నస్య పరభాగకర మితి ప్రసిద్ధిః. తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్, శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా న శుశుభ ఇత్యర్థః. నేత్యనుషంగో వా. ౨౪

(రావణేన సీతాయా నయనం)

సా పద్మగౌరీ హేమాఖా రావణం జనకాత్మజా,
విద్యుద్ధన మివాఽఽవిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా.

౨౬

తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రాక్షసేశ్వరం,
ప్రాళోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ.

౨౭

తస్యా భూషణఘోషేణ వైదేహ్యా రాక్షసాధిపః,
బభౌ సచపలో సీల స్సఘోష ఇవ తోయదః.

౨౮

❖ ఉత్తమాంగా చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సీతాయా హ్రయమాణాయాః పపాత ధరణీతలే.

౨౯

(సేతి,) పద్మగౌరీ పద్మవ త్పీతవర్ణా, అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా. హేమాఖే త్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా. తప్తభూషణా తపనీయ మాషణా, విద్యుదీవ సీతా తస్మిన్ క్షణం స్థితాపి సాహృదం నాఽఽకాంక్షతే త్యర్థః.

౩౦

(తర్వీతి.) తరువిశేషప్రవాళవత్, రక్తా పీతవర్ణా, తేన రక్తం రాగా దిత్యక్త రాగ శబ్దో హి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః. (కక్ష్యేవేతి.) కక్ష్యా ఇభబంధనీ యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతు ర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తథేయం రావణం ప్రాప్య రామనిగ్రాహ్య మకరో దితి భావః.

౩౧

(తస్యా ఇతి.) సచపలః సవిద్యుత్, యథా సగర్జితో మేఘ అశు నిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః.

౩౨

(ఉత్తమేతి.) ఉత్తమాంగా చ్చిరసః.

౩౩

❖ (ఉత్తమాంగా దితి.) మాత స్వయా సంపాదితోఽస్మన్మనోరథ ఇతి హర్షా ద్వేష్యై క్రియమాణా పుష్పవృష్టి స్సదుత్తమాంగా చ్యుతా తత్కాలే భూమా పపాతేతి కతకః, వస్తుతో రావణ సన్నిధౌ దేవానాం తథావీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే దృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తత శ్చుత్యోత్తమాంగా చ్యుతే త్యుక్తం. అత ఏవాఽగ్రే భూమా పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్వా రామో వక్ష్యతి. 'అభిజానామి పుష్పాణి తా నీమా నీహ లక్ష్మణ, అపినద్ధాని చైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే' ఇతి. ఇతి తిలకం.

సా తు రావణవేగేన పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాభ్యవర్తత. ౩౦

అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధారా వైశ్రవణానుజం,
నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగ మివోన్నతం. ౩౧

చరణా న్నూ పురం భ్రష్టం వైదేహ్య రత్నభూషితం,
విద్యున్నండలసంకాశం పపాత మధురస్వనం. ౩౨

తాం మహాలక్ష్మ మివాఽఽకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా,
జహరాఽఽకాశ మావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః. ౩౩

తస్యా స్తా న్యగ్నివర్ణాని భూషణాని మహితలే,
సఘోషా బిభృవకీర్ణంత ఊతా స్తారా శవాఽంబరాత్. ౩౪

తస్యా ప్రసాంతరా ద్రుష్టో హర స్తారాధిపద్యుతిః,
వైదేహ్య నిపత న్భాతి గంగేవ గగనా చ్యుతా. ౩౫

(సా త్వితి.) సా పుష్పవృష్టిః, రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన, సమాధూతా, పున
ర్వర్తన మేవ, అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట, అనేన రావణస్య త్వరితగమన ముక్తం. ౩౦

ఉక్తాం పుష్పవృష్టిం పర్తయతి (అభ్యవర్తతేతి,) ధారా పక్షిః. ౩౧

(చరణా దితి.) వామచరణా దిత్యర్థః. భ్రష్టం శిథిలం, పపాత. ౩౨

(తా మితి.) ఉత్పాతనూచికా తారా మహాలక్ష్మ. ౩౩

(తస్యా ఇతి.) భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని. ౩౪

(తస్యా ఇతి.) భాతి భాతి స్మ. ౩౫

(రావణేన సీతాయా నయనం)

ఉ (త్వాత్) త్వన్న వాతాభిహతా నానాద్విజగణా యతాః,
మా భై రితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రు రివ పాదపాః.

౩౬

నళిన్యో ధ్వస్తకమలా స్త్రుప్తమీనజలేవరాః,
సఖీ మివ గతోచ్ఛ్వాసా మన్వశోచంత మైథిలీమ్.

౩౭

సమంతా దభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః,
అన్వధావం స్తదా రోషా త్ప్రీతాం ఛాయాసుగామినః.

౩౮

జలప్రపాతానముఖా శ్శృంగై రుచ్చితబాహుభిః,
సీతాయాం హ్రీయమాణాయాం విక్రోశంతీవ పర్వతాః.

౩౯

హ్రీయమాణాం తు వైదేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః,
ప్రతిధ్వస్తప్రభ శ్రీమా నాసీ త్పాండరమండలః.

౪౦

(ఉత్పన్నేతి.) రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః. వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ
విధూతాగ్రాః అశ్వాసనాయ చలితశిరస స్సంతః, మా భై రితి వ్యాజహ్రు రివ.

౩౬

(నలిన్య ఇతి.) గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం. మూర్ఛితా మితి యావత్. తాదృశీం సఖీ
మివ మైథిలీం, అను ఉద్దిశ్య. అశోచంత అశోచన్, ధ్వస్తకమలాః కాంతిహీనా ఇత్యర్థః. త్రస్తాః
భీతాః, మినాః మత్స్యాః, జలేవరాః నకాదయశ్చ యాసు తాః. త్రస్తేత్వాదీనా అకులనేత్ర
త్వాదిక ముచ్యతే.

౩౭

(సమంతా దితి.) తదా వ్యాఘ్రాదయ స్సమంతా న్నానాదేశాత్, అభిసంపత్య అగత్య,
రావణే రోషా చ్ఛాయాసుసార్థిణ స్సంతోఽన్వధావన్.

౩౮

(జలేతి.) జలప్రపాతరూపా జ్యోస్రాణి ముఖే యేషాం తే, ఉచ్చితబాహుః ఉన్నత
బాహుః, విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ.

౩౯

(హ్రీయమాణాం త్వితి.) శ్రీమాన్-ప్రాప్తవిషయశోక ఏవ శ్రీః.

౪౦

నాస్తి ధర్మః కుత స్సత్యం నాఽఽర్జవం నాఽన్యశంసతా.

యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః.

ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయజ్,

౪౮౪

విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదు ర్మృగపోతకాః.

ఉద్యి ఙ్మోద్యిక్ష్య నయనై రాసపాతావిలేఖణాః.

౪౮౫

సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవు ర్వనదేవతాః.

విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథా గతామ్,

౪౮౬

తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్.

ఆవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్,

౪౮౭

స తా మాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్.

జహరాఽఽత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్,

౪౮౮

(నాస్తితి.) సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. అన్యశంసతా దయా, యత్ర యస్మాక్, గణశః సంఘశః, పర్యదేవయజ్ వ్యలపజ్.

౪౮౯

(విత్రస్తకా ఇతి.) స్వార్థే కః. మృగపోతకాః మృగశాబాః, అవిలం కలుషం.

౪౯౦

(సుప్రవేపితేత్యాది) క్షోకద్వయ మేకాన్వయం. తథా వాచా మగోచరం, దుఃఖం, ధరణీ తలం, బహుశోఽవేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః.

౪౯౧

(స ఇతి.) విప్రమృష్టం విలుళితం, విశేషకం తిలకం యస్మా స్తాం. 'తమాలపత్రతలక చిత్రకాణి విశేషక' మిత్యమరః. మనస్వినీం దృఢమనస్కాం, పతివ్రతా మిత్యర్థః.

౪౯౨

(సీతాయా రావణనిందనం)

తతస్తు సా చారువతీ శుచిస్మితా పినా కృతా బంధుజననేన మైథిలీ,
అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణా వుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా.

౬౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వీపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

ఖ ముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా,
దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ.

౧

రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపం,
రుదంతీ కరుణం సీతా హ్రీయమాణేద మబ్రవీత్.

౨

(తత ఇతి) శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాభిప్రాయేణ. స్వాభావికహసితత్వా ద్వా.
వివర్ణవక్త్రా, బభూవేతి శేషః.

౪౬౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణఘోషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వీపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతా రావణస్య చార్యవృత్తాదికం బహుశో నిందతి (ఖ మిత్యాదినా.) దుఃఖితా,
బభూవేతి శేషః. పరమోద్విగ్నా కంపితా, ఓ విజీ భయవలనయో రిత్యస్మాన్నిష్ఠా వర్తినీ
వర్తమానా.

౩

(రోషేతి.) రోషపదోదనమపి రక్తిమహేతుః

౪

న వ్యవత్రపసే నీచ కర్మణానన రావణ,
జ్ఞాత్వా విరహితాం య న్మాం చోరయిత్వా పలాయసే.

౨

త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మః భీరుణా హర్తు మిచ్ఛతా,
మమాపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా.

౩

యో హి మా ముద్యత స్త్రోతుం సో వ్యయం వినిపాతితః,
గృధ్రరాజః పురాణోఽసౌ శ్వశురస్య సఖా మమ.

౪

పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ,
విశ్రావ్య నామధేయం హి యద్ధే నాఽస్మి జితా త్వయా.

౫

ఈదృశం గర్హితం కర్మ కథం కృత్వా న లజ్జసే,
ప్రియాశ్చ హరణం నీచ రహితే తు పరస్య చ.

౬

(నేతి.) నీచేతి సంబోధనం. న వ్యవత్రపసే న లజ్జసే. విరహితాం, రామలక్ష్మణాభ్యాం
మితి శేషః.

౭

(త్వయైవేతి.) హర్తుం మా మితి శేషః. అపవాహితః అపనీతః. మృగరూపేణ మాయయా
మాయారూపమృగేణ త్యర్థః.

౮

(య ఇతి.) పురాణో వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః. అతివృద్ధం హత్వా శూరోఽహ మితి మన్యసః
ఇతి భావః.

౯

(పరమ మితి.) పరమ మితి సోల్లుంతనం వచనం. అతినిచ మిత్యర్థః. తత్ర హేతు
మాహ (విశ్రావ్యేతి.) హి యస్మా, త్వనామధేయం విశ్రావ్య అహం రావణోస్మితి న్వనామ.
ప్రఖ్యాప్య, యద్ధే నాఽన్యహం జితేతి వ్యతిరేకోక్తిః. యద్వా, తే పరమం, అవీర్యం క్లిబత్వం,
హి యస్మా, ద్యుద్ధే న జితాఽస్మి.

౧౦

(ఈదృశ మితి.) రహితే స్వామిరహితప్రదేశే, పరస్య (ప్రియాః) హరణరూప మీదృశం,
గర్హితం నిందితం. కర్మ, కృత్వా కథం న లజ్జసే?

౧౧

(సీతాయా రావణనిందనం)

కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్మ కుశ్చితం,
సున్మశంస మధర్మిష్ఠం తవ శౌండిర్యమానినః.

౮

ధి క్రే శౌర్యం చ సత్త్వం చ య త్త్వం కథితవాంస్తదా,
కులక్రోశకరం లోకే ధి క్రే చారిత్ర మీదృశం.

౯

కిం కర్తుం శక్య మేవం హి య జ్ఞవేనైవ ధావసి,
ముహూర్త మపి తిష్ఠస్వ న జీవన్ ప్రతియాస్యసి.

౧౦

నహి చక్షుష్యథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్రయోః,
ససైన్యోఽపి సమర్థ స్త్వం ముహూర్త మపి జీవితుం.

౧౧

న త్వం తయో శ్శరస్పర్శం సోఢుం శక్తః కథంచన,
వనే ప్రజ్వలితస్మేవ స్పర్శ మగ్నో ర్విహంగమః.

౧౨

(కథయిష్యంతితి.) శౌండిర్యమానినః తవ కర్మ కుశ్చితం సున్మశంసం అధర్మిష్ఠం చ కథయిష్యంతి త్యన్వయః.

౮

(ధి గతి.) తదా హరణకాలే, య చ్చౌర్యం, సత్త్వం బలం చ, కథితవానసి, తద్దిక్. 'ఉద్యహేయం భుజాభ్యాంతు మేదినీ మంబరే స్థిత' ఇత్యాది త్వదుక్త మన్మతప్రలపన మిత్యర్థః. కులక్రోశకరం కులనిందాకరం.

౯

(కి మితి.) యత్ యదా, ఏవం జ్ఞవేనైవ ధావసి, తదా, రామేణ త్వయి కిం కర్తుం శక్యం? తర్హి కదా శక్యం? మిత్యత అహ (ముహూర్త మితి.) ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ. తిష్ఠస్వ తిష్ఠ, తదా జీవన్ సన్ ప్రతియాస్యసి, మృతో భవిష్యసి త్యర్థః.

౧౦

ఉక్త ముపపాదయతి (న హీతి.)

౧౧

దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణ కథం జీవితు మశక్యత్వం? తత్రాహ (న త్వ మితి.)

౧౨

సాధు కుర్వాఽఽత్మనః పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ, ౧౭౪

మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి భ్రాత్రా సహ పతి ర్మమ
విధాన్యతి వినాశాయ త్వం మాం యచి న ముంచసి, ౧౭౫

యేన త్వం వ్యవసాయేన బలా న్మాం హర్తు మిచ్ఛసి.
వ్యవసాయ స్స తే నీచ భవిష్యతి నిరర్థకః, ౧౭౬

న హ్యహం త మపశ్యంతీ భర్తారం విబుధోపమం.
ఉత్సహే శత్రువశగా ప్రాణాన్ ధారయితుం చిరం, ౧౭౭

న నూనం చాఽఽత్మనః శ్రేయః పథ్యం వా సమవేక్ష సే.
మృత్యుకాలే యథా మర్త్యే విపరీతాని సేవతే, ౧౭౮

అథ కర్తవ్య ముపదిశతి (సాధ్వీతి.) అర్హణైక ఏకాన్యయః. ఆత్మనః, పథ్యం హితం. సాధు, కృత్వా ఏచర్య, కృతిర్హి నానార్థో ధాతువృత్తికృతోక్తః - యథా 'ఉరసి కృత్వా మనసి కృత్వే' తి. మాం, సాధు సమ్యక్ అర్జవపుర్వకం, ముంచ. ౧౭౪

అమోచనే బాధక మాహ (మచితి.) త్వం మాం యచి న ముంచసి, తదా, మమ పతిః, మత్ప్రధర్షణేన మత్పుంభవేన, ఉష్టస్సన్ భ్రాత్రా సహ త్వద్వినాశాయ యత్నం విధాన్యతి. ౧౭౫

అహమపి సఫలయత్నో భవిష్యామి త్యాశంక్త్యాహ (యేనేతి.) వ్యవసాయేన, భోగ వ్యవసాయేనే త్యగమ్యోక్తిః. ౧౭౬

నైరర్థక్య మేవాహ (న హీతి.) ఇదానీం కథం ధారయసి త్యత్ర పరిహార శ్చిర మితి. ౧౭౭

(నేతి.) కించ, త్వ మాత్మనః, శ్రేయః ప్రియం, పథ్యం హితం వా, న సమవేక్ష సే న పర్యాలోచయసి. కింతు, మృత్యుకాలే మర్త్యే యథా విపరీతాని సేవతే అథా త్వమపి విపరీతాని సేవస ఇత్యర్థః. ౧౭౮

(సీతాయా రావణనిందనం)

ముమూర్షాణాం హి సర్వేషాం య తృప్త్యం త న్న రోచతే.

పశ్యా మ్యద్య హి కంఠే త్వాం కాలపాశావపాశితమ్,

౧౭4

యథా చాఽస్మిన్ భయస్థానే న బిభేషి దశానన.

వ్యక్తం హిరణ్మయాన్ హి త్వం సంపశ్యసి మహిరుహాన్,

౧౮4

నదీం వైతరణీం ఘోరాం రుధిరౌషనివాహినీం.

అసిపత్రవనం చైవ భీమం పశ్యసి రావణ,

౧౯4

తప్తకాంచనపుష్పాం చ వైడూర్యప్రపరచ్ఛదాం.

ద్రక్ష్యసి శాల్మలిం తీక్ష్ణా మాయసైః కంటకై శ్చితాం,

౨౦4

(ముమూర్షాణా మితి.) త్వాం కంఠే, కాలపాశావపాశితం కాలపాశేన బద్ధం, పశ్యామి. ౧౭4

(యథేతి.) కించ, యేన ప్రకారేణ న బిభేషి తేన ప్రకారేణ మహిరుహాన్ హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసితి మన్య ఇతి యోజనా. ౧౮4

(నదీ మితి.) రుధిరౌషైః రక్తౌషైః స్పృహ, నివహతి ప్రవహతితి తథా, అసిపత్రవనం అసిమయపత్రయుక్తవన మితి నరకవిశేషస్య నామ. పశ్యసితి వర్తమానసామిష్ఠ్యే వర్తమాననిర్దేశః. ౧౯4

పారదారికస్యాఽసాధారణనరకానుభవం దర్శయతి (తప్తేతి.) తప్తాని సద్యోఽగ్నినిష్ట ప్రాని, కాంచనమయాని పుష్పాణి యస్యా ప్రాం, స్వర్ణస్య తప్తత్వేఽతివౌష్ణ్యం భవతి. వైడూర్య ప్రవరాః వైడూర్యమణిశేష్ఠమయాః, ఛదాః పర్ణాని, యస్యా ప్రాం, అత్రాపి తప్తేతి విశేషణం బోధ్యం. శాల్మలిం పారదారికాలింగ్యత్వేన యమలోకోత్పన్నాం శాల్మలివృక్షాకారస్థాణాం. ద్రక్ష్యసి ద్రక్ష్యసి, అలింగితు మితి శేషః. ౨౦4

సహి త్వ మీదృశం కృత్వా తస్మాఽభీకం మహాత్మనః.

ధరితుం శక్యసి చిరం విషం పీతేషా నిర్వుణాః,

౨౦౪

బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ.

క్వ గతో లప్స్యసే శర్మ భర్తు ర్మమ మహాత్మనః,

౨౦౫

నిమేషాంతరమాశ్రేణ విసా భ్రాతా మహావనే.

రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ,

౨౦౬

స కథం రాఘవో వీర స్సర్వాస్త్రికుశలో బలీ.

న త్వాం హన్యా చ్చరై స్తీక్తై రిష్టభ ర్యాపహరిణం.

౨౦౭

ఏతచ్ఛాన్య చ్చ పరుషం వైడేహీ రావణాంకగా.

భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాప హ,

౨౦౮

భవ త్వేవం కాలాంతరే. సద్యో లబ్ధం హి సుఖ మిత్యత్రాహ (న హితి.) తస్య అభీక మప్రియం, కృత్వా. 'అభీకం త్వప్రియేఽన్యత' ఇత్యమరః. ధరితుం జీవితుం.

౨౦౪

త్వా మాదాయ దేశాంతరం గమిష్యామి, తదా సమే రామభయం, తత్రాహ (బద్ధ ఇతి.) భర్తు రితి హేతా పంచమి. తస్మా ద్దేహే, క్వ గతస్స శర్మ లప్స్యసే? న క్వవిదపీ త్యర్థః.

౨౦౫

కథం తస్య తాదృశే శక్తి? రిత్యత్రాహ వ్యాఖ్యాం (నిమేషేతి.) నిమేషాంతరమాశ్రేణ నిమేషావకాశమాశ్రేణ, భ్రాతా విసా ఏకాకినే త్యర్థః.

౨౦౬

(వీత దీతి.) ఏత చ్ఛాన్య చ్చ వచనం, కరుణం పరుషం చ యథా భవతి తథా, విలలాప పరిదేవన మకరోత్.

౨౦౮

(సీతయా సుగ్రీవాది సన్నిధౌ స్వాభరణ ప్రక్షేపణం)

తథా భృశార్థాం బహు చైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణం చ భామినీం,
జహార పాపః కరుణం వివేక్షతీం నృపాత్మజా మాగతగాత్రవేషఘం. ౨౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశ స్సర్గః

హ్రీయమాణా తు నైదేహీ కంచీ న్నాథ మపశ్యతీ,
దదర్శ్య గిరిశృంగస్థాః పంచ వానరపుంగవాః. ౧

తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనకప్రభం,
ఉత్తరీయం షరారోహ శుభా న్యాభరణాని చ.
ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి మైథిలీ, ౨౪

సీతోక్తం సర్వం పాపిష్ఠస్య తస్య సముద్రహాషతుల్య మాసి దిత్వాహ (తథేతి.) తథేతి
వాచామగోచరత్వోక్తిః. విలాపపూర్వం కరుణం చ యథా తథా భాషిణీం, కరుణం యథా తథా,
వివేక్షతీం వివేక్షమానాం. ఆగతగాత్రవేషఘం ఉత్పన్నశరీరకంపం. ౨౬౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాయా అశోకవనికాయాం స్థాపన మాహ (హ్రీయమాణా త్విత్వాది.) నాథం
రక్షకం. ౧

(తేషా మిత్యాది) సార్వజ్ఞోక ఏకాన్వయః. ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కాశేయం,
అభరణాని కాశేయే బద్ధా ముమోచేత్కర్థః. కిమర్థం ముమోచే త్యత్రాహ (యది రామాయ
శంసేయు రితి.) యదృచ్ఛయా దృష్టాయ రామాయ స్వస్య రావణాపహరణం కథయేయు రితి
ప్రత్యాశయే త్యర్థః. అశంసావచనే లిజితి లిజ్. ౨౪

వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే విక్షిప్తం సహభూషణం.

సంభ్రమాత్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మ న స బుద్ధవాః.

౩౪.

పింగాక్షా స్తాం విశాలాక్షీం నేత్రై రనిమిషై రివ.

విక్రేశంతిం తథా సీతాం దదృశు ర్వానరర్షభాః,

౪౪.

స చ పంపా మతిక్రమ్య లంకా మభిముఖః పురీం.

జగామ రుదతీం గృహ్య వైదేహీం రాక్షసేశ్వరః,

౫౪.

తాం జహార ఓ సుసంహృష్టో రావణో మృత్యు మాత్మనః.

ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తిక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిహం,

౬౪.

(వస్త్ర మితి.) సహభూషణం భూషణంతరికం, వస్త్రం, ఉత్సృజ్య ఉన్ముచ్య. తన్మధ్యే సీతయా నిక్షిప్త మితి య త్తత్కర్మ. సంభ్రమా త్ప్రతాపహరజనితక్షోభాత్, న బుద్ధవాః. యది బుద్ధేత గృహీయా దేవేతి భావః.

౩౪.

(పింగాక్షా ఇతి.) పింగాక్షాః వానరాః, స కేవలం వానరాః, అపితు వానరర్షభాః వానర శ్రేష్ఠాః, అనిమిషై రివ నిమిషరహితై రివ. తథా విక్రేశంతిం రామ రామేతి విక్రేశంతి మిత్యర్థః.

౪౪.

(స చేతి.) పంపాం పంపాపర్యాకాశం. లంకా మభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం రామాశ్రమదత్తదృష్టి ర్గతః, తత స్స్వచ్ఛందం గతవా నితి గమ్యతే. అత ఏవ సుసంహృష్ట ఇతి వక్ష్యతే.

౫౪.

(తా మితి.) ఉత్సంగేనే త్యస్య ఉభయత్రాఽప్యస్యయః. మృత్యుం మృత్యు హేతుభూతం.

౬౪.

ఓ సుసంహృష్టః మృత్యో స్తత్యేనాఽజ్ఞానాత్. కేచిత్తు- లబ్ధం రామహస్తా స్మృత్యుద్వార మితి సంహృష్టః. వినా చేత్కటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన స మృత్యు స్సన్నిహిత స్సాధి దితి తమోగుణావృతస్సౌ మాతర్యపి విరుద్ధశబ్దస్యవహరం కృతవా నితి వదంతి. తేషా మేతత్సర్గాంతే వక్ష్యమాణం 'బభావ మోహ స్మృదిత' ఇత్యసంగతం స్యాత్. తథా 'అత్మానం బుద్ధిచైక్లబ్ధా త్కృతకృత్య మమన్యతే' త్యుత్తరసర్గా చ్చేత్థ మసంగతం స్యాత్ ఇతి తిలకం.

(సీతయా సహ రావణస్య అంతఃపురప్రవేశః)

వనాని సరిత త్సైలాన్తా సహాసి చ విహాయసా.

స తీవ్రం సమతీయాయ శర శ్చాపాదివ మృతః.

౭౪

తిమిసక్రనికేతం తు వరుణాలయ మక్షయం.

సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరం,

౮౪

సంభ్రమా త్పరివృత్తోర్మి రుద్ధమీనమహారగః.

వైదేహ్యం హ్రీయమాజాయాం బభూవ వరుణాలయః,

౯౪

అంతరిక్షగతా వాచ స్సస్పృజు శ్చారణా స్తదా.

ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధా స్తదాబ్రువన్,

౧౦౪

స తు సీతాం వివేష్టంతి మంకేనాబ్రువదాయ రావణః.

ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యు మాత్మనః,

౧౧౪

(వనానీతి.) విహాయసా ఆకాశమార్గేణ.

౭౪

(తిమితి.) తిమయో మత్స్యవిశేషాః, నక్రాః గ్రాహాః, తేషాం నికేతం వాసస్థానం, వరుణస్య ఆలయం వాసః, శరణం ప్రాప్యం, గత్వా ప్రాప్య, క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ. ౮౪

(సంభ్రమా దీతి.) సంభ్రమాత్ రావణవర్షనక్షాభాత్, పరివృత్తోర్మిః, రుద్ధమీన మహారగః బహిస్సంవారహితమత్స్యసర్పః. ౯౪

(అంతరిక్షేతి.) అంతరిక్షగతా శ్చారణాః, దశగ్రీవాః, ఏతదంతః ఏతత్ప్రతాపహరణా వసాన ఇతి, వాచ స్సస్పృజుః, ఊచు రిత్యర్థః. అంతరిక్షగతా సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్. ౧౦౪

(స త్సీతి.) ఆత్మనః, రూపిణీం రూపవతీం, మృత్యు మితి సీతావిశేషణం. ౧౧౪

సోఽభిగమ్య-పురిం లంకాం సువిభక్తమహాపథాం.

సంరూఢకఙ్కాబహుళం స్వ మంతఃపుర మావిశత్, ౧౨౪.

తత్ర తా మసితాపాంగాం శోకమోహపరాయణాం.

నిదధే రావణ స్సీతాం మయో ఓ మాయా మివ స్త్రియం, ౧౨౫.

అబ్రవీచ్ఛ దశగ్రీవః పిశాచీ ద్వీరదర్శనాః.

యథా నేమాం పుమాన్ స్త్రి వా సీతాం పశ్య త్యసమ్మతః, ౧౨౬.

ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రా జ్యాభరణాని చ.

యద్య దిచ్ఛే త్రదేవాఽస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా, ౧౨౭.

(న ఇతి.) పంరుథాః జనాకీర్ణాః, కణ్ఠాః ద్వారప్రకోష్ఠాః, తాభిః, బహుళం నిబిడం. ౧౨౪.

(తత్రేతి.) తత్ర అంతఃపురే, శోకమోహపరాయణాం శోకమోహపరతంత్రాం, నిదధే. స్థాపితవాన్, మయ స్త్రిపురాధిపతిః, మాయాం మాయామయీం, అశ్పర్యశక్తియుక్తా మిత్యర్థః. స్త్రియం స్వయంప్రభాం, చిలే యథా నిదధే తథేత్యర్థః. ౧౨౫.

(అబ్రవీ దితి.) పిశాచిః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః. యథేమాం స్త్రి వా పుమాన్వా, అసమ్మతః అననుజ్ఞాతః. న పశ్యతి, తథాఽబ్రవీత్. ఏనా మన్యో న పశ్యేది త్యబ్రవీ దిత్వర్థః. ౧౨౬.

(ముక్తేతి.) ఏషా యద్య దిచ్ఛే తత్ర దేయం. యథా మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ, యథా మహ్యం దీయతే తద్య దేయ మిత్యర్థః. ౧౨౭.

ఓ మాయామివాఽఽసురీ మిత్యనేన మాయాకూపైవైషా సీతా, యా లంకా మాగతేతి ధ్వనితం. ముఖ్యమాతా త్వగ్నిం ప్రవిష్టేతి పూర్వ మేవ ధ్వనితం, అత ఏవ రావణస్య వహనియైషా జాతా. మాయాత్వాదేవ రావణస్య తదజ్ఞానం. ఇతి తిలకం.

(జనస్థానే చారాణాం ప్రేషణం)

యా చ వక్ష్యతీ వైదేహీం వశనం కించిదప్రియం,
అజ్ఞానా ద్యది వాజ్ఞానా న్న తస్మాజ్జీవితం ప్రియం. ౧౬౪

తథోక్త్వా రాక్షసిస్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాక్.
నిష్క్రమ్యాంతఃపురా తస్మాత్కిం కృత్య మితి చింతయన్,
దదర్శాఽఘోమహవీర్యాన్ రాక్షసాన్ పశితాశనాన్. ౧౮

స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః,
ఉవాచైతా నిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః. ౧౯

నానాప్రహరణాః క్షిప్రమితే గచ్ఛత సత్వరాః,
జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయం. ౨౦

తతోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే,
పౌరుషం బల మాశ్రిత్య త్రాస ముత్సృజ్య దూరతః. ౨౧

(యాచేతి.) జీవితం న ప్రియం, మారయేయ మిత్యర్థః. ౧౬౪

(తథేతి.) చింతయన్, మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్, దదర్శ అపశ్యత్. ౧౬౪-౧౮

(స ఇతి.) వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన, తా నేతా నిత్యన్వయః. ౧౯

(నానేతి.) 'అయుధం తు ప్రహరణ' మిత్యమరః. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం, ఖరాలయం భూతపూర్వం పూర్వం ఖరాలయ మిత్యర్థః. భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్ప్రమాసః. ౨౦

(తతేతి.) పౌరుషం బలం, న కేవలం నీతిబల మిత్యర్థః. ౨౧

బలం హి సుమహా ద్యౌ స్మే జనస్థానే నివేశితం,
సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయతైః. ౨౨

తత్ర క్రోధో మమాఽమర్తా ధైర్య స్తోపరి వర్తతే,
వైరం చ సుమహా జ్ఞాతం రామం ప్రతి సుదారుణం. ౨౩

నిర్భాతయితు మిచ్ఛామి తచ్చ వైర మహం రిపోః,
సహి లప్స్యో మ్యహం నిద్రా మహత్వా సంయుగే రిపుం. ౨౪

తం త్విదానీ మహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినం,
రామం శర్మోపలప్స్యోమి ధనం లభ్యేవ నిర్ధనః. ౨౫

జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామ మాశ్రితా,
ప్రవృత్తి రుపనేతవ్యా కిం కరోతీతి తత్త్వతః. ౨౬

అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః,
కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి. ౨౭

పౌరుషబలాశ్రయణే హేతు మాహ (బలం హేతి.) యత్ బలం సైన్యం, నివేశితం త ద్ధత
మిత్యన్వయః. ౨౨

(తత్రేతి.) తత్ర వధనిమిత్తం, అమర్తా త సహనాత్. ౨౩

(నిర్భాతయితు మితి.) నిర్భాతయితుం అవసీతుం. ౨౪

(తం త్వితి.) శర్మ సుఖం, ఉపలప్స్యోమి ప్రాప్స్యోమి. ౨౫

(జనేతి.) ప్రవృత్తి ర్వారా. రామః కిం కరోతీతి తత్త్వతో వారా మత్సకాశ ముపనేతవ్యే
త్యర్థః. ౨౬

(అప్రమాదా దితి.) అవధానా దిత్యర్థః. ౨౭

(జనస్థానే చారాజాం ప్రేషణం)

యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని.

అత శ్చాఽస్మిన్ జనస్థానే మయా యూయం నిమోజితాః.

౨౮

తతః ప్రియం వాక్య ముపేత్య రాక్షసా మహర్థ మష్టా వభీవాద్య రావణం,
విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థాన మలక్ష్మ్యదర్శనాః

౨౯

తతస్తు సీతా ముపలభ్య రావణ శ్చ సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథీలీం,
ప్రసజ్య రామేణ చ వైర ముత్తమం బభూవ మోహ న్ముదిత స్స రాక్షసః.

౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం? తత్రాహ (యుష్మాకం చేతి)

౨౮

(తత ఇతి.) మహా నర్థోఽభిధేయో యన్య తం మహర్థం, ప్రియం జ్ఞాపూరూపం, వాక్యం,
ఉపేత్య లబ్ధ్వా, రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః. యతో యత్ర, జనస్థానం, తద్వన ముద్దిశ్య
ప్రతస్థిరే. అలక్ష్మ్యదర్శనాః వెగాతిశయేన దుష్ప్రేక్షస్వరూపాః.

౨౯

సర్గార్థం సంగృహ్య దర్శయతి (తత స్త్రితి.) ఉపలభ్య దృష్ట్వా, సుసంప్రహృష్టః
కామవికారవాః, పరిగృహ్య గృహీత్వా, రామేణ వైరం. ప్రసజ్య ప్రాప్యసి, మోహ న్ముదిత
బభూవ. అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యాసే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసే,
చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

శ్చ రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్వా అనర్థవ త్ప్రీతియమానమపి సీతా
హరణద్వారా శ్రీరామహస్తా త్వవధ స్యేష్టతమత్వా ద్రామేణ వైరం ప్రాప్య మముద ఇతి భావః.
ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

సందిశ్య రాక్షసాః ఘోరాః రావణోఽష్టా మహాబలాః,
అత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యా తక్రౌతకృత్య మమన్యత.

౧

స చింతయానో వైదేహీం కామబాణసమర్పితః,
ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టు మభిత్వరక.

౨

స ప్రవిశ్య తు త ద్వేష్య రావణో రాక్షసాధిపః,
అపశ్య ద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయణాం.

౩

అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితాం,
వాయువేగై రివాఽఽక్రాంతాం మజ్జంతీం నావ మర్ణవే.

౪

మృగయూథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభి రివాఽఽవృతామ్,
అధోముఖముఖీం సీతా మభ్యేత్య చ నిశాచరః.

౫

తాం తు శోకపరాం దీనా మవశాం రాక్షసాధిపః,
స బలా ద్దర్శయామాస గృహం దేవగృహోపమం.

౬

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

పూర్వం స్వప్రభావకథనముభేన ప్రలోభనం కృతవాః, అథ భోగోపకరణ ప్రదర్శన ముభేన రావణ స్సీతాం ప్రలోభయతి పంచపంచాశే. (సందిశ్యేత్వాది.) బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదోర్ప ల్యాత్, అకృతబుద్ధిత్వా దిత్వర్థః.

౧

(స ఇతి.) సమర్పితః పీడిత ఇత్యర్థః. అభిత్వరక అభిత్వరమాణః.

౨

(స ప్రవిశ్యేతి.) వేశ్య అంతఃపురం. (అశ్రిత్యాది) క్షోకత్రయ మేకం వాక్యం. అధో ముఖ మవనతం ముఖం యస్యా స్రాం. 'స్యా దవాజి ప్యధోముఖ' ఇత్యుమరః. శోకభారాభిపీడితా మభ్యేత్య శోకపరాం దర్శయామాస ఇతి క్రియాభేదా దపునసక్తిః. అవశాం దర్శన మనిచ్ఛంతిం.

(రావణస్య సీతాప్రలోభన ప్రయత్నః)

హర్మ్యఃప్రాసాదసంబాధం ప్రిసహస్రనిషేవితం,
నానావక్షిగజైర్జుష్టం నానారత్నసమన్వితం.

౭

కాంచనైస్తాపనీయైశ్చ స్నాతృకై రాజతై రప,
వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః.

౮

దివ్యదుందుభినిర్ద్వాదం తప్తకాంచనతోరణం,
సోపానం కాంచనం చిత్ర మారురోహ తయా సహ.

౯

దాంతికా రాజతా శ్చైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః,
హేమజాలావృతా శ్చౌఽఽస౯ తత్ర ప్రాసాదపక్షియః.

౧౦

సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః,
దశగ్రీవ స్వభవనే ప్రాదర్శయత మైథిలీం.

౧౧

గృహం పర్ణయత ద్వాభ్యాం (హర్మ్యత్వాది.) హర్మ్యైః ప్రాప్యవిమానైః, ప్రాసాదైః
ఉన్నత విమానైశ్చ, సంబాధం నిబిదం, కాంచనైః స్వర్ణమయైః, తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః.
స్తంభై రుపలక్ష్మితం.

౭-౮

(దివ్యేతి.) దివ్యదుందుభినిర్ద్వాదం నిర్ద్వాదవత్, అర్కఅద్యచ్. యద్వా, దివ్యదుందుభే
తిన నిర్ద్వాద శ్చబ్దో యస్య తత్, అరోహణకాలే దుందుభినీత్ ద్వనతితి భావః. తోరణో బహి
ర్ద్వారం. చిత్రం అశ్చర్యభూతం. 'అలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర' మిత్యమరః. తయా సహఽఽరురోహ
తా మాదాయాఽఽరురోహే త్యర్థః.

౯

పక్ష్యమాణభూభాగవర్ణనసాధనా న్యాహ (దాంతికా ఇతి.) దాంతికాః దంతవికృతాః.
తత్ర సోపానమార్గే, గవాక్షా అస౯, తదుపరి హేమమయైః, జాలైః జాలకైః, అవృతాః ప్రాసాద
పంక్తయ శ్చౌఽఽస౯.

౧౦

(సుధేతి.) సుధాపలేవనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి. భూమిభాగానీతి క్లిబత్వ మార్తం.
ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయమాస. తైర్గవాక్షై రితి శేషః.

౧౧

దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః,
రావణో దర్శయామాస సీతాం శోకపరాయణాం.

౧౨

దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యః కృతస్నం త దృవనోత్తమం,
ఉవాచ వాక్యం పాపాత్మా సీతాం లోభితు మిచ్చయా

౧౩

దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతి రథాఽపరాః,
తేషాం ప్రభు రహం సీతే సర్వేషాం భీమకర్మణాం.

౧౪

వర్షయిత్వా జరావృద్ధాః బాలాంశ్చ రజనీచరాః,
సహస్ర మేక మేకస్య మమ కార్యపురస్సరం.

౧౫

య దిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాజ్ఞై ర్గరియసి.

౧౬

(దీర్ఘికా ఇతి.) దీర్ఘికాః వాహ్యః, పుష్కరం జల మేషా మస్తీతి పుష్కరిణ్యః, ద్వితియాథే ప్రథమా. పుష్కరాదిభ్యో దేశ ఇతి ఇనిత్రత్యయః. శోకపరాయణా మిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం ద్యోత్యతే.

౧౭

(దర్శయిత్వేతి.) లోభితుం లోభయితుం, అంతర్భావితజ్ఞ్యర్థోఽయం.

౧౮

(దశేతి.) దశ ద్వావింశతిశ్చైతి ద్వావింశత్కోటయః. తేషాం ద్వావింశత్కోటి రాక్షసానాం, గుణీభూతానా మపి రాక్షసానాం తచ్చజ్ఞేన పరామర్శః.

౧౯

“అథ శబ్దానుశాసనం, కేషాం శబ్దానా” మిత్యాదిమహాభాష్యగ్రంథప్రక్రియయా బాలవృద్ధాదీనాం సంఖ్యాబాహుల్యే సత్యపి కిం ప్రయోజనం? మిత్యత్రాహ (వర్షయిత్వేతి.) బాలవృద్ధాః వినా మమైకస్య. పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం, ఏకసహస్ర మస్తి.

౨౦

(య దిద మితి.) మమ య దిదం, రాజతంత్రం రాజపరికరః, త త్వర్వం, త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం, మమ జీవితం చ, త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం, త్వం, మే మమ, ప్రాజ్ఞైః ప్రాజ్ఞభ్యః, గరియసి.

౨౧

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః,
తాసాం త్వ ం మీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రయే.

౧౭

సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్య వచో మమ,
† భజస్య మాఽభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి.

౧౮

పరిక్షిప్తా సహస్రేణ లంకేయం * శతయోజనా,
నేయం ధర్మయితుం శక్యా సేంద్రే రపి సురాసురైః.

౧౯

(బహూనా మితి) అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే, యోఽసౌ మమ పరిగ్రహః యా భార్యా ఇత్యర్థః. 'పరిగ్రహః కళత్రే స్వా' దితి శాశ్వతః. నియతపుల్లింగః. జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం. తాసా మిత్యత్ర స్త్రీణా మిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీలింగనిర్దేశః. మమ భార్యా సతి, తాసా మీశ్వరా స్వామిని, భవ. స్థేకభాసవికసో వరజితి వరచ్ఛ. తత స్త్వైవ, ౧౭

(సాధ్వీతి) మమ వచో రోచయస్య మదుక్తం స్వీకురు, ఇదం సాధు సమీచినం. తే అన్యయా బుద్ధ్యా కిం? రామవిషయా బుద్ధి ర్మా భూ దిత్యర్థః. తస్మాత్, మా మాం, భజస్య. అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య, మే ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, అర్హసి కిం? నార్హసి త్యపి ధ్వనిః. ౧౮

రామాగమనప్రసక్తిరేవ నాస్తీ త్యాశయేనాఽఽహ(పరిక్షిప్తేతి). 'శతం సహస్ర మయుతం సర్వ మానంత్యవాచక' మితి వచనాత్, సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః, పరిక్షిప్తా పరివృతా, ఇయం లంకా, శతయోజనా శతయోజనపరిమితా. తస్మా న్నేయం ధర్మయితుం శక్యా. ౧౯

‡ అభవప్రయే ఇతిచ్చేదః. మోక్షప్రయే. భార్యేత్యత్ర భా అర్థేతిచ్చేదః. భా చిద్రూ పేణి, అర్యాశ్రేష్ఠా, త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† భజ కామాభితప్తస్య ఇతి. సా.

* భూమే రితి శేషః. ఇతి తిలకం.

న దేవేమ న యత్నేమ న గంధర్వేమ పక్షిమ.

అహం పశ్యామి లోకేమ యో మే వీర్యసమో భవేత్.

౨౦

❖ రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా,

కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా.

౨౧

భజస్వ సీతే మామేవ భర్తాహం సదృశస్తవ,

యోవనం హ్యధ్రువం భీరు రమస్వేహ మయా సహ.

౨౨

మా భూ త్పురస్య దుర్దక్షతా, మమ పున ర్వీర్యం శృణ్విత్యాహ(నదేవే స్వీతి) మే వీర్యే
య స్సమో భవేత్ తం దేవేమ న పశ్యామి, గంధర్వేమ న పశ్యామి. పక్షిమ చ న పశ్యామి. ౨౦

(రాజ్యేతి.) గతాయుషా అల్పాయుషేత్యర్థః.

౨౧

(భజస్వీతి.) ఇహ భవనే.

౨౨

* రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యా ద్భృష్టా రిపవో యస్మా త్తేన, దీనేనతాపసేనగతాయుషే
త్యంత మేకం పదం. దీనానా మిన ప్రాపసానా మినః, దీనేన శ్చాపసా తాపసేనశ్చ దీనేనతాపసేనః,
తాదృశ స్సకా, గతం ప్రాప్త మాయు రేకాదశసహస్రవత్పురపరిమితం యేన తేన, దీనజనానాం
తాపసానాం చ రక్షణార్థ మవతీర్ణేనే త్యర్థః. మానుషేణ మనుష్యరూపేణాల్పతేజసా, అల్పతేజసా
అల్ప మితరేషాం తేజో యస్మా త్తేన 'తమేవ భాంత మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వ మిదం
విభాతీ' తి శ్రుతేః. రామేణ కిం వీతాదృశం పరమపురుష ముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపః క్రియత? ఇతి భావః. (భజస్వీతి.) మా మే అవేతిచ్చేదః. యోవనం-యోవనశబ్దేన సర్వా అవస్థా లక్ష్యంతే.
తాభి స్సర్వ మాయు ర్లక్ష్యతే. తథా చ యతః, మే మమ, త్యత్తేనానుకూలం సర్వమాయు.
రధ్రువం, భర్తా-బిభర్తి శుశూషాదీనా స్వామిన మితి భర్తా భృత్యః. సదృశః అనురూపః.
యత స్తవాహ మనురూపో భృత్యః, అతో మా మాం, భజస్వ భృత్యత్వేనాంఽగీకురు, అవ
రక్ష చ, తదర్థ మిహ లంకాయాం, మయా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ. రమస్వ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

ఓ దర్శనే మా కృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే,
కాఽస్య శక్తి రిహఽఽగంతు మపి సీతే మనోరథైః. ౨౩

న శక్యో వాయు రాకాశే పాశై ర్బద్ధం మహాజవః,
దీప్యమానస్య వా ప్యగ్నే ర్గృహీతుం విమలాం శిఖాం. ౨౪

త్రయాణా మపి లోకానాం న తం పశ్యామి శోభనే,
విక్రమేణ నయే ద్య స్త్రైః మద్బాహుపరిపాలితాం. ౨౫

(దర్శన ఇతి.) రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మా కృథాః, తద్దర్శనం చ దుర్లభ మిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (కాఽస్మ్యేతి.) అత్ర అగంతుం మానసికవ్యాపారోపి న శక్యః, కింపునః కాయిక? ఇత్యర్థః. ౨౩

అశక్యత్వే దృష్టాంత మాహ (న శక్య ఇతి.) విమలాం నిర్ధూమాం, శిఖాం జ్వాలాం. ౨౪

(త్రయాణా మితి.) లోకానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౫

ఓ (దర్శన ఇతి.) యథా వాయు ర్బద్ధం న శక్యతే. అగ్నే శ్శిఖా గృహీతుం యథా న శక్యతే, ఏవం మనోరథై రపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగంతుం కన్య శక్తిః? న కస్యాపి, రామం వినేతి శేషః. తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్, తం న పశ్యామి, రామం వినేతి శేషః. శ్రీరామశ్చే దాగంతుం శక్నుయాత్, త్వా మాహర్తుం చ శక్నుయాత్. అత స్స ఏవాఽఽగత్య ప్రాప్యతి. త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామి త్యుత్కంఠాం మా కుర్వ త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ లంకాయాం సుమహా ద్రాజ్య మిదం త్వ మనుపాలయ,

త్వత్ప్రేష్యా మద్విధా త్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః.

౨౬

అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్య మాం,

౨౬౪

దుష్కృతం య త్పురా కర్మ వనవాసేన త ద్గతం.

యశ్చ తే సుకృతో ధర్మ ప్రసేహ ఫల మాప్నుహి,

౨౬౫

ఇహ మాల్యాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి.

భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్య చ మయా సహ,

౨౬౫

పుష్పకం నామ సుశ్రోణి భ్రాతు రైశ్రవణస్య మే.

విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా,

౨౬౬

(లంకాయా మితి.) త్వత్ప్రేష్యాః త్వత్పురిచారకాః, భవిష్యంతితి శేషః.

౨౬

(అభిషేకతర్క) మేకం వాక్యం. అభిషేకోదకేన పట్టమహిషీత్వేనాభిషేకోదకేన. క్లిన్నా సితా.

౨౬౪

(దుష్కృత మితి.) పురా పూర్వజన్మని, య ద్దుష్కృతం కర్మాఽస్తి తత్, వనవాసేన వనవాసక్లేశేన, చ త్రఫలత్వాత్. గతం నష్టం.

౨౬౫

(ఇహేతి) భూషణాని చ ముఖ్యాని. సేవస్య ధారయే త్యర్థః.

౨౬౫

(పుష్పక మిత్యాది.) తరసా బలేన.

౨౬౬

❖ కులదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్వాత్మాత్మీయసమర్పణం కరోతి (లంకాయా మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. మద్విధా ఇత్యనేన అత్మసమర్పణం, లంకాయాం రాజ్య మనుపాలయే త్యనేన అత్మీయసమర్పణ మితి జ్ఞేయం. సుకృతఫల మపి సమర్పయతి (దుష్కృత మితి.) వనవాసేన - వనం జలం, జలమభ్యుష్టం కాదీపవాసినా, మయేతి శేషః. పురా య ద్దుష్కృతం కర్మ, కృత మితి శేషః. త ద్గతం నష్టం, మదిష్టదేవతాయా ప్రవ దర్శనమూతేశతి శేషః. పురా మయా సుకృతో యో ఛర్మః తస్య ఫలం, తే తుభ్యం, నివేదయామి, అప్నుహి గృహణే త్యర్థః. ఇతి తత్ప్రదీపికా.

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

విశాలం రమణీయం చ త ద్విమాన మనుత్తమం.

తత్ర సీతే మయా సార్థం విహరన్త్య యథాసుఖం,

౩౦౪

వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనం.

శోకార్తం తు వరారోహే న భ్రాజతి వరాననే,

౩౦౫

ఏవం వదతి తస్మిన్ సా వస్త్రాంతేన వరాంగనా.

పిథా యేందునిభం సీతా ముఖ మశ్రూ జ్యవర్తయత్,

౩౦౬

ధ్యాయంతీ తా మివాఽన్యస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభం.

ఉవాచ పచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః,

౩౦౭

* అలం వ్రీడేన వైదేహి ధర్మలోపకృతేన చ.

(విశాల మితి.) విశాలం వేశనయోగ్యం. వేశ్యాలచ్చంకటచా విత్యనేన శాలచ్ ప్రత్యయః. అనంకోచన్యాయా ద్యావదుపవేష్టసంభావన ముపవేశార్హ మిత్యర్థః. ౩౦౪

(వదన మితి.) న భ్రాజతి న భావతే.

౩౦౫

(ఏవ మితి.) వదతితి సతిసప్తమి. పిథాయ ఆచ్ఛాద్య.

౩౦౬

(ధ్యాయంతీ మితి.) ఇవశబ్దోఽవధారణే. యద్వా, అన్యస్థా మివ భూతాఽవిష్టా మివే త్యర్థః. ౩౦౭

(అల మితి.) హి వైదేహి, ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాఽలం, వ్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. కుత? ఇత్యత్రాహ (ఆర్ష ఇతి.) యో దైవవిష్యందః దైవకృత స్సంబంధః, త్వా మభిగమిష్యతి, అయం సంబంధః, ఆర్షః ఋషిప్రోక్తః. న త్వధర్మ్య ఇత్యర్థః. ఆత్ర నారదః - 'పరపూర్వః. ప్రియ స్త్రన్యా స్సప్త ప్రోక్తా స్స్వయంభువా, పునర్భూ (ప్రివిధా తాసాః స్వైరిణీ తు చతుర్విధా,

* (అలం వ్రీడేనతి.) భృత్యరక్షణవిషయే వ్రీడా నేచితే త్యర్థః. కుతో వా? ధర్మలోపా భవిష్యతి. కుతః? యః దైవవిష్యందః అవయో దైవేన సంపాదితదాసదాస్యవద్భావః. అయం సంబంధః, ఆర్షః అనాదిసద్ధః. న ఏవ త్వా మభిగమిష్యతి. నతు నవీనః. అతో వ్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* ఆర్ద్రోఽయం ఛి దైవసిష్యంధో య స్వా మభిగమిష్యతి, ౩౪౪

ఏతా పాదా మయా స్నిగ్ధా శిరోభిః పరిపీడితా.

ప్రసాదం కురు మే క్షీప్రం వశ్యో దాసోఽహ మస్మి తే, ౩౪౫

ఇమా శూన్యా మయా వాచ శ్శుష్యమాణేన భాషితాః.

న చాపి రావణః కాంచి న్మూర్ధ్నా స్త్రీం ప్రణమేత హ, ౩౪౬

కన్యావా క్షతయోనిర్యా పాణిగ్రహణదూషితా. పునర్భూః ప్రథమా ప్రోక్తా పున స్సంస్కార కర్మణా. దేశధర్మా నపేక్ష్య స్త్రీ గురుభి ర్యా ప్రదీయతే. ఉత్పన్నసాహసాఽన్యస్మై సా ద్వితియా ప్రకీర్త్యతే. మృతే భర్తరి తు ప్రాప్తా దేవరాదీ నసాస్య యా, ఉపగచ్ఛే త్వరం కామా త్సా తృతియా ప్రకీర్తితా. ప్రాప్తా దేశా ద్ధనక్రితా క్షుత్తిపాసాతురా చ యా. తవాఽహ మిత్య పగతా సా చతుర్థీ ప్రకీర్తితే' తి. ౩౪౭

(ఏతా ఏతి.) తవేతి శేషః.

౩౪౮

(ఇమా మితి.) శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమానేన, మయా, ఇమాః శూన్యాః నీచాః, వాచో భాషితాః. కుతః? యస్మా ద్రావణః స్త్రీం, న ప్రణమేత న ప్రణమేత్, అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తి ర్విన్నయావహా జాతేతి భావః. ౩౪౯

* (ఆర్ద్ర ఇతి.) హే దేవి, త్వా మభి త్వా ముద్దిశ్య, మయా క్రియమాణో నిష్ప్రయోధః స్నేహబంధః ప్రార్థనానూపః, య 'శ్చాఽ గే భవిష్యతి, సోఽయ మార్హః ఋషిదృష్ట ఏవ, క్షత్రియాణా ముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ. 'బలాత్కారేణ రాక్షస' ఇతి వివాహేషు స్మృత్యా గణనాత్. ఏవ ముక్తిరపి తమోగుణప్రాధాన్యేనైవ. కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణస్యైవ రాక్షసవివాహ పదార్థత్వా దీతి బోధ్యం. ఇతి తిలకం.

దేవి నిష్ప్రయోధ ఇతి పాఠాంతరం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

ఏవ ముక్త్వా దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజాం.

కృతాంతవశ మాపన్నో మమేయ మితి మన్యతే.

౩౭౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

సా తథోక్తా తు నైదేహా నిర్భయా శోకకర్శితా.

తృణ మంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత.

౧

రాజా దశరథో నామ ధర్మసేతు రివాచలః,

సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్ర స్స రాఘవః.

౨

(ఏవ మితి.) మన్యతే అమన్యత.

౩ ౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

తథైత చ్చృత్వా పరుషం భాషమాణాయా స్సీతాయాః పున రశోకవనికానయనం
షట్పంచాశే. (సా తథోక్త్యాది.) అంతరతో మధ్యే, పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్ర త్యభిముఖతయా
భాషణాయోగాత్.

౧

(రాజేతి.) ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతు రివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః. అచలః స్థిరః,
పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః, కథ మేతాదృశకులం ప్రాప్తాచివరే దీతి భావః.

౨

రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిమ లోకేషు విశ్రుతః,
దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతి ర్ము.

౩

ఇక్ష్వాకూజాం కులే జాత స్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః,
లక్ష్మణేన సహ బ్రాత్రా య స్తే ప్రాజాః హరిష్యతి.

౪

ప్రత్యక్షం య ద్యహం తస్య త్వయాఽస్యాం ధర్మితా బలాత్,
శయితా త్వం హత స్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః.

౫

య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః,
రాఘవే నిర్విషా స్సర్వే సుపర్ణే పన్న గా యథా.

౬

తస్య జ్యోవిప్రముక్తా స్తే శరాః కాంచనభూషణాః,
శరీరం విధమిష్యంతి గంగా కూల మివోర్మయః.

౭

ఆసురైర్వా సురైర్వా త్వం య ద్యవధ్యోఽసి రావణ,
ఉత్పాద్య సుమహ ద్వైరం జీవం స్తస్య న మోక్ష్యసే.

౮

(రామ ఇతి.) సః దశరథపుత్రః, దైవతం, సర్వలోకానా మితి శేషః. య ఏవం
భూత స్స మే పతి రితి యోజనా. కథ మేవంభూతభర్తృకాఽతీవరే దితి భావః.

౯

(ఇక్ష్వాకూజా మితి.) త్వద్వధార్థ మేవ బ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులేఽవతీర్ణ ఇతి భావః.
తథా చ న మే త్యక్తో భయ మితి భావః. తస్మి కథ మిదానీం స తూష్టిం స్థితః? ఇత్యాశంక్యాహ
(ప్రత్యక్ష మితి.) ప్రత్యక్షం యథా తథా, యది ధర్మితా స్యాం తదా త్వం హత స్స యద్దే
శయితా. మ్రియేథా ఇత్యర్థః.

౧౦

(య దితి.) నిర్విషాః, నిర్విర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే.

౧౧

(తస్యేతి.) విధమిష్యంతి ధ్మాస్యంతి, నిపాతయిష్యంతి త్యర్థః. గంగే త్యవిభక్తిక నిర్దేశః
గంగాయా ఊర్మయ ఇత్యర్థః. (ఆసురై రితి.) త్వం సురాసురై ర్యద్య వ్యవధ్యః, తథాపి తస్య
రామస్య, సుమహ ద్వైరం కోప ముత్పాద్య స్థిత స్త్వం, జీవం నశ, తచ్చరపాతా న్న మోక్ష్యసే
న ముక్తో భవిష్యసే త్యర్థః.

౧౨-౧౩

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

స తే జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బలీ,
పశో ర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభం.

౯

యది పశ్యే త్స రామ స్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా,
రక్షు స్త్వ మద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛే స్సద్యః పరాభవం.

౧౦

య శ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా,
సాగరం శోషయేద్వాప స సీతాం మోచయే దిహ.

౧౧

గతాయ స్త్వం గత శ్రీకో గతసత్త్వే గతేంద్రియః,
లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి.

౧౨

న తే పాప మిదం కర్మ సుఖోదర్శనం భవిష్యతి,
యాఽహం సీతా వినాభావం పతిపార్శ్వా త్వయా వనే.

౧౩

(స ఇతి.) స రాఘవః, తే జీవితశేషస్య. అంతకరః నాశం కర్తుం సమర్థః. తస్మాత్
యూపగతస్య పశో రిప రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం.

౯

(యదితి.) హే రక్షః, స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం
నిర్దగ్ధ స్సృశ సద్యః పరాభవం గచ్ఛే. నిర్దగ్ధశబ్దేనాఽతివ పీడితత్వ ముచ్యతే.

౧౦

(య ఇతి.) నభసః ఆకాశాత్, పాతయేత్, నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా,
సాగర మపి శోషయేత్, సః సీతాం మోచయే దితి కిముతః?

౧౧

(గతాయ రితి.) త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన, త్వం ఆయురదిహినో
భవిష్యసి, లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి, 'ఆయు ర్పలం యశో లక్ష్మీః
పరదారాభిమర్శనాత్, సద్య ఏవ వినశ్యంతి' తి స్మృతేః.

౧౨

(న త ఇతి.) యాఽహం వనే పతిపార్శ్వాత్, వినాభావం వియోగం, నీతా, తస్యాం మయి,
తే ఇదం పాపం కర్మ, సుఖోదర్శనం న భవిష్యతి, కింతు దుఃఖోదర్శన మేవ భవిష్యతి
త్యర్థః.

౧౩

స హి శ్రీ దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః,
నిర్భయో వీర్య మాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే.

స తే దర్శం బలం వీర్య ముత్సేకం చ తథావిధం,
అపనేష్యతి గాత్రభ్య శ్శరవర్షేణ సంయుగే.

౧౫

యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోచితః,
తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః.

౧౬

మాం ప్రధృష్య స తే కాలః ప్రాప్తోఽయం రాక్షసాధమ,
అత్మనో రాక్షసానాం చ వధాయాఽంతఃపురస్య చ.

౧౭

స శక్యా యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా,
ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనాఽవమర్చితుం

౧౮

(స హితి.) దైవతసంయుక్తః దైవబలసంయుక్తః, దీన ప్రాపసో రామో మాం కిం
కరిష్యతితి పుర్యం రావణేనోక్తస్య పరిహరోఽయం. (స త ఇతి.) దర్శం మదం, ఉత్సేకం
ఉల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం, గాత్రేభ్య ఇత్యుక్తి ర్దర్శనాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్.

౧౫

లోకన్యాయ మాహ (యదేతి.) కాలచోచితో దైవకృతః, వినాశో యదా దృశ్యతే,
సన్నిహితో భవతిత్యర్థః. తదా, కార్యే కృత్యే, ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి.

౧౬

ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (మా మితి.) మాం ప్రధృష్య ఫిరస్య తవ,
కాలో ప్యయ మేవ వర్తమాన ఏవ, నతు చిరామేత్యర్థః. అత్మనో రాక్షసానా మంతఃపురస్య,
చ వధాయ ప్రాప్తః.

౧౭

(స శక్యాహ మిత్యాది) క్షోకద్యయ మేకాన్వయం, యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః. తన్నధ్యస్థా
గార్హపత్యాహవనియమధ్యగతా, వేదిః ఐష్టికీ మహావేదిః, స్రుగ్భాండమండితా

శ్రీ దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాఠః. దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః, ఇతి తిలకం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

తథాహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్ని పతివ్రతా,
త్వయా స్పృష్టుం న శక్యాఽస్మి రాక్షసాధమ పాపినా.

౧౯

క్రీడంతి రాజహంసేన పద్మపండేషు నిత్యదా,
హంసీ సా తృణషండస్తం కథం పశ్యేత మద్గుకం.

౨౦

ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధ వా ఖాదయస్య వా,
నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాఽపి రాక్షస.

౨౧

న తు శత్ర్యా మ్యుపక్రోశం పృథివ్యాం దాతు మాత్మనః,

౨౧౪

ఏవ ముక్త్యా తు వైదేహీ క్రోధా త్సపరుషం వచః.

రావణం మైథిలీ తత్ర పున ర్నో వాచ కించన,

౨౨౪

(సుగాద్యుపరకణాలంకృతా. ద్విజాతిమంత్రైః ఉద్ధవనాదిమంత్రైః, పూతా శుద్ధా, యథా చండాలే
నాఽవమర్దితుం పాదేనాఽఽక్రమితుం, న శక్యా నాఽర్హా. తథాహం ధర్మనిత్యస్య నిత్య
ధర్మస్య, యజ్ఞస్థానీయస్య, ధర్మపత్ని పతివ్రతా, త్వయా స్పృష్టుం న శక్యా.

౧౯

(క్రీడంతి.) నిత్యదా నిత్యం, నిత్యశబ్దస్య సర్వైకాది స్వపాతే ప్యావో దాప్రత్యయః.
సా ప్రసిద్ధా, తృణషండస్తం జలజనడాదితృణకదంబమవ్యస్తం. మద్గుకం జలకాకం.

౨౦

(ఇద మితి.) నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం. బంధ బధాన, ఖాదయస్య భక్షయ.

౨౧

(న త్విత్యర్థం) మేకం వాక్యం. ఆత్మనః, ఉపక్రోశ మపవాదం, పృథివ్యాం దాతుం
న శక్యమి.

౨౧౪

(ఏవ ముక్త్యేతి.) తత్ర తద్విషయే, క్రియాభేదాత్ పున ర్నైథిలీశబ్ద ప్రయోగః.

౨౨౪

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణం.

ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం భయనందర్శనం వచః,

౨౩౪

ఓ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాః † ద్వాదశ భామిని.

కాలేనానైన నాభ్యేషి యది మాం చారుహసిని,

తత స్తావం ప్రాతరాశార్థం సూదా శ్చేత్స్యంతి లేశశః.

౨౩౫

ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణ శృత్రురావణః,

రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్.

౨౩౬

(సీతాయా ఇతి) రోమహర్షణం క్రోధావహత్యా దోమాంవకరం. భయనందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౩౪

(శృణ్వీత్యాది) సార్థశ్లేక వికాన్యయః. ద్వాదశమాసా నిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితియా. ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భక్షణార్థం, సూదా పాచకాః. 'సూదా జెదనికా గుణా' ఇత్యమరః. అత్ర సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంతవ్యం. సంవత్సరంతే రావణవధకరణాత్. తేన త్రిణ వర్షాః పంచవత్సరం రామః స్థిత ఇతి గమ్యతే. హేమంతవర్షం తు రామతపో విశేషజ్ఞాపనాయ, న శూర్యణభాగమనజ్ఞాపనాయ. ౨౩౫

(ఇత్యుక్తేతి.) శత్రూ రావయతి క్రోశయతి శత్రురావణః.

౨౩౬

ఓ హే వై దేహి, మే వాక్యం శృణు. తత్కిం? ద్వాదశ మాసాః ద్వాదశమాసపర్యంతం, ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. అనేన కాలేన నాభ్యేషి ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యానుగ్రహార్థం అత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః. తత స్తావ ముద్దిశ్య, ప్రాతరాశార్థం-ప్రాతః ప్రాతరేవ, అశార్థం అశాసు స్థితగృహద్యర్థం, సూదాః మాం ఛేత్స్యంతి, మదాజ్ఞయైవేతి శేషః. దేవి, మాం భృత్య త్వేన నాంగీకరోషి యది, అహ మితఃపరం జీవితుం నేచ్ఛామి, మాం శస్త్రే శ్చిత్వా కాకగృహ ద్యర్థం ప్రయచ్ఛతేతి మమాజ్ఞయైవ సూదా ప్రథా కరిష్యంతితి భావః. ఇతి తత్త్వదివికా.

† ద్వాదశ ప్రతిక్ష ఇతి శేషః. యత్తు పాద్యే 'దశమాసా త్పుతం సీతే యది మాం న భజిష్యసి, తదా హన్మి' త్యుక్తం తత్పునస్సీతాసవిధగమనకాలికం వచ ఇతి న విరోధః. నాభ్యేషి స్వారస్యేనేతి శేషః. ఇతి తిలకం.

(సీతాయాః అశోకవనికా ప్రావణం)

శీఘ్ర మేవ హి ఓ రాక్షసోఽవికృతా ఘోరదర్శనాః,
దర్శ మస్యా వినేష్యధ్వం మాంసశోణితభోజనాః.

౨౭

వచనా దేవ తా స్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణాః,
కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్.

౨౮

స తాః ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శనః,
ప్రచాల్య చరణోత్కర్షై ర్ధారయన్నివ మేదిసిం.

౨౯

అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతా మియం,
తత్రేయం రక్ష్యతాం గూఢం యుష్మాభిః పరివారితా.

౩౦

తత్రైనాం తర్జనై ర్దోరైః పున స్సాంత్యైశ్చ మైథిలీం,
అనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూ మివ.

౩౧

(శీఘ్ర మితి.) వినేష్యధ్వం వినయధ్వం. వ్యత్యయేన స్వాదేశః.

౨౭

(వచనా దితి) కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రకృష్టాంజలయః.

౨౮

(స ఇతి.) చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః, మేదిసిం భువం. ధారయన్నివ భింద
న్నివ, ప్రచాల్య గత్వా, ఉత్థాయ నా. తాః ప్రోవాచ.

౨౯

(అశోకేతి.) యుష్మాభిః పరివారితా, యుష్మాభిః రక్ష్యతాం.

౩౦

(తత్రేతి.) అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగో మా భూ దితి పున స్సాంత్యై ర్రిత్యుక్తం.

౩౧

ఓ హి రాక్షస్యః, మాంసశోణితభోజనాః ఘోరదర్శనాశ్చ యూయం, శీఘ్ర మవికృతా
అవిరూపా భూత్వా, దర్శం వినా అస్యా స్సమీపే, ఇవ్యధ్వం, సేవార్థం స్థాతు మిచ్ఛతేత్యర్థః.
ఛాదేశాభావాది రార్థః. ఇతి తత్ప్రదీపికా.

ఇతి ప్రతసమావిష్టా రాక్షసోఽరావణేన తాః,
అశోకవనికాం జగ్ము ర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు.

౬౨

సర్వకాలఫలై ర్వృత్తై ర్నా నాపుష్పఫలై ర్వృతాం,
సర్వకాలమదై శ్చాపి ద్విజై స్సముపసేపితాం.

౬౩

సా తు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా,
రాక్షసి పశ మాపన్నా వ్యాప్రీతాం హరిణీ యథా.

౬౪

శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా,
న శర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీ యథా.

౬౫

న విందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభి రతివ శర్జితా,

(ఇతితి.) ప్రతిగృహ్య ఆదాయ, (నర్వేతి.) సర్వస్మి న్నుసి కాలే ఫలాని యేషాం తే
సర్వకాలఫలాః, తైః. ఏవ ముత్తరత్రాపి. జగ్ము రితి పుర్వేణాన్వయః.

౬౬

(సా త్వితి.) రాక్షసి త్యవిభ క్రికనిర్దేశః, రాక్షసి నా మిత్యర్థః.

౬౭

(శోకేనేతి.) లభతే అలభత.

౬౮

(న విందత ఇతి.) తత్ర అశోకవనికాయాం, దయితం ప్రాణవల్లభం. నను సీతా లబ్ధ్యా
అవతార ఇతి సిద్ధం. వక్ష్యతి హి 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు' రితి. విష్ణుపురాణే చోక్తం 'రాఘవత్వే
లభన త్పితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ' తి. ఏవంభూతాం సీతాం సమరసిమిని జనితమూర్చాలక్షణం
లక్ష్యణమి వ్యుద్ధర్తు మనమథో రావణః కథం బలాత్కరోతి స్మి? వక్ష్యతి హి 'హిమవాన్ మందరో
మేరుః త్రైలోక్యం వా సహచరైః, శక్యం భుజాభ్యా ముద్ధర్తుం న సంభ్యే భరతానుజ' ఇతి. ఉచ్యతే-
వేదవతిరూపపూర్వజన్మని దేవీ తథా సంకల్పితవతి. ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే 'యస్మాత్తు ధర్మితా
చాఽహం త్వయా పాపాత్మనా వనే, తస్మా త్తన వధార్థం నై ఉత్పత్స్యేఽహం మహితల' ఇతి.
దేవకార్యనిర్వాహాయ చ స్వయమేవ స్వధర్మణ మంగీవకార. ప్రజాయాం కూపపతితాయాం
యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన. తథా రావణబంధీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయ
స్వయం తత్ర స్వగమన మనుమతపతి. వక్ష్యతి సుందరకాండే 'నాఽసహర్తు మహం శక్యా

(పతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

పతిం స్మరంతీ దయితం చ దైవతం విచేతనా భూ ద్భయశోకపీడితా.

౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణం,
నిహత్య రామో మాచీవం తూర్ణం పథి నివర్తతే.

౧

తస్య సంత్యరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీం,
క్రూరస్వనోఽథ గోమాయు ర్విసనాదాఽస్య పృష్ఠతః.

౨

తస్య రామస్య ధీమతః, విధి స్తవ వధార్థాయ విహితో నాఽత్రసంశయ' ఇతి. తర్హి సీతా ప్రలాపా
దికం కిమర్థం కృతవత్తితి చేత్, శృణు. పతినిరహే పతివ్రతయైవం వర్తితవ్య మితి లోకహిత
ప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదిక మకరో దితి.

౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

ఏవ మియతా గ్రంథసందర్శేణ సీతాహరణవృత్తాంత ముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగా
నుసరణకథాశేపం దర్శయితు మారభతే (రాక్షస మిత్యాది.) నివర్తతే న్యవర్తత.

౩

(తస్యేతి.) ద్రష్టుకామస్య తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః. గోమాయుః క్రోష్టా,
ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్త మితి భావః.

౪

స తస్య స్వర మాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణం,
చింతయామాస గోమాయో స్వరేణ పరిశంకితః.

౨

అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయు ర్వాశ్యతే యథా,
స్వస్తి స్యా దపి వైదేహ్య రాక్షసై ర్భక్షణం వినా.

౩

మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వర మాలంబ్య మామకం,
విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణ శృణుయూ ద్యది.

౪

స సౌమిత్రి స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్వా చ మైథిలీం,
తయైవ ప్రహితః ఊహ్రం మత్సకాశ మిహైష్యతి.

౫

రాక్షసై స్సహితై ర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః,
కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపసీయాఽఽశ్రమాత్తు మాం.

౬

(స తస్యేతి.) భయంకరత్వేన రోమహర్షణ మిత్కువ్యతే. పూర్వమేవ మారీచస్వరేణ,
పరిశంకితః సంజాతశంకః, స రామః, తస్య గోమాయో స్వరం, ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా, చింతయామాస. ౨

చింతా మేవాహ (అశుభ మిత్యాదినా.) గోమాయుః, యథా యేన ప్రకారేణ, వాశ్యతే.
శబ్దాయతే, తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే. అపి స్పృహవనాయాం.

౭

(మారీచేనేత్యాది) క్లీకద్వయ మేకాన్వయం. మృగరూపేణ మారీచేన, మామకం
మదీయం, స్వరం విజ్ఞాయ, మామకం స్వరం, అలంబ్య అనుసృత్య, విక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణః
త్యాహ్యనేనోద్దోషితం, స్వరం, లక్ష్మణ శృణుయూ ద్యది తదా స సౌమిత్రి, రామకం స్వరం
శ్రుత్వా, తం స్వరం శ్రుతవత్వా తయా సీతయా చ ప్రేషిత స్సృక, ఇహ దేశే, మత్సకాశం
మత్ప్రమివల, విష్యతి.

౮-౬

(రాక్షసై) రీత్యాది క్లీకద్వయ మేకాన్వయం. య ద్యస్మా న్నారీచః, కాంచనః మృగో
భూత్వా మా మాశ్రమా ద్యవసీయ దూరం సీత్యా, మయా హతస్సృక రాక్షసోఽభూత్.

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ లక్ష్మణదర్శనం)

దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోఽభూ చ్చరాహతః,
హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి యః! ద్వాక్యం వ్యాజహర చ.

౮

అపి స్వస్తి భవే త్రాఖ్యాం రహతాఖ్యా మ్మహావనే.
జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి రాక్షసైః.

౯

నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ,
ఃత్యేవం చింతయన్ రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్వనం,

౧౦

అత్మన శ్చాఽపనయనా నృగరూపేణ రక్షసా,
అజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః.

౧౧

తం దీనమనసో దీన మాసేదు ర్మృగపక్షిణః,
సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ సస్పృశ స్వరాన్.

౧౨

తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః,
న్యవర్తతాఽథ త్వరితో జవేనాఽశ్రమ మాత్మనః.

౧౩

లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహర చ. తస్మాత్ క్వచి త్సహితైః రాక్షసైః స్పృతాయా పథః
ఉప్పితః. నూనం.

౧౪

(అపి ౩.) జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసనిమిత్తేన, నిమిత్తకారణహేతునాం
సర్వాసా మిష్టిః.

౧౫

(నిమిత్తానీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గోమాయునిస్వనం శ్రుత్వా మృగరూపేణ
రక్షసా అత్మనః, అపనయనాత్ ఆశ్రమా దపకర్షణా చ్చ. పరిశంకిత స్స జనస్థానం
అజగామ.

౧౬

(త మితి.) సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా. అసేదుః.

౧౭

(తానీతి.) త్వరితః మానసికత్వరాసహితః, జవేన కాయకత్వరయా.

౧౮

స తు సీతాం వరారోహం లక్ష్మణం చ మహాబలం,
అజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః.

౧౪

తతో లక్ష్మణ మాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం,

౧౪౫

తతోఽవిదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః.

విషణ్ణ స్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా,

౧౪౬

సంజగర్దైఽథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణ మాగతం.

విహాయ సీతాం విజనే వనే రాక్షససేవితే,

౧౪౭

గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘునందనః.

ఉవాచ ధీ మధురోదర్శ మిదం పరుష మార్తిమత్,

౧౪౮

అహో లక్ష్మణ గర్హ్యం తే కృతం య స్త్వం విహాయ తాం.

సీతా మిహగత స్సౌమ్య కచ్చి త్వస్తి భవే దిహ,

౧౪౯

(స త్వితి.) సీతాం లక్ష్మణం చ చింతయన్నేవాఽజగామ.

౧౫౦

(తత ఇత్యర్థ) మేకం వాక్యం.

౧౫౧

(తత ఇతి.) తతో దర్శనానంతరం, అవిదూరే సమీపే, సమియాయ సంగతః, దుఃఖభాగినే త్యత్ర సంప్రవాదిసూత్రేణ ఘనుణ్ ప్రత్యయః.

౧౫౨

(సంజగర్హ ఇతి.) విజనే స్వజనరహితే.

౧౫౩

(గృహీత్వేతి.) సవ్యం కరం గృహీత్వా లక్ష్మణ మువాచ. కథం? పరుషం, అథ మధురోదర్శం మధురోత్తరం. అర్తిమత్ అర్తియుక్తం. సర్వ మిదం క్రియావిశేషణం. అహో ఇత్యాది పరుషం, లక్ష్మణేత్యాది మధురం. (అహో ఇతి.) తే త్వయా, ఇత్యువాచే త్యన్వయః. ౧౫౪.

ధీ మధురోదర్శం శబ్దతో మధురోత్తరం. అర్థతః పరుష మిదం చక్షుమాణం, అర్థవ దార్ద్రత్వ మువాచ. యద్వా, మధురోదర్శం తాత్పర్యతో మధురం. అపాతతః పరుషం. ఇతి తిలకం.

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

న మేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మజా.

వినష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసై ర్వనచారిభిః,

అశుభాన్యేవ భూయిష్టం యథా ప్రాదుర్భవంశి మే.

౨౦

అపి లక్ష్మణ సీతాయా సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే,

జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్య వై.

౨౧

యథా వై మృగసంఘా శ్చ గోమాయ తైచ్చవ భైరవం,

వాశ్యంతే శకునా శ్చాపి ప్రదీప్తా మభితో దిశం.

౨౨

అపి స్వస్తి భవే త్రస్యాః రాజపుత్ర్యా మహాబల,

౨౩

ఇదం హి రక్షో మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూర మనుప్రయాంతం,

హతిం కథంచి నృహతా శ్రమేణ స రాక్షసోఽ భూన్మియమాజ వివ.

౨౪

(నేతి.) కేనాపి హేతునా, వినష్టా వా రాక్షసై ర్భక్షితా వా? ఉక్తార్థే హేతు మాహ (అశుభానీ త్యర్థేన.) భూయిష్టం బహుళం యథా. (అపీతి.) అపి: ప్రశ్న. సామగ్ర్యం అక్షతత్వం, క్షేమ మితి యావత్. హే లక్ష్మణేతి సంబంధః. సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణ మాహ (యథేతి). ప్రదీప్తాం దిశం. సూర్యాధిష్ఠితా తత్సార్వద్యయదిశా చ ప్రదీప్తా. తా మభిముఖం, వాశ్యంతే నదంతి, తేన వాయుసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం కృష్ణసారాదిమృగాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశా కూజనం దుఃఖసూచక మిత్యుక్తం.

౨౫

చింతాతిశయేన పునర ప్యాహ (అపి స్వస్తితి.) అర్థ మేకాన్వయం.

౨౬

లక్ష్మణాయ దర్శయతి (ఇద మితి.) మృగసన్నికాశం పూర్వం మృగసదృశం. ఇదం రక్షః. మహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితం, మాం ప్రలోభ్య కథంచి దృశం. కథంచి దిశ్యనేన చిరం లక్ష్మణప్రాప్తి ర్ద్యోత్యతే. మృగత్వం కుతో గత? మిత్యత్రాహ (స ఇతి.) స: మ్రియమాణ స్స రాక్షస ఏవాభూ దిత్యర్థః.

౨౭

మన శచ్చ మే దీన మిహాప్రహృష్టం చక్షు శచ్చ సప్త్యం కురుతే వికారం,
అసౌశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౨౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

స దృష్ట్వా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః,
పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీ మాగతం వినా. ౧

ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మా మనుజగామ హ,
క్వ సా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వ మిహాఽగతః, ౨

రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకాః పరిభావతః,
క్వ సా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౩

నిమిత్తాంతరేణాపి సీతాహని మనుమినోతి (మనశ్చేతి.) ఇహ సీతావియోగవిషయే,
అప్రహృష్టం, వికారం స్ఫురణం (నాస్తితి.) ఆశ్రమ ఇతి శేషః. ౨౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాప్రాప్తిసందేహకృతకోకప్రలాపోఽష్టపంచాశే. (స దృష్ట్వేత్యాదీ.) శూన్యే
వనే, వైదేహీం వినా అగతం వైదేహీం విస్మయ్యాగతం, లక్ష్మణం, పర్యపృచ్ఛత పర్యపృచ్ఛత్. ౧

ప్రశ్నస్వరూప మాహ (ప్రస్థిత మిత్యాదీనా.) దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం, ౨

(రాజ్యేతి.) దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖేత్యర్థః. ౩

(శీరామస్య సీతాక్షేమే సందేహః)

యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్త మపి జీవితం
కస్య సా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా. ౪

పతిత్వ మమరాజాం వా పృథివ్యా శ్చాపి లక్ష్యణ,
తాం వినా తపసీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజాం. ౫

కచ్చి జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రయతరా మమ,
కచ్చి త్రువ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి. ౬

సీతానిమిత్తం సౌమిత్ర మృత మయి గతే త్వయి,
కచ్చి త్సకామా సుఖితా కైకేయా సా భవిష్యతి. ౭

సపుత్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్వినీ,
ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చి త్సౌమ్య న కైకేయాం. ౮

(యా మితి.) సురసుతా సురప్రీతి.

(పతిత్వ మితి.) తపసీయం స్వర్గం, ఇచ్ఛేయం ఇచ్ఛామి.

(కచ్చి దీతి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, త్రువ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః, మిథ్యా అసత్యం,
న భవిష్యతి కచ్చత్, చతుర్దశవర్షానమాప్రాప్తేన సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామి
త్వర్ణః. ౯

(సీతేతి.) సీతానిమిత్తం, సీతావివాశనిమిత్తం. త్వయి గతే. అయోధ్యా మితి శేషః.
సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయా స్వవినాశార్థ మేవ వనం ప్రేషితవత్తితి సదా వర్తతే.
త దిదానిం 'సుప్రప్రమత్తకుసితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి న్యాయేన ప్యక్తికృతం. ౧౦

(సపుత్రేతి.) తపస్వినీ శోచ్యా.

యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యా మ్యాఽఽశ్రమం పునః,
సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాం స్త్యక్త్యామి లక్ష్మణ.

౯

యది మా మాశ్రమగతం వైదేహీ నాఽభిభాషతే,
పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ.

౧౦

బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా,
త్వయి ప్రమత్తే రక్షీభి ర్భక్షితా వా తపస్వినీ.

౧౧

సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాఽదుఃఖదర్శినీ,
మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః.

౧౨

సర్వదా రక్షసా తేన జిహ్మిన సుదురాత్మనా,
వదతా లక్ష్మణే త్యుచ్చై స్తవాఽపి జనితం భయం.

౧౩

శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా న స్వర స్పదృశో మమ,
త్రస్తయా ప్రేషిత స్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్ర మాగతః.

౧౪

(యదీతి.) వృత్తా పరేతా, సువృత్తా స్వాచారా.

౯

(యది మా మితి.) ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ.

౧౦

(బ్రూహీతి.) యది జీవతి తదా, బ్రూహి వద, వైదేహీ జీవతి వా న వా? న వేత్యస్య
వివరణం (త్వయీతి.) ప్రమత్తే అనవహితే.

౧౧

(సుకుమారీతి.) దుఃఖం పశ్యతి దుఃఖవర్శినీ సా న భవతి త్యదుఃఖదర్శినీ, శోచతి
అశోచత్, వనవాస ఇతి శేషః. దుర్మనాః చింతాకులేతి యాచత్.

౧౨

(సర్వదేతి.) జిహ్మిన కపటేన, తవాపి అతిశూరస్యాపి.

౧౩

(శ్రుత స్త్వీతి.) మమ స్వరేణ. యస్మా దాగతః తస్మాత్ నః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః.
త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా.

౧౪

(శ్రీరామస్య సీతాక్షేమే సందేహః)

సర్వధా తు కృతం కష్టం సీతా ముత్సృజతా వనే,
ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్త మంతరం.

౧౫

దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పితౄతాశనాః,
తై స్సీతా నిహతా ఘోరై ర్భవిష్యతి న సంశయః.

౧౬

అహోఽస్మి న్యైవసనే మగ్న సర్వధా శత్రుసూదన,
ఓన్నిదాసీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్య మీదృశం.

౧౭

ఇతి సీతాం వరారోహం చింతయన్నేవ రాఘవః,
అజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః.

౧౮

విగర్హమాణోఽనుజ మార్తరూపం తువా శ్రమాచైవ పిపాసయా చ.

వినిశ్శ్వసన్ శుష్కముఖో వివర్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యం.

౧౯

(సర్వధేతి.) కష్ట మేవాహ (ప్రతితి.) ప్రతికర్తుం మత్సృజతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం,
అంతరం అవకాశో, దత్తః.

౧౫

ప్రతికార మేవాహ (దుఃఖితా ఇతి.) పితౄతాశనత్వం నిహననే హేతుః.

౧౬

(అహోఽస్మిన్నితి) సంధి రార్హః. ఈదృశం వ్యసనమజ్ఞానం ప్రాప్తవ్య మితి శంకే.

౧౭

(ఇతితి.) వరారోహ మితి చింతాహేతుసాందర్యాతిశయోక్తిః.

౧౮

(విగర్హమాణ ఇత్యాది) శోకవ్యయ మేకాన్వయం. వక్ష్యమాణానేకసర్గార్థసంగ్రహరూపం.
శ్రమాత్ బహుదూరధావనాత్, ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం, శూన్యం సీతావహితం, ప్రతిశ్రయ
మిత్యనుషజ్యతే.

౧౯

స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య ఏరో విహారదేశా ననుసృత్య కాంశ్చిత్,
ఏత త దిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ. ౨౦.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టపంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః

అనంతరం

అథ౨౨శ్రమా దుపావృత్త మంతరా రఘునందనః,
పరివప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్థితం పునః.

త మువాచ కిమర్థం త్వ మాగతో౨పాస్య మైథిలీం,
యదా సా తవ విశ్వాసా ద్వనే విరహితా మయా.

అనంతరం స్వాశ్రమం, సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య, త మపి శూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః.
తదను, సీతాయాః కాంశ్చి ద్విహారదేశా ననుసృత్య, విచిత్ర, తా నపి శూన్యా సమీక్ష్య,
తత్రత్యనివాసభూమౌ క్రిడాస్థానే, (తదేత దితి,) తాదృశ మేతాదృశ మితి విహరవిశేషం
స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సః శోకేన వ్యథితో బభూవ. ౨౦.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
అష్టపంచాశ స్సర్గః,

అథ ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః

అనంతరం

ఏవం సంగ్రహేణోక్త మర్థం పున ర్విస్తరేణ వక్తు ముపక్రమతే (అథేత్యాది.) అంతరా
మధ్యే మార్గం. దుఃఖార్థిత మితి క్రియావిశేషణం. మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛ మధ్యే
ప్రప్రచ్ఛే త్యర్థః.

(త మితి.) తం సౌమిత్రి మువాచ. తత్ర ప్రశ్నప్రకార మాహ (కిమర్థ మితి.) యదా తు
త్వయా రక్షితాయాః కా హాని రితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా, తదా తా మపాస్య విహాయ,
కిమర్థ మాగతిః?

(అక్షుజేన స్వాగమసకారణవివేదనం)

దృష్టైవైవాఽభ్యగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ,
శంకమానం మహ త్పాపం య త్సత్యం వ్యథితం మనః.

౩

స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహు శ్చ హృదయం చ మే,
దృష్ట్యా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి.

౪

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణ శ్శుభలక్ష్మణః,
భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామ మబ్రవీత్.

౫

న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాఽహ మిహఽఽగతః,
ప్రచోగిత స్తయైవోగ్రై స్తత్సకాశ మిహఽఽగతః.

౬

ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ,
పరిత్రాహీతి య ద్వాక్యం మైథిల్యా స్త చ్చుతిం గతం.

౭

ఉవాచే త్యుక్తార్థ మాహ (దృష్టైతి.) త్వాం దృష్ట్యా. పాపం సీతాఽనిష్టరూపం,
శంకమానం, మే మమ, మనః వ్యథిత మితి యత్ తత్సత్యం.

౪

ఏతచ్చ కథం నిశ్చయత? ఇత్యత్రాహ (స్ఫురత ఇతి.) బాహుః, సవ్య ఇత్యనుషజ్జతే.
హృదయం వక్షోమధ్యం.

౫

(ఏవ మితి.) భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన, సమావిష్టః, పూర్వం సీతావచనా
ద్దుఃఖాకాంతః, సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృత మి త్యవ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖ
సమావిష్టత్వం.

౫

(న స్వయ మితి.) కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన, స్వయ మిత్యవ్య వివరణ మిదం.
ఉగ్రైః, పచోభి రిత్యర్థసిద్ధం.

౬

(అర్యేణేతి.) హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ య ద్వాక్యం, ఆర్యేణేవ భవతేవ, కేనచిత్
పరాక్రుష్టం అహ్వనపురస్సరం ఘోషితం, తత్ మైథిల్యా శ్చుతిం గతం.

౭

సా త మార్తస్వరం శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ,
గచ్ఛ గచ్ఛేతి మా మాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా.

౮

ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశ స్తయా,
ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్య మిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితం.

౯

న త త్పశ్యా మ్యహం రక్షీ య దస్య భయ మావహేత్,
నిర్వృతా భవ నాస్త్యేత త్కేనా ప్యేవ ముదాహృతం.

౧౦

విగర్హితం చ నీచం చ కథ మార్జ్యేభిధాస్యతి,
త్రాహీతి వచనం సీతే య స్త్రాయే త్రిదశానపి.

౧౧

కిన్నిమిత్రం తు కేనాపి భ్రాతు రాలంబ్య మే స్వరం,
రాక్షసే నేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే.

౧౨

(సా త మితి.) తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన.

౮

(ప్రచోద్యమానేనతి.) త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వ దైన్య రాహిత్యవిషయో విశ్వాసః, తేనాన్వితం, ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం, మైథిలీ ప్రత్యుక్తా.

(న త దితి.) నిర్వృతా సుఖితా, భవ, నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన య చ్ఛంకితం. ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి.

౧౦

రామవచనత్వేననుపపత్తి మాహ (విగర్హిత మితి.) విగర్హితం దైన్యావహత్వా నృహ కులప్రసూతస్య నిందితం, నీచం అపత్కారే ప్రసమాహ్వనస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం, వచనం, కథ మభిధాస్యతి? య త్రిదశానపి త్రాయేత్. కథం సః సీతే త్రాహీతి వచన మభిధాస్యతి?

౧౧

(కి మితి.) కిన్నిమిత్రం కిమపి ప్రయోజన ముద్దిశ్య, కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన, మే భ్రాతుః, స్వరం స్వరసదృశం స్వరం, అలంబ్య అవలంబ్య, త్రాహి త్రాహీతి వాక్యం, హరితం ఉక్తం, శోభనే ఇతి సీతా సంబోధనం.

౧౨

(లక్ష్మణేన స్వాగమనకారణనివేదనం)

విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్షుణ త్రాహి మా మితి,
న భవత్యా వ్యథాకార్యా కునారీజనసేవితా.

౧౩

అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా,
న సోఽస్తి త్రిమ లోకేమ పుమా నైవ రాఘవం రణే.
జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్,

౧౪౨

న జయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవై శ్శక్రపురోగమైః.

౧౪౩

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా,
ఉవాచాఽశ్రూణి ముంచంతి దారుణం మా మిదం వచః.

౧౪౪

భావో మయి తవాఽత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః,
ఏనష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తం న చ త్వం మా మవాప్స్యసి.

౧౪౫

(విస్వర మితి.) స్వరప్రకారవిశేషశోధనేపి నాఽయం రామస్వర ఇత్యర్థః.

౧౪౬

(అల మిత్యాది) సార్థశ్లేక ఏకాన్వయః. వైక్లబ్యం ఏకబత్వం 'ఏక్లబో విహ్వలస్తథే' తి హలాయుధః. నిరుత్సుకా మత్పుష్టాపనేద్యోగరహితా. భవ. నాస్తి న విద్యతే.

౧౪౭

(నే త్యర్థ) మేకం వాక్యం. పూర్వ మేకైకేనాఽజయ్యత్వ ముక్తం. సంప్రతి మిలితై రితి విశేషః.

౧౪౮

(ఏవ మితి.) పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః.

౧౪౯

(భావ ఇతి.) భ్రాతరి ఏనష్టే నతి, మాం ప్రాప్తం, పాపః కుత్సితః, భావః, మయి, తవ త్వయా, నివేశిత ఏవ, త్వం చ మాం నాఽవాప్స్యసి.

౧౫౦

సంకతా ద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి,
క్రోశంతం హి యథాఽత్యర్థం నైవ మభ్యవపద్యసే. ౧౮

రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థ మనుగచ్ఛసి,
రాఘవస్యాఽంతరప్రేక్షు స్తథైవం నాఽభివద్యసే. ౧౯

ఏవ ముక్తో హి వైదేహ్యో సంతర్భో రక్తలోచనః,
క్రోధా త్రుస్సురమాజోష్ఠ అశ్రమా దభినిర్గతః. ౨౦

ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం రామ స్సంతాపమోహితః,
అబ్రవీ ధ్రుష్కృతం సౌమ్య తాం వినా య త్వ మాగతః. ౨౧

జానన్నప సమర్థం మాం రక్షసాం వినీవరణే,
అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాః. ౨౨

(సంకతా దీప్తి.) భరతేన కృతా త్వంకే తాత్ కుతపి దవకాశే రామ మవశ్యం హని
ప్యౌమి త్యేషం రూపాత్, రామం సమనుగచ్ఛసి, న తు రామభక్త్యా. అత హేతు మాహ
(క్రోశంత మితి.) క్రోశంత మేనం, యథా నాఽభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోషి, తేన ప్రకారేణ సంకతా
దనుగచ్ఛసి త్యన్వయః. ౧౮

(రిపు రితి.) అంతరప్రేక్షుః రంధ్రాన్వేషి, యేన ప్రకారేణ ఏవ మనుగచ్ఛసి తథా
నాఽభివద్యసే ఇత్యన్వయః. ౧౯

(ఏవ మితి.) క్రోధా దితి కాకాక్షిన్యామేనేభయత్రాఽన్వేతి. ౨౦

(ఏవ మితి.) తాం వినా త్వ మాగత ఇతి య త్త, ధ్రుష్కృతం అకృత్యం. ౨౧

ఉ క్తం ఎవ్మణోతి (జాన న్నపీతి) ౨౨

(శ్రీరామణ లక్ష్మణాకోశః)

న హి తే పరితుష్ట్యామి త్యక్త్వా య ద్యాసి మైథిలీం,
క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా ప్రియాశ్చ త్వ మిహోఽఽగతః. ౨౩

సర్వథా త్వపనీతం తే సీతయా య త్రప్రచోదితః.
క్రోధస్య వశ మాపన్నో నాఽకరో శ్శాసనం మమ. ౨౪

అసౌ హి రాక్షస శ్శేతే శరేణాఽభిహతో మయా,
మృగరూపేణ యేనాఽహ మాశ్రమా దపవాహితః. ౨౫

వికృప్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ తాడితో మయా,
మార్గీం తనుం త్యజ్య సవిక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధర స్స రాక్షసః. ౨౬

అనేనేత్యుక్తం ఏకదయతీ (న హితి.) ప్రియా ఇత్యవివేకసంభావనాసూచకం. ప్రిప్యపి
ఏశేషజ్ఞాపనాయ (క్రుద్ధాయా ఇతి.) య ద్త్వం క్రుద్ధాయాః ప్రియాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహోఽగతః,
తస్య తే. మైథిలీం త్యక్త్వాఽఽయాసీతి య త్ర త్కర్మ, న పరితుష్ట్యామి. ౨౩

(సర్వధేతీ.) నాఽకరో శ్శాసనం మమేతి య త్ర త్వర్వథా. తే, అపనీతం అపనయః, క్రుద్ధయా
ప్రియా యత్కించి త్వరుష ముక్తం చే త్ర త్సౌధవ్యం. కథంచి దసహనే బహి రాగత్యాఽంతర్వితో
భూత్వా, తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం కేవల మాగమనం తవాఽపనీతి రేవేతి భావః. ౨౪

అపనీతి మేవోపపాదయితుం స్వరాన్యథాభావం దర్శయతీ (అసౌ విత్యాది)
శ్లోకత్రయేణ. ౨౫

(వికృప్యేతి.) పరిధాయ సంధాయ, సలీలబాణేన లీలార్థబాణేన, మార్గీం మృగ
సంబధినిం, త్యజ్య త్యక్త్వా, సవిక్లబస్వరః సదీనస్వరః, కేయూరధరః అంగదధరః, అసి
దిత్యనేన దూరాంతతత్వం గమ్యతే. ౨౬

శరాహతేనైవ తదాఽఽర్తయా గిరా స్వరం మమాఽఽలంబ్య సుదూరసంశ్రవం,
ఉదాహృతం త ద్వచనం సుదారుణం త్వ మాగతో యేన విహాయ మైథిలీం. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠితమ స్సర్గః.

భృశ మావ్రజమానస్య తస్యాఽధోవామలోచనం,
ప్రాస్ఫుర చ్ఛాఽస్థల ద్రామో వేపథు శ్చా ప్యజాయత.

ఉపాలత్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహూర్ముహూః,
అపి తే.మం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహర చ.

(శరేతి.) తదేతి ఛేదః. సుదూరే సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం, మమ స్వరం మత్స్వర సదృశం స్వరం, అలంబ్య అశ్రిత్య, అర్తయా గిరా దీనయా వాచా, శరాహతేన తేనైవ, తదా తస్మిన్ కాలే. సుదారుణం త ద్వచన ముదాహృతం, యేన వచనేన శ్రుతేన మైథిలీం విహాయ అగతోఽని. అస్మిన్ సర్గే సప్రవింశతిశ్లోకాః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠితమ స్సర్గః.

ఏవ మియతా ప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్జితః. అథ విప్రలంభశృంగార మానువే లారోహణా ద్వర్ణయితు మారభతే. తవంగత్వేన రసాంతరాణి దర్శితాని. 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి లక్షణాత్. తత్ర 'అభిలాషమనస్సంగో సంకల్పో (గుణ)సంస్తుతిః ప్రవిద్యేషః, తాపాభిమతిత్యాగా వున్నాదో మూర్ఛనా చ మృతే' రిత్యుక్త విప్ర లంభావస్థా స్వప్తమిం దశా మాహ సర్గత్రయేణ (భృశమిత్యాది.) అనజమానస్య అగచ్ఛతః, అధో వామలోచనం వామనేత్రస్యాహవక్ష్య, ప్రాస్ఫురత్ 'అధోవామృశస్ఫూర్తై బహ్యనిష్టో భవేత్ పుమా' నితి లక్షణాత్. స్వయ ముష్టలత్ప్రయాణకాలే స్థలనం కరోతిష్టస్య భంజన మితి ప్రసిద్ధిః. వేపథుః కంపః. (ఉపాలక్ష్యేతి.) అశుభాని అశుభసూచకాని. ౨

(శ్రామన్య దుఃఖాలాపాః)

త్వరమాణో జగమాఽథ సీతాదర్శనలాలసః,
శూన్య మావసథం దృష్ట్వా బభూ వోవ్వేగ్నుమానసః. ౩

ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిప్తః స్రఘునందనః,
తత్ర తత్రోటజస్థాన మభివీక్ష్య సమంతతః. ౪

దదర్శ పద్మశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా,
శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ. ౫

రుదంత మివ వృక్షైశ్చ ఘ్నానపుష్పమృగద్విజం,
శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్త వనదేవతం. ౬

విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిద్ధబ్రసీకటం,
దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునఃపునః. ౭

(త్వరమాణ ఇతి.) లాలసః సాభిలాషః, అవసథం గృహం. 'స్థానావసథవాస్తుచే' త్యమరః. ౩

(ఉద్భ్రమన్నితి) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. వేగేన, ఉద్భ్రమన్నివ ఉత్పతన్నివ. విక్షిప్తః హస్తాదీ నవయవా నితస్తతః క్షిప్తః. ౪-౫

(రుదంత మితి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వృక్షైః రుదంత మివ స్థితం. హీనస్వర భృంగవత్త్వాదితిభావః. పుష్పాణి సీతయా పూర్వ మవచితాని, ద్విజాః పక్షిణాః, ఘ్నానాః పుష్పమృగ ద్విజాః యస్మిన్ తత్ తథోక్తం. శ్రియా కాంత్యా, విహీనం, విధ్వస్తం విశీర్ణం, రావణసన్న్యాసినే దత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః, అజినకుశాః యస్మిన్ తత్ తథా. గ్రహణకాలే సీతయా అవలంబితత్వేన విప్రవిద్ధబ్రసీకటం విపర్యస్తమున్యాసనాన్తరణం. శూన్యం సీతారహితం, విలలాప పర్యవేషయత్. ౬-౭

హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షితా వా భవిష్యతి,
నిలీనా ప్యథవా భీరు రథవా వస మాశ్రితా.

౮

గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః,
అథవా పద్మసీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా.

౯

యత్నా నృగయమాజస్తు నాఽససాద పనే ప్రియాం,
శోకరక్తేక్షణ శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే.

౧౦

విలాప మాహ ద్వాభ్యాం. (హృతేత్యాది.) హృతా అపహృతా, నష్టా యదృచ్ఛికమదర్శనం గతా, నిలీనా వినోదాయ వ్యవహితా. అథవా నిర్జనతయా భీరు స్సతి గూఢం వస మాగతా, పద్మసీం యాతా, స్నానార్థ మిత శేషః. నదీం గతే త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮-౯

(యత్నా దితి.) శోకా ధైర్యేః. ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. అలక్ష్యతే త్యర్థః.

౧౦

౧ (శోకేతి.) శోకరక్తేక్షణః శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవ. శబ్దోఽన్విక శ్లోకే సర్వత్ర సంబంధనియః. శోకరక్తేక్షణ ఇవ శోకా దున్మత్త ఇవ, శోకా తృప్తావన్నివ, విలాపన్నివ, శోకార్జవపరివృత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః. వస్తుశస్తు న తాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః. అత ఏవ సీతాదీక ప్రతి విలాపాదికం. సీతాన్వేషణసమయే సీతా ముద్దిశ్య వృక్ష మృగాదీక ప్రతి ప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిఖార్థం నటనం కృత మితి ప్రదర్శయితు మేవ సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భృమన్నివ ఉన్మత్త ఇవేత్యాదౌ తత్ర తత్ర ఇవ శబ్దః ప్రయుక్తః. అత ఏవ శ్రీశుకో ప్యాహ 'రక్షోధమేన వృకవ ద్వీపినే సమక్షం చైదేహరాజ దుహిత ర్యపయాపితాయామ్, భ్రాత్రా వనే కృపణవ త్ప్రియయా వియుక్తః ప్రీసంగినాం గతి మితి ప్రథయం శ్చచార. మర్త్యవతార స్త్రిహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయై న కేవలం విభోః, కుతోఽన్యథా మ్యూరమత స్స్వి ఆత్మక సీతాకృతాని వ్యసనా వీశ్వరస్య. స చైన ఆత్మాత్మవతా మధీశ్వర స్సక్త ప్రిలోక్యాం భగవాన్ వాసుదేవః, న ప్రీకృతం కశ్మల మశ్నువీత న లక్ష్యణం చాపి విహతు మిచ్ఛతి' తి. తథా చ స్కాందే ఉమాసంహితాయాం దేవాక ప్రతి విష్ణువచనం 'అహం దారశథి ర్భూత్వా హన్ని రావణ మాహవే, శ్రీమద్రామావతారేఽన్విక అజ్ఞాన త్క్రియతే మయా. తత్ర శంకా న కర్తవ్యా సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా, మన్మాయామోహితం రక్షో మనుష్యం.

(శ్రీరామస్వామి:ఖాలాసా:)

వృత్తాద్వైతం ప్రధానం స గిరే శ్చాన్ద్రం నదా స్నదీం,
బభూవ విలప నామ శోకపంకార్ణవాప్లుతః.

౧౧

అపి కాచి త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా,
కదంబ యది జానీషే శంస సితాం శుభాననాం.

౧౨

స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా పీతకాశేయవాసినీ,
శంసస్య యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ.

౧౩

(వృత్తా దితి.) నదాత్ పశ్చిమప్రవాహత్, శోకపంకార్ణవాప్లుతో బభూవ.

౧౧

అథ శోకమోహాదిరేణాచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యా తా ప్రతి భావతే (అపీత్యాదినా.) కదంబాని కదంబపుష్పాణి ప్రియాణి యస్యా స్సా కదంబప్రియా, ప్రియా మత్కాంతా, అపి: ప్రశ్నే. ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదాన మనాదరకృత మితి మత్వాఽఽహ (కదంబేతి.) శుభాననా మితి చిన్హితీరసం. కదంబప్రియే త్యనేన దర్శనసంభావనోచ్యతే.

౧౨

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపల్లవసంకాశే త్యనేన కోమలాంగీత్య ముక్తం. బిల్వోపమస్తనీ త్యనేన పద్మనీజాతి రుక్తా. తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మనీలక్షణే - 'స్తనయుగ మపి యస్యా శ్శీఘల శ్రీవిడంబీ'త.

౧౩

మా మచేక్ష్యతి, అన్యథా తస్య సా నూనం స భవేద్యతకుతచి' దితి. కించ, బహువిధదుఃఖప్రలాపస్య దేహావాత్యబుద్ధిపూర్వకత్వా తద్బుద్ధే రజ్ఞానమూలకత్వాత్ స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా సర్వలోకానాం ముక్తిప్రదానాయ. నృపరూపేణావతీర్ణస్య సచ్చిదానందమన విగ్రహస్య పరమాత్మన శ్శీరామస్య, మాయాధిష్ఠాతు: పరమేశ్వరస్య భృగుశాపాదినా పృష్టానగంధో పృష్టితి వక్తు మశక్యత్వా దేతద్విధవివాసాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థ మేవ కృత మితి వేదితవ్యం. అన్యత్రా ప్యేతాద్వైతస్తలే ష్టేవ మేవాఽర్థోఽనుసంధేయ: ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

యది తాల త్వయా దృష్టా పక్వతాలఫలస్తసీ,
కథయస్య వరారోహం కారుజ్యం యది తే మయి.

౧౮

యది దృష్టా శ్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమాం,
ప్రియాం యది విజానీషే నిశ్శంకం కథయస్య మే.

౧౯

అహో త్వం కర్ణికారాఽద్య సుపుష్పై శ్శోభసే భృశం,
కర్ణికారప్రియా సాధ్వీ శంస దృష్టా ప్రియా యది

౨౦

శ్రీ మాశనీపమహాసాలాః పనసాః కురవాః ధవాః,
దాడిమా నననాః గత్వా దృష్ట్వా రామో మహాయశాః.

౨౧

మల్లికా మాధవీశ్చైవ చంపకాః కేతకీ ప్రథా,
పుచ్చ న్రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్మ్యతే.

౨౨

(యది తాలేతి.) పక్వతాలేతి సంబంధోక్తిః. (యదీతి.) జంబు, అంబార్థనద్యో ర్హ్వస్య ఇతి ప్రాస్తవ్యం. విజ్ఞో ప్రాస్త్యా త్సంబుద్ధే రితి సులోపః. స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలోపమ్యం. విజానీషే, చిహ్నత ఇతి శేషః.

౧౮-౧౯

(అహో ఇతి.) సుపుష్పై రితి ధార్మికత్వోక్తిః

౨౦

(మాతేతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రియాభేదా ద్రామపదద్వయం. నీపః కదంబః, కురవాః కురవకాః. రామః చూతాదీః గత్వా దృష్ట్వా పుచ్చకా, అధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః. రామః, ఉన్మత్తః చిత్తవిభ్రమవా నివ, లక్ష్మ్యతే అలక్ష్మ్యతే.

౨౧-౨౨

శ్రీ (మాతేతి.) దాడిమా న్రామః, ప్రచ్ఛేతి శేషః. అన్యథా ఉత్తరత్ర రామశబ్దోఽతిరీచ్యత. యద్వా, మాతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తత్త్రైకో రామశబ్దో యోగికః, అన్యస్థు రూఢః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథవా మృగశాఖాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీం,
మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభి స్సహితా భవేత్.

౨౩

గజ సా గజనాసోరూ ర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్,
తాం మన్యే విదితాం తుభ్య మాఖ్యాహి వరవారణ.

౨౪

శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిఖాననా,
మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్,

౨౫

కిం ధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణీ,
వృక్షే ణాచ్ఛాద్య చాఽఽత్మానం కిం మాం స ప్రతిభాషసే.

౨౬

తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహే న తేఽస్తి కరుణా మయి,
నాఽత్యర్థం హాస్యశీలాఽసి కిమర్థం మా ముపేక్షసే.

౨౭

ఇతి పృథక్ పృష్ట్యా మృగాః పృచ్ఛతి (అథేతి.) పృథక్ మా కథయంతు. త్వం తు
కథయేత్యాశయేనాఽథవాశబ్దప్రయోగః. మృగశాఖస్య మృగబాలస్యాఽక్షిణీ ఇవాఽక్షిణీ యస్యా
స్తాం. మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతా మాహ (మృగేతి.) మృగవ ద్వివిధం ప్రేక్షత ఇతి
మృగవిప్రేక్షణీ, సహితా భవే దితి సంభావనాయాం లిజ్.

౨౮

(గజేతి) గజనాసోరూః కరికరోరూః, వరవారణ వారణశ్రేష్ఠ, హే గజ, తాం సీతాం,
తుభ్యం తవ, విదితాం, మన్యేశంకే, గజనాసోరూః సా త్వయా యది దృష్టా భవే
త్రదాఽఽఖ్యాహి.

౨౯

(శార్దూలేతి.) అత్ర తుల్యగతిత్వరూప స్సంబంధో బోధ్యః. న తే భయం శూరస్య తవ
భయం నాస్తి, వీతేన పూర్వోక్తా స్పృశ్యే భీత్యా న ప్రత్యూచు రితి రామస్యాఽఽశయః.

౩౦

పున రవస్థావిశేషం దర్శయతి (కిం ధావసీతి) ప్రియే కిమర్థం ధావసి? ధావంతి
దృష్టా మానం, అథాఽదర్శనా దాహ (వృక్షేణేతి.) ఇదం చ పూర్వాపేక్షయాఽతిరిక్తం
దర్శనాంతరం.

౩౧-౩౩

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

పీతకౌశేయకేనాఽసి సూచితా వరవర్జిని,
ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్తి సౌహృదమ్. ౨౮

నైవ సా నూన మథవా హింసితా చారుహాసినీ,
కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం న మాం నూనం యథోపేక్షితు మర్హతి. ౨౯

వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పితౄతాశనైః,
విభజ్యాఽంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా. ౩౦

నూనం త చ్చుభదంతోష్ఠం సునాసం చారుకుండలం,
పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం ముఖం నిష్పుభతాం గతం. ౩౧

సా హి చంపకవర్ణాభా గ్రివా గ్రైవేయకోభితా,
కోమలా విలపంత్యాస్తు కాంతాయా భక్షితా శుభా. ౩౨

(పీతేతి.) అంతర్హితాపి పీతకౌశేయేన సూచితాసి, ఇద మపి ప్రత్యయాంతరం. పున రపి ప్రత్యయాంతర మాహ (ధావంత్యపీతి.) ౨౮

అథ సర్వాత్మనా దర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతర ముత్పేక్షతే (నైవేతి.) అథవా, సాఽత్ర నైవ విద్యతే, కింతు హింసితా. ఆత్ర హేతు మాహ (కృచ్ఛ్రం మితి.) కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ప్రాప్తం, మాం, యథా యేన ప్రకారేణ, ఉపేక్షితుం నాఽర్హతి. నూనం. తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం. ౨౯

ఏత దేన ద్రఢయతి (వ్యక్త మితి.) ౩౦

పక్ష్యమాణదశా మనుసంధాయ ప్రలపతి (నూన మితి.) పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం, రాహుగ్రస్తం పూర్ణచంద్ర మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఏవంభూతం ముఖం నిష్పుభతాం గతం. నూన మిత్యన్వయః. ౩౧

(సా హీతి.) గ్రైవేయకం కంఠభూషణం, యా ఉత్పేక్షేషణా గ్రివా, సా భక్షితా భవే దిత్యన్వయః. ౩౨

నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ,
భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్రాభరణాంగదౌ. ౩౩

మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై.
సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా. ౩౪

హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్,
హా ప్రియే క్వ గతా భద్రే హా సీతేతి పునః పునః. ౩౫

ఇత్యేవం విలప న్నామః పరిధావ న్వనా ద్వనం,
క్వచి దుద్భ్రమతే వేగా తక్వచి ద్విభ్రమతే బలాత్.
క్వచి న్మత్త ఇవాఽఽభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః, ౩౬౪

స వనాని నదీ శైలాన్ గిరిప్రస్రవణాని చ.
కాననాని చ వేగేన భ్రమ త్యపరిసంస్థితః, ౩౬౫

(నూన మితి.) హస్రాభరణం కటకం. ౩౩

(మయేతి.) భక్షణాయ విరహితాఽఽసీ దితి పూర్వార్థేఽన్వయః. సార్థేన పథిక
సముదాయేన. ౩౪

లక్ష్మణ మామంత్ర్య పృచ్ఛతి (హా లక్ష్మణేతి.) పశ్యసి పశ్యసి కిం? హా సీత ఇతితి
వక్తవ్యే హా సీతేతితి సంధి రాక్షః. ఇతికరణస్య సర్గారంభస్థేన విలలాపే త్యనేనాఽన్వయః. ౩౫

(ఇత్యేవ మితి) సార్థణ్యైక ఏకాన్వయః. ప్రథమార్థం పూర్వానువాదరూపం, క్వచిదధిష్ఠాన
సాదృశ్యాభావేన, వేగాత్ శోకవేగాదేవ, ఉద్భ్రమతే సీతాపతితిరూపం భ్రమం ప్రాప్నోతి,
క్వచి ల్లతాదౌ, బలా త్సాదృశ్యబలాత్. విభ్రమతే తత్పుటితిభ్రమం లభతే. మత్త ఇవాఽఽభాతి
మత్తవ త్పరిభ్రమతి త్యర్థః. ౩౬౪

(స ఇతి.) సుగమ్యాని వనాని, దుర్గమాణి కాననాని, గిరీ రుద్రూతాని ప్రస్రవణాని
గిరిప్రస్రవణాని. 'ఉత్పః ప్రస్రవణం వారి' త్యమరః. అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః. ౩౬౫

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

తథా స గత్వా విపులం మహా ద్వనం పరీత్య సర్వం త్వథ మైథిలీం ప్రతి,
అనిష్ఠితాశ స్స చకార మార్గణే పునః ప్రియాయాః పరమం పరిశ్రమం. ౩౮౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ వికషష్టితమ స్సర్గః

దృష్ట్వాఽఽశ్రమపదం శూన్యం రామో దశరథాత్మజః,
రహితాం పర్ణశాలాం చ విధ్వస్తా న్యాసనాని చ.

అదృష్ట్వా తత్ర వైదేహీం సంనిరీక్ష్య చ సర్వశః,
ఉవాచ రామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్య రుచిరౌ భుజౌ.

(తథేతి) స రామః, తథా క్వచి దుద్భ్రుమత ఇత్యాదిరీత్యా, విపులం విశాలం, మహత్ నిరంతరం, వనం గత్వా, సర్వం వనస్య సర్వప్రదేశం, పరీత్య పునఃపున శ్చరిత్యా. అథ మైథిలీం ప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి, అనిష్ఠితాశః అనిష్టన్నాశ స్సౌ, పున రపి ప్రియాయా మార్గణే పరమం పరిశ్రమం చకార. ౩౮౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షష్టితమ స్సర్గః.

అథ వికషష్టితమ స్సర్గః

అథ రామస్య నవమీ మవస్తాం దర్శయ త్యేకషష్టితమే సర్గే. (దృష్ట్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శూన్యం సీతారహితం. రహితాం, సీతయేతి శేషః. విధ్వస్తాని, రావణాక్రాంతత్యా దితి భావః. సర్వశః సర్వత్ర, తత్ర వనప్రదేశే, వైదేహీం సంనిరీక్ష్య విచిత్య, తత్రాఽదృష్ట్వా, పున రపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్. ప్రాక్రుశ్య సీతా ముచ్చై రాహూయ, ఉవాచ. భుజ గ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః. ప్రగృహ్య ఉత్తిప్య. ౩౮౫

క్వ ను లక్ష్మణ వైదేహీ కం వా దేశ మితో గతా,
కేనాఽఽహృతా వా సౌమిత్రే భక్షితా కేన వా ప్రియా.

వృక్షేణాఽఽచ్ఛాద్య యది మాం సీతే హసితు మిచ్ఛసి,
అలం తే హసితేనాఽద్య మాం భజస్వ సుదుఃఖితం.

యై స్సహ క్రిడసే సీతే విశ్వపై ర్మృగపాతకైః,
ఏతే హీనా స్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయం త్యాసావిలేక్షణాః.

సీతాయా రహితోఽహం వై న హి జీవామి లక్ష్మణ,

మృతం శోకేన మహతా సీతాహరణజేన మాం.

పరలోకే మహారాజో నూనం ద్రక్ష్యతి మే పితా,

కథం ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య మయా త్వ మభియోజితః.

అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సకాశ మిహాఽఽగతః,

(క్వేతి.) క్వను అత్ర వనే కుత్ర ప్రదేశే, వర్తతే? కం వా దేశాంతరం గతా?

(వృక్షేణేతి.) అచ్ఛాద్య, స్వ మితి శేషః. హసితుం అంతర్హితం మాం జ్ఞాతు మసమర్థోఽసీ త్యేవం పరిహసితుం, అద్య శోకకాలే.

(యై రితి.) క్రిడసే క్రిడసి, విశ్వపైః చిరోపలాలనేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః, మృగపాతకైః బాలమృగైః, 'పాతః పాకోఽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః. ధ్యాయంతి, త్యా మితి శేషః, కి మపి ధ్యాయంతితి వా.

(సీతియేతి.) ఇద మర్థ మేకం వాక్యం.

(మృత మితి.) పరలోకే స్వర్గే.

(కథ మితి.) జ్ఞోకధ్వయ మేకాన్వయం. ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్ష వనవాసప్రతిజ్ఞాం, సంశ్రుత్య అంగీకృత్య, మయా అభియోజితః నియుక్త స్త్వయం, తం కాల మపూరయిత్వా కథ మాగతః?

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

కామవృత్త మనార్యం మాం మృషావాదిన మేవ చ.

ధిక్త్వా మితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యసి మే పితా,

౮౪

వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథం.

మా మిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తి ర్నర మివాన్మజుం,

౯౪

క్వ గచ్ఛసి పరారోహ మాం నోత్సృజ సుమధ్యమే,

త్వయా విరహిత శ్చాహం మోక్ష్యే జీవిత మాత్మనః.

౧౦౪

ఇతివ విలప న్రామ స్సీతాదర్శనలాలసః.

న దదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజం,

౧౧౪

అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజం,

పంక మాసాద్య విపులం సీదంత మివ కుంజరం,

లక్ష్మణో రామ మత్యర్థ మువాచ హితకామ్యయా.

౧౨౩

(కామవృత్తం) యథేష్టాచారం, అనార్యం దుర్జ్జనం, మాం, ధిక్ త్వా మితి వక్ష్యతి.

అహ ముపాలంభయోగ్య ఏవ. కామవృత్తత్వాదీతి భావః.

౮౪

(వివశ మిత్యాది) శ్లోకద్వయం, వివశం అస్వాధీనం, త్వత్పరతంత్ర మిత్యర్థః. కరుణం

యథాభవతి తథా ఉత్సృజ్య. త్యాగకాలేపి తవ దయాన్వేషేతి భావః. అన్మజుం కపటాచారం,

మాం, నోత్సృజ, సుమధ్యమే. ఇదం మదుత్పర్జనం త్వల్లక్షణస్యాననురూప మితి భావః.

ఉత్పర్జనే కో దోషః? ఇత్యతాప (త్వయేతి.)

౯౪-౧౦౧

(ఇతివేతి.) ఏవం ప్రకారేణ త్యర్థః. లాలసః సాభిలాషః.

౧౧౪

(అనాసాదయమాన మిత్యాది) సార్వశ్లోక ఏకాన్వయః. అప్రాప్తవంత మిత్యర్థః.

ఉత్పర్జం హితకామ్యయే త్యన్వయః.

౧౨౩

మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ,
ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితం. ౧౪

ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ,
సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యాన్నళినీం వా సుపుష్పితాం. ౧౫

సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజుళసేవితాం,
స్నాతుకామా నిలీనా స్యాద్దాసకామా వనే క్వచిత్. ౧౬

విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యాత్కాననే క్వచిత్,
జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ. ౧౭

తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ ఓప్రమేవ యతావహ్నా ౧౮

(మా విషాద మిత్యాది.) విషాదం మా కురు, అన్వేషణే యత్నం కుర్వి త్యుభయత్రాన్వయః. అన్వేషణయోగ్యతా మాహ (ఇదం హీతి.) బహుకందరైః కందరతుల్యలతాగృహైః, శోభితం. ౧౪

(ప్రియేతి.) ప్రియః కాననసంచారో యస్యా స్నా, వనోన్మత్తా చ - వనం జలం. 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. వనేన వనదర్శనేన, ఉన్మాదవతి, ఆత్మియసలిలేత్యర్థః. యథాక్రమం తత్కార్య మాహ (సేతి.) ౧౫

(సరిత మితి.) వంజుళో వేతనః, సరితం స్నాతుకామా సంప్రాప్తా స్యాత్, హాసకామా పరిహాసకామా, క్వచి ద్వనే నిలీనా స్యాద్దాస. ౧౬

(విత్రాసయితుకామేతి.) పూర్వం హాసార్థం గూఢేతి శంకా, అత్ర విత్రాసనార్థ మితి చిదా. మాం త్వాం చ జిజ్ఞాసమానా అవయో రన్వేషణాపిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానే త్యర్థః. ౧౭

(తస్యా) ఇత్యర్థం పృథక్. శ్రీమన్ భార్యావియోగలక్షణం తే నాస్తీతి భావః. ౧౮

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతావేషణమ్)

వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా.

మన్యసే యది కౌతుక్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః, ౧౮౪

ఏవ మక్రస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన సమాహతః.

సహ సౌమిత్రితా రామో విచేతు ముప్రచక్ర మే. ౧౮౫

తా వనాని గిరీం తైచ సరితశ్చ సరాంసి చ.

నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ, ౨౦౪

తస్య తైలస్య సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణి చ.

నిఖిలేన విచిన్వానౌ వైవ తా మభిజగ్ముతుః, ౨౦౫

(వన మితి.) యది మన్యసే యదీచ్ఛసి, తదా విచినువః, త్వం శోకే మనో మా కృథాః. ౧౮౪

(ఏవ మితి.) లక్ష్మణవైవ ముక్తః, అత ఏవ సమాహతః కృతచిత్తసమాధానః, ఏవేతుం అన్వేష్యం. ౧౮౫

(తా వితి.) వనాని స్వల్పాని మహంతి చ, పుష్పాపచయష్కగాత్ర సన్నిహితా భవే దితి, గిరీం విచిత్రధాతుసంగ్రహసక్తాత్ర భవే దితి, సరితః హంసకారందవాదిలలితపుష్పితయా తదవలోకనకుతుకినీ భవే దితి, సరాంసి చ పుల్లకమలషండమండితయా తద్విహారపరాత్ర భవే దితి, నిఖిలేన భావప్రధానో నిర్దేశః, కార్త్యేన, విచిన్వానౌ, సీతా న లభ్యేతి త్యక్తవ్యాపారౌ స భవతః, తా దశరథాత్మజౌ, న దృష్టేతి తుష్టిం తిష్ఠంతౌ న భవతః, మృదు పక తికత్వాత్, వైవ తా మభిజగ్ముతు రితి చక్షుమాణ మత్రా ప్యనుషణ్యతే. ౨౦౪

(తస్యేతి.) తస్య తైలస్య ప్రసవణగిరీ, సానూని ప్రస్థాః, శిఖరాణి శృంగాణి. ౨౦౫

విచిత్ర్య సర్వత శైలం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభాం, ౨౨౪

తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్.

విచర స్తంభకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తజనం, ౨౨౫

ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజాం.

యథా విష్ణు ర్మహాబాహు ర్భులిం బద్ధ్వా మహీ మిమాం, ౨౨౬

ఏవ ముక్తస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన స రాఘవః.

ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః, ౨౨౭

వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః పుల్లపంకజాః.

గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్మరః, ౨౨౮

న హి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసిం.

౨౨౯

(విచిత్ర్యతి.) శైలం సర్వతః సర్వత్ర శైలే, ఉభయసర్వతసోఽపి ద్విత్వీయా. అంతే ఇతి కరణం. ౨౨౪

(తత ఇతి.) దీప్తజన మితి వక్ష్యమాణసీతాలభహేతులక్షణోక్తిః. ౨౨౫

(ప్రాప్స్యసితి.) సీతాహరారం బుద్ధ్వేతి శేషః. ౨౨౬

(ఏవ మితి.) దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః. ౨౨౭

(వన మితి.) పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః. సువిచిత ఇతి విభక్తి విపరీణామః ౨౨౮

(నహి) త్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౨౯

(శ్రీరామచక్రబయోః సీతాన్వేషణం)

వివం స విలపః రామ స్సీతాహరణకర్మితః,
దీన శ్శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోభవత్. ౨౮

సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధి ర్విచేతనః,
నిషసాదాఽఽతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాఽశీత మాయతం. ౨౯

బహుళం స తు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః,
హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగర్గధః. ౩౦

తం తత స్సాంత్యయామాస లక్ష్మణః ప్రియభాంభవః,
బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః. ౩౧

అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటా చ్యుతం,
అవశ్యం స్రాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశ త్న పునఃపునః. ౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, వికషష్టతమ స్సర్గః.

(వివ మితి.) విహ్వలః పరవశః. ౩౮

(సంతప్త ఇతి.) అవసన్నాంగః కృశాంగః, గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః. విచేతనః నిశ్చిష్టః,
అశీతం ఉష్ణం, అయతం దీర్ఘ మితి నిశ్వాసక్రియావిశేషణం. ౩౯

(బహుళ మితి.) విచుక్రోశ ఉచ్చైస్ స్వరేణాఽఽహూతవాః. ౩౦

(త మితి.) ప్రశ్రితం సవినయ మితి క్రియావిశేషణం. ప్రశ్రితాంజలి ర్బద్ధాంజలిః.
(అనాదృత్యేతి.) లక్ష్మణోష్ఠపుటా చ్యుతం లక్ష్మణోక్త మిత్యర్థః. పునః ప్రాక్రోశ ఉచ్ఛ్వాసేణా
ఽఽహూతవాః. అస్మి సర్గే ద్వాత్రింశద్వేషికాః. ౩౧-౩౨

ఇతి శ్రీగవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
వికషష్టతమ స్సర్గః.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

సీతా మపశ్యత్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః,
విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః.

పశ్యన్ నివ స తాం సీతా మపశ్యన్ మదనార్దితః,
ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచం.

త్వ మశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే,
అవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

అథ రామస్య 'దృఙ్మరస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోన్నాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశే' త్యుక్తా స్వవస్తాః స్వకతః నామ వష్టి మవస్తాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే సర్గే. (సీతా మిత్యాది.) ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యాఽనింద్యత్వ ముక్తం. మహాబాహు త్యుర్ధ్వబాహుత్వ ముచ్యతే. కమలలోచన ఇత్యనేన సమధుపద్మసామ్యా దశ్రుకాల్పశ్చ ముచ్యతే. కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన. ఉపహతా అప్రకృతిస్థా, చేతనా చైతన్యం యస్య స తథా.

(పశ్యన్ని వేతి.) పురోవర్తిత్యాభావేన సీతా మపశ్యన్ నివ, మదనార్దితో మదనపరవశః, తాం పశ్యన్ నివ సంభోధ్యోవాచ. తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం, గద్గదకఠత్యా దితి భావః. యద్వా, విలాపసంబంధా దస్మాభి ర్వక్తు ముశక్యం. అనునదితు ముశక్య మిత్యర్థః.

పశ్యన్నివే త్యుక్త ముపపాదయతి (సార్థే వై మిత్యాది) పంచభిః. త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణసదృశిభిః, స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతి అవృణోషి, కిం తేనాఽఽవరణేన? మయా దృష్ట్యా దితి భావః.

(శ్రీరాఘన్య దుఃఖాలాపాః)

కదళికాండనదృశౌ కదళ్యా సంవృతా వృభౌ.

ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాఽసి శక్తా నిగూహితుం.

౪

కర్ణికారవనం భద్రే హసంతి దేవి సేవసే,

అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై

౫

పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే,

అయం స పరిహాసోఽపి సాధు దేవి న రోచతే.

౬

విశేషేణాఽఽశ్రమస్థానే హాసోఽయం న ప్రశస్యతే,

అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే.

౭

ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోఽయ ముటృజస్తవ,

౮౪

(కదళికాండనదృశౌ.) కదళికాండనదృశౌ కదళిదండతుల్యత్వేన కదళ్యా సంవృతా వృభౌ, తే ఊరూ పశ్యామి. తేన తౌ, నిగూహితుం అచ్ఛాద్యితుం, న శక్తాసి, దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవా దీతి భావః.

౪

(కర్ణికారేతి.) హసంతి హాసార్థం కర్ణికారవనం సేవసే.

౫

(పరిహాసేనేతి.) హే సీతే, పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం? హి యస్మాత్, పరిశ్రాంతస్య, మే ఘహ్యం, నః పూర్వం ప్రియః, అయం పరిహాసః, సాధు నమ్యక్, న రోచతే.

౬

(విశేషేణేతి.) శీలం స్వభావః, పరిహాసేన ప్రేక్షాతితి పరిహాసప్రియం. ఇగుపధజ్ఞా ప్రేక్షిరః క ఇతి కః.

౭

(అగచ్ఛేత్యర్థ) మేకం వాక్యం.

౮౪

సువ్యక్తం రాక్షసై స్సీతా భక్షితా వా హృతాపి వా.

న హి సా విలపంతం మా మపనంప్రైతి లక్ష్మణ, ౮౪.

వితాని మృగయాథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ.

శంసంతీవ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః, ౯౪.

హా మమార్యే క్వ యాతాఽసి హా సాధ్వీ వరవర్ణిని.

హా సకామా త్వయా దేవీ కైకయీ సా భవిష్యతి, ౧౦౪.

సీతయా సహ నిర్వాతో వినా సీతా ముపాగతః.

కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్య మంతఃపురం పునః, ౧౧౪.

నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చైతి వక్ష్యతి.

కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన మే, ౧౨౪.

నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపం.

కుశం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్యే నిరీక్షితుం, ౧౩౪.

(సువ్యక్త మితి.) హ ర్షితా. ఉపనంప్రైతి ఉపేక్షత ఇత్యర్థః.

౮౪.

(వితా నీతి.) శంసనప్రకార సాశ్రునేత్రాణి.

౯౪.

(హేతి.) మమ మదీయే, ఆర్యే పూజ్యే, లోకై రితి శబ్దః. సకామా సాధిష్టా, అన్య
స్మరణసిద్ధే రితి భావః.

౧౦౪.

(సీత యేతి.) సీతాం వినా గతత్వా చూన్యం.

౧౧౪.

(నిర్వీర్య ఇతి.) కాతరత్వం అధీరత్వం, జీవితధారణాశక్తే రితి భావః.

౧౨౪.

(నివృత్తేతి.) నివృత్తవనవాస స్వమాప్తవనవాసః, 'సమాప్తా నృత్త ఇత్యర్థ' ఇతి
శబ్దార్థవే. నిరీక్షితుం ప్రతివక్తుం, సుతరా మితి భావః.

౧౩౪.

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా.

సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశ మేష్యతి,

౧౪౫

అథవా న గమిష్యామి పురిం భరతపాలితాం.

స్వర్గోపి సీతయా హీన శ్శూన్య ఏవ మతో మమ,

౧౪౬

మా మిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛామ్యయోవ్యాం పురిం శుభాం.

న త్వహం తాం వినా సీతాం జీవేయం హి కథంచన,

౧౪౭

గాఢ మాశ్లేష్య భరతే వాచ్యో మద్వచనా త్వయా.

అనుజ్ఞతోఽసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరాం,

౧౪౮

అంభా చ మమ కైకేయా సుమిత్రా చ త్వయా విభో.

కౌసల్యా చ యథాన్యాయ మభివాద్యా మమాజ్ఞయా,

౧౪౯

రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సోక్తకారిణా.

౧౫౦

(విదేహేతి.) తయా సీతయా.

౧౪౫

(అథనేతి.) భరతపాలితాం. సుసమ్మద్దా మపీత్యర్థః.

౧౪౬

(మా మితి.) కథంచన త్వత్కృతాశ్వాసనేనాపీ త్యర్థః.

౧౪౭

(గాఢ మితి.) పాలయేతి వాచ్య ఇత్యన్వయః.

౧౪౮

(అంబేతి.) ప్రథమోక్తి శ్శృంగభాగహత్.

౧౪౯

(రక్షణీయే) త్యర్థం. సా కౌసల్యా.

౧౫౦

సీతాయాశ్చ పినాశోఽయం మమ చాఽమిత్రకర్షణ,
విస్తరేణ జనన్యా మే పినివేద్య స్వయా భవేత్.

౨౦

ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వన ముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా,
భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోపి వ్యథితమనా భృశ మాతురో బభూవ.

౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వీషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః కామేన శోకేన చ పీడ్యమానః,
విషాదయః భ్రాతర మార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రం.

౨౨

(సీతాయా శ్చేతి.) మమ వినాశః, భావిత శేషః.

౨౩

(ఇతి.) తయా వినాశాత్ వన ముపగమ్యేత్కర్షణః. సుకేశ్యేతి విలాపహేతుః. భయేన
వికలముఖః వివర్ణముఖః, అతురః తప్తశరీరః.

౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్వీషష్టితమ స్సర్గః

❖❖❖❖❖

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

❖❖❖❖❖

అథ తాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే సర్గే. (స రాజపుత్ర ఇత్యాది.)
కామేన ప్రియాస్మరణజన్యేన, శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన, భ్రాతరం భూయో విషాదయః,
అర్తరూపః పీడితశరీరః, స రామః, తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ స్వకోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధిక
తరం శోకంగత ఇత్యర్థః.

౨౫

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

- స లక్ష్మణం శోకవశాభివన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే తు రావః,
ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూప ముష్ణం వినిశ్చ్యస్య రుదః సశోకం. ౧
- న మద్వీధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితియోఽస్తి వసుంధరాయాం,
శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందః హృదయం మనశ్చ. ౨
- పూర్వం మయా నూన మభిప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసక్తృ త్కృతాని,
తత్రాఽయ మద్భాఽఽపరితే విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం య దహం విశామి. ౩
- రాజ్యప్రణాశ స్వీజనై ర్వియోగః పితు ర్వివాశో జననీవియోగః,
సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగ మాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని. ౪
- సర్వం తు దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వన మేత్య శూన్యం,
సీతావియోగాత్పునర ప్యుదీర్ఘం కాష్ఠై రివాఽగ్ని స్సహసా ప్రదీప్తః. ౫

(స ఇతి.) విపులే శోకే నిమగ్నః - లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే, శోకే సీతాశోకే, నిమగ్నః, వ్యసనానురూపం లోకవ ద్దుఃఖప్రసంగచింతం. ఉష్ణం యథా తథా వినిశ్చ్యస్య రుదః సశోకం వాక్య మువాచ.

(నేతి.) ద్వితియో మద్వీధో, దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ, వసుంధరాయాం నాస్తితి మన్యే. (శోకేనేతి.) న మద్వీధ ఇత్యాదినోక్త మనేనాఽర్థేన స్పష్టిక్రియతే. పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాఽఽగతః, శోకేన శోకః శోకా చ్ఛోకః, హృదయం మనశ్చ భిందః మామేతి, మనోఽధిష్ఠానం హృదయం.

ఏవం శోకపారంపర్యే హేతు ముత్పేక్షతే (పూర్వ మితి.) పూర్వం పూర్వజన్మని, అభిప్సితాని ప్రార్థితాని, తత్ర తేషు పాపేషు, విపాకః కార్యామృత్యుభ్యం, అపరితః ప్రాప్తః. దుఃఖాని పరిగణయతి (రాజ్యేతి.) రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభంశః, స్వజనైః బంధుభిః, సర్వాణి సామాన్యే నశ్చంసకం. శోకవేగం శోకరాగం, ప్రవిచింతితాని స్మృతాని.

(సర్వ మితి.) శూన్యం నిర్జనం, వన మేత్య స్థితవ్య మమ, శరీరే శాంతం, శరీరక్షేపేన విస్మృత మిత్యర్థః. ఉదీర్ఘం ఉద్రేక్తం, ప్రదీప్తోఽగ్నిః పునః కాష్ఠై రివ.

సా నూన మార్యా మమ రాక్షసేన బలా దృతా ఖం సముపేత్య భీరుః,
అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవ త్యభిక్షుం. ౭

తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితా వుత్తమచందనస్య,
వృత్తై స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాఽభిభాతః. ౮

త చ్చక్షుసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారం,
రక్షోవశం నూన ముపాగతాయా న బ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః. ౯

తా హరపాశస్య సదోచితాయా గ్రివాం ప్రియాయా మమ సుప్రతాయాః,
రక్షౌంసి నూనం పరిపీతవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని. ౧౦

(సేతి.) మమ సంబంధిని, అర్యా. సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలా దృతా సతి, ఖ మాకాశ, ముపేత్య భీరుతయా, సస్వరవిప్రలాపా సతి ఉచైర్వర్ణనియుక్తవిప్రలాపా సతి, భయేన, అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథా తథా, అభిక్షు మత్యర్థం, అక్రందితవతి ఉద్దోషితవతి త్యుత్ప్రేక్ష. (తా వితి.) లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య, ఉత్తమచందనస్య 'రక్తం తు చందనం విద్యా లోహితం హరిచందన' మితి. యద్వా. కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య. సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ. వృత్తై వర్తుతౌ. మమ ప్రియాయాః స్తనౌ. శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ విశసనా దితి భావః. వీనంభూతౌ సంతౌ. నాఽభిభాతః న ప్రకాశతే. వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవ త్ప్రయోగః. మమ నాఽభిపాత ఇతి పాఠాంతరే, వీర మపి మమ దేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః. ౭-౮

(త దితి.) తత్ పూర్వ మనుభూతం, శ్లక్ష్యో మధురః, సున్యక్తః అర్థన్యక్తియుక్తః, మృదుః అపరుషః ప్రలాపా యన్య తత్. ౯

(తా వితి.) హరపాశస్య హరమాలాయాః, సదోచితాయాః, సుప్రతాయాః మదన్యం స్పృష్టు మనిచ్ఛంత్యాః, మమ ప్రియాయాః గ్రివాం, శూన్యే ఏకాంతే, విభిద్య, రుధిరరూపాణి అశనాని పానాని పరిపీతవంతి. నూనం. ౧౦

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలపాః)

మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షేభి రాహృత్య వికృప్యమాజా,
నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవ త్యాతకాంతనేత్రా. ౧౦

అస్మి న్మయా సార్థ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా,
కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం. ౧౨

(మయేతి.) యా విజనే వనే మయా విహీనా, సా, కురరీవ క్రాంచిన, వినాదం ముక్తవతి.
అయతకాంతనేత్రే త్యనేన తత్కాలే మదాగమనమార్గణవ్యగ్రతేక్తా. ౧౦

'అస్మి' మయా సార్థ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా. కాంతస్మితా లక్ష్మణ
జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం.' పూర్వం గోదావర్యాం సీతయా సహ సరసలీలా
విహారో యస్మి' కృత ప్రస్మి' ప్రదేశే గత్వా తద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణో లక్ష్మణం
ప్రత్యాహు. (అస్మి) ఏవం శున్యతయా స్థితే ప్రదేశే హి మయా పూర్వం నిధి ర్నభుః. (మయా
సార్థం.) ప్రణయధారాయా మహం పండితమాని. తాదృశోహమ ప్యప్రధానోభవం తదీయ
విదగ్ధవ్యవహరేషు. (ఉదారశీలా.) పూర్వం నగరవాసే శ్వశ్యాదిసన్నిధానేన సంకుచితవిహారా
స్థితా. సీతయా సార్థ మితి హ్యుక్తం. సాంప్రతం తు ఏకాంతస్థలతయా సరసభోగేషు సర్వస్వ
దానం కృతవతి. (శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా.) గోదావరీసరితే చిరం సరిలవిహారే ప్రవృత్తే
భిన్నో రామః ప్రదేశాంతరే నిస్తరణాయోగాత్ కేనచి చ్చిలాతలమార్గేణ నిర్గంతు మాలోకితవా.
సీతా తు, 'ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా,' ఇతి న్యాయేన, కాంతస్య ప్రేక్షణాతిశయ మవగమ్య తం పునః
క్లేశయితుం తచ్చిలాతలం పూర్వ మధిరూఢా ఉపోపవిష్టా. తత్ర యం యం కోణ మనలంబ్యో
త్థాతు మిచ్చతి తత్ర దాక్రమ్య ముఖే సరిల మభిషింపంతి స్థితా. విప్రయైవ మవగమ్యతే. (కాంతస్మి
తా) సహజమధురహాసవతి, (జాతహాసా) స్వవిజయకృతహర్షేణ సంజాతహాసా. (త్వా మాహ.)
ఇతః పూర్వం కుత్రాపి పరాజయాభావాత్. అధునా స్త్రోతోభిసవపరాజయా ద్రామో లజ్జానమ
వదనేభూత్. తం విహాయ భ్రాతరం బహుధా ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతి. (బహు
వాక్యజాతం.) యువాం సంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతౌ హి. యువా మతిబలపరాక్రమశాలినౌ
పురుష ధారేయౌ. వయ మబలాజనాః, యువాం మృగయామై శత్రుహత్యామై చాభియాతారౌ,
వయంగృహ దనిర్గచ్ఛంత్యః. యువయో స్సంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం. యుష్మద్గ్రజో
జితవా హి. ఇత్యేవం బహుముఖం వచన మవేపత్. ౧౨

గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠా ప్రయా ప్రయాయో మమ నిత్యకాలం,
అవ్యత్ర గచ్ఛే దితి చింతయామి నైకాకినీ యతి హి సా కదాచిత్. ౧౩

పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మా నివాఽఽనేతు మభిప్రయాతా,
తద వ్యయుక్తం న హి సా కదాచి న్మయా వినా గచ్ఛతి పంకజాని. ౧౪

కామం త్వదం పుష్పిత వృక్షపండం నానావిధైః పక్షిగణై రుపేతం,
వనం ప్రయాతా ను తద వ్యయుక్త మేకాకినీ సాఽతిభిభేతి భీరుః. ౧౫

అదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యాన్మతకర్మసాక్షిః,
మమ ప్రయా సా క్వ గతా హృతా వా శంసస్య మే శోకవశస్య నిత్యం. ౧౬

లోకేషు సర్వేషు చ నాస్తి కించి ద్య తేన నిత్యం విదితం భవేత్తత్,
శంసస్య వాయో కులశాలినిం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౧౭

(గోదావరీతి.) నిత్యకాలం సర్వకాలం. అత్ర గోదావర్యాం, చింతయామి. త న్మయుక్త మితి శేషః. ౧౩

(పద్మేతి.) అభిప్రయాతా, గోదావరీ మితి శేషః. పంకజాని స్త్రీత్యత్రా ప్యానేతు మి త్యనుషజ్యతే. ౧౪

(కామ మితి.) అతిభిభేతి అత్యంతం భిభేతి. ౧౫

(అదిత్యేతి.) భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం. లోకస్య కృతాకృతే జానాతీతి తథా, సత్యాన్మతయోః పుణ్యపాపయోః కర్మణోః సాక్షిః, 'కర్మసాక్షిజగచ్చక్షు' రిత్యుక్తేః. మమ ప్రయా క్వ గతా? అథవా, హృతా శేవచి దపహృతేతి శంసస్య శంస. ౧౬

(లోకే ష్వితి.) తే నిత్యం య న్మ విదితం తత్, సర్వేషు లోకేషు నాస్తి. తస్మా చ్ఛంసేతి. ౧౭

(శ్రీరామస్య దుఖాలాపః)

ఇతివ తం శోకవిధేయదేహం గామం విసంజ్ఞం విలపంత మేవం,
ఉవాచ సౌమిత్రి రదీనసత్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతం చ వాక్యం. ౧౮

శోకం విముంచాఽఽర్య ధృతిం భజన్వ సోత్సహతా చాఽస్తు విమార్గజేఽస్యాః,
ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మ స్యతిదుష్కరేషు. ౧౯

ఇతివ శ్రీ సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం బ్రువంత మార్తో రఘువంశవర్ధనః,
న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవా న్పునశ్చ దుఃఖం మహా దభ్యుపాగమత్. ౨౦
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిషష్టితమ స్కర్గః.

(ఇతివేతి.) శోకవిధేయః శోకపరవశః, కాలయుతం కాలోచితం. అదీనసత్వః
అదీనధృతిః, ఏవ మువాచే త్యన్వయః. ౧౮

(శోక మితి.) అస్యా స్పృతాయాః విమార్గజే అన్వేషణే. ౧౯

(ఇతివేతి.) ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం, ఇతివ బ్రువంతం సౌమిత్రిం న చింతయా
మాస తద్వచనం నాఽఽదృతవా నిత్యర్థః. ధృతిం చ ముక్తవా. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణమాషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిషష్టితమ స్కర్గః.

౧ ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య మనుష్యత్వ బుద్ధిదార్ద్యపురస్కం
స్యవధ్యత్వసంపాదనాయేతి బోధ్యం. తదుక్తం బ్రహ్మాంశపురాణే 'ప్రీపుంసులానుషంగాత్మా
దేహో నాఽస్య విజాయతే. కింతు నిర్దోషవైతన్యం సుఖనిత్యాం స్వకాం తనుం. ప్రకాశయతి
నైవేయం జని ర్విష్టో ర్న చాఽసరా, తథా వ్యసురమోహార్థం పరేషాం చ క్వచిత్కృచిత్. దుఃఖా
జ్ఞానశ్రమాదీంశ్చ దర్శయే చ్చుద్ధనస్థుజః, క్వ ప్రణాది క్వచాఽజ్ఞానం స్వతంత్రాఽచింత్యసద్గుణే.
మోక్షభావాయ తేషాం తు దర్శయ త్తా నజో హరి' రితి. ఏతేన రావణస్యైశ్వర్యబుద్ధిప్రతిబంధేన

అథ చతుష్టష్టితమ స్సర్గః.

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్య మబ్రవీత్.	౪.
శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీం.	
అపి గోదావరీం సీతా పద్మా న్యానయితుం గతా.	౧౪.
ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా.	
నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః,	౨౪.
తాం లక్ష్మణ స్తీర్థవతీం విచిత్వా రామ మబ్రవీత్.	౩
నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే,	౩౪.

అథ చతుష్టష్టితమ స్సర్గః.

అథ చిహ్నువిశేషైః సీతాహరణనిశ్చయ శ్చతుష్టష్టితమే సర్గే. (స దీన ఇత్యాది.)
లోకే కశ్చి ద్దీనేపి దీనాం వాచం న వ్యాహరతి. ఇద మర్థమేకం వాక్యం.

౪-౧౪.

(ఏవ మితి.) లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః.

౨౪.

(తా మితి.) తీర్థవతీం అవతారవతీం.

౩.

(నేతి.) క్రోశతః ఆహ్వాయతః, మే మత్తః, న శృణోతి, సేతి శేషః.

౩౪.

మోక్షభావోపి శోకపల మిత్యుక్తం. ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణ మపి తత్పుణ్యాతిశయనాశేన
వధ్యతాసంపాదనాయ. తథాచ కేదారఖండే ఉక్తాఽఽఖ్యాయికా - మహతా తపసా లబ్ధబలో రావణ
స్తదధికతపోబలం వినా జేతు మశక్యో, దేవాశ్చ స్వయం తదధికం తపః కర్తు మక్షమా, అత
స్తేషాం కార్య మత్యంతానుచితసీతానురాగమోహానువృత్తిసంపాదనేన రావణస్య తపోవీర్య
భ్రంశం సంపాద్య కర్తవ్య మితి లక్ష్మణ సహ విచార్య తదర్థం విష్ణు స్సీతయా బ్రహ్మవిద్యయా
సహృదవత్తీర్థ ఇతి. తిలకం.

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

కం సు సా దేశ మాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ.
 న హస్తహం వేధ తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా, ౪౪
 లక్ష్మణస్య వచ శ్రుత్వా దీన స్సంతాపమోహితః.
 రామ స్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీం, ౪౫
 స తా ముపస్థితో రామః క్వ సీతే త్యేవ మబ్రవీత్.
 భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతా మితి,
 న తాం శశంసు రామాయ తథా గోదావరీ నదీ. ౪౬
 తతః ప్రచోదితా భూతై శ్శంసాఽస్మ త్రాం ప్రియా మితి,
 న తు సాఽభ్యవద త్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా. ౪౭
 రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః,
 ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శశంస తాం. ౪౮

(కన్నివృత్తి.) వేద జానామి. ౪౪

(లక్ష్మణస్యేతి) శ్లోకః. ౪౫

(స తా) మిత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౪౬

(భూతానీతి.) భూతాని వన్యాని సత్త్వాని. దృష్టాంతార్థ మివం. యథావూర్త్యం పృచ్ఛ్య
 మానాని భూతాని న శశంసుః, తథా గోదావరీ చ న శశంసేత్యర్థః. ౪౭

(తత ఇతి.) స్వయం న శశంస, భూతైః ప్రచోదితాః న శశంసేత్యర్థః. అన్మృత్
 శ్శుద్ధర్థం, పంచమి. ౪౮

అకథనే హేతు మాహ (రావణస్యేతి. ౪౯

నిరాశస్థు తయా నద్యా సీతాయా దుర్భనే కృతః.

ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్షితః.

౧౦

విషా గోదావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే,

కిన్ను లక్ష్మణ వత్సామి సమేత్య జనకం వచః.

మాతరం చైవ వైదేహ్య వినా తా మహ మప్రియం,

౧౦౪

యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః

సర్వం వ్యవసయే చ్ఛేదకం వైదేహీ క్వ ను సా గతా,

౧౦౫

జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీ మపశ్యతః

మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః,

౧౦౬

మందాకినీం జనస్థాన మిమం ప్రసవణం గిరిం,

సర్వా జ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే,

౧౦౭

ఏతే మృగా మహావీర్యా మా మీక్షుంతే ముహుర్ముహుః.

వక్త్రుకామా ఇవ హి మే ఇంగితా న్యుపలక్షయే,

౧౦౮

తాం స్తు దృష్ట్వా నరవాక్రూ రాఘవః ప్రతువాచ హ.

క్వ సీతేతి నిరీక్షు వైస్ బాష్పసంరుద్ధయా దృశా.

౧౦౯

(నిరాశ ఇతి.) నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః.

౧౦-౧౦౪

(యతి.) వన్యేన ఫలాదినా.

౧౦౫

(జ్ఞాతితి.) జ్ఞాతయశ్చ తే పక్షా స్సహయాశ్చ, తై ర్విహీనస్య.

౧౦౬-౧౦౮

(తాం ప్రీతి.) బాష్పసంరుద్ధయా దృశా, నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణస్య, క్వ సీతేత్యువాచ. ౧౦౯

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

ఏవ ముక్తా నరేంద్రేణ శీతే మృగా స్సహసోత్థితాః.

దక్షిణాభిముఖా స్సర్వే దర్శయంతో నభస్థలం,

౧౭౪

మైథిలీ హియమాణా సా దిశం యా మన్వపద్యత.

తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షుంతే నరాధిపం,

౧౮౪

యేన మార్గం చ భూమిం చ నిరీక్షుంతే స్మ తే మృగాః.

పునశ్చ మార్గ మిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః.

౧౯౪

తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితం.

ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యేష్ఠం ధీమాక బ్రాతర మార్తవత్,

౨౦౪

(ఏవ మితి.) ఉక్తాః పృష్టాః, నభస్థలం దర్శయంతః ఆకాశవలోకవేంగితేన సీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః. ఉత్థితాః ప్రస్థితాః, ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతే త్యసూచయ నితి భావః. అము మేవార్థం స్పష్టయతి (మైథిలీతి.) హియమాణా సా మైథిలీ, యాం దిశ మన్వపద్యత ప్రాప, తేన మార్గేణ తయా దిశా. ధావంత స్సంతః నరాధిపం నిరీక్షుంతే. ౧౭౪-౧౮౪.

(యేనేతి.) యేన కారణేన, మార్గం ఆకాశమార్గం, భూమిం దక్షిణాం భూమిం చ, నిరీక్షుంతే స్మ, పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం, ఇచ్ఛంతి స్మ, గంతు మితి శేషః. తేన కారణేన, మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆసన్. ౧౯౪

ఉక్త మనుపద న్నాహ (తేషా మితి.) వచనసర్వస్వం తత్సదృశ మింగిత మిత్యర్థః. లక్షయామాస మృగచేష్టార్థం వచనేక్త మివ జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. ఉవాచ చే త్యన్వయః. ఆర్తవత్ ఆర్తమితి క్రియా విశేషణం. క్రవతుప్రత్యయః. ౨౦౪

శీతనిశ్శీతీ. అత్ర రామాశయాభిజ్ఞై ర్మృగై స్సీతాగమనదిక్కుచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మలంకారః. 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞై తరసాకూతచేష్టిత' మితి లక్షణాత్. ౨౦౫

కస్య సీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః.

దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః,

౨౧౪

సాధు గచ్ఛావహై దేవ దిశ మేతాం హి నైర్మతిం.

యది స్యా దాగమః కచ్చి దార్యా వా సౌఖ్య లక్ష్యతే,

౨౧౫

బాధ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితే దక్షిణాం దిశం.

లక్ష్మణానుగత శ్రీమా న్విశ్వామాణో వసుంధరాం,

౨౧౬

ఏవం సంభాషమాణౌ తా వన్యోన్యం భ్రాతరా వృభౌ.

వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమర్గం సుపశ్యతాం,

౨౧౭

తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం వృష్ట్యా రామో మహీతలే.

ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం పవః,

౨౧౮

అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ.

పినద్ధానీహ వైదేహ్య మయా దత్తాని కాననే,

౨౧౯

(కేవల్యాది) క్షోకవ్యయ మేకాన్వయం. యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతి, తథా గచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః. అర్హ మాత్మనేపదం. నైర్మతిం దక్షిణపశ్చిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం, తస్యాశ్చ దక్షిణై కదేశత్వా దక్షిణాం దిశ మితి వ్యవదేశః. అగమః సీతాదర్శనోపాయః. ౨౧౪

(బాధ మితి.) శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్.

౨౧౫

(ఏవ మితి.) ఏవం సాధ్విత్యాద్యుక్తరీత్యా, పుష్పమర్గం పుష్పయుక్తమర్గం, ప ద్య మపదలోపసమాసః.

౨౧౬

(తా మితి.) వీరః దర్శనోపాయమతే జ్ఞాతే తాం లబ్ధుం సమర్థః.

౨౧౭

(అభిజానామితి.) తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని. వైదేహ్య కేశపాశే, పినద్ధాని బద్ధాని త్యభిజానామి.

౨౧౮

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

మన్యో సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదిన్ చ యశస్విన్.

అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియం,

౨౭౪

వివ ముక్త్యా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః.

ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రసవణాకులం,

౨౮౪

❖ కచ్చి క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ.

రామా రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా విరహితా త్వయా,

౨౯౪

క్రుద్ధోఽబ్రవీ ధ్గిరిం తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా.

౩౦

(మన్య ఇతి.) అష్టానీకరణాత్ సూర్యః, అనుష్ఠీపణాత్ వాయుః, ధారణాత్ భూమిశ్చ,

రక్షంతితి భావః.

౩౦౪

(వివ మితి.) మహాబాహు మిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం, పురుషర్షభ ఇత్యనేన

స్వతః సరాక్రమణాదిత్వ ముక్త్యం. తథాపి ధర్మాత్మా, సహసా గిరీ రవి నాశకరణాత్.

౩౦౪

(కచ్చి దితి.) రామా (ప్రే).

౩౦౫

అదర్శనా దాహ (క్రుద్ధ ఇతి) ఏక మర్థం.

౩౦

❖ తనిశ్లోకీ. క్షితిభృతాం నాథ పర్యతశేష్ట, సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా, మయా విరహితా రామా, రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా దృష్టా కచ్చిత్? అప్యైవ ప్రశ్నస్యాఽపవృత్త్యా యోజనే ఇద మేవోత్తరం - క్షితిభృతాం నాథ క్షత్రియశేష్ట, త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి కచ్చిత్. కచ్చి త్కామప్రవేదనే. మయా దృష్టే తదమేవ మమా ప్యత్యంతాభిమత మిత్యర్థః. అత్ర ఏకస్యైవ వాక్యస్య ప్రశ్నోత్తరరూపత్వా చ్చిత్రాలంకారధ్వనిః. 'కృతప్రశ్నోత్తరాభిన్న ముత్తరం చిత్ర ముచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం దర్శయ పర్వత,
యావ త్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయా మ్యహం.

౩౦

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి,
శంసన్నివ తత స్సీతాం నాదర్శయత రామవే.

౩౧

తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్ఛయం,

౩౨౪

మమ బాణాగ్నినిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి.

అసేవ్య స్సంతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః,

౩౩౪

ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ.

యది నాదృఖ్యాతి మే సీతా మార్యాం చంద్రనిభ ననాం,

౩౪౪

(తా మితి.) హేమవర్ణాం హేమప్రతిమానదృశీం, హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం. ౩౦

(ఏవ మితి.) శంసన్నివ ప్రతిధ్వనినా కథయన్నివ. స్వపృష్టస్యైవానువాదేన అనాదరోక్తిం రామోఽమన్య తేతి భావః. తతః అనాదరోక్త్యా, రామవే విషయే, సీతాం నాదర్శయత. ణిచశ్చే త్యాత్మనేపదం. ౩౧

(తత ఇతి.) దాశరథీ రితి హేతుగర్భం. శిలోచ్ఛయం పర్వతం, ఇద మర్ద మేకం. ౩౨౪

(మమేతి) శ్లోకః.

౩౩౪

(ఇమా మితి) ఇయ మపి పృష్టా చేన్న వక్ష్యతితి మత్సేతి భావః.

౩౪౪

శ్రీ తనిష్టోక్తి. శంసన్నివ ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివ. అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యపదేశేన రామం ప్రతి సీతాదర్శనకథనం వ్యజ్యతే. నాదర్శయతేతి రావణా ద్భయం వ్యజ్యతే.

(అపహరణచిహ్నానాం దర్శనం)

ఏవం స రుషితో రామో దిధక్షున్నివ చక్షుషా.

దదర్శ భూమా నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్,

౩౫౪

త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యః ప్రధావంత్యా ఇత స్తతః.

రాక్షసేనానువృత్తాయ మైథిల్యాశ్చ పదా న్యథ,

౩౬౪

స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ.

భగ్నం ధనుశ్చ తూణీ చ విక్రీర్ణం బహుధా రథం,

సంభ్రాంతహృదయో రామ శ్శశంస భ్రాతరం ప్రియం.

౩౮

పశ్య లక్ష్మణ వైదేర్య శ్శిర్ణాః కనకబిందవః,

భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ.

౩౯

తప్తబిందునికాశై శ్చ చిత్రైః క్షుతజబిందుభిః.

అవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలం.

౪౦

మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః,

భిత్వా భిత్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి.

౪౧

(ఏవ మితి.) నిష్క్రాంతం ప్రామరూపితం, ఇతః పూర్వ మదర్శనా దేవ ముక్తం. త్రస్తాయః రావణా ద్భీతాయః, రామకాంక్షిణ్యః రామాశ్రమం ప్రయాతు ముద్దుత్రాయః. అత ఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయః అనుగతాయః, అత ఏవ ఇతస్తతో ధావంత్యాః, దదర్శే త్యనువర్తతే. ౩౬౪

(స సమీక్ష్యేతి.) సార్థజ్ఞోక ఏకాన్వయః. పరిక్రాంతం పరిక్రమం. పదన్యాస మితి యావత్. ౩౮

(పశ్యేతి.) కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని. ౩౯

(తప్తేతి.) తప్తం స్వర్ణం. ౪౦

(మన్యే ఇతి.) ఇతి మన్య ఇతి యోజ్యం. ౪౧

తస్యా నిమిత్తం వై దేహ్యో ద్వయో ర్వివదమానయోః,
బభూవ యద్దం సౌమిశ్రై ఘోరం రాక్షసయో రిహ.

౪౨

ముక్తామణిమయం చేదం తపనీయవిభూషితం,
ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహా ద్దనుః.

౪౩

తరుణాదిత్యసంకాశం వైడూర్య గుళికాచితం,
విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనం.

౪౪

చత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితం,
భగ్నదండ మిదం తస్య భూమౌ సమ్యక్ జ్ఞే పాతితం.

౪౫

కాంచనోరశ్చదా శ్చేమే పిశాచవదనాః ఖరాః,
భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే.

౪౬

దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః,
అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః.

౪౭

(తస్యా ఇతి.) తస్యా నిమిత్తం సుందోపసుందవత్ పరిగ్రహార్థ మిత్కర్తః. వివదమానయోః వై మత్యం ప్రాప్తయోః. భాసనేపసంభాషేత్వాదినా అత్మనేపదం.

౪౮

(ముక్తేతి.) ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం.

౪౯

(తరుణేతి.) వై డూర్యగుళికాచితం వై డూర్యమణిఖచితం.

౫౦

(చత్ర మితి.) సమ్యక్ శతధా భగ్నదండ మిత్కన్యయః.

౫౧

(కాంచనేతి.) కాంచనమయః ఉరశ్చదాః తనుత్రాణి, యేషాం తే, ఖరాః అశ్వతరాః, రాసభవిశేషా వా.

౫౨

(దీప్తేతి.) ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః. సమరే నాయకసూచకో ధ్వజః సమరధ్వజః, అపవిద్ధః, రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః. సాంగ్రామికః సమరోచితః.

౫౩

(అపహరణ విహ్వనాందర్శనం)

❖ రథాక్షమాత్రా విశిఖా స్తపనీయవిభూషణాః,
కస్యేమేభిహతా బాణాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః.

౪౮

శరావరా శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్య లక్ష్మణ,
ప్రతోదాభీశుహస్తో వై కస్యాఽయం సారథి ర్హతః.

౪౯

కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయాతే నిహతౌ యుధి,
చామరగ్రాహణౌ సౌమ్య సోష్ఠిషమణికుండలౌ.

౫౦

పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాఽపి రక్షసః,
వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకం.

౫౧

(రథేతి.) రథస్యాఽక్షః ఆధారదండః, తన్మాత్రాః తద్వ ద్దీర్ఘప్రమాణాః, ప్రమాణే మాత్రచ్. విశిఖాః విగతశిఖాః, ముండాగ్రా ఇత్యర్థః. విగతిఫలభాగా ఇతి వా. అభిహతాః భగ్నాః, ప్రకీర్ణాః ఇత స్తో విప్రకీర్ణాః.

౪౮

(శరావరా వితి.) శరా నావృణుత ఇతి శరావరా నిషంగ, ప్రతోదః తోత్రం, అభిశవో రశ్మయః. 'అభిశుః ప్రగ్రహే రశ్మా' వితి శాశ్వతః.

౪౯

(కస్యేతి.) ఁష్ఠిషః శిరోవేష్టనం.

౫౦

(పదవీతి.) ఏషా పదవీ మార్గః, పురుషస్య, జఘనభాగనిమ్నత్వావ్యభావాత్. తత్రాపి రక్షసః పదవీ, విషమరూపత్వాత్. ఏవం చ మమ రాక్షసై స్సహ ఇదం వైరం శతగుణం స త్రైషాం జీవిత మంతయతి వినాశయతీతి జీవితాంతకం సంపన్నం. పశ్య, ఏతావత్పుర్యంతం రాక్షసై స్త్రిప్రవై రాకరణా త్రదపరాధ స్సోధః, సంప్రతి తా సములం నాశయిష్యా మితి భావః.

౫౧

❖ రథాక్షమాత్రాః చతుశ్శతాంగుళపరిమితాః. తదుక్తం శిల్పిసశ్న 'అష్టాశీతశతమిహ చిర్యగక్ష శ్చతుశ్శత' ఇతి. తత్తదీపికా.

సుఘోరహృదయై స్సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః,
హృతా మృతా వా సీతా సా భక్షితా వా తపస్వినీ.

౫౨

న ధర్మ స్త్రాయతే సీతాం హియమాజాం మహావనే,

౫౨౪

భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి లక్ష్మణ.
కే హి లోకేఽప్రియం కర్తుం శక్తా స్సౌమ్య మమేశ్వరాః,

౫౨౪

ఓ కర్తార మపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినం.

అజ్ఞానా దవమన్యేరణ సర్వభూతాని లక్ష్మణ,

౫౪౪

మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినం.

నిర్విర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరాః.

౫౫౪

(సుఘోరేతి.) మృతా మారితా.

౫౨

అస్యా మవస్థాయా మరక్షకత్వా ద్ధర్మేపి రోషో జాత ఇత్యాహ (న ధర్మ ఇతి.) ఇద మర్త
మేకం.

౫౨౪

న కేవలం ధర్మే, తత్ఫలప్రదదేవేషు చ రోషో జాత ఇత్యాహ (భక్షితాయా మితి) కే వా
ఈశ్వరాః మమ అప్రియం కర్తుం శక్తా? ఇత్యన్వయః. అద్యో హిః పాదపూరణే, ద్వితియః
ప్రసిద్ధౌ.

౫౨౪

తర్హిదానిం కథ మప్రియం తైః కృత? మిత్యత్రాహ (కర్తార మితి.) లోకానాం కర్తార
మపి, శూర మపి సంహారకరణసమర్థ మపి. కరుణవేదినం కారుణ్యవరం, పురుషం, సర్వభూతాని
అజ్ఞానా దవమన్యేరణ నాద్రియేరణ, లోకస్వభావేఽయ మితి భావః.

౫౪౪

విశిష్య గర్వితా దేవాః మాం నాద్రియేర నిత్యాహ (మృదు మితి.) లోకహితే, యుక్తం
సక్తం, అత ఏవ మృదుం కోమలహృదయం, అత ఏవ కరుణవేదినం, దాంతం విషయవాపల
రహితం, మాం నిర్విర్యం మన్యంతే అజ్ఞాత్యావిశేషా దితి భావః.

౫౫౪

ఓ తనిశ్లోకే. అత్ర లోకానాం కర్తార మితి జగత్సృష్టికర్తృత్వం, శూర మితి సంహార
కరణసామర్థ్యం చ వ్యజ్యతే.

(శ్రీరామస్య కోపావేశః)

- మాం ప్రాప్య హి గుణో దోష స్సంవృతః పశ్య లక్ష్మణ.
 ❀ అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసా మభవాయ చ. ౫౬౬
- * సంహృత్యైవ శశిజ్యోత్స్నాం మహాః సూర్య ఇవోదితః.
 సంహృత్యైవ గుణాః సర్వాః మమ తేజః ప్రకాశతే, ౫౬౭
- నైవ యతా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః.
 కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ. ౫౬౮

(మా మితి.) గుణః కారుణ్యాదీః, మాం ప్రాప్య. దోష స్సంవృతః అనిష్టసాధనత్వేన సంవృతః. తస్మా దస్మదవమానహేతుతయా, దోషరూపేణ గుణేన కిం ప్రయోజనీ? మిత్యర్థః. యద్వా, సర్వభూతానాం రక్షసాం చ, అభవాయ నాశాయ, గుణః దోష స్సంవృతః, దయాం త్యక్త్వా క్రోధం కరిష్యామి త్యర్థః. ౫౬౭

(సంహృత్యైతి.) యథా ఉదిత సూర్యః, శశిజ్యోత్స్నాం శీతశచంద్రచంద్రికాం, సంహృత్యైవ ప్రకాశతే, తథా మమ తేజః, గుణాః మృదుత్వాదీః, సంహృత్యైవ నిరస్త్యైవ, ప్రకాశతే. ౫౬౮

దేవవిషయః కోప స్తత్సంబంధిష్టసి ప్రవర్తతా మిత్యాహ (నైవేతి.) ౫౬౯

❀ తనిశ్లోకీ. సర్వభూతానాం రాక్షసానుకూలతయా యాని భూతాని ప్రవర్తంతే తేషాం, రక్షసాం చ. అభవాయ నాశాయ.

* తనిశ్లోకీ. శశిజ్యోత్స్నా మిత్యుపలక్షణం. ఉదితో మహాః సూర్యః అనాయాసేన శశిజ్యోత్స్నాదీని తేజాం స్వదహృత్య యథా ప్రకాశతే, తద్వ సమ తేజ స్సకలవస్తుగుణా సంహృత్య ప్రకాశతే.

మమాఽప్రఖాణసంపూర్ణ మాకాశం పశ్య లక్ష్మణ.

నిస్సంపాతం కరిష్యామి హ్యద్య త్రైలోక్యచారిణాం,

౫౯౪

సన్నిరుద్ధగ్రహగణ మాచారితనిశాకరం.

❖ విప్రణష్టానలమరు ద్భాస్కరద్యుతి సంవృతం,

వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్కమాణజలాశయం.

౬౦

ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరం,

త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి సంయుక్తం * కాలధర్మణా.

౬౧

న తాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వరాః,

అస్మి న్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమం.

౬౨

(మమేతి.) అస్త్రాణి బ్రహ్మస్త్రాదీని, పశ్య, ఉత్తరక్షణ ఇతి శేషః. త్రైలోక్యచారిణాం నిస్సంపాతం బాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం.

౫౯౫

(సన్నిరుద్ధేత్యాది) సార్వజ్ఞకద్యయ మేకాన్వయం. సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహగణ సంచారః యస్య. అచారితః అచ్చాదితః, విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం, భాస్కరద్యుతి సంవృతం సంవృతభాస్కరద్యుతి, అహితాగ్నాదీత్వా నిష్టాప్తాయః పరనిపాతః, కాలసాధ్యో ధర్మః కాలధర్మా, ఏనాశః. తేన కాలధర్మణా, అని జాన్తః.

౬౩

(న తా మితి.) తస్మా దస్మిన్ ముహూర్తే ఇత్యుపస్కార్యం. కుశలినీం క్షేమయుక్తాం, అక్షతా మిత్యర్థః.

౬౪

❖ విప్రణష్టానలజలమరు ద్భాస్కరసంవృతం ఇతి పాతే విప్రణష్టాః అనలజల మరుతో యస్మిన్ త త్తథా, భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్ లీనభాస్కర మిత్యర్థః. విప్రణష్టాఖిలమహద్భాస్కరద్యుతిత్యపి పాతః. తస్మాద్య మర్థః— విప్రణష్టాః అఖిలమహతాం భాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్. అత ఏవ సంవృతం. అమ సేతి శేషః. కాలకర్మణా వినాశేన. సంయుక్తం కరిష్యామి త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* కాలకర్మణా ఇతి పా.

(శ్రీరామస్య కౌపావేశః)

నాఽఽకాశ ముత్పత్తిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ,
మమ చాపగుణోన్ముక్తై ర్భాణజాలై ర్నిరంతరం.

౬౪

అర్దితం మమ నాఽచై ర్ద్వస్త్రభాంతమృగద్విజం,
సమాకుల మమర్యాదం జగ త్పశ్యాఽద్య లక్ష్మణ.

౬౫

అకర్ణపూర్ణై రిముభి ర్జీవలోకం దురావరైః,
కరిష్యే మైథిలీహేతో రపిశాచ మరాక్షసం.

౬౬

మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః,
ద్రక్ష్యం త్యద్య విముక్తానా మతిదూరాతిగామినాం.

౬౭

నైవ దేవా న దైతేయా న పిశాచా న రాక్షసాః,
భవిష్యంతి మమ క్రోధా త్రైలోక్యే విప్రణాశితే.

౬౮

దేవదానవయతాజాం లోకా యే రక్షసా మపి,
బహుధా న భవిష్యంతి బాణౌమై శ్శకలీకృతాః.

౬౯

(నాఽఽకాశ మితి.) గుణో మౌర్య.

౬౪

(అర్దిత మితి.) అర్దితం హింసితం, సమాకులం సమ్యుగ్మ్యుగం. అమర్యాదం త్యక్త
స్వస్వప్రకృత్యవస్థానం.

౬౫

(అకర్ణేతి) దురావరైః దుర్వారైః, జీవలోకం బ్రహ్మాండం.

౬౬

(మమేతి.) రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం. మమేతి శేషః అతిదూరాతి
గామినాం అతిదూరాతిపాతినాం.

౬౭

(నైవేతి.) న భవిష్యంతి నశిష్యంతి త్యర్థః. పూర్వం దుఃఖప్రాప్తి రేవేక్తా.

౬౮

(దేవేతి.) బహుధా శకలీకృతా ఇత్యన్వయః.

౬౯

నిర్మర్యాదా నిమాణ్ లోకాణ్ కరిష్యా మ్యద్య సాయత్రైః,
హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే న దాన్యంతి మమేశ్వరాః.

౬౦

తథారూపాం హి వైదేహీం ఓ న దాన్యంతి యది ప్రియాం,
నాశయామి జగ త్సర్వం త్రైలోక్యం సచరాచరం.

౬౧

ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షీ రామో నిష్పిద్య కార్ముకం,
శర మాదాయ సందీప్తం ఘోర మాశివిషోపమం,

౬౨

సంధాయ ధనుషి శ్రీమాణ్ రామః పరపురంజయః,
యుగాంతాగ్ని రివ క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవిత్.

౬౩

* యథా జరా యథా మృత్యు ర్యథా కాలో యథా విధిః,
నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.
తథాఽహం క్రోధసంయుక్తో న నివార్యోఽస్మి సర్వథా,

౬౪

(నిర్మర్యాదా నిత.) నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్, న దాన్యంతి న దాన్యంతి
యదీ. ౬౦

హృతాం మృతాం వేత్తృత సూచిత మాహ (తథారూపా మితి.) జగ త్సర్వం, సర్వం జన
మిత్యర్థః. అన్యథా త్రైలోక్య మిత్యనేన వునరుక్తిః. సచరాచరమి త్యనువాదః. ౬౧

(ఇత్యుక్తేతి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్పిద్య దృఢముష్టి బలేన గృహీత్వా. ౬౨

(యథేత్యాది) సార్వజ్ఞైకః. విధిః అన్యస్థం, జరాదయో యథా న ప్రతిహన్యంతే తథాఽహం
న నివార్యః. అన్యే యథాశబ్దాః పాదపూరణార్థాః. యద్వా, బహువచన మవివక్షితం. ప్రతిహన్యత
ఇతి ప్రత్యేక మన్వయః. ౬౪

ఓ అత్ర న దాన్యంతితి పానరుక్త్యం క్రోధాతిశయా న్న దోషాయ ఇతి తిలకం.

* తనిశ్లోకీ. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వం పరై రనభిభవనీయత్వం చ కథితం. అత్ర
యథేతి పదాన్విత్యా న ప్రతిహన్యంత ఇత్యతః ప్రతిపదం క్రియాన్వరూపాన్వృత్తిః, దీపకా
లంకారః. ౬౪

(రామస్య కోపావేశః)

పురేవ మే చారుదతి మనిందితాం దిశంతి సీతాం యది నాద్య మైథిలీం,
సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగ త్సతైలం పరివర్తయా మ్యహం.

౩౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, చతుష్ఠైతమ స్సర్గః.

(పురేతి.) పురేవ మే (చారుదతిం) మాయామృగం ప్రతి గమనాత్ పూర్వం కాంతం
మాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం దేహీతి హర్షేణ యాత్ స్మితం కృతవతి, తేన
సహైవ స దాస్యంతి చేత్, (అనిందితాం) తా మలభ్యా జగదుపసంహరం కరిష్యామిచే దపి,
ఇదం నిందిత మితి స కేపి వక్ష్యంతితి భావః. వక్ష్యతే హి 'యది రామ స్సముద్రాంతాం
మేదిసిం పరివర్తయేత్, అస్యా హేతో శ్వీశాలాజ్ఞా యుక్త మిత్యేవ మే మతి' రితి సర్వజ్ఞేన
హనుమతా. చారుదతి మిత్యత చందసీతి సూత్రేణ దంతశబ్దస్య దత్రాదేశః. అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ
చకారేణ వా దత్రాదేశః. (సీతాం) ఆయోనిజతయా మత్తో ప్యతిశయితాం, (మైథిలీం) వీరశ్రేష్ఠజనక
చక్రవర్తిపుత్రిత్యేన మత్సదృశీం, (సదేవేత్యాది.) సర్వలోకస్య సంభూతమరణ మేవ కరిష్యా
మితి భావః. పరివర్తయామి నాశయామి, అన్యథాకరిష్యామితి వా. అస్మిన్ సర్గే సార్థపంచ
వ ప్రతిశ్లోకాః.

౩౫౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

చతుష్ఠైతమ స్సర్గః.

అథ పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్మితం,
లోకానా మభవే యుక్తం సంవర్తక మివానలం.

౧

వీక్షమాణం ధను స్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః,
దగ్ధకామం జగ త్సర్వం యుగాంతే తు యథా హరం.

౨

అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం దృష్ట్యా రామం తు లక్ష్మణః,
అబ్రవీ త్రాంజలి ర్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా.

౩

పురా భూత్వా మృదు ర్దాంత స్సర్వభూతహితే రతః,
న క్రోధవశ మాపన్నః ప్రకృతిం హతు మర్హసి.

౪

అథ పంచషష్ఠితమ స్సర్గః.

ఏవం జగదుపసంహరక్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణ స్సంధుక్షయతి (సమాశ్వాసయతి)
పంచషష్ఠితమే. (తప్యమాన మిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తప్యమానం తపంతం, తథా
తప్యమాన మిత్యనేన పూర్వోక్తజగదుపసంహరణాచ స్తప్రత్యుక్తతాః, న తు సంకల్పపూర్వా
ఇత్యుచ్యతే. రామం దృష్ట్యా రామ మబ్రవీ దితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిదోషః. అభవే వినాశే,
యుక్తం ఉద్యుక్తం, సంవర్తకం సంహరకం, అదృష్టపూర్వ మితి క్రోధనక్రియావిశిషణం.
పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః.

౩

(పురేతి.) క్రోధవశ మాపన్నస్సకా, ప్రకృతిం మృదుత్వాదివిజ్ఞానభావం, న హతు
మర్హసి

౪

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతి ర్వాయా భువి తుమా,
ఏతచ్ఛ నియతం సర్వం త్వయి చానుత్తమం ధీ యశః.

౫

ఏకస్య నాపరాధేన లోకా హంతుం త్వ మర్హసి,
న తు జానామి కస్యాపయం భగ్న స్సాంగ్రామికో రథః.
కేన వా కస్య వా హేతో స్సాయుధ సపరిచ్ఛదః,

౬౪

ఖురనేమితుత శ్చాపయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః.
దేశో నిర్వృత్రసంగ్రామ స్సుఖోః పార్థివాత్మజ,

౬౫

(చంద్ర ఇతి.) లక్ష్మ్యాదిక మేకైకస్య ప్రతినియతం, త్వయి తు ఏత త్సర్వం చ యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః.

౫

మమ దాంతతయై వైతాదృశీ దశా జాతా. అధునాపి యది క్రోధో న స్యాత్ కో వా మమ విత్రస్యేత్? కథం చ సీతాప్రాప్తి? రిత్యాశంక్యాహ (ఏకస్యేతి) ఆర్థత్రయ మేకాన్వయం. అయం భావః - ఏకో రథో దృశ్యతే, ఏకస్యైవ పదం ప్రతీయతే. తేన ఏక ఏవాపరాధీతి నిశ్చయతే. ఏకస్య చాపరాధేన పర్వా హంతుం నార్హసి. తర్హికో వాపరాధీ త్వతాహ (న త్వితి.) కేన ప్రతిపక్షిణా, కస్య ప్రయోజనస్య హేతోః, పక్షీ హేతుప్రయోగ ఇతి పక్షీ. ప్రకృతా దన్యస్మా ద్వా నిమిత్తా దితి న జానామి. త చ్ఛింతనీయ మిత్యర్థః. సపరిచ్ఛదః సపరికరః.

౬౪

(ఖురేతి.) అశ్వానాం ఖురైః, రథనేమిభిః రథాగ్రైశ్చ, క్షతః. నిర్వృత్రసంగ్రామః, దృశ్యత ఇతి శేషః.

౬౫

ధీ తనిష్ఠాకీ. అత్ర యశశ్చబ్దేన. 'స తస్యేతి కశ్చన తస్య నామ మహ ద్యశ' ఇత్యాచ్యుక్తనిస్సమాభ్యధికత్వాదిగుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యంతే.

ఏకస్య తు విమర్దేఽయం న ద్వయో ర్వదతాంవర.

నహి వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహతః పదం,

౮౪.

నైకస్య తు కృతే లోకా నివనాశయితు మర్హసి.

యుక్తదండా హి మృదవః ప్రశాంతా వసుధాదిపాః,

౯౪.

సదా త్వం సర్వభూతానాం శరణ్యః పరమా గతిః.

కో ను దారప్రణాశం తే సాధు మన్యేత రాఘవ,

౧౦౪.

సరిత స్సాగరా శ్చైలాః దేవగంధర్వదానవాః.

నాఽలం తే విప్రియం కర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవః,

౧౧౪.

యేన రాజా హృతా సీతా త మన్వేషితు మర్హసి.

మద్ద్వితీయో ధనుష్పాణి స్సహాయైః ఓ పరమర్షిభిః,

౧౨౪.

(ఏకస్మైతి.) విమర్దః సంప్రహరః, తత్ర హేతు మాహ (స హేతి.) వృత్తం సంక్రాంతం.

౮౪.

వక్తస్య ముక్త్యా ప్రకృత మాహ (నైకస్మైతి.) యుక్తదండాః అపరాధోచితశ్చైవప్రవర్తకాః. విశిష్ట తవాఽయం ధర్మ ఇత్యాహ (సదేతి.) శరణ్యః శరణార్హః, పరమా గతిః పరమప్రాప్యః. దేవాదికృ తోఽయ మపరాధో నేత్యాహ (కో నితి.)

౯౪-౧౦౪.

(సరిత ఇతి.) దీక్షితస్య ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య, సాధవః ఋత్విజః.

౧౧౪.

(యేనేతి.) పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్థైః.

౧౨౪.

ఓ సముద్రాదిస్థాశ్రమేషు విచయనార్థం పరమర్షిభి స్సహాయై రిత్కుక్తం ఇతి తిలకం.

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

సముద్రం చ విచేష్ఠామః పర్వతాంశ్చ వనాని చ.

గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నదీః పద్మవనాని చ,

౧౬౪

దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్ఠామ స్సమాహతాః.

యావన్నాధిగమిష్యామస్తవ భార్యాపహారిజం,

౧౬౫

న చేత్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిదశేశ్వరాః.

కోసలేంద్ర తతః పశ్చాత్ప్రాప్తకాలం కరిష్యసి,

౧౬౬

శీలేన సామ్నా వినయేన సీతాం నయేన న ప్రాప్స్యసి చేన్నరేంద్ర,

తతస్సముత్పాదయ హేమపుంఖైర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమైశ్శరౌఘైః.

౧౬౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

(సముద్ర మితి.) విచేష్ఠామః అన్వేషిష్యామహే.

౧౬౪

(దేవేతి.) స్పష్టం.

౧౬౫

(న చే దితి.) ప్రాప్త శ్చతుర్థోపాయకాలో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా.

౧౬౬

ఏతదేవ స్పష్టయతి (శీలేనేతి.) సముత్పాదయ, విసక్తితకార్య మితి శేషః. సముత్పాదయేతి పాఠే - లోకా నితి శేషః. ఏవం లక్ష్మణప్రసాదనేన రామకోపశాంతిప్రపంచనా ద్రావణో రాధితతత్పుక్షపాతిరుద్రసంకల్పా ద్రామకోపో భగ్న ఇతి వదన్ మూర్ఖ ఇత్యవగంతవ్యః. ౧౬౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాభ్యాసే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

అథ పట్పష్టితమ స్సర్గః.

❖❖❖❖❖❖❖❖

తం తథా శోకసంతప్తం విలపంత మనాథవత్,
మోహేన మహతాఽఽవిష్టం పరిద్యూన మచేతనం.

౧

తత స్సౌమిత్రి రాశ్వాస్య ముహూర్తా దివ లక్ష్మణః,
రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాఽభిపీడయత్.

౨

మహతా తపసా రామ మహతా చాపి కర్మణా,
రాజ్ఞా దశరథేనాఽసి లబ్ధోఽమృత మివాఽమరైః.

౩

తవ చైవ గుణై ర్బద్ధ స్తద్వియోగా న్మహిపతిః,
రాజా దేవత్య మాపన్నో భరతస్య యథా శ్రుతం.

౪

అథ పట్పష్టితమ స్సర్గః.

ఏవం లక్ష్మణో రామ మాశ్వాస్య పున ర్వక్తవ్యాంశం జ్ఞాపయతి పట్పష్టితమే. (తం తథేత్యాది) శోకద్వయ మేకాన్వయం. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం. పరిశోచంత మిత్యర్థః. ఛ్యోశ్చా డనునాసికే చ త్యూత్. దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం. అచేతనం అస్వస్థచిత్తం, సంబోధయామాస జ్ఞాపయామాస, అభిపీడయత్ ఉపసంగృహ్యత్.

౧-౨

(మహతేతి.) మహతా తపసా కాయక్లేశేన ప్రతోపవాసాదిరా, మహతా చాపి కర్మణా అశ్వమేధపుత్రకామిష్టిప్రభృతికర్మణా. రాజ్ఞా దశరథేన, రాజా లోకస్య రంజనాత్. అనేన మంత్ర ద్రవ్య క్రియాలోపాభావేనాఽధికారిణా కృతత్య ముచ్యతే. అమృత మివ, తద్వత్ భోగ్యత్వం యత్న సాధ్యత్వం చోచ్యతే. అమరైః. అనేకసురకృతయత్నః ఏకేన కృత ఇతి గమ్యతే. (తవేతి.) ఏవకారేణ ఇతరపుత్రవ్యావృత్తిః. తవైవ గుణై ర్బద్ధః త్వద్గుణైకపరవశః, మహిపతిః రాజా, నతు జాతి మాతేన రాజా, దేవత్య మాపన్నః. తత్ర కిం ప్రమాణం? తత్రాహ (భరతస్యేతి.) భరతా దిత్యర్థః. పంచమ్యర్థే పట్టి. తథైవ మయోక్త మితి శేషః.

౩-౪

(లక్ష్మణన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

యది దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ న సహిష్యసే,
ప్రాకృత శ్చాల్యసత్త్వశ్చ ఇతరః క సహిష్యతి.

౫

దుఃఖితో హి భవాః లోకాం ప్రేజసా యది ధక్ష్యతే,
ఆర్తాః ప్రజా నరవ్యాఘ్ర క్వ ను యాస్యంతి నిర్వృతిం.

౬

లోకస్వభావ ఏవైష యయాతి ర్న హుషాత్మజః,
గత శ్శక్రేణ సాలోక్య మనయ స్తం తమస్సృశత్.

౭

మహర్షి ర్యో వసిష్ఠస్థు యః పితృ ర్నః పురోహితః,
అహ్నా పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాఽస్య పున ర్దతం.

౮

(యదితి.) కాకుత్స్థేనాఽప్రాకృతత్వం మహాసత్త్వత్వం చ నిర్ధం. సహిష్యతి సహిష్యతే.

౫

(దుఃఖిత ఇతి.) ధక్ష్యతే ధక్ష్యతి.

౬

ప్రసంగాత్ దైవికానర్థా నన్యే మహంతోపి ప్రాప్నువంతి దృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాదయితు మాహ (లోకస్వభావ ఇత్యాదినా.) ఏష లోకస్వభావ ఇతి వక్ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం. అనయః, అనయమూలం దుఃఖ మిత్యర్థః. తమః అజ్ఞానం, స్పృశత్ అస్పృశత్. సహి స్వర్గగతోపి ఇంద్రేణాఽసూయాకలుషేణ భవద్రాజ్యే కో వా శ్రేష్ఠః? ఇతి పృష్ట స్సత్యవాదితయాఽహమేవే త్యుక్తవా నింద్రేణాఽఽత్మశ్లాఘి త్వం న స్వర్గార్హ ఇతి పాతిత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః. నహుషాత్మజ ఇత్యనేన నహుషాఽనితిరపి వ్యజ్యతే. స చ నప్రర్షిః స్వవాహకా శచిస్మరణేన సర్పసర్ప త్యుక్తవా, సర్పే భవే త్యగస్త్యశప్త శ్చిరం తథాభూత ప్రస్థా.

౭

(మహర్షి రితి.) అహ్నా పుత్రశతం హతం. విశ్వామిత్రకోపేన యుగప త్పుత్రశతనాశ దుఃఖ మనుభూత మితి భావః.

యా చేయం జగతాం మాతా దేవీ లోకసమస్కృతా,
అస్యాశ్చ చలనం భూమే ద్దృశ్యతే సత్యసంశ్రవ. ౯

యా ధర్మో జగతాం నేత్రో యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
అదిత్యచంద్రౌ గ్రహణ మభ్యుపేతౌ మహాబలా. ౧౦

సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ పురుషర్షభ,
న దైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాదిదేహినః. ౧౧

శక్రాదిష్యపి దేవేషు వర్తమానౌ నయాఽనయా,
శూయేతే నరశార్దూల న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౨

(యా చేతి.) మాతా సర్వోపాదానత్వాత్, దేవీ సేవస్య విష్ణోః పత్ని, అత ఏవ లోక సమస్కృతా. (సత్యసంశ్రవేతి.) త్యయైవ హి పూర్వం మహ్య మేవ ముపదిష్ట మితి భావః. ౯

(యా వితి.) ధర్మో ధర్మప్రవర్తకౌ, సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్. నేత్రో నేతారౌ, కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతః ప్రవర్తకౌ. 'నేతో నేతరి భేద్యవా' నితి విశ్వః. సర్వేషా మర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతౌ వా లింగవ్యత్యయ శ్చాందసః. యత్ర యయోః, సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం యదధీన స్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా సుర్వే జనా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య వర్తహేతుత్వాత్ చంద్ర స్యాషధి హేతుత్వాచ్చేతి భావః. 'అదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టి స్తోఽన్న మభిజాయత' ఇతి వచనాత్. గ్రహణం రాహుకేతుభ్యాం గ్రాసం. ౧౦

కిం బహునా? సంగ్రహణోచ్యత ఇత్యాహ (సుమహంతితి.) సుమహంతి భూతాని మాంధాత్మనశప్రభృతిమహాజనా అపి, సర్వభూతాదిదేహినః సర్వభూతాని అదిదేహోఽస్యాస్తీతి తథా, సర్వభూతాంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. దైవస్య పరమాత్మనః, పంచమ్యర్థే పష్టి. న ప్రముచంతి సర్వేపి తత్సంకల్పం నాఽతిక్రామంతి త్యర్థః. ౧౧

ఉపసంహరతి (శక్రాదిష్యపీతి.) నయానయా తన్మూలసుఖదుఃఖే, అతో న త్వం శోచితు మర్హసి త్యర్థః. ౧౨

(లక్ష్మణేన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

నష్టాయా మపి వైదేహ్యం హృతాయా మపి చానఘ,
శోచితుం నార్హసే వీర యథాఽన్యః ప్రాకృత ప్రథా.

౧౩

త్వద్విధా న హి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః,
సుమహత్స్వపి కృచ్ఛేషు రామాఽనిర్విణ్ణదర్శనాః.

౧౪

తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ,
బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాఽశుభే

౧౫

అదృష్టగుణదోషాణా మధృతానాం చ కర్మణాం,
నాఽంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫల మిష్టం ప్రవర్తతే.

౧౬

త్వ మేవ హి పురా రామ మా మేవం బహుశోఽన్యశాః,
అనుశిష్యాది కో ను త్యా మపి సాక్షా ద్భృహస్పతిః.

౧౭

ఉ క్తం వివృణోతి (నష్టాయా మపితి.) నార్హసే నార్హసి.

౧౮

(త్వద్విధా ఇతి.) సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః. కృచ్ఛేషు దుఃఖేషు, అనిర్విణ్ణం
అవినాశి, దర్శనం కృత్యాకృత్యవివేకో యేషాం తే తథా

౧౯

(తత్త్వత ఇతి.) తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా. సమనుచింతయ, శుభాశుభే ఇతి శేషః.
మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాత్కాలికా యుక్తా స్సంతః. శుభాశుభే భావినీ విజానంతి.

౨౦

ఇదానిం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః. అత స్తత్ర శోచనీయ మిత్యాహ (అదృష్టేతి.)
అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యసుఖదుఃఖపగుణదోషాణాం, అధృతానాం
పురా ఏవం కర్మ కృత మితి నిశ్చేతు మశక్యానాం, తేషాం ప్రసిద్ధానాం, పూర్వకృతానా మిత్యర్థః.
కర్మణాం ఇష్టం ఫలం. క్రియా మనుష్టాన మంతరేణ. న ప్రవర్తతే. పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా
ఇదానిం ఫలం నోత్పద్యతే. అతః పూర్వకర్మఫలే ఇదానిం ప్రచ్యుతే కాత్ర పరిదేవనేతి భావః.

౨౧

(త్వ మేవేతి.) అన్యశాః అనుశాసితవా నసి.

౨౨

బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రాజ్ఞ దేవై రపి దురన్వయా,
శోకేనాఽభిప్రసూప్తం తే జ్ఞానం సంబోధయా మ్యహం.

౧౮

దివ్యం చ మానుషం చ త్వ మాత్మనశ్చ పరాక్రమం,
ఇత్యైకువృషభాఽవేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే

౧౯

కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ,
తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తు మర్హసి

౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

(బుద్ధిశ్చేతి.) దురన్వయా దుర్లభా, ప్రసూప్తం నిమిత్తం, సంబోధయామి ఉత్తాప-
యామి.

౧౮

(దివ్య మితి.) దివి భవం దివ్యం, ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం. తచ్చ సాత్వికం
వధానర్హం, మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం, తవపి వధానర్హం, సర్వలోక-
సంహరసమర్థం ఆత్మనః పరాక్రమం చ, అవేక్ష్య విచార్య, ద్విషతా మేవ వధే, యతస్వ.

౧౯

(కి మితి.) ఉద్ధర్తుం నాశయితుం.

౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్ఠితమ స్కంధః.

పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితం,
సారగ్రాహీ మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః.

౧

సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృత్తం కోప మాత్మనః,
ఆవష్టభ్య ధను శ్చిత్రం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.

౨

కిం కరిష్యావహే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ,
కేనాపాయేన పశ్యేయం సీతా మితి విచింతయ.

౩

తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
ఇద మేవ జనస్థానం త్వ మన్వేషితు మర్హ సి.

రాక్షసై ర్భూతుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయుతం,

౪౪

అథ సప్తషష్ఠితమ స్కంధః

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిస్థాపితదై ర్యో రామో యుద్ధభూమే ర్దక్షిణతః కించి ద్దూరే గృధ్ర
రాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తషష్ఠితమే. (పూర్వజోఽపీత్యాది.) రాఘవః పూర్వజోఽపి, లక్ష్మణేన
కనిష్ఠేన, సుభాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం, ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్ర ఏవ, జగ్రాహ
'బాలాదపి సుభాషిత' మితి స్మృతేః. స్వయ ముపదేశ్చై కథ మన్వేషక్తం జగ్రాహే త్వతాహ
(సారగ్రాహీతి) కథ మన్య వాక్యస్య సారవత్త్వం? తతాహ (మహాసార మితి.)

౦

(సన్నిగృహ్యేతి.) స్పష్టం.

౨

(కి మితి.) పశ్యేయం పశ్యేవ.

౩

(త మితి) సార్వజ్ఞోక ఏకాన్యయః.

౪౫

- సంతిహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ
గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నానామృగగణాకులాః, ౫౪.
- అవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ.
తాని యుక్తో మయా సార్థం శ్వ మన్వేషితు మర్హసి, ౬౪.
- త్యద్విధా బుద్ధిసంపన్నాః మహాత్మానో నరర్షభ.
అపత్ను న ప్రకంపంతే వాయువేగై రివాఽచలాః, ౭౪.
- ఇత్యుక్త స్తద్వచః సర్వం విచచార సలక్ష్మణః.
క్రుద్ధో రామ శ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి క్షురం, ౮౪.
- తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమం.
దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం, ౯౪.
- తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.
అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాఽత్ర సంశయః, ౧౦౪.

(సంతితి.) ఇహ జనస్థానే. గిరిగతాని దుర్గాణి. గంతు మశక్యపదేశా ఇత్యర్థః. నిర్దరాః
విదీర్ఘపాపాణాః, కందరాణి పాపాణసంధయః, గుహాః దేవభాతబిలాని. (అవాసా ఇతి.) యుక్తః
సన్నద్ధః.

౫౪-౬౪

(త్యద్విధా ఇతి.) న ప్రకంపంతే, న చంచలచిత్ర భవంతి త్యర్థః.

౭౪

(ఇతితి.) క్షురం క్షురప్రాఖ్యం, శరం. సీతాయా ఆదర్శనాత్ కోధః.

౮౪

(తత ఇతి.) కూటః శృంగం, మహాభాగం మహాభాగ్యం. స్వామ్యుర్ధే త్యక్తశరీరత్వాత్.
ద్విజోత్తమం పక్షిశేష్టం. 'దంతవిప్రాంధజా ద్విజా' ఇత్యమరః. క్షతజం రుధిరం.

౯౪

(తి మిత్యాది.) భక్షితా రుధిరార్ద్రత్వా దితి భావః.

౧౦౪

(జటాయుదర్శనం)

గృధ్రరూప మిదం రక్షీ వ్యక్తం భవతి కాననే.
భక్షయిత్వా విశాలాక్షీ మాస్తే సీతాం యథాసుఖం, ౧౧౪
వినం వధిష్యే దీప్తాస్యై ర్దోరై ర్భాజై రజిహ్మగైః.
ఇత్యుక్త్వాఽభ్యపత గృధ్రం సంధాయ ధనుషి త్సురం,
క్రుద్ధో రామ స్సముద్రాంతాం కంపయన్నివ మేదిసిం. ౧౧౫
తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమృతా,
అభ్యభాషత పక్షీ తు రామం దశరథాత్మజం. ౧౧౬
యా మోషధి మివాఽఽయుష్మన్న న్వేషసి మహావనే,
సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతం ౧౧౭

(గృధ్రేతి.) గృధ్రస్య రూప మివ రూపం యస్య తత్తథా. ౧౧౪

(ఏవ మితి) అర్థ మేకం వాక్యం, అజిహ్మం అకుంతం అవక్రం వా గచ్ఛంతి.
త్యజహ్మగాః, తైః. ౧౧౫

(ఇతితి.) అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః. సముద్రాంతం సముద్రవర్తంతం, ౧౧౬

(త మితి.) దశరథాత్మజ మితి సంబంధోక్తిః. ౧౧౭

(యా మితి.) యథా మహాషధ్యన్వేషిణః ప్రతివన మన్వేషంతే, తథా యా మస్మిన్
విస్తర్ణే వనేఽన్వేషసి. ఏషు-గతా నిత్యస్మా ద్యవిత్యయేన పరస్మైవదం. 'నిత్యం ప్రాణసమే'
త్యుక్తా సా దేవీ మమ ప్రాణాశ్చ ఉభయం రావణేన హృతం. మమ ప్రాణా హృతప్రాయా
కృత్వా సీతాం రావణో హృతవా నిత్యర్థః. ఖరవధాదినా రామబలం జ్ఞాత్వా పృష్టానే భయశంకి
తయా రామస్యాఽఽయుః ప్రార్థయతే (అయుష్మన్నితి.) ౧౧౮

త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ,
హ్రీయమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా.

౧౬

సీతా మభ్యవపన్నోఽహం రావణశ్చ రణే మయా,
విధ్వంసితరథ శ్చాత్ర పాతితో ధరణీతలే.

౧౭

ఏత దస్య ధను ర్భగ్న మేత దస్య శరావరం,
అయ మస్య రథో రాఘ భగ్న స్సాంగ్రామికో మయా.

౧౮

అయం తు సారథి సైన్య మత్పక్షనిహతో యుధి,

౧౯

పరిశ్రాంతస్య మే పక్షా చిత్వా ఖడ్గేన రావణః.

సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్సపాత విహాయసం.

౨౦

రక్షసా నిహతం పూర్వం న మాం హంతుం త్వ మర్హసి.

౨౧

(త్వయేతి) స్పష్టం.

౧౬

(సీతా మితి.) అభ్యవపన్నః అభిముఖ్యేన గతః, హ్రీయమాణాం సీతా మవలోక్య తదభిముఖ మాగత ఇత్యర్థః. రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సౌ అత్ర ధరణీతలే పాతితః, రథాత్ భంజిత ఇత్యర్థః.

౧౭

(ఏత దితి.) భగ్న మేత ద్దనుః అస్య రావణస్య సంబంధి. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం శరావరం వర్మ, తూణీరం వా.

౧౮

(అయం) త్విత్యర్థ మేకం.

౧౯

(పరిశ్రాంతస్యేతి.) వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపాషిత్వా.

౨౦

(రక్షసే) త్వర్థ మేకం.

[౧౦౦] ౨౧

(జటాయుదర్చనం)

రామ స్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖ స్తదా,
ద్విగుణీకృతతాపార్త స్సీతాసక్తాం ప్రియాం కథాం.

౨౦

గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహా ధ్ధనుః,
నిపపాతాఽవశో భూమా శ్చిరురోద సహలక్ష్మణః.

౨౧

ఏక మేకాయనే దుగ్ధే నిశ్వసంతం కథంచన,
సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్.

౨౨

(రామ ఇతి.) తస్య గృధ్రస్య సంబంధినిం, సీతావిషయకథాం, విజ్ఞాయ శ్రుత్వా.
ద్విగుణీకృతేన గృధ్రవధేన ద్వీరావర్తితేన, తాపేన, అర్తః పీడితః, అభూ దితి శేషః.

౨౦

(గృధ్రేతి.) అవశః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః. రురోద, క్రమా దితి శేషః.

౨౧

(ఏకం) అసహాయం, ఏకాయనే ఏకస్య మార్గే. 'అయనం వర్త మార్గాధ్వే' త్యమరః.
ఏకపద్యా మిత్యర్థః. సహాయరహితం, దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత మిత్యర్థః. దుగ్ధే
ఇతఃపర మపి కేనచిత్ గంతు మశక్యే ఇతి దుఃఖిత్యతిరేకోక్తిః. నిశ్వసంతం, గృధ్రరాజ
మితి శేషః.

౨౨

శ్చి రామో రురోదేత్యస్యా మభిప్రాయః. పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్త
పక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుష మాపన్నం దృష్ట్వా, పరమప్రియాం సీతాం రావణేన హృతాం చ
శ్రుత్వా. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తేః, భక్తాపదం దృష్ట్వా రురో
దేతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః, బభూవేతి శేషః. సీతాఽదర్శనజ్ఞాప్తాపః నిజభక్త జటాయుషధజనిత
తాపశ్చ ఏవం తాపస్య ద్విగుణిత్యం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

రాజ్యా ద్రష్టంశో వనే వాస స్సీతా నష్టా ద్విజో హతః,
ఈదృశీయం మమాఽలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం.

౨౪

సంపూర్ణ మపి చే దద్య ప్రతరేయం మహోదధిం,
సోఽపి నూనం మమాఽలక్ష్మ్య విశుష్టే త్సరితాంపతిః.

౨౫

నా వ్రతభాగ్యతరో లోకే మత్తోఽస్మిన్ సవరానరే,
యేనేయం మహతి ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా.

౨౬

అయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరాన్వితః,
శేతే వినిహతే భూమౌ మమ భాగ్యవిపర్యయాత్.

౨౭

ఇత్యేవ ముక్త్యా బహుశో రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
జటాయుషం చ పస్పర్శ పితృస్నేహం విదర్శయన్.

౨౮

(రాజ్యా దీతి.) యద్యపి 'న చాఽన్య మహతిం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి' 'వనవాసో మహోదయ' ఇతి, అభిమతతమతయా ప్రోక్తై రాజ్యనాశవనవాసా. తథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేష కారిత్యా జ్ఞటాయుషియోగఫలకత్వాచ్చ తావేవాఽసర్థకరా జాతా విత్యాహ (రాజ్యాత్ భంశః) హతా ల్లిబ్ధరాజ్యస్య విచ్యుతిః, (వనే వాసః) రాజ్యభంశేపి రాజ్యే భిక్షుకవృత్త్యాపి స్థాతుం శక్యం, తదపి న లబ్ధం. (సీతా నష్టా) వనవాసే పృథిమతజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనాఽవస్థాతుం శక్యం, తదపి నాస్తి. (హతో ద్విజః) అభిమతజనవిశ్లేషేపి బంధుజనసన్నిధౌ కోకో నిర్వాపయితుం శక్యః, స చ నివృత్తః. (ఈదృశీ) ఏతాదృశదుఃఖపర్యవసాయిని, (మమ అలక్ష్మీః) దౌర్భాగ్యం, (పావక మపి నిర్దహే) త్సర్వసమ్రదాహక మపి దహేత్. సదా విశ్లేషప్రసక్తిశూన్యం లక్ష్మణమపి విశ్లేషయే దితి భావః.

౨౯

(సంపూర్ణమితి.) ప్రతరేయం తాపశాంతయే ప్లవేయం చేత్.

౩౦

(నాస్తితి.) వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా. 'వాగురా మృగబంధిని' త్యమరా.

౩౧

(అయ మితి.) పితు ర్వయస్యః సఖా.

౩౨

(ఇతితి.) పితరీవ స్నేహః పితృస్నేహః.

౩౩

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

నికృతపక్షం రుధిరావసక్తం స గృధ్రరాజం పరిరభ్య రామః,
క్షౌ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమా.

౨౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, సప్తషష్ఠితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్ఠితమ స్సర్గః

రామ స్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రౌద్రేః పాతితం,
సౌమిత్రం మిత్రసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧

మమాఽయం నూన మర్థేషు యతమానో విహంగమః,
రాక్షసేన హత స్సంఖ్యే ప్రాణాం వ్యక్ష్యతి దుస్త్యజాన్.

౨

(నికృతేతి.) రామః, వాచం విముచ్య. ఉక్త్యేత్యర్థః. అస్మిన్ సర్గే ఏకోస్తతంశ
చ్యోకాః.

౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తషష్ఠితమ స్సర్గః

అథ అష్టషష్ఠితమ స్సర్గః

అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షపదప్రాపణ మష్టషష్ఠితమే.
(రామ ఇత్యాది.) రౌద్రేణ రావణేన. మిత్రసంపన్నం సర్వజనమిత్ర మిత్యర్థః. యద్వా.
పరనిపాతః. సంపన్నమిత్రం, అత్యంతరామవిషయసౌహృద్దయ క్త మిత్యర్థః.

౧

(మమేతి.) అర్థే ష్వితి నిమిత్తసప్తమి మమ ప్రయోజనార్థ మిత్యర్థః. సంఖ్యే
యద్దే.

౨

అయ మన్య శరీరోఽస్మిక్ ప్రాణో అక్షుణ విద్యతే,
తథా హి స్వరహీనోఽయం విక్లబ స్సముద్భిక్షతే.

౩

జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః,
సీతా మాఖ్యాహి భద్రం తే వధ మాఖ్యాహి చాత్మనః.

౪

కిన్ని మిత్రేఽహర త్సితాం రావణ ప్రస్య కిం మయా,
అపరాధం తు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా.

౫

కథం త చ్చంద్రసంకాశం ముఖ మాసీ న్మనోహరం,
సీతాయా కాని వోక్తాని తస్మిక్ కాలే ద్విజోత్తమ.

౬

కథంవీర్యః కథంరూపః కింకర్మా న చ రాక్షసః,
క్వ చాఽస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః.

౭

త ముద్వీక్ష్యాఽథ దీనాత్మా విలపంత మనంతరం,
వాచాఽతిసన్నయా రామం జటాయు రిద మబ్రవీత్.

౮

(అయ మితి.) అయం ప్రాణః సూక్ష్మప్రాణః, స్వరహీనః హీనస్వరః, విక్లబః విహ్వలః. ౩

(జటాయో ఇతి.) వ్యాహర్తుం, వధం వధప్రకారం

౪

(కి మితి.) కిన్నిమిత్రః, కిం నిమిత్రం యస్యాఽసౌ కిన్నిమిత్రః, కేన హేతునా అహర దీత్యర్థః. కిం భోగార్థం? ఉత అపకారప్రతికారార్థం? మిత్యర్థః. చరమపక్షే తత్స్వరూపం పృచ్ఛతి (తస్యేతి.) యం అపరాధం.

౫

(కథ మితి.) కథం కివృత్ప్రకారం? కాని వాక్యాని?

౬

(కథంవీర్య ఇతి.) తాత పితృతుల్య.

౭

(త మితి.) దీనాత్మా దీనమనః, అతిసన్నయా అతికార్యం ప్రాప్తయ.

౮

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

హృతా సౌ రాక్షసేంద్రేణ రావణేన విశోయసా,
మాయా మాస్థాయ విపులాం వాతదుర్దినసంకులాం.

౯

పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షే ఛిత్వా స రాక్షసః,
సీతా మాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం.

౧౦

ఉపరుధ్యంతి మే ప్రాణా దృష్టి ర్రభ్రమతి రాఘవ,
పశ్యామి వృక్షైః సౌవర్ణా నుశీరకృతమూర్ధజాః.

౧౧

యేన యాతో ముహూర్తేన సీతా మాదాయ రావణః,
విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే.

౧౨

కింకర్మ త్యస్యోత్తర మాహ (హృతా సేతి.) వాతేన దుర్దినేన చ సంకులాం. 'మేఘ చున్నేఁబిన్న దుర్దిన' మిత్యమరః. మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛాదనం చోత్పాద్య హృతవా నిత్యర్థః.

౯

వధ మాఖ్యాహీ త్యస్యోత్తర మాహ (పరిశ్రాంతస్యేతి.) యుద్ధపరిశ్రాంతస్యే త్యర్థః. ౧౦

ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తి మాహ (ఉపరుధ్యంతి.) ఉపరుధ్యంతి ఉప రుధ్యంతే. మరణవేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః. సౌవర్ణా, మరణకాలే తథా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం. ఉశీరైః లామజ్జకైః, కృతాః కల్పితాః. మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా. ౧౧

క మహా బహువేక్షేన? సర్వదా సీతా పున ర్లప్యత ఇత్థాహ (యేనేతి.) యేన ముహూ ర్తేన నిమిత్తభూతేన. రావణ స్సీతా మాదాయ యాతి స్మ, తస్మహూర్తబలేన, స్వామి ధనస్వామి, విప్రణష్టం ధనం, క్షిప్రం అచిరేణ, పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి.

౧౨

విందో నామ ముహూర్తేఽయం స చ కాకుత్స్థ నాఽబుధత్,
త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః.
ఝషవ ద్బడిశం గృహ్య ఊప్రమేవ వినశ్యతి,

౧౩౪

స చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి.
వైదేహ్య రంస్యసే ఊప్రం హత్వా తం రాక్షసం రణే,

౧౩౫

అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః.
అస్యా త్సుప్రావ రుధిరం మ్రియమాణస్య సామిషమ్,

౧౩౬

పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షా ద్రాభతా వైశ్రవణస్య చ.
ఇత్యుక్త్వా దుర్లభాః ప్రాణాః ముమోచ పతగేశ్వరః,

౧౩౭

కోఽసౌ ముహూర్తః? ఇత్యత్రాహ (వింద ఇతి.) నష్టం ధనం విందతి లభతేఽస్మి
న్నితి విందః. స రావణస్తు, నాఽబుధత్ నాఽబుధ్యత, వికరణవ్యత్యయ శ్చాందసః. తస్మాత్
బడిశం, గృహ్య గృహీత్వా, ఝషవత్ మత్స్య ఇవ, వినశ్యతి, వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవత్.
'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః.

౧౩౮

ఫలిత మాహ (న చేతి.)

౧౩౯

(అసంమూఢస్యేతి.) ఏతావత్పర్యంత మితి శేషః. అనుభాషతః ఉత్తరం భాష
మాణస్య, సామిషం మాంససహితం, రుధిరం.

౧౪౦

అథ రావణమంశం వక్తు ముపక్రమతే (పుత్ర ఇతి.) సాక్షాత్ పుత్రః ఔరస ఇత్యర్థః.
అస్యోత్తరార్థం 'అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో రాక్షసేశ్వర' ఇతి బోధ్యం. ఉత్తరత్ర
సంపాతివచనే ఇద మేవ పూర్వార్థ ముపాదాయ అస్యోత్తరార్థస్య కథనా దితి లోకాచార్యోక్తం.
ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్నాత్ర ముక్త్వా. భవనాదికథనాత్ పూర్వ మిత్యర్థః. దుర్లభాః, బ్రూహి
బ్రూహితి పృచ్ఛతే రామాయ సాకల్యేన విజ్ఞాపనపర్యంతం ప్రాణా న స్థితాః హంతేతి ఋషి
శ్శేచతి.

౧౪౧

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాంజలైః.

త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయసమ్,

౧౭౪

ఓ స నిక్షిప్య శిరో భూమౌ ప్రసార్య చరణౌ తదా.

విక్షిప్య చ శరీరం స్వం వపాత ధరణీతలే,

౧౭౫

తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసు మచలోపమమ్.

రామ స్సుబహుభి ర్దుఃఖై ర్దీన స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్,

౧౭౬

బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్.

అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణ మిహ పక్షిణా,

౨౦౮

(బ్రూహీతి.) బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి. ప్రాణాః సూక్ష్మశరీరేంద్రియప్రాణసహిత
అత్మైత్యర్థః.

౧౭౪

(స ఇతి.) నిక్షిప్య. మరణవేదనయేతి భావః. విక్షిప్య విధూయ, వపాతే త్యక్తి
రొపచారికీ.

౧౭౫

(త మితి.) తామ్రాక్షం, అధశ్శిరస్కతయా పతనజక్షోభాత్.

౧౭౬

(బహూనీతి.) రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే, బహూని వర్షాణి నిర్భయతయా సుఖం
వసతానేన పక్షిణా, విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం, ఇహౌవ సుఖం వసిత్యా ఇహౌవ మృత
మనేనేతి భావః. విచీర్ణ మితి పాతే - అత్రైవ వసతా అనేన అత్రైవ సుఖం విచీర్ణం అనుభూత
మిత్యర్థః.

౨౦౪

ఓ సను రావణహతస్య జటాయో రేతావంతం కాలం ప్రాణధారణం కథ? మితి చేత్,
తస్యా స్మృతాయా అనుగ్రహవశా దిత్వమసంధేయం. ఉక్తం చ స్కాందే 'దేవి మాం ప్రాహ
రాజేంద్ర యవ త్సంభాషణం మమ, భవత స్తావ దాస స్మే ప్రాణా ఇత్యాహ జానకీ' తి ఇతి
తత్త్వదీపికా.

అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః.

సోఽయ మద్య హత శ్శేత్రే కాలో హి దురతిక్రమః,

౨౦౪

పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ ముపకారీ హతశ్చ మే.

ఓ సీతా మభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా,

౨౦౫

గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్.

మమ హేతో రయం ప్రాణాః మమోచ పతగేశ్వరః,

౨౦౬

సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో దర్శచారిణః.

శూరా శ్శరణ్యా స్సామిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి,

౨౦౭

ఏత దేవ వివృణోతి (అనేకేతి) అనేకవార్షికః బహువయః ప్రాప్తః, చిరకాలసముత్థితః చిరకాల మభ్యుదయం ప్రాప్తః.

౨౦౪

(పశ్యతి.) అనేన మోక్షప్రదానోచితం తదీయసుకృతవిశేషం దర్శయతి. సీతా మభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ సః హతః.

౨౦౫

(గృధ్రరాజ్య మితి.) గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్యాభాసపరిత్యాగ ఉక్తః. మహా దీతి స్వకీయేక్షాకురాజ్యవ్యావృత్తిః, ఏకముఖత్వాత్. మమేత్యాదినా ఉపాయనుష్ఠానోక్తిః. పతగేశ్వరః-ఏతు ర్మరణాత్ ఇతఃపర మస్య పక్షా నాశిత్య సుఖం స్థాస్యామితి స్థితోఽహం. ఆయం తాతవన్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః.

౨౦౬

(సర్వత్రేతి.) సర్వజాతి ప్సపీత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతస్యాఽస్య కథ మేతాదృశీ బుద్ధి? రితి న మంతవ్య మితి భావః.

౨౦౭

ఓ సీతా మభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితు మభిగతస్సః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాఽఽగతః.

యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప,

౨౫౪

రాజా దశరథ శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః.

పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాఽయం పతగేశ్వరః,

౨౬౪

సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకం.

గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గతః,

౨౭౪

నాథం పతగలోకస్య చితా మారోవ్య రాఘవ.

ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా,

౨౮౪

ఓ యా గతి ర్యజ్జశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః.

(సీతేతి.) మత్కృతే చ మత్కృత ఏవ, యథాఽస్య వినాశః ప్రాప్తః, తథా సీతాహరణజం దుఃఖం, నాగతం న ప్రాప్తం, అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుఃఖ ముచ్యతే. ౨౫౪

అథ సంస్కారయోగ్యతా మాహ (రాజేతి.) పూజ్యః పైత్తుకవిధినా అర్చనీయః, మాన్యః శ్లాఘ్యః. ౨౬౪

(సౌమిత్ర ఇతి.) దిధక్షామి దగ్ధ మిచ్ఛామి, దహే స్సన్నంతాత్ ఘత్వభక్షభావౌ. ౨౭౪

(నాథ మితి.) చితాం కాష్ఠభారం. ౨౮౪

(యా గతి రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గమ్యత ఇతి గతిః, లోకః. యజ్జశీలానాం యజ్ఞా శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా, సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానా మత్యర్థః. అహితాః పరిత స్సానితాః. అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా, సర్వదా

ఓ తనిశ్లేశీ. గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః. తిరగ్చాం కర్మాధికారాభావేపి అకృతసంస్కారాణాం పరలోకాభావా త్త్వం మయా సంస్కృతస్సౌ మదనుజ్ఞయైవ అనుత్తమా లోకా

అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం,

౨౯౪

తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః. అగ్న్యధానస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్. పృథక్పలాభవాచ్ఛ. అపరావర్తినాం 'అరణ్య మియా త్రతో న పున రేయా' దీత్యుక్తానాం సన్న్యాసినా మిత్యర్థః. రణా దపలాయితానా మిత్యర్థవర్ణనే జటాయో ప్రాద్యుశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞా తవ్యత్వాభవాత్. ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్. భూమిప్రదాయినాం భూమి భోగత్యాగినాం, నై ప్రికానా మిత్యర్థః. తా గతి రితి యత్రదో ర్నిత్యసంబంధా త్సిద్ధం. తా గతిః 'ప్రాణాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృత' మిత్యాద్యుక్తస్థానాని. యద్వా, యజ్ఞదానతపససన్న్యాసినా మిత్యర్థః. తేషాం యా యా గతిః శాస్త్రవిహితా, తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ. మయా సమనుజ్ఞాతస్తు, అను త్రమాః సర్వ శేష్ఠాః లోకాః 'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతి ర్దీప్యతే విశ్వతః పృథ్వీమ సర్వతః పృథ్వే ష్యనుత్తమే మాత్రమే' ష్విత్వాది శ్రుతిప్రసిద్ధాః విష్ణులోకాః, గచ్ఛ అవయవబహుత్వా ద్బహువచనం. అన్యథా గతిశ్చేదేన పాప రుక్త్యం, అనన్వయశ్చ, సమనుజ్ఞాత స్సంస్కృత శ్చేతి పదద్వయానర్థక్యం చ. నను మానుష భావం భావయత శ్శిరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం? తస్య పరత్వాసాధారణవిష్ణుత్వా దితి చేత్ 'సత్యేన లోకాః జయతి' త్యుక్తిరీత్యా స్పార్శితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వాఽ విరోధాత్. కేచిత్తు, మయా సంస్కృత సతోఽనుజ్ఞాత వ్ర్యం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః, తా లోకాః గచ్ఛ, సర్వాంతే మాం వ్రజ 'సోఽశ్నుతే సర్వా కామాః సహ బ్రహ్మణా విప శ్చితే' త్యుక్తిరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి. నవ నిర్దేశుకముక్తిప్రదానేతి ప్రసంగః, స్వకార్య ముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగస్యైవ హేతుత్వాత్. అత ఏవ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్రయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ. తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్సుసీ' త్యుక్తం.

తనిశ్లోకి

గచ్ఛ, అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానా మిత్యర్థః. 'స స పునరావర్తత' ఇతి శ్రుతేః. లోకా నితి పూజాయాం బహువచనం. యద్వా 'విశ్వతః పృథ్వీమ సర్వతః పృథ్వే ష్యనుత్తమే మాత్రమే' ష్వి త్యత్ర పరమవ్యోమస్థితావాంతరలోకాపేక్షయా బహువచననిరే శవ ద్రుతావి బహువచననిర్దేశః. యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణాపరావర్తినాం, లోకం ప్రాప్నుహీత్యర్థః. తథాచ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే మరణం యస్మా' దీత్యాది. నను భగవతా రామేణ తిరశ్చే జటాయుష స్సంస్కారకరణం కథ? మితి చేత్ 'స శూద్రా భగవద్భక్తా' ఇత్యత్ర శూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వా ద్భగవద్భక్తానాం సర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్యమానత్వా చ్చ యుక్త మేవేద మితి జ్ఞేయం. నన్వేదం సతి జటాయుషో మోక్షప్రదత్వా ద్రామస్య పరమాత్మత్వం

(జటాయోర్మోక్షప్రదానం)

మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా ల్లి ననుత్తమాః.

గృధ్రరాజ మహాసత్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ,

౭౦౪

‘కర్మజైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ’ ఇతి హి కర్మణోపి ముక్తిహేతుత్వ ముక్తం. ‘నాఽన్యః పంథా’ ఇతి శ్రుతిః. పరమాత్మనోఽన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి, తస్యైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వా దిత్యాహుః. యద్వా, హే గృధ్రరాజ మహాసత్వ, మయా సంస్కృత స్త్వం, మయాఽనుజ్ఞాతో భూత్వా, అనుత్తమాః లోకాః మల్లోకా నిత్యర్థః. గచ్ఛ, అనుషంగికతయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా యా గతయ ప్రా అపి గచ్ఛ, గమ్యత ఇతి గతిః లోకః. అహితాగ్నేః గర్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య, యా గతిః, ‘అగ్నియో వై త్రయా విద్యా’ ఇత్యారభ్య ‘తస్మా దగ్నిః పరమం వదంతి’ త్యాహితాగ్నిత్యస్యాపి పృథ గ్ధర్మత్వశ్రవణాత్. అపరావర్తినాం యుద్ధా దపరావర్తమానానాం, యా గతిః, దృష్టాంతార్థ మిద ముక్తం. జటాయో ప్రాద్యుశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీ మదేయత్వాత్. తిరస్కాం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్. యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్యసి, తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకా నపి బ్రహ్మప్రాప్తౌ వసుత్వాదిక మివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః. అస్మిన్ కల్పే భూమిప్రదాయినా మిత్యస్య ప్రతియమా నార్థకత్యమేవ. వ్రజ ఏవం గచ్ఛ, యద్వా, మయా ప్రథమం సంస్కృతః, ‘అథ తృతియేన

తనిశ్చోక్తి

ప్రతియతే. ‘త్వం గతిః పరమా దేవే’ త్యాదీనా బాలకాండే, ‘సహి దేవై రుదీర్హస్యే’ త్యాదీనా యుద్ధకాండే, ‘సీతా లక్ష్మీ రభవాన్ విష్ణు రిత్యాదీనా శ్రీమద్భాగవతే చ శ్రీరామస్య పరమాత్మత్వం స్ఫుట ముక్తం. ఏవం సమస్తకళ్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాదిపదరూప లోకహితార్థం స్వయ మేవ దశరథభవనేఽవతీర్ణస్య సీతా ముద్దిశ్య విలాపః కథా? మితి చేత్, సత్యం. తథాపి న దోషః. ‘వ్యసనేను మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః, నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్యనూపే దృఢవ్రతా. భరతస్నేహసంతప్తా బాలశీక్రియతే పునః, సీతాహరణం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాఽఽగతం. యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతపే’ త్యనేన

౧ ‘సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ’ ఇత్యాదౌ ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ. జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తి స్సిద్ధే త్వవగమ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవ ముక్త్యా చితాం దీప్తా మారోప్య పతగేశ్వరం.

దదాహ రామో ధర్మాత్మా ఓ స్వబంధు మివ దుఃఖితః,

౩౦౫.

రామోఽథ సహ సౌమిత్రి ర్వనం గత్వా స వీర్యవాక్.

ఘోరాఽహత్యా మహారోహీ నను తస్తార తం ద్విజం,

౩౦౬.

రోహిమాంసాని చోక్తకృత్య పేశికృత్య మహాయశాః.

శకునాయ దదౌ రామో రమే హరితశాద్రలే

౩౦౭.

జ్యోతిషా సంవిశస్యే త్యాదిమంత్రేణానుజ్ఞాతో మయా త్వం యజ్ఞాధికారిణాం లోకాః గచ్ఛ. బ్రహ్మమేదసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహీత్యర్థః. ఇదం చ ఫలం సంస్కారోత్తరక్షణ వివాను. తిష్ఠతి తుశ్చవ్యతే. (సంస్కృతో వ్రజేతి.) గృధరాజ మహనత్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతే తిపాకే-సంస్కృతశ్చ భవేతి వాఽర్థః.

౨౯౪-౩౦౪

(ఏవ మితి.) దీప్తాం దీపనార్థాం. స్వబంధు మివే త్యనేన మంత్రపూర్వకత్వం దాహస్యోచ్యతే.

౩౦౮

(రామ ఇతి.) మహారోహిః మహామృగాః, తాః, ద్విజ మను జటాయు ముద్దిశ్య. హత్యా, తస్తార పిండదానార్థం దర్పా నాస్తృతవాక్.

౩౦౯.

(రోహితి.) ఉత్కృత్య ఉద్భృత్య, పేశికృత్య పిండికృత్య, హరితశాద్రలే నవీనతృణాస్తృతప్రదేశే, శకునాయ పక్షిణే, దదౌ.

౩౧౪.

తనిశ్లోకి

ప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యా ప్యాశ్రితవత్ఫలత్వా ద్దుఃఖితా నాశితా నాకలయ్య తద్దుఃఖేన స్వయమపి దుఃఖిత ఇవాభాతి, తేషాం దుఃఖ మపనయతి చేతి ఋషే రభి సాయ ఇతి వేదితవ్యం, శుకాదయస్తు 'మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షేవధాయైవ న కేవలం విభో' రిత్వాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య దుఃఖాభావమేవ వర్ణయంతి. ఏవ మన్యతా ప్యేవంవిధవిషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః.

ఓ తదుక్తం 'సంస్కార మకరో త్రస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః, స్వపదం చ దదౌ తస్మై సోఽపి రామప్రసాదతః, హరే స్సామాన్యరూపేణ వ్రయయా పరమం పద' మితి జటాయుషం ప్రక్రమ్య పాద్యే. ఇతి తత్త్వదిపికా.

(జటాయో రోక్షప్రదానం)

య త్ర త్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః

త త్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జ్ఞాప హ,

౩౪౫

తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ.

ఉదకం చక్రతు ప్రస్మై గృధ్రరాజాయ తా వుభౌ,

౩౪౬

శాస్త్రదృష్టేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ.

స్నాత్వా తే గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతు ప్రదా,

౩౪౭

(యత్ర దీతి.) ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య, యత్రే ప్రసిద్ధం, మంత్రజాతం, స్వర్గగమనం స్వర్గప్రాపకం వదంతి, పిత్ర్యం పితృదేవతాకం. త జ్ఞాప యామ్యసూక్తాదికం జ్ఞాపేత్యర్థః.

౩౪౮

(తత ఇతి.) చక్రతు రితి లక్షణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా. ఉదకం ఉదకదాన మిత్యర్థః.

౩౪౯

ఉ క్రస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వ విధిపూర్వకత్వ ప్రదర్శనాయ పునర ప్యాహ(శాస్త్రేతి) తదా తౌ రాఘవౌ. శాస్త్రదృష్టేన విధినా, గృధ్రాయ గృధ్ర ముద్దిశ్య, జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతు రిత్యన్వయః. అయ మత్ర క్రమః-గృధ్రరాజం దధ్యౌ. స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్య, గోదావరీం గత్వా, స్నాత్వా, ఉదకం దత్వా, రోహిమాంసపిండం దదా వితి. నను, వైదికోత్తమో రామః కథం హీనజాతిం తిర్యగం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవా? మైవం, తస్యాత్యంతభక్తత్వేన జాతే రపగమాత్. 'న శూద్రా భగవచ్చక్తా విపా భాగవతాః స్మృతాః. సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే' ఇత్యుక్తే. న చేదం వచనం 'అపశవో వా అన్యే గో అశ్వేభ్య' ఇతివత్ ప్రశంసాపర మితి వత్తు శక్యం, బాధకాభావాత్. బ్రాహ్మణత్వాది జాతి ర్హి శాస్త్రైకసమధిగమ్యా న తు గోత్వాదివ దాకృతిగమ్యా, యేన తత్తుల్యత్వ మాశంక్యేత. అత ఏవ విశ్వామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతి రవనీతా, ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతి రిత్యుప పాదితం బాలకాండే. అయ మర్థ ఉపపాదయిష్యతే చ శ్రమణీవృత్తాంతే. ఇదం చ ద్రావదీనివాహ దిన దైతిహసికవిలక్షణ్యక్రివిశేషనియత మితి చ నాతిప్రసంగావకాశః.

౩౫౦

స గృధ్రరాజః కృతవా న్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః,
 మహర్షికల్పేన చ సంస్కృతస్తదా జగమ పుణ్యాం గత మాత్మన శ్శుభాం. ౩౬౪.
 కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్ముతుః,
 ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ. ౩౬౫.
 ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టపష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్రతితమ స్సర్గః

కృత్వైవ ముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ,
 అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్యమాం జగ్ముతు ర్దిశం.

తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపౌఽసిధారిణౌ,
 అవిప్రహత మ్రైక్ష్యౌకో సంధానం ప్రతిపేదతుః.

(కృతోదకావతి.) పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ హృత) మ్భూప్యసీ త్యుక్తం
 తద్వచనం విశ్వస్య త్యక్తః. సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్ముతుః. సురేంద్రా విష్ణువాసవా
 వివ స్థితా విత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్ర మితి సూచ్యతే. అస్మిన్ సర్గే సార్థాప్రతిం
 శచ్ఛ్లోకాః. ౩౬౪.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
 అష్టపష్టితమ స్సర్గః

అథ ఏకోనసప్రతితమ స్సర్గః

అథౌయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శన మేకోనసప్రతితమే. (కృత్వైవ
 మిత్యాది.) అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ, పశ్యమాం దక్షిణపశ్చిమా మిత్యర్థః.

(తావతి.) (దక్షిణాం దిశ మితి.) దక్షిణపశ్చిమా హ్యభయధా వ్యవహర్తుం శక్యా.
 అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం, ఐక్ష్యౌకో, దాండినాయనేత్యాది సూత్ర నిపాతితః. ప్రతిపేదతుః ప్రతి
 పేదతే.

(అయోముఖ్యావిరూపణం)

గుల్మై ర్వౌత్మైశ్చ బహుభి ర్లతాభిశ్చ ప్రవేషితం,
అవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనం.

౩

వృతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితం,
సుభీమం త న్మహారణ్యం వృతియాతౌ మహాబలౌ.

౪

తతః పరం జనస్థానా త్త్రికోశం గమ్య రాఘవౌ,
క్రౌంచారణ్యం వివిశతు ర్గహనం తౌ మహాజస్థా.

౫

నానామేఘునునస్రఖ్యం ప్రహృష్ట మివ సర్వతః,
నానాపక్షిగజై ర్ద్దుష్టం నానావ్యాళమృగై ర్యుతం.

౬

దిదృక్షుమాణౌ వైదేహీం త ద్వనం తౌ విచిక్యతుః,
తత్ర తత్రాఽవతీష్టంతౌ సీతాహరణకర్షితౌ.

౭

(గుల్మై రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గుల్మైః కీచకప్రభృతిభిః, వృత్తై శ్చ, ప్రవేషితం, లతాభి శ్చావృతం, దుర్గమం విషమం, గహనం దుష్ప్రవేశం, ఘోరదర్శనం. అత ఏవ సుభీమం, తత్ మహారణ్యం, వృతిక్రమ్య అతిత్య, వృతియాతౌ గతౌ.

౪

(తతః పర మితి.) తతః పరం గమనాంతరం, జనస్థానాత్ త్రికోశం, గమ్య గత్వా, క్రౌంచారణ్యం గహనం వనం, వివిశతుః, 'గహనం కాననం వన' మిత్యుచరః.

౫

(నానేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నానామేఘునునస్రఖ్యం నానావర్ణమేఘ సమూహసమృశం. ప్రహృష్ట మివ పుష్పొద్గమాదిభి స్సంకుష్ట మివ. వ్యాళమృగైః సర్పైః మృగై శ్చ, తద్వనం క్రౌంచారణ్యం. తత్ర తత్ర వృక్షమూలే విశ్రాంత్య తిష్ఠంతౌ సంతౌ, విచిక్యతుః మృగయామానతుః.

౬-౭

తతః పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రికోశం భ్రాతరౌ తదా,
క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య మతంగాశ్రమ మంతరే. ౮

దృష్ట్వా తు త ద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజం,
నానాసత్త్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపం. ౯

దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ,
పాతాళ సమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతాం. ౧౦

ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్శ్యా స్తస్యాఽవిదూరతః,
దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృతాననాం. ౧౧

భయదా మల్పసత్త్వానాం భీభత్సాం రౌద్రదర్శనాం,
లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళాం పరుషత్వచం, ౧౨

భక్షయంతీం మృగాః భీమాః వికటాం ముక్తమూర్ధజాం,
ప్రైక్షేతాం తౌ తత సత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతు రగ్రతః,
విహి రంస్యావహేత్కుక్ర్వా సమాలంబత లక్ష్మణం. ౧౪

(తత ఇత్యాది) క్షేత్రయ మేకాన్వయం. తతః క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య. మతంగాశ్రమం పూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగృహే, వినపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా. త్రికోశం గత్వా, అంతరే మతంగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయో ర్మధ్యే, తద్వనం మతంగాశ్రమసంబంధి కించి ద్వనం, దృష్ట్వా. తత్ర, దరీం దదృశాతే దదృశతుః, అతోపరిష్టా చ్చ కర్తరి లి ట్యాత్మనేపద మార్థం. ౧౦

(ఆసాద్యేత్యాది.) తస్యాఽవిదూరత ఇత్యార్థ స్సంధిః. మహారూపాం మహాశరీరాం. ౧౧

సామాన్యతో దర్శన ముక్త్వా విశేషతో దర్శన మాహ ద్వాభ్యాం (భయదా మిత్యాది.) ౧౨

(సేతి.) రంస్యావహేత్కుక్ర్వే త్యత్ర సంధి రార్థః సమాలంబత హస్తే గృహీతవతి. ౧౪

(అయోముఖ్యా విరూపణం)

ఉవాచ చైనం వవనం సౌమిత్రి ముపగూహ్య సా,

౧౪౫

అహం త్వయోముఖీ నామ లాభ స్తే త్వ మసి ప్రియః,

నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పుళినేషు చ,

ఆయుశ్శేష మిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే.

౧౪౬

ఏవ ముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్ధృత్య లక్ష్మణః,

శ్చ కర్ణనాసౌ స్తనౌ వాస్మ్యా నిచకర్తౌఽరిసూదనః.

౧౪౭

కర్ణనాసే నికృతే తు విస్వరం సా వినద్య చ,

యథాఽఽగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసి భీమదర్శనా.

౧౪౮

తస్యాం గతాయాం గహనం విశంతౌ వన మోజసా,

ఆసేదతు రమిత్రహ్నౌ బ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.

౧౪౯

(ఉవాచే) త్వర్థం. ఉపగూహ్య అలింగ్య.

౧౪౫

(అహ మిత్యాది) సార్థశ్లోకః. అయోముఖీ త్వన్వర్థం నామ, హయముఖీత్యపి పాఠః. తే లాభః లాభభూతా, త్వ మసి మమ ప్రియోఽసి, (నాథేతి.) ఆయుశ్శేష మిత్యత్యంత సంయోగే ద్విటీయా.

౧౪౬

(ఏవ మితి.) కర్ణనాసౌ విత్యత్ర ఏకవద్భావాభావ ఆర్హః. నాసాశబ్దస్య వృత్తింగతా చార్హీ.

౧౪౭

(కర్ణేతి.) ఏకవద్భావే సప్రమీ.

౧౪౮

(తస్యా మితి.) గహనం దుష్ప్రవేశం, వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ, ఆసేదతుః, వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః.

౧౪౯

శ్చ కర్ణనాసస్తనం ఇతి తత్త్వదీపికాపాఠః.

లక్ష్మణస్తు మహాతేజా సృత్వవాక్ శీలవాక్ శుచిః,
అబ్రవీ త్రాంజలి ర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం. ౨౦

స్పందతే మే దృఢం బాహు రుద్విగ్న మివ మే మనః,
ప్రాయశ శ్చ ప్యనిష్ఠాని నిమిత్తా న్యుపలక్షయే. ౨౧

తస్మా త్సజ్జీభవాఽర్య త్వం కురుష్వ వచనం హితం,
మమైవ హి నిమిత్తాని సద్యః శ్శంసంతి సంభ్రమం. ౨౨

విష వంచులకో నామ పక్షి పరమదారుణః,
ఋవయో ర్విజయం యుద్ధే శంసన్ని వ వినర్దతి. ౨౩

తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వన మోజసా,
సంజజ్ఞే విపుల శ్శబ్దః ప్రభంజ నివ తద్వనం. ౨౪

(లక్ష్మణ స్తితి.) మహాతేజా ఇత్కదీనతోక్తిః. సత్వవాక్ నిర్మలమనస్కః, శీలవాక్
సద్యస్తవాక్, శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః, ఏభి ర్వేశేషణై ర్భూతృభక్తి రుక్తా. ౨౦

(స్పందత ఇతి.) బాహుః, వామ ఇతి శేషః. ఉద్విగ్నం కలపితం, అనిష్ఠాని అనిష్ట
సూచకాని. ౨౧

(తస్మా ఇతి.) మమ వచన మిత్యన్వయః. సంభ్రమం భయం. ౨౨

(విష ఇతి) వంచులకః కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః. వంచులః కర్ణవాల స్సాన్య' దీతి
నిఘంటుః. వినర్దతి కూజతి. ౨౩

(తయో రితి.) ఏవం ఏతాదృశోక్తిపూర్వకం. అన్వేషతోః అన్వేషణయోః,
ప్రభంజ ప్రభంజయః. ౨౪

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

సంవేష్టిత మివాఽశ్వర్థం గగనం మాతరిశ్వనా,
వనస్య తస్య శబ్దోఽభూద్ధివ మాపూరయన్నివ.

౨౫

తం శబ్దం కాంక్షమాణస్త్ర రామః కక్షే సహానుజః,
దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసం.

౨౬

అసేదతు స్రక స్రక్ర తా వుభౌ ప్రముఖే స్థితం,
వివృద్ధ మశిరోగ్రీవం కబంధ ముదరేముఖం.

౨౭

రోమభి ర్నిచితై స్తీక్తై ర్మహాగిరి మివోచ్చితం,
నీలమేఘనిభం రోద్రం మేఘస్తనితనిస్సవనం.

౨౮

అగ్ని జ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా,
మహాపక్ష్యేణ పింగేన విపులేనాఽఽయతేన చ.

౨౯

వికేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాఽఽశుదర్శినా,
మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖం.

౩౦

(సంవేష్టిత మితి.) మాతరిశ్వనా వాయునా, సంవేష్టితం పూరితం, అయ ముత్సాత విశేషః. శబ్దః పూర్వోక్తః. తస్య వనస్య సంబంధినిం, ఏవం అకాశం, అపూరయన్నివాఽభూత్ ౨౫

(త మితి.) తం కాంక్షమాణః కి మస్యాత్పత్తిమూలం? మితి జ్ఞాతు మిచ్ఛత్. గత్యేతి శేషః. కక్షే గుత్మే, దదర్శ. దూరా దితి శేషః. ౨౬

(అసేదతు రిత్యాది) సార్థపద్యేష్టి. ప్రముఖే అగ్రే, వివృద్ధం ఉన్నతం, అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవం, అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం, ఉదరే ముఖం, అమూర్ధమస్తకత్ స్వాంగా దకామ ఇత్యుక్త్. రోమభి రుపలక్ష్మితం, నిచితై ర్నిబిడైః, అగ్ని జ్వాలానికాశేన తత్పద్యశేష, మహాపక్ష్యేణ మహాపక్ష్యేణ, అదంతత్వ చూర్ణం. విపులేన విస్తీర్ణేన, అయతేన దీర్ఘేణ, ఉరసి ఉరోఽంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః. లేలిహానం

భక్షయంతం మహాఘోరాః ఋక్షసింహమృగద్విపాః,
ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణ ముఖౌ యోజన మాయతే.

౩౦

కరాభ్యాం వివిధాః గృహ్య ఋక్షాః పక్షిగణాః మృగాః,
ఆకర్షంతం వికర్షంత మనేకాః మృగయాథపాః.

స్థిత మావృత్య పంథానం తయో ద్రాప్త్రైః ప్రసన్నయోః,

౩౧

అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః
మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజనంవృతం,
కబంధ మివ సంస్థానా దతిఘోరప్రదర్శనం.

౩౨

శ్రీ స మహాబాహు రత్నార్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ,
జగ్రాహ సహితా వేప రాఘవౌ పీడయ న్మలాత్.

౩౩

పునఃపునర్ద్విహ్వయా లేహనం కుర్వంతం, మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం, వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం, యోజన మితి అధ్యవాచిత్యా దత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం, వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం, మృగయాథపా నితి మృగవిశేషణం. ప్రసన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః.

౩౪-౩౨౪

(అథేతి) సార్థక్లేక ఏకాన్వయః. అథ అసాదనానంతరం, సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా, క్రోశమాత్రే సమీపే, దదర్శతుః దదృశతుః, దారుణం భీమం అతిశయేన భీమం, భుజాభ్యాం మృగాః సంవృణోతితి భుజనంవృతం, సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా, కబంధ మివ సర్వదా అశిరస్కృత్యలక్షణకబంధవత్ స్థితం.

౩౪

(స ఇతి.) సహితా వేప. వైక మపి ముక్త్యై త్యర్థః.

౩౫

శ్రీ స మహాబాహు రిత్కారభ్యై తత్ర మా రామ రాజ్యస్థ ఇత్యంతస్య వాస్తవాధేయమర్థః - స కబంధస్తౌ జగ్రాహ యద్యపి, తథాపి, తౌ, వివశం - ఏ వ ఇతి నిపాతౌ పాదపూరణార్థే. శం సుఖం ప్రాప్తౌ. యద్వా, వివశం, వేపక్షిణః గరుత్మతుః, వశం ప్రాప్తౌ. గరుడాయథా విత్యర్థః. తౌ స జగ్రాహితి పూర్వేణ సంబంధః. తత్ర లక్షణస్య మనుష్యనాట్యం దర్శయతి (తత్రేతి.) తు ఇవాధే. అభివివృథ ఇవ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్మతేజోవపుర్ధరా,
భ్రాతరౌ వివశం ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ.

౩౮

తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవ వివృథే,
బాల్యా దనాశ్రయత్వా చ్చ లక్ష్మణ ప్రవృత్తివివృథే,
ఉవాచ చ విషణ్ణస్సౌ రాఘవం రామవానుజః

౩౯౪

పశ్య మాం పీర వివశం రాక్షసస్య వశం గతం.
మయైకేన వినిర్ముక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ,
మాం హి భూతబలిం దత్వా వలాయస్య యథాసుఖం.

౩౯

అధిగంతాసి వైదేహీ మచిరేణేతి మే మతిః,

౩౯౫

ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహిం మహిం.
తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థః స్మర్తు మర్దసి సర్వదా,

౪౦౪

(ఖడ్గినౌ వితి.) తిగ్మం ఖరం, తేజోయస్య త త్రభా, తాదృశవపుర్ధరా, వివశం
పారవశ్యం, ప్రాప్తౌ.

౩౯

(తత్రేతి.) తత్ర తస్యా మనస్తాయాం, బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్. రామవ దప్రాధ
బుద్ధిత్వా దిత్వర్థః. అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యానాలంబనాత్, అతివివృథే అత్యంతం ఖిన్నౌభూత్.
ఉవాచ చ.

౩౯౪

(పశ్యేత్వాది.) రాక్షసస్య వశం గతత్వేన వివశ మితి యోజనా. వినిర్ముక్తః విముక్తః,
ఏత స్తైవ వివరణం మా మితి. భూతబలిం-భూతస్య కబంధస్య బలిం.

౩౯

(అధీ) త్యేకార్థం.

౩౯౫

(ప్రతిలభ్యేతి.) తత్ర మహ్యం.

౪౦౪

- లక్ష్మణే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రి మబివీత్.
 మా స్మ త్రాసం కృథా వీర న హ త్వాదృ గ్విషీదతి, ౪౧౫.
- ఏతస్మి న్నంతరే క్రూరో భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.
 పప్రచ్ఛ ఘననిర్దోషః కబంధో దానవోత్తమః, ౪౧౬.
- కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ.
 ఘోరం దేశ మిమం ప్రాప్తౌ మమ భణా వుపస్థితౌ, ౪౧౭.
- వదతం కార్య మిహ వాం కిమర్థం చాఽఽగతౌ యువాం.
 ఇమం దేశ మనుప్రాప్తౌ తుధార్త స్యేహ తిష్ఠతః, ౪౧౮.
- సబాణచాపఖడ్గౌ చ తీక్షణశృంగా వివర్షభౌ.
 మమాఽఽస్య మనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః, ౪౧౯.
- తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మనః.
 ఉవాచ లక్ష్మణం రామౌ ముఖేన పరిశుష్కృతౌ, ౪౨౦.

(లక్ష్మణేనేతి.) స్పష్టం. ౪౨౧.

(ఏతస్మిన్నితి.) ఏతస్మి న్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే. ౪౨౨.

(కా వితి.) భక్తౌ ఆహారౌ. ౪౨౩.

(వదత మితి.) ఇహ వనే, వాం యువయోః, కార్యం వదతం, లోబ్ధాధ్యమపురుష ద్వీవచనం. వా మిహ వనే, కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం? కిమర్థం కస్య (స్మై) ప్రయోజనాయ ఆగతౌ? న కిమ ప్యస్త్యత్ర వాం ప్రయోజనం, ప్రత్యుత్తాఽస్మత్ప్రయోజన మేవ సిద్ధ మిత్యాహ (ఇమ మితి.) ఇహ తిష్ఠతః, మమేతి శేషః. క్షుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశ మనుప్రాప్తౌ విత్యనేన మమ క్షున్నివృత్త్యర్థ మేవ వా మాగమన మితి భావః. ౪౨౪.

ఆగమనే ఆవయోః కా హని? రిత్కృతాహ (సబాణేతి.) ౪౨౫.

(తస్యేతి.) ముఖేన, ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౪౨౬.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కృచ్చా త్కృచ్చతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ.

వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్తమప్రాప్య తాం ప్రియాం,

౪౭౪

కాలస్య సుమహ ద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.

త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ,

౪౭౫

నాఽతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.

శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే,

కాలాభిషన్నా స్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః.

౫౦

ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహాయశా దాశరథిః ప్రతాపవాన్,

అవేక్ష్య సామిత్రి ముదగ్రపౌరుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతి మాత్మనాఽకరోత్.

౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనసప్తతితమ స్కర్గః.

(కృచ్చా దితి.) కృచ్చా త్కృచ్చతరం రాజ్ఞభంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం, ప్రాప్యైవస్థితయోః. పునశ్చ తాం ప్రియా మప్రాప్యైవ, ఆవయో జ్ఞీవితాంతాయ, దారుణం వ్యసనం దుఃఖం. ప్రాప్తం.

౪౭౪.

అత్ర హేతు మాహ (కాలస్యేతి.) సర్వభూతే ష్చపి కాలస్య వీర్యం. సుమహత్ అనర్గళ మిత్యర్థః. త్వాం చ మాం చ మహాబలపరాక్రమా వపి వ్యసనై ర్మోహితౌ కరోతి. పశ్య.

౪౭౫.

ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి (నాఽతితి.) సార్వశ్లోక వికాన్వయః. వాలుకసేతవః సికతా మయసేతవః.

౫౦

(ఇతితి.) సామిత్రిం దీన మవేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరా మకరోత్.

౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామా సణ్ణయాషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,

ఏకోనసప్తతితమ స్కర్గః

అథ సప్తతితమ స్కంధః

తౌ తు తత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ కబంధో వాక్య మబ్రవీత్.

౧

తిష్ఠతః కిన్ను మాం దృష్ట్వా క్షుధార్తం క్షత్రియర్షభౌ,
అహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసౌ.

౨

త చ్చృత్వా లక్ష్మణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హితం తదా,
ఉవాచ౭౭ ర్తిం సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః.

౩

త్వాం చ మాం చ పురా తూర్ణ మాదత్తే రాక్షసాధమః,
తస్మా దసిఖ్యా మస్యా౭౭ శు బాహూ ఛిందావహౌ గురూ.

౪

భీషణో౭యం మహాకాయౌ రాక్షసో భుజవిక్రమః,
లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యేవాం హంతు మిహేచ్ఛతి.

౫

అథ సప్తతితమ స్కంధః

అథ కబంధస్య బాహుచ్ఛేదేన పూర్వజన్మస్మృతి రుచ్యతే సప్తతితమే. (తౌ త్విత్యాది.)
పరిక్షిప్తౌ పరివేష్టితౌ.

౧

(తిష్ఠతః ఇతి.) క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా భీతౌ కిం ను తిష్ఠతిః వ్యర్థ మేవ. న తు జీవితా
పత్నరీహర ఇత్యర్థః. యతో గతచేతసౌ యువాం మే దైవేన౭౭ అహారార్థం సందిష్టౌ,

౨

(త చ్చృత్వేతి) కృతలక్షణః కృతోద్భవః.

౩

(త్వాం చేతి.) పురా ఆదత్తే ఆదాస్యతి త్యర్థః.

౪

(భీషణ ఇతి.) భుజయౌ రేవ విక్రమౌ యస్య స తథా, లోకం జనం. అతిజితం
అత్యంతజితం.

౫

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

నిశ్చేష్టానాం వధో రాజః కుత్సితో జగతీపతేః,

క్రతుమధ్యోపనీతానాం వశూనా మివ రాఘవ.

౬

ఏత త్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః,

విదార్యాఽఽస్యం తదా రౌద్ర స్తో భక్షయితు మారభత్.

౭

తత స్తా దేశకాలజ్ఞా ఖడ్గాభ్యా మేవ రాఘవో,

ఁచ్చిందతాం సుసంహృష్టా బాహూ తస్యాఽంసదేశతః.

౮

దక్షిణో దక్షిణం బాహు మనక్త మసినా తతః,

చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః.

౯

స పపాత మహాబాహు శ్చిన్న బాహు ర్మహాస్యనః,

ఖం చ గాం చ దిశశ్చైవ నాదయః జలదో యథా.

౧౦

భుజచ్ఛేదనమాత్రం కర్తవ్యం, న తు మారణ మిత్యాహ(నిశ్చేష్టానా మితి.) నిశ్చేష్టానాం ప్రతికారాశక్తానాం, జగతీపతేః క్షత్రియస్య, క్రతుమధ్యోపనీతానాం, నిశ్చేష్టానా మిత్యన్విన్మథే ప్రయుక్తం. యద్యా. 'పర్యగ్నికృతా నారణ్యా నుత్సృజం త్యహింసాయై' ఇత్యుక్తరీత్యా. అశ్వమేధక్రతా పుష్పనీతానా మారణ్యపశూనాం, వధః కుత్సిత ఏవ.

౬

(ఏత దితి.) తయో రేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా, భక్షయితు మారభత్ హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః.

౭

(తత ఇతి) సుసంహృష్టా, కదళికాండవత్ సుఖచ్ఛేదనా దితి భావః.

౮

(వక్షిణ ఇతి.) దక్షిణ స్సమర్థః, అనన్తం అవతిబద్ధం యథా భవతి తథా, రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్షణస్య, అతః కభయో ర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వ ప్రాప్తిః.

౯

(స ఇతి.) గాం భూమిం.

౧౦

స నికృతై భుజౌ దృష్ట్యా శోణితాఘపరిప్లుతః,
దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువా మితి దానవః. ౧౧

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః. ౧౨

అయ మిక్ష్వాకుదాయాదో రామౌ నామ జనై శ్శ్రుతః,
అన్యైవాఽవరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం. ౧౩

అస్య దేవప్రభావస్య వసతో విజనే వనే,
రక్షసాఽపహృతా పత్నీ యా మిచ్ఛంతా విహగతే. ౧౪

త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబంధసదృశో వనే,
ఆస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో వివేష్టసే. ౧౫

ఏవ ముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణే నోత్తరం వచః,
ఉవాచ పరమప్రీత స్త దింద్రవచనం స్మరత్. ౧౬

(స నికృతై వితి) పూర్వ మదత్తేతరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః. ౧౧

(ఇతితి.) క్రియాభేదాత్ పునః ప్రచ్ఛజ్ఞః. ౧౨

(అయ మితి.) ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః, 'దాయదా' సుతబంధవా' విత్యమరః. ౧౩

(అన్యైతి.) ఇచ్ఛంతా అన్వేషమాణా విత్యర్థః. ౧౪

(త్వం తితి.) వివేష్టసే బుధసీతి యాఽర్థః. ౧౫

(ఏవ మితి) ప్రీతః, శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్. త దింద్రవచనం ఉత్తరపర్గ ప్రతిపాద్యం. ౧౬

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహం,
దిష్ట్యా చేమా నికృతౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ.

౧౭

విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయా ద్యథా,
త స్మై శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వత శ్శంసత స్తవ.

౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాం డే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ,
రూప మాసీ నృమాచింత్యం తిమి లోకేషు విశ్రుతం.
యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః,

౧౪

(స్వాగత మితి) బాహ్య ర్బంధనం యయో స్తౌ బాహుబంధనౌ, అంసా విత్యర్థః. ౧౩

(విరూప మితి.) విరూపం విషమరూపం, యథా యేన ప్రకారేణ, ప్రాప్తం తత్కారణం, తత్త్వత స్తవ శంసతో మే సకాశా చ్ఛృణు. అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశ శ్లోకాః. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభాషణే, రత్నమేఖలాభ్యానే, ఆరణ్యకాం డవ్యాఖ్యానే,
సప్తతితమ స్సర్గః

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ కబంధః స్వనృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వేశాపమోక్షాయ స్వశరీరదహన మర్థయతే
ఏకసప్తతితమే. (పురేత్యాది) సాధ్యశ్చ వికాన్వయః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౪

సోఽహం రూప మిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్.

ఋషీ న్వనగతా న్రామ త్రాసయామి తత స్తతః, ౨౪.

తత స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా.

సంచిన్నం నివిధం వన్యం రూపేణాఽనేన ధర్మితః, ౨౫.

తేనాఽహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా.

ఏతదేవ నృశంసం తే రూప మస్తు విగర్హితం, ౨౬.

స మయా యాచితః క్రుద్ధ శ్శాపస్యాఽంతో భవే దితి.

అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః, ౨౭.

యదా చ్చిత్వా భుజౌ రామ స్త్వాం దహే ద్విజనే వనే.

తదా త్వం ప్రాప్స్యసి రూపం స్వ మేవ విపులం శుభం, ౨౮.

శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనో స్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ

ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవం రణాజిరే, ౨౯.

(సోఽహ మితి) సుందరకూపోఽహం, రూపం శరీరం, లోకవిత్రాసనం క్రూరం, కృత్వా పరిగృహ్య, తత స్తతః తత్ర తత్ర, ఋషీ త్రాసయామి అత్రాసయం. ౨౪.

(తత ఇతి.) వివిధం వన్యం సంచిన్వతా స్థూలశిరాః, ధర్మితః అపహృతవన్యః, తేన కోపితశ్చ. (తేనేతి.) ఏవంవిధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా తేన ఋషిణా, నృశంసం గర్హితం, ఏత దేవ రూపం తే అప్తి త్విహ ముక్తః. ౩౦-౩౨.

(స ఇతి.) అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధ్వజం లక్ష్యతే మద్ధర్మణకృతస్య శాపస్యాఽంతో భవే దితి స మయా, యాచితః ప్రార్థితః. ఇతి హేతోః, తేన మయైవం యాచితేన ఇదం వక్ష్యమాణం, వచో భాషితం. ౩౩.

త దేవాహ (యదేతి.)

౩౪.

తర్హి కబంధరూపప్రాప్తిః కేన హేతునే త్యక్తాహ (శ్రిమేతి.) మా మితి శేషః. ఏవం ఏవంవిధం, రణాజితే రణాంగణే. ౩౫.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

అహం హి తపసోగ్రేణ పితామహ మతోషయం.

దీర్ఘ మాయు స్స మే ప్రాదా త్రతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్, ౮౪

దీర్ఘ మాయు ర్మయా ప్రాప్తం కిం మే శక్రః కరిష్యతి.

ఇత్యేవం బుద్ధి మాస్థాయ రణే శక్ర మధర్షయం, ౯౪

ఉస్య బాహుప్రముక్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా.

సక్తిసీ చైవ మూర్ధా చ శరీరే సంప్రవేశితం, ౧౦౪

స మయా యాచ్యమాన స్స న్నాఽనయ ద్యమసాదనం.

పితామహవచ స్సత్యం త దస్త్రితి మమాఽబ్రవిత్. ౧౧౪

అనాహరః కథం శక్తీ భగ్న సక్తిశిరోముఖః.

వజ్రేణాభిహతః కాలం సుదీర్ఘ మపి జీవీతుం, ౧౨౪

ఇంద్రేణ యోద్ధుం తవ కుత సామర్థ్యం? తత్రాహ (అహం హేతి.) ఋషిదత్తఘోరాకార ప్రాప్త్యనంతరం ఉగ్రేణ తపసా పితామహ మతోషయం. స్వకులశక్తో రింద్రస్య జయాయే త్యర్థః. విభ్రమః అజ్ఞానం. ౮౪

తదేవాహ (దీర్ఘ మితి.)

౯౪.

(తస్యేతి.) శతపర్వణా శతధారేణ, సక్తిపి పృష్ఠాస్థిఫలకే, శరీరే మధ్యదేహే, ఉదర భాగే పక్ష్యేః ప్రవేశనం, ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం, సంప్రవేశిత మిత్యత్ర నవుంసక మనవుంసకేనేతి నవుంసకపరిశేషత్వం, ఏకపద్భావశ్చ. ౧౦౪

(స ఇతి.) యాచ్యమానః మారయేతి ప్రాచ్యమానః, యమసాదనం నాఽనయత్ మృతిం న ప్రాపితవాత్. కుతః? ఇత్యత్రాహ (పితామహేతి) తత్సూర్యోక్తం దీర్ఘాయు ర్విషయకం పితామహవచ స్సత్య మస్త్రితి. మమ మహ్యం, అబ్రవిత్ స త్వాం మారయామి త్యబ్రవి దిత్యర్థః. ౧౧౪

(అనాహర ఇత్యాది) శ్లేకద్యయ మేకాస్వయం. అనాహర స్స శ్శుశుదీర్ఘం కాలం కథం జీవీతుం శక్తః? భగ్న సక్తిశిరోముఖత్వ మనాహరత్వే హేతుః. ౧౨౪

ఏవ ముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజన మాయతే.

(ప్రాదా దాస్యం చ మే కుక్షే తీక్షణదంష్ట్రా) మకల్పయత్, ౧౩౪.

సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం సంకృష్టాఽస్మి స్వనే చరాః.

సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాః భక్షయామి సమంతతః, ౧౩౫.

స తు మా మృబిషీ దిండ్రో యదా రామ స్సలక్ష్యుః.

చేత్స్యతే సమరే బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి, ౧౩౬.

అనేన వపుషా రామ వనేఽస్మి న్రాజనత్తమ

య ద్య త్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే, ౧౩౭.

అవశ్యం గ్రహణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి

ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసకృతశ్రమః, ౧౩౮.

స త్వం రామోఽసి భద్రం త నాఽహ మన్యేన రాఘవ.

శక్రో హంతుం యథాతత్త్వ మేవ ముక్తం మహర్షిణా, ౧౩౯.

(బాహూ) ప్రాదాత్, అస్య మకల్పయత్.

౧౩౪.

(సోఽహ మితి.) సంకృష్ట అకృష్ట.

౧౩౫.

(స త్వితి.) స మా మిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే.

౧౩౬.

(అనేనాది.) అనేన వపుషా ఉపలక్షితోఽహం, యద్య త్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే, స త్వభక్త్యబుద్ధ్యా కించి త్యజామి త్యర్థః.

౧౩౭.

(అవశ్య మితి.) మహర్షి వాక్యవిశ్వాసాత్. అవశ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతితి. మన్యే. ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య, దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవామి వికృతదేహత్వాగే కృతో ద్యోగో భవామి. దేహత్వాగే కృతబుద్ధితయా రామోఽవశ్యం గ్రహణ ముపైష్యతితి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః.

౧౩౮.

(స త్వ మితి.) రామత్వే యుక్తిమాహ (నాఽహ మితి.) ఏవం యథాతత్త్వం యథార్థ మేవ, మహర్షిణోక్తం.

౧౩౯.

అ ర జ్య కాం డే - ఏ కో న స ప్ర తి త మ స్స ర్గ :

505

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

అహం హి మతిసాచివ్యం కరిష్యామి నరర్షభ.

మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా.

౧౯౬

ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః.

ఇదం జగద వచనం లక్షణ స్యోపశృణ్వతః.

౨౦౪

రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్వినీ.

నిష్క్రాంతస్య జనస్థానా త్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖం,

౨౦౫

నామమాత్రం తు జానామి న రూపం తస్య రక్షుః.

నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్యుహే,

౨౦౬

శోకారానా మనాథానా మేవం విపరిధావతాం.

కారుణ్యం సదృశం కర్తు ముపకారే చ వర్తతాం,

౨౦౭

(అహ మితి.) మతిసాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం. కరిష్యామి, కించ తద్విషయే మిత్రం
చోపదేక్ష్యామి, యువాభ్యా మగ్నినా సంస్కృత శ్చే ద్భవేయం.

౧౯౪

(ఏవ మితి) దనునా దనువంశ్యేన, ఔపచారిక స్తద్యంశ్యే తచ్ఛృణ్వ.

౨౦౪

(రావణేనేతి.) జనస్థానా ద్యథాసుఖం, నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే, భార్యా
హృతా.

౨౦౫

(నామేతి.) నామమాత్రం తు జానామి, అస్తవాక్యా దితి శేషః. న విద్యుహే అహం
మత్పురీజనా శ్చేత్యర్థః.

౨౦౬

(శోకారానా మితి.) ఉపకారే పరోపకారే, వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం, అస్మాకం
విషయే కారుణ్యం కర్తం, సదృశం యుక్తం.

౨౦౭

కాష్ఠా న్యాదాయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః.

ధత్యైషు స్త్ర్యం వయం వీర శ్వభ్రే మహతి కల్పితే,

౨౪౫

స త్వం సీతాం సమాచక్ష్య యేన వా యత్ర వా హృతా.

కురు కల్యాణ మత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః,

౨౪౬

వివ ముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమం.

ప్రోవాచ కుశలో వత్సం వక్తార మపి రాఘవం,

౨౪౭

దివ్య మస్తి న మే జ్ఞానం నాభిజానామి మైథిలీం.

య స్తాం జ్ఞాస్యతి తం వత్సే దగ్ధ స్వం రూప మాస్థితః,

౨౪౮

అదగ్ధస్య తు విజ్ఞాతుం శక్తి రస్తి న మే ప్రభో.

రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేన హృతా తవ,

౨౪౯

విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ.

స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితం.

౨౫౦

ఉపకార మేవాహ (కాష్ఠానితి.) కల్పితే సజ్జే. శ్వభ్రే అవదే.

౨౪౫

(స త్వ మితి.) కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం.

౨౪౬

(వివ మితి) వక్తార మపి రాఘవం, వత్సం కుశలః.

౨౪౭

(దివ్య మితి.) మైథిలీం, తదవహరారం చేతి ద్రష్టవ్యం, తర్హికిం వా మతిసాచివ్యం
కరిష్యసి త్యత్రాహ (య ఇతి.) తర్హి తం వా బ్రూహి త్యత్రాహ (దగ్ధ ఇతి.)

౨౪౮

ఇద మేవ వ్యతిరేకములేనాహ (అదగ్ధస్యేతి.)

౨౪౯

కుశ ఇత్యత్రాహ (విజ్ఞానం హితి.) విజ్ఞానం అతిమిద్రయవిషయం, స్వకృతేన.
పాపేనతి శపః.

౨౫౦

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కిం తు యావన్నయా త్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః.

తావన్నా మవతే ఊప్వా దహ రామయథావిధి.

౨౦౪

దగ్ధ స్త్యయాహ మవతే న్యాయేన రఘునందన.

వత్యామి త మహం వీర య స్తం జ్ఞాస్యతి రాక్షసం,

౨౦౫

తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ.

కల్పయిష్యతి తే ప్రీత స్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః,

౨౦౬

న హి తస్యాస్త్యవిజ్ఞాతం త్రిమ లోకేషు రాఘవ.

సర్వా న్పరిసృతో లోకాః పురాసౌ కారణాంతరే.

౨౦౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, వికసప్రతితమ స్సర్గః

(కిం త్యితి.) అవతే శ్వభే, యథావిధి యథా సమ్యక్ దగ్ధం భవతి తథేత్యర్థః

౨౦౪

(దగ్ధ ఇతి.) న్యాయేన సమ్యక్త్వేన.

౨౦౫

(తేనాతి.) న్యాయవృత్తేన నీతిమచ్చరితేణ.

౨౦౬

(న హితి.) కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే, అయం రావణ మేవ న జానాతి. సుగ్రీవం తు జానాతి. కింతు తన్నామ న కథితవాః. దాహ త్పూర్వం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో నై మనస్యం కుర్యా దితి. అస్మిన్ సర్గే సార్వత్రయస్త్రింశద్వేషాః.

౨౦౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

వికసప్రతితమ స్సర్గః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తౌ తు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ,
గిరిప్రదర వాసాద్య పావకం విససర్జతుః.

౧

లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభి ర్జ్వలితాభి స్సమంతతః,
చితా మాదీపయామాస సా ప్రజజ్ఞాల సర్వతః.

౨

త చ్చరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్,
మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః.

౩

స విధూయ చితా మాశు విధూమోఽగ్ని రివేత్థితః,
అరజే వాససీ బిభ్ర న్మాలాం దివ్యాం మహాబలః.

౪

తత శ్చితాయా వేగేన భాస్వరో నిర్మలాంబరః,
ఉత్పాతాఽఽశు సంహృష్ట స్సర్వప్రత్యంగభూషణః.

౫

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నౌ మిత్ర ముపదిశతి ద్విసప్తతితమే.
(ఏవ ముక్తౌ విత్యాది) ప్రదరం శ్వభ్రం. ఆసాద్య ప్రాపయ్య, కబంధ మితి శేషః.

౧

(లక్ష్మణ స్త్రితి.) మహోల్కాభిః నిగతజ్వాలకాః.

౨

(త దితి.) మేదసా మాంసేన, పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య, కబంధస్య శరీరం.

౩

(స ఇతి.) అరజే నిర్మలే. అదంతత్వ మార్హం.

౪

(తత ఇతి.) చితాయా ఉత్పాత, సర్వేషు ప్రత్యంగే ష్వంగుళ్యాదిష్యపి భూషణాని
యస్య స తథా.

౫

(దనుకబంధ శాపమోక్షణం)

విమానే భాస్వరే కృష్ణ హంసయుక్తే యశస్కరే,
ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్,

౬

సోఽంతరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్య మబ్రవీత్,
శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతా మవాప్స్యసి.

౭

శ్రీ రామ ష డ్యుక్తయో లోకే యాభి స్సర్వం విమృశ్యతే,
పరిమృష్టో దశాంతేన దశాభాగేన సేవ్యతే.

౮

౯

(విమాన ఇతి.) హంసయుక్త ఇత్యనేన రామదగ్ధతమా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్సూచ్యతే.
విరాజయన్, అభూ దితి శేషః.

౬

(స ఇతి.) తత్త్వేన పరమార్థతః, శృణ్వేతి వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః.

౭

(రామేతి.) హి రామ, లోకే షడ్యుక్తయ స్సంతి. యుక్తయః ఉపాయాః, తే చ సంధి
విగ్రహయానాననదైవధీభావనమాశయాః. యాభి ర్యుక్తిభిః, సర్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే.
తా స్సంతితి.

౮

తతః కిమి త్యపేక్షాయాం సంధివిషయం దర్శయతి (పరిమృష్ట ఇతి.) దశా నామ దౌష్ట్య
రూపావస్థా, తస్యా అంతః పరిపాకః, తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః, దశా భాగేన
దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన, సేవ్యతే సంధీయతే.

౯

శ్రీ (షడ్యుక్తయ ఇతి.) అత్ర యుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానేపమానశబ్దార్థావ
త్త్యభావప్రమాణాని, పార్థసారథిమిత్రైః శాస్త్రదీపికాయాం యుక్తిశబ్దస్య ప్రమాణపరతయా వ్యాఖ్యా
తత్వాత్. అస్యార్థః - హి రామ, లోకే షడ్యుక్తయః షట్ ప్రమాణాని సంతి. యాభిః ప్రత్యక్షాదిభిః,
సర్వం వస్తు, విమృశ్యతే జ్ఞాప్యతే, అత్ర సర్వప్రమాణైః క్షీణః పురుషః, క్షీణేన పురుషేణ సేవ్యత
ఇతి ఫలితార్థః. తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలం ప్రత్యక్షం దర్శయతి (దశాభాగ గతో హి న
స్త్య మితి.) యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణ మిత్యనుమానం దర్శయతి,
అకృత్యాన సహితే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయన్నిత్యధౌపత్రి దర్శయతి, వయస్యం తం కురు
క్షీప్ర మితో గత్వాఽద్య రాఘవేతి శబ్దప్రమాణం దర్శయతి. ఇతి తిలకం.

దశాభాగగతో హీన స్త్వం హి రామ సలక్ష్యుః,
యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణం.

౯

త దవశ్యం త్వయా కార్యే స్స సుహృ త్సుహృదా వరం,
అకృత్వా హి న తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయన్.

౧౦

శూయతాం రామ వత్సామి సుగ్రీవో నామ వానరః,
భ్రాతృ నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా,

౧౧

ఋశ్యమూకే గిరివరే పంపాపర్యంతశోభితే,
నివస త్యాత్మవాన్ వీర శ్చతుర్భి సృహ వానరైః.

౧౨

వానరేంద్రో మహావీర్య సైజోవా నమితప్రభః,
సత్యసంధో వినీతశ్చ ధృతిమా నృతిమా నృహన్.

౧౩

దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమా నృహబలవరాక్రమః,
భ్రాతృ వివాసితో రామ రాజ్యహేతో ర్మహాబలః

౧౪

అస్తు ప్రకృతే కి మాయాతం? తత్రాహ (దశాభాగగత ఇతి.) హి రామ, సలక్ష్యుః స్త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః, అత ఏవ హీనశ్చ. కుతః? యత్కృతే యేన కారణేన దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం, తేన త్వం దశాభాగగతః.

౯

తతోపి కిమిత్యత్రాహ (త దితి.) దశాభాగగతేన త్వయా, సః దశాభాగగతః. కశ్చిత్సుహృత్ కార్యః. అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ (అకృత్వేతి.) సుహృదగ, అకృత్వా అసంపాద్య. సిద్ధిం సీతాలాభం, చింతయ న్నవీన పశ్యామి. స వునః క? ఇత్యపేక్షయా మాహ (శూయతా మిత్వాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

౧౦-౧౨

స చ త్వత్సదృశగుణకత్వా ద్దశాభాగగతత్వా చ్చ తే మిత్రతా మర్ష తిత్వాహ త్రిభిః (వానరేంద్ర ఇతి.) తేజోవాన్ తేజస్వీ, ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్.

౧౩-౧౪

(కబంధేన సుగ్రీవసఖ్యసూచనం)

స తే సహయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణే,
భవిష్యతి హి తే రామ మాచ శోకే మనః కృథాః.

౧౫

భవితవ్యం హి యచ్ఛాపి న త చ్చక్ర్య మిహౌన్యథా,
కర్తు మిత్థాకుశార్దూల కాలో హి దురతిక్రమః.

౧౬

గచ్ఛ శీఘ్ర మితో రామ సుగ్రీవం తం మహాబలం,
వయస్యం తం కురు ఊహ్ర మితో గత్వా౭ద్య రాఘవ.
అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభావసౌ,

౧౭౪

స చ తే నా౭వమంతవ్య సుగ్రీవో వానరాధిపః.
కృతజ్ఞః కామరూపీ చ సహాయార్థీ చ పీర్యవాక్,

౧౮౪

శక్తౌ హృద్య యువాం కర్తుం కార్యం తస్య చికిర్షితం.
కృతార్థో వా౭ కృతార్థో వా కృత్యం తవ కరిష్యతి,

౧౯౪

శోకాపనేదనాయ లోకన్యాయ మాహ (భవితవ్య మితి) శ్లోకేన.

౧౫-౧౬

(గచ్ఛేత్వాది.) సార్వశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇతో గత్వే త్యనువాదః. సమాగమ సుగ్రీవేణ
సంయుజ్య, అద్రోహాయ పరస్పరద్రోహభావాయ, విభావసౌ అగ్నౌ, దీప్యమానే సతి, అగ్ని
సాక్షిక మిత్తర్థః. తం సుగ్రీవం, వయస్యం కురు.

౧౭౪

(స చేతి.) స చ సుగ్రీవః, తే త్వయా, నా౭వమంతవ్యః అయం తిర్యక్, కిమనేనేతి తస్మి
న్నా౭వమతిః కార్యా. తత్ర హేతు మాహ (కృతజ్ఞ ఇతి.)

౧౮౪

(శక్తౌ వితి.) తస్య సుగ్రీవస్య, చికిర్షితు యువాం కర్తుం శక్తౌ, అత స్స కృతార్థః
కృతస్యప్రయోజనః, అకృతార్థః కుప్యమాణస్వప్రయోజనో వా. తవ కృత్యం కరిష్యతి.

౧౯౪

స ఋక్షరజనః పుత్రః పంపా మఱితి శంకితః,

భాస్కర స్వారసః పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిషః.

౨౦౪.

సన్నిధాయాఽఽయుధం క్షిప్ర మృశ్యమూకాలయం కపిం.

కురు రాఘవ సత్వేన వయస్యం వనచారిణం,

౨౦౫.

స హి స్థానాని సర్వాణి కార్తేన్న్యైన కపికుంజరః.

నరమాంసాశినాం లోకే నైపుజ్ఞా దధిగచ్ఛతి.

౨౦౬.

న తస్యాఽవిదితం లోకే కించి దస్తి హి రాఘవ,

యావ త్సూర్యః ప్రతపతి సహస్రాంశు రరిందమ,

౨౦౭.

స నవీ ర్విపులా జ్ఞైపులా నిరిదుర్గాణి కందరాః.

అన్వీక్ష్య వానరై స్సార్థం పత్నీం తేఽధిగమిష్యతి,

౨౦౮.

స కస్య పుత్రః? కుత తిష్ఠతి? త్యత్రాహ (స ఇతి) సంధి రార్హః. ఋక్షరజః ప్రన్యాతే త్యాహః. పంపా మఱితి తత్తీరే పర్యటతి, శంకితః, వాలినిమిత్ర మితి శేషః కృత కిల్బిషః కృతదైరః.

౨౦౪.

సఖ్యం చ న కేవల మగ్నిసాక్షికం, కిం త్వాయుధ మపి సన్నిధాప్య కర్తవ్య మిత్యాహ (సన్నిధాయేతి.) సత్వేన శపథేన.

౨౦౫.

(స హితి.) నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం, అధిగచ్ఛతి జ్ఞాన్యతి.

౨౦౬.

(నేతి.) యావ త్సూర్యః ప్రతపతి, తావతి లోక ఇత్యన్వయః.

౨౦౭.

(స ఇతి.) అధిగమిష్యతి జ్ఞాన్యతి.

౨౦౮.

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

వానరాంశ్చ మహాకాయాః ప్రేషయిష్యతి రాఘవ.
దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతిం,
న జ్ఞాన్యతి వరారోహం నిర్మలాం రావణాలయే.

౨౬

స మేరుశృంగాగ్రగతా మనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వా శ్రితాం,
ప్లవంగమానాం ప్రవర స్తవ ప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాన్యతి.

౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రినైతతమ స్సర్గః

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే,
వాక్య మన్వర్థ మర్థజ్ఞః కబంధః పున రబ్రవీత్.

౧

(వానరాంశ్చేతి.) సార్థశ్లేకః. శోచతిం శోచంతిం.

౨౮

(స ఇతి.) ప్రవిశ్య రక్షాంసి నిహత్యే త్యన్వయః. అనిందితా మితి సీతాయా శ్శుద్ధ
త్వప్రతిజ్ఞా.

౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రినైతతమ స్సర్గః

అథ కబంధ స్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రినైతతమే. (నిదర్శ
యిత్వేత్యాది.) సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే, నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య. క్త్వా చ ఛందసీతి
క్త్వాప్రత్యయః. పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః.

౩౦

ఏష రామ శివః పంథా యత్రోతే పుష్పితాద్రుమాః,
ప్రతిచీం దిశ మాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః.

౨

జంబూప్రియాళ పనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః,
అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ మాతాశ్చాఽన్యే చ పాదపాః.

౩

ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్రమాలకాః,
నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః.
అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః,

౪౫

తా నారుహ్యైః ధవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తా నృలాత్.
ఫలా న్యమృతకల్పాని భక్షయంతే గమిష్యథః,

౪౬

త దతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపం.

నందనప్రతిమం చాఽన్య తుక్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ,

౪౭

ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి (ఏష ఇతి.) శివః శోభనః. శోభనత్వ
మేవాహ (యత్రేతి.) ద్రుమా విశేషయతి సార్థద్యయేన (జంబిత్వాది.) ప్రియాళాః ధనుః
పటాఖ్యా వృక్షాః, ప్లక్షాః పటభేదాః. తిందుకాః స్ఫుర్ణకాఖ్యా వృక్షాః, ధన్వనాః ధవాః, నాగవృక్షాః
నాగకేసరాః, తిలకాః క్షురకవృక్షాః, నక్రమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః, కరవీరాః ప్రతిహసాఖ్యా
వృక్షాః, అగ్నిముఖ్యాః భల్లా శకీవృక్షాః, సురక్తాః రక్తచందనాః. పారిభద్రకాః నింబాః. ౨-౪౫

(తా నితి.) పాతయిత్వా నమయిత్వా తా నారుహ్య. అథవా భూమౌ తా పాతయిత్వా
వేశ్యన్యయః.

౪౮

(త దితి.) తద్వన మతిక్రమ్య. నందనప్రతిమ మన్య ద్వనం, వశ్యత మితి శిష్యః.
ఉత్తరకురుసామ్యం పర్వకామరమ్మద్భ్యా

౪౯

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః.

సర్వే చ ఋతువస్త్రత వనే చైత్రరథే యథా,

౭౪

ఫలభారానతాస్త్రత మహావిటపధారిణః.

శోభంతే సర్వతస్త్రత మేఘపర్వతసన్నిభాః,

౮౪

తా నారుహ్యైథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథా సుఖం.

ఫలా న్యమృతకల్పాని లక్ష్మణస్తే ప్రదాస్యతి,

౯౪

చంక్రమంతో వరా దేశా శైలా చైచ్చలం వనా ద్వనం.

తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః,

౧౦౪

అశర్కరా మవిభ్రంశాం సమతీర్థా మశైవలాం.

రామ సంజాతవాలాకాం కమలోత్పలశాలినీం,

౧౧౪

తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరా శ్చైవ రాఘవ

వల్లుస్వనాని కూజంతి పంపాసలిలగోచరాః,

౧౨౪

తద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః (సర్వేత్యాది.) మధు పుష్పరసం స్రవంతితి మధుస్రవాః, సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వకామఫలాః, ఋతువః పద్మతవః, వనంతితి శేషః. చైత్రరథే కుబేరోద్ధానే, తత్ర వనే, మహావిటపధారిణః. 'విస్తారో విటపోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. పాదపా ఇత్యనుషంగః. తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః.

౭౪-౯౪

చంక్రమంతా వితి) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చంక్రమంతో చంక్రమమాణౌ. పునఃపునర్గచ్ఛంతే. పుష్కరిణీం సరసీం. అశర్కరాం శర్కరారహితాం, అవిభ్రంశాం అశీఢిలతబాం. సమతీర్థాం అవతారస్థలేఽతివిముత్తాత్యగధత్వరహితాం, సంజాతవాలాకాం అపంకతయా సంహతనికతాం, దీర్ఘ ఆర్ద్రః.

౧౦౪-౧౧౪

(తత్తేతి.) ప్లవాః మండూకాః, హంసజ్ఞదావా, కురరాః క్రౌంచభేదాః. వల్లుస్వనాః రమ్యస్వనాః, సలిలగోచరాః సలిలచారిణాః, గోచర స్సంచారః.

౧౨౪

నోద్విజంతే నరాః దృష్త్వా వధస్యాఽకోవిదా శ్శుభాః.

మృతపిండోపమాః స్థూలాం స్రాః ద్విజాః భక్షయిష్యథః, ౧౨౪

రోహితా న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ.

పంపాయా మిమభి ర్మత్స్యాం స్తత్ర రామ వరాః హతాః, ౧౨౫

నిన్ద్యకృతా నయ స్తప్తా నకృశానేకకంటకాః.

తవ భక్త్యా సమాయక్తో లక్ష్మణ స్సంప్రదాస్యతి. ౧౨౬

భృశం తే భాదతో మత్స్యాః పంపాయాః పుష్పసంచయే,

పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీత మనామయం, ౧౨౭

ఉద్ధృత్య సతతాక్లిష్టం రౌష్యస్పాటికసన్నిభం.

అసౌ పుష్కరపర్జేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి, ౧౨౮

(నేతి.) వధస్యాఽకోవిదాః వధ మజ్ఞానానాః, నోద్విజంతే న బిభ్యతి, ద్విజా ఇతి శేషః.
తాని త్యనువాదాత్. ౧౨౪

(రోహితా నిత్యాది.) క్లోకద్వయం. రోహితాః పితృప్రియమత్యుభేదాః, వక్రతుండాః
వక్రముఖమత్స్యాః, నడమీనాః నదాఖ్యతృణవిశేషస్తంబసంచారశీలాః మత్స్యాః, వరాః శ్రేష్ఠాః,
అయస్తప్తాః అయశ్శూలాగ్రప్రాతతయా పక్ష్యాః, కృశాశ్చానేకకంటకా శ్చ, తే న భవంతి
త్యకృశానేకకంటకాః, తాః. ౧౨౫

(భృశ మిత్యాది.) ద్వా వేకాస్తయో. పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే, వర్తమానం,
అత-పిత-సుగంధి, శివం పాపాపహం, సుఖశీతం నాతిశీత మిత్యర్థః. అనామయం అవ్యాధికర
మిత్యర్థః. వివంభూతం వారి. పుష్కరపర్జేన పద్మపత్రేణ, పంపాయా ఉద్ధృత్య పాయ
యిష్యతి. ౧౨౬

(కబంధేన ఋష్యమూకమార్గవివేచనం)

ఘోలాః గిరిగుహశయ్యాః వరాహో న్వనచారిః.
అపాం లోభా దుపావృతాః వృషభా నివ నర్దతః,
రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ.

౧౯

సాయాహ్నో విపర న్రామ విటపీ న్మాల్యధారిణః,
శీతదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహస్యసి.

౨౦

సుమనోభి శ్చితాం ప్రత తిలకా న్న క్రమాలకాః,
ఉత్పలాని చ పుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ.

౨౧

న తాని కశ్చి న్మాల్యాని తత్రాఽఽరోపయితా నరః,
న చ దై ఘ్నానతాం యాంతి న చ శీర్షంతి రాఘవ.

౨౨

మతంగశిష్యా ప్రత్రాఽఽస న్న వృషయ స్సుసమాహతాః,
తేషాం భారాభితప్తానాం వన్య మాహగతాం గురోః.

౨౩

(ఘోలానిత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. గిరిగుహాయాం శయ్యా యేషాం తాః,
రూపాన్వితాః సాందర్భవంతి.

౧౯

(సాయాహ్న ఇతి) విటపీః విటపినః, ఇనిప్రత్యయస్య నలోప ఆర్హః. మాల్యధారిణః
వృషదారిణః, వృషపిదాన హేతుత్వాత్ సాయాహ్న ఇత్యుక్తం.

౨౦

(సుమనోభి రితి.) సుమనోభిః, చితాః నిరంతరాః, ఉత్పలాని ఇందివరాణి, దృష్ట్వా
శోకం విహస్యసి త్యత్రా పశ్యనుషజ్యతే.

౨౧

(న తా నితి) ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా, వనవిస్తారా త్పుష్పభామశ్చా వృ. తాని
ఘ్నానతాం న యాంతి, న శీర్షంతి న శీర్షంతే, శీర్షదభాని న భవంతి త్యర్థః. మతంగశిష్యప్రభావా
వ్యా అనారోపణం.

౨౨

అగ్రాహ్యత్వాఘ్నానత్వాదౌ నిమిత్త మాహ (మతంగశీతి.) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.
మతంగే నామ మహాప్రభావే మహర్షిః. తత్ర పంపాతిరే, సుష్టు సమాహితం సమాధి ర్యేషాం తే
తథా, వన్య మాహగతాం, అత ఏవ భారాభితప్తానాం, తా నితి విధేయాపేక్షయా నవసంకత్యం.

౨౩

యే ప్రపేతు ర్మహిం తూర్ణం శరీరా త్వేదబిందవః,
తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా,
స్వేదబిందుసముత్థాని న వినశ్యంతి రాఘవ.

౨౬౫.

తేషా మద్యాపి తత్రైవ దృశ్యతే పరిచారిణీ,
శ్రమణీ శబరీ నామ కాకుత్స్థ చిరజీవిని,

౨౬౬.

త్వాం తు ధర్మే స్థితా నిత్యం సర్వభూతనసుస్కృతం.
దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి,

౨౬౭.

తత స్త ద్రామ పంపాయా స్తీర మాశ్రిత్య పశ్చిమం.
ఉశ్రమస్థాన మతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ పశ్యసి,

౨౬౮.

న తత్రాఽఽక్రమితుం నాగా శ్శక్నువంతి త మాశ్రమం.
వివిధా స్తత్ర వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే,
ఋషే స్తత్ర మతంగస్య విధానా త్రచ్చ కాననం.

౨౬౯.

(స్వేదబిందుసముత్థానీతి) హేతుగర్భవిశేషణం. స్వేదబిందవో వాయునా వృక్షోపరి
నితాని మాల్యాని జాతాని త్యాశయః.

౨౭౦.

(తేషా మితి.) తేషాం మతంగశిష్యాణాం, పరిచారిణీ, శ్రమణీ సన్న్యాసిని, శబరీతి నామ
శబరీతి ప్రసిద్ధా.

౨౭౧.

(త్వా మితి.) ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే.

౨౭౨.

(తత ఇతి.) తత్ శబర్యావాసభూతం, గుహ్యం ఇతరై రదర్శనీయం, పశ్యసి
ద్రక్ష్యసి.

౨౭౩.

(న త తేతి.) తస్మిన్ వనే, వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే చ, వివిధాః. నాగాః గజాః,
సంతి, తథాపి త మాశ్రమం, తత్ర ప్రదేశే, స్థితాః నాగాః నాక్రమితుం శక్నువంతి. ఉనాక్రమణే
హేతు మాహ (ఋషే రితి.) తస్య పూర్వోక్తస్య విధానాత్ నిర్మాణాత్, త త్కాననం, జాత-
మితి శ్రమః.

౨౭౪.

(కబంధేన ఋష్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్మిన్నందనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే,
నానావిహగసంక్లిరే రంస్యసే రామ నిర్వృతః.

౩౦

ఋష్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తా త్పుష్పితద్రుమః,
సుదుఃఖారోహణో నామ శిశునాగాభిరక్షితః.
ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః.

౩౧౪

శయానః పురుషో రామ తస్య నైలస్య మూర్ధని
య త్స్విష్టే లభతే విత్తం త త్రుబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి.
న త్యేనం విషమాచారః పాపకర్మాఽధిరోహతి.

౩౩

యస్తు తం విషమాచారః పాపకర్మాఽధిరోహతి,
తత్రైవ ప్రహరం త్యేనం సుప్త మాదాయ రాక్షసాః.

౩౪

(తస్మిన్నితి.) దేవారణ్యం చైత్రరథాది, నిర్వృతః నిర్మలదుఃఖ ఇత్యర్థః.

౩౦

ఏవ మనుగ్రహార్థం శబర్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తా దృశ్యమూకో
గంతవ్య ఇత్యాహ సార్థశ్లేకేన (ఋష్యేతి.) ఋష్యా మృగవిశేషాః, మూకాః నిశ్చబ్దా భవంతి
యస్మిన్ సః ఋష్యమూకాః, సుదుఃఖ మారోహణం యస్య స తథా, తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షిత
ఇతి, అత్ర నాగాః గజా ఏవ, 'వివిధా స్తత్ర వై నాగా' ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్. ఉదారః ప్రశస్తః.
పూర్వకాలే బ్రహ్మణా, ఉదారః ప్రశస్తో, నిర్మితః కుత్రచిన్నిమిత్రే అయం ప్రశస్తో భవతి
త్యనుగృహీత ఇత్యర్థః.

౩౧౪

(ప్రాశస్త్య మాహ (శయాన ఇతి.)

౩౩

అతిశయాంతర మాహ (య స్మితి.)

౩౪

తత్రాపి శిశునాగానా మాక్రంద శ్శూయతే మహాః,
క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినాం.

౩౫

సిక్తా రుధిరధారాభి స్సంహృత్య పరమద్విషాః,
ప్రచరంతి పృథక్కిర్ణా మేఘవర్ణా స్తరస్వినః

౩౬

తే తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీత మవ్యయం,
నిర్వృతా స్సంవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః.

౩౭

ఋతాంశ్చ ద్వీపిన శ్చైవ నీలకోమళకప్రభాః,
దురూ నపేతాఽపజయాః దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి.

౩౮

రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహ,
శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాఽస్యాః ప్రవేశనం.

౩౯

(తత్రాపితి.) శిశునాగానాం కలభానాం, తత్రాపి త్యత్రాఽపిశబ్దాత్ పంపాదికం సముచ్చయతే, అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్య ముక్తం.

౩౫

(సిక్తా ఇతి.) సంహృత్య అన్యేన్యం ప్రహృత్య, రుధిరధారాభి స్సిక్తాః, అత ఏవ పృథక్ కిర్ణాః చరంతి.

౩౬

(త ఇతి.) సంవిగాహంతే ప్రవిశంతి.

౩౭

(ఋతాంశ్చేతి.) ద్వీపినః వ్యాఘ్రాః, నీలకోమళకప్రభాః నీలరత్నవ న్మనేజ్ఞప్రభాః, దురూః మృగవిశేషాః, అపేతాపజయాః జయశీలా నిత్యర్థాః, జహిష్యసి త్యక్ష్యసి.

౩౮

(రామేతి.) శిలా అపిధాన మాచ్ఛాదనం యస్యా స్సా, అస్యా గుహయాః ప్రవేశనం, దుఃఖం దుఃఖకరం. ఉన్నతస్థానస్థితత్వా దితి భావః.

౩౯

శిలాపిధానేతి గుహనామేతి తత్త్వదివికా.

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాః శీతోదకో హ్రదః,
ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః. ౪౦

తస్యాం వసతి సుగ్రీవ శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః,
కదాచి చ్చిఖరే తస్య పర్వతస్యాఽవఃప్రతే. ౪౧

కబంధ స్త్వనుశా స్త్రైవం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ,
స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణభుః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాః. ౪౨

తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ,
ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్య మూచతు రంతికే. ౪౩

గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థ మితి తా వబ్రవీ త్స చ,
సుప్రీతౌ తా వనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థిత స్తదా. ౪౪

(తస్యా ఇతి.) మహాః విశాలః, అస్తితి శేషః. ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్విత
తరః. ౪౦

(తస్యా మితి.) కదాచిత్ భూమా వితి నిర్దం. ౪౧

(కబంధ ఇతి.) అనుశాస్త్వ ఉపదిశ్య, స్ర గస్యాస్తితి స్రగ్వీ. అస్మాయా మేధా స్రజో
విని రితి వినిప్రత్యయః. భాస్కరవర్ణభుః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభుః, ఖే, వ్యరోచత రామాను
జ్ఞానార్థం క్షణ మతిష్ఠ దిత్వర్థః. ౪౨

(తు ఇతి.) ప్రస్థితౌ సంతౌ, సుఖం, వ్రజస్వ వ్రజ, ఇతి అంతికే ఉచతుః అంతికే
ప్రస్థితౌ వితి కబంధసమీప మాగత్యోచతు రిత్వర్థః. ౪౩

(గమ్యతా మితి.) ప్రస్థితః, స్వర్గ మితి శేషః. ౪౪

స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృత శ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః,
నిదర్శయన్ రామ మవేక్ష్య ఖణ్ణ సృఖ్యం కురుష్యేతి తదాఽభ్యువాచ.

౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే,
ప్రతస్థతు ర్దిశం గృహ్యై ప్రతీచీం నృపరాత్మజౌ.

౧

తౌ శైలే ష్వాచితానేకాః కైద్రకల్పఫలాః ప్రమాణాః,
వీక్షంతౌ జగ్ముతు ర్ద్విష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ.

౨

ఉత్త మర్థం సగ్ధాంతే సంగృహ్యతి (స ఇతి.) త త్సూర్యోక్తం. రూపం శరీరం. రామం
ప్రతి నిదర్శయన్. సఖ్యం కురుష్య సుగ్రీవేణేతి శేషః. అస్మిన్ సర్గే పంచవత్సారింశచ్చైకాః. ౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

◆◆◆◆◆

ఏవ మేతావత్సర్వంతం భగవత్కైంకర్యతత్పరే దర్శితే. అథాఽఽవార్యాభిమాననిష్ఠా
తత్పరే దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే. (తా విత్యాది.) ప్రతీచీం దిశం, గృహ్యై గృహీత్వా, కబంధేన
దర్శితం పంపాయా మార్గ ముద్దిశ్య. ప్రతస్థతుః ప్రతస్థితే.

౧

(తా వితి.) శైలే ష్వాచితాః ప్రమాణాః. అనేకాంశు, కైద్రకల్పఫలాః మధుతుల్య
ఫలయుక్తాః, వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ.

౨

(శబరీ సమాదరః)

కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రామలక్ష్మణౌ,
పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవా వుపతస్థతుః.

౨

తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయా స్తీర మాసాద్య పశ్చిమం,
అపశ్యతాం తత స్తత్ర శబర్యా రమ్య మాశ్రమం.

౪

తౌ త మాశ్రమ మాసాద్య ద్రుమై ర్బహుభి రావృతం,
సురమ్య మభివీక్షంతౌ శబరీ మఖ్యుపేయతుః.

౫

తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః,
రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః.
పాద్య మాచమనీయం చ సర్వం ప్రాచా ద్యథావిధి,

౬౪

తా మువాచ తతో రామ శ్రమణీం సంశితవ్రతాం.
కచ్చి త్రే సిద్ధితా విఘ్నాః కచ్చి త్రే వర్జితే తపః.

౬౫

కచ్చి త్రే నియతః క్రోధ అహరశ్చ తపోధనే.

౬౬

(కృత్వా చేరి.) వాసం. తస్మాం రాత్ర్యా మితి శేషః ఉపతస్థతుః ఉపతస్థితే, ప్రాపతు రిత్కర్తృః. రాత్రంత ఇతి శేషః.

౩

(తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి.) స్పష్టం.

౪

(తా విధి.) అశ్రమ మాసాద్య, త మభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ.

౫

(తా చేరి) సార్వజ్ఞోర విరాన్వయః. సిద్ధా సిద్ధయోగా.

౬౪

(తా మత్కాదీ.) విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయాః, నియతః నిగృహీతాః, అహర శ్చైతన్యరాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే. 'తపో నానశనాత్ వర' మితి శ్రుతే.

౬౬

కచ్చి తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చి తే మనస స్సుఖం.

కచ్చి తే గురుశుశ్రూషా సఫలా చారుభాషణి.

F

రామేజ తాపసీ పృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా,

శశంస శబరీ వృద్ధా రామాయ ప్రత్యుపస్థితా.

౧౦

అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధి ప్రప సందర్శనా న్మయా,

అద్య మే సఫలం తప్తం గురవశ్చ సుపూజితాః.

౧౧

అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గ జైచివ భవిష్యతి,

త్యయి దేవవరే రామ పూజితే పురుషర్షభ.

౧౨

చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాఽస్మి రఘునందన,

గమిష్యామ్యక్షయా లోకాం స్త్యత్ప్రసాదా దరిందమ.

౧౩

(నియమాః వ్రతాని,) మనస స్సుఖం మనస్సంతోషః. చారుభాషణీతి సాధ్వీసంబోధన ప్రకారః. ఇతి తా మువాచేతి సంబంధః.

F

(రామేజేతి.) రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్శ్యే చతుర్థి.

౧౦

(అద్యేతి.) తపస్సిద్ధిః తపఃపరిపాకః. తప్తం తపః.

౧౧

(అద్య మ ఇతి.) అద్యే త్యప్యార్థం వివృణోతి (త్యయితి.) దేవవరే విష్ణౌ. అనేన శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం వృత్త మితి సూచ్యతే.

౧౨

ఏవ ముపచారవాదా నుక్త్యా స్యవ్రయోజన మాహ (చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాఽస్మి రఘునందన. గమిష్యామ్యక్షయా లోకాం స్త్యత్ప్రసాదా దరిందమేతి.) తవ సౌమ్యేన చక్షుషా నిర్దేతుకకటాక్షేణ, పూతాఽస్మి, అనేన పూర్వాపూర్వినాశ ఉక్తః. అరిందమే త్యనేన ఉత్తరాపూర్వేష ఉచ్యతే త్యత్ప్రసాదాత్ 'దాతుః ప్రసాదా న్మహిమాన మాత్మన' ఇత్యుక్తత్వా దాచార్యప్రసాదోపబంధితా త్యత్ప్రసాదాత్, అక్షయా లోకా గమిష్యామి పునరావృత్తి రహితం పరమపదం ప్రాప్యామిత్యర్థః.

౧౩

(శబరీ సమాదరః)

చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానై రతులప్రభైః,
ఇత స్తే దివ మారూఢా యా నహం పర్యచారిషమ్.

౧౪

తై శ్చాఽహ ముక్తా ధర్మజ్ఞై ర్మహాభాగై ర్మహర్షిభిః,
అగమిష్యతి తే రామ స్సుపుణ్య మిమ మాశ్రమం.

౧౫

స తే ప్రతిగ్రహితవ్య స్సామితి సహితోఽతిథిః,
తం చ దృష్ట్వా వరాఙ్ లోకా నక్షయం స్త్వం గమిష్యసి.

౧౬

మయా తు వివిధం వన్యం ఛి సంచితం పురుషర్షభ,

తర్హిత్యవాచార్యై రేవ సహ కిమర్థం న గతాసీ? త్యత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) తే
మతంగశిష్యా మదాచార్యాః.

౧౭

(తైరితి) ధర్మజ్ఞైః యోగరూపభగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావే ప్యాచార్యససాదకృత
భగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతి మియం ప్రాప్సుతి త్యేతద్ధర్మజ్ఞైః, మహాభాగైః భవిష్యద్వృత్తాంత
జ్ఞానేచితభాగ్యవద్భిః. సుపుణ్య మిత్యాగమనార్హత్వ ముచ్యతే.

౧౮

(స ఇతి.) ప్రతిగ్రహితవ్యః అతిథ్యకరణేన సత్కరణీయః. దృష్ట్వా తేన దర్శనేన
నిమిత్తేన, అక్షయాఙ్ లోకాఙ్ గమిష్యసి. వరానితి కైవల్యవ్యావృత్తిః. గమిష్యసితి తై రహ
ముక్తే త్యన్వయః. అనేన అచార్యశుశ్రూషణం భగవత్ప్రసాదద్వారా మోక్షహేతు రిత్యుక్తం
భవతి.

౧౯

అచార్యోక్తిశ్రద్ధా మాత్మన స్సూచయతి. (మయా త్వితి.) తీరసంభవం వివిధం వన్యం

ఛి వన్యం సమ్యక్ కృరీక్ష్య మాధుర్యయుక్తం సంచిత మిత్యర్థః. తదుక్తం పాద్యే
శబరీం ప్రస్తుత్య-ప్రత్యుద్గమ్య ప్రణమ్యాఽథ నివేశ్య కుశవిష్టరే. పాదప్రక్షాళనం కృత్వా
తత్రోయం పాపనాశనం, శిరసా ధార్య పీత్వా చ వన్యైః పుష్పై రభాఽర్చయత్, ఫలాని చ
సువక్యాని మూలాని మధుకాణి చ. న్యయ మాస్వాద్య మాధుర్యం పరీక్ష్య పరిభక్ష్య చ. పశ్యా
న్నివేదయామాస రాఘవాభ్యాం దృఢవ్రతా, ఫలా న్యాస్వాద్య కాకుశ్ఠేష్ట స్రస్త్వై ముక్తిం పరాం
దదా' వితి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తవాఽర్థే పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయా స్తీరసంభవమ్.

౧౬

ఏవ ముక్త స్స ధర్మాత్మా శబర్యా శబరీ మిదమ్,
రాఘవః ప్రాహ విజ్ఞానే తాం నిత్య మబహిష్కృతామ్.

౧౮

దనో స్సకాశా త్రత్వేన ప్రభావం తే మహాత్మనః,
శ్రుతం ప్రత్యక్ష మిచ్ఛామి సంద్రష్టుం యది మన్యసే.

౧౯

ఏత త్త వచనం శ్రుత్వా రామవక్త్రా ద్వినిస్సృతం,
శబరీ దర్శయామాస తా వుభౌ త ద్వనం మహత్.

౨౦

పశ్య మేఘఘనప్రఖ్యం మృగపక్షీసమాకులం,
మతంగవన మిత్యేవ విశ్రుతం రఘునందన.

౨౧

సంచితం, వన్యశబ్దేన ఫలమూలాదిక ముచ్యతే, వివిధ మిత్యనేన ఫలమూలాదిభేద ఉచ్యతే. సంచిత మిత్యనేన రామన్య చిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతి సంపాదితత్వం ఆదరేణ గుప్తత్వం చ. తత్తత్ఫలజాతీయమాధుర్యం చరీక్ష్య స్థాపితమితి సంప్రదాయః.

౧౭

(ఏవ మితి.) విజ్ఞానే విషయే, అబహిష్కృతాం అంతరంగభూతాం, జాత్యా హీనామ ప్యాచార్యప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానా మితి భగవతా ప్యాదరణీయత్వోక్తిః, (దనో రితి.) దనో స్సకాశాత్ దనుత ఇత్యర్థః. పంచమ్యర్థే సకాశశబ్దం ప్రయుంజతే. తత్వేన యథార్థ్యేన, తే మహాత్మనః త్వత్సంబంధినో మహాత్మనః, మతంగస్యేత్యర్థః. మహాత్మనా మితి పాతే- త్వదాచార్యాణా మిత్యర్థః. శ్రుతం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టు మిచ్ఛామి, యది మన్యసే. దర్శయితు మితి శేషః.

౧౮-౧౯

(ఏత త్త్వితీ) వినిస్సృతం నిగ్రతం.

౨౦

(పశ్యేతి.) మేఘఘనప్రఖ్యం ఘనమేఘసదృశం, విశ్రుతం. వన మితి శేషః.

౨౧

(శబరీమాక్షః)

ఇహ తే భావితాత్మానో గురవో మే ధీ మహావనే,
జుహవాంచక్రిరే తీర్థం మంత్రవన్మంత్రపూజితమ్. ౨౨

ఇయం ప్రత్యక్షస్థలీ వేది ర్యత్ర తే మే సుసత్కృతాః,
పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమా దుద్వేషిభిః కరైః. ౨౩

తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ,
ద్యోతయంతి దిశ స్సర్వాః శ్రియా వేద్యోఽతులప్రభాః. ౨౪

(ఇహేతి.) భావితాత్మానః, చింతితాత్మానః, తే ప్రసిద్ధాః, మే గురవః, మంత్రవన్మంత్రపూజితం మంత్రవతాం మంత్రైః పూజితం, తీర్థం గంగాదిపుణ్యసలిలం, ఇహ ప్రదేశే, జుహవాంచక్రిరే అహూతవంతః, మహాద్యుతే ఇత్యనేన మునిప్రభావశ్రవణే సంతోషవత్త్వం వ్యజ్యతే. ౨౨

(ఇయ మితి.) ప్రత్యక్షస్థలీ ప్రత్యక్షుడేవే స్థలీభూతా, ప్రాక్కుడేవే పశ్చిమాభిముఖ విష్ణుస్థానత్వేన ప్రత్యక్షమైత్యర్థః. వేదిః దేవపూజాస్థానం, ఇయం, అవలోక్యతా మితి శేషః. యత్ర వేద్యాం, మే మయా, సుసత్కృతాస్తే గురవః, శ్రమాత్ వృద్ధతాకృతయా పుష్పధారణా శక్త్యా, ఉద్వేషిభిః ఉత్కుంపిభిః, కరైః, పుష్పోపహారం పుష్పై రర్చనం, కుర్వంతి అకుర్వన్. అత్ర వేది రితి జాత్యేకవచనం, ఉత్తరశ్లోకే బహువచనప్రయోగాత్. బహూనాం బహువేదిసంభవాచ్చ. ౨౩

(తేషా మితి.) తేషాం ఆన్మదాచార్యాణాం, ప్రభావేన, అతులప్రభాః ఇమాః వేద్యః, అద్యాపి తేషా మసన్నిధావేషి, సర్వా దిశః, ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి. అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశ సదసన్నిధానే వ్యుద్దేశ్య ఇక్కుక్తం. ౨౪

అశక్నువద్భి సై ర్గంతు ముపవాసశ్రమాలసైః,
చింతితేఽభ్యాగతా నృశ్య సహితాః సప్త సాగరాః.

౨౫

కృతాభిషేకై సై ర్మృతాః వల్కలాః పాదపే ష్విహ,
అద్యాపి నాఽవశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన.

౨౬

దేవకార్యాణి కుర్వద్భి ర్యానీమాని కృతాని వై,
పుష్పైః కువలయై స్సార్థం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై.

౨౭

కృత్స్నం వన మిదం దృష్టం శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా,
తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తు మేత త్కలేబరం.

౨౮

తేషా మిచ్ఛా మ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్మనామ్,
ముసీనా మాశ్రమో యేషా మహం చ పరిచారిణీ.

౨౯

పున రైవభవాంతర మాహ (అశక్నువద్భి రితి.) ఉపవాసశ్రమేణ, అలసైః మండైః, అత ఏవ సప్త సాగరాః గంతు మశక్నువద్భిః, మే గురుభిః, చింతితే చింతితమాత్రే, అభ్యాగతాః అభిముఖ మాగతాః, సప్త సాగరాః పశ్య.

౩౦

అద్భుతాంతర మాహ (కృతేతి.) ఇహ ప్రదేశే సాగరప్రదేశే, కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః, తై ర్గురుభిః, పాదపేషు నృతాః అర్ధవల్కలాః, అద్యాపి నాఽవశుష్యంతి న శుష్కా భవంతి, తదంగసంపర్కవై భవా దితి భావః.

౩౧

(దేవేతి.) దేవకార్యాణి దేవార్చనాని, కుర్వద్భిః తైః, కువలయై స్సహ, పుష్పైః పుష్పాంతరైః, యానిమాని మాల్యాని కృతాని, తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి, భక్త్యతిశయేన సమర్పితత్వా దితి భావః. ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ 'గురుం ప్రకాశయే ద్దీమా' నిత్యుక్తరీత్యా, అచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్య మితి సూచితం.

౩౨

ఉపసంహరతి (కృత్స్న మితి.) అభ్యనుజ్ఞాతా, త్యయేతి శేషః.

౩౩

త్యక్త్వా కిం కరీష్యసీ త్యత్రాహ (తేషా మితి.) సమీపం పాదమూలం, గమిష్యామి, 'యా నహం పర్యచారిష' మిత్యన్యతోక్తేః. ఆశ్రమః, అయ మితి శేషః, యేషా మాశ్రమోఽయం, యేషా మహం చ పరిచారిణీ, తేషాం సమీపం గంతు మిచ్ఛామితి సంబంధః.

౩౪

(శబరీమఃక్షః)

ధర్మిష్ఠం తు వచ శ్రుత్వా రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
ప్రహర్ష మతులః లేభే ఆశ్చర్య మితి తత్త్వతః. ౩౦

తా మువాచ తతో రామ శ్రమణీం సంశితవ్రతాం,
అర్చితోఽహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథాసుఖం. ౩౧

ఇత్యుక్తా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణాజినాంబరా,
తస్మి న్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జహాసతి. ౩౨

అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాఽఽత్మానం హుతాశనే,
జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గ మేవ జగామ సా. ౩౩

దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా,
దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా.
విరాజయంతి తం చేశం విద్యుత్సౌరామినీ యథా, ౩౪

(ధర్మిష్ఠ మితి.) వచః అచార్యవై భవప్రదర్శనాదిరూపం, తత్త్వతః మాయాం వినా-
ఆశ్చర్య మితి మత్వా. ౩౦

అథ శబరీమనోరథం పూరయతి (తా మితి.) సంశితవ్రతాం అచార్యపరిచర్యానిష్ఠా
మిత్యర్థః అర్పితః, తవ గురువృత్తిసందర్శననైవేతి శేషః. భక్త్యా వస్యసంపాదనమాత్రేణ వా.
అయమేవార్థ స్సంక్షేపే 'శబర్యా పూజిత స్సమ్యక్' గిత్వ్యుక్తః. కామం కామ్యమానం లోకం. ౩౧

(జటితి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. జహాసతి హతు మిచ్ఛంతి, స్వర్గమేవ త్వవ్య-
సధానం ద్యోతయతి. ౩౨

(దివ్యేతి) సార్వశ్లోకః. తత్ర స్వర్గగమనారంభే, విద్యుత్ విశేషణ ద్యోతమానా, సౌరామినీ
వృత్తాన్. ౩౪

యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః.

త త్పుణ్యం శబరీ స్థానం జగామాఽఽత్మసమాధినా.

౨౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా,

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః.

౧

స చింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభావం తం మహాత్మనాం,

హితకారిణ మేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్.

౨

(యతేతి.) తే గురవః, సుకృతాత్మానః సుకృతదైర్యవంతః, ఆత్మసమాధినా ఆత్మ విషయయోగేన, వితత్స్వగవృత్తాంతేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్యనుజ్ఞాయా రామాగమనపర్యంతం స్థిత్యా తతో రామానుజ్ఞాయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తే త్యవగమ్యతే. త్రియా అపి విదురాదే రివ యోగాధికార స్సంభవతి. తదంగయజ్ఞాది కర్మస్థానే గురుశుశ్రూషా. స్వర్గశ్చ ఆదౌ అక్షయా నిత్యుక్త్యా పునరావృత్తిరహితం పరమపద మిత్యవగమ్యతే, 'ఏవ మేవాఽముత్ర పుణ్యచిత్ లోకః క్షీయత' ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గస్య క్షయిత్వావగమాత్. అస్మిన్ పర్గే సార్ధపంచత్రింశద్వేచ్ఛికాః.

౨౫౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

❖❖❖❖❖❖

అథ పంపాగమనం పంచసప్తతితమే. (దివం త్విత్యాది.) స్వేన తేజసా, ఉపలక్షితాయా మితి శేషః.

౩

(స ఇతి.) ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం.

౪

(శ్రీరామస్య పంపాగమనం)

దృష్టోఽయ మాశ్రమ స్సౌమ్య బహ్విశ్చర్యః కృతాత్మనాం,
విశ్వస్తమ్మగశాస్త్రాలో నానావిహగసేవితః.

౩

సప్తానాం వ సముద్రాణా మేమ తీర్థేషు లక్ష్మణ,
ఉపస్పృష్టః త విధివ త్పితరశ్చాపి తర్పితాః.

౪

ప్రణవ మశుభం తత్ర త్కల్యాణం సముపస్థితం,
తేన తత్తేజిన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి.

౫

హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభ మాపర్భవిష్యతి,

౫౪

త వాగచ్ఛ గమిష్యామః పంపాం తాం ప్రియదర్శనాం.

యశ్యమూతో గిరి ర్భ్రత నాఽద్యదే ప్రకాశతే,

౬౪

యస్మి స్వసతి ధర్మాత్మా సుగ్రీవోఽంశుమత స్సృతః.

నిత్యం నాభిభయా త్రస్త శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః,

౭౪

(చుప్త మితి.) బహ్విశ్చర్యః అత్యద్భుతపుష్పఫలాదిసంపత్తిసకలతీర్థసహగమాదినా
లక్ష్మణముద్దః. విశ్వప్రాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః, పరస్పరహింసకత్వరహితాః, మృగా శ్చార్థాలాశ్చ
యన్మే తథా.

౩

(సప్తానా మితి.) ఉపస్పృష్టం స్నాతం. అతేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తా స్నానశ్రాద్ధాదికం
కర్తవ్య మిమ్యుక్తం.

౪

(ప్రణవ మితి.) తత్ర శుభం ప్రణవం, కల్యాణం శుభం, తేన అశుభనివృత్తిపూర్వక
శుభాపాప్యా.

౫

(హృదయ) ఇత్యర్థ మేకం. శుభం శుభస్మరణం.

౫౪

(తదిత్యాది) శ్లోకవ్యయం. అంశుమత స్సూర్యస్య.

౭౪

అభిత్వరే చ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వాసరర్హభం.

తథధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గణం,

౮౪

ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమిత్రి రబ్రవీత్.

గచ్ఛావ స్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః,

౯౪

అశ్రమా త్తు తత స్తస్మాన్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః.

అజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహృభిభూః,

౧౦౪

స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజనసేవితాం.

నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీం,

౧౧౪

పద్మే స్సౌగంధికై స్సామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః.

నీలాం కువలయోద్ధాతై ర్మహువర్ణాం కుఢా మివ,

౧౨౪

స తా మాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీం.

మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత,

౧౩౪

(అభీతి.) మే సీతాయా ఇత్యన్వయః.

౮౪

(ఏవ మితి.) ధీరం కృతదైర్య మిత్యర్థః.

౯౪

(అశ్రమా దితి.) తతః అనంతరం. విశాం ప్రజానాం, పతిః, తతః తత్ర మార్గే, అభిభవ తిత్యభిభూః, అభిభావక ఇత్యర్థః, శత్రుణా మిత్యర్థసిద్ధం. ప్రభు రిక్యపి పాతః.

౧౦౪

(స దదర్శ తతః పుణ్యా మిత్యాది) ద్వౌ శ్లోకౌ. ఉదారజనాః శ్రేష్ఠజనాః మునిప్రభృ తయః, పానీయవాహినీం పానార్హశీతలస్వాదుజలవతి మిత్యర్థః. సౌగంధికైః కల్పారైః, కువల యోద్ధాతైః కువలయసమూహైః, కుఢా చిత్రకటబళం, దదర్శ, దూరా దితి బోధ్యం. అగ్ర ఇత్యనువాదాత్.

౧౧౪-౧౨౪

(స తా మితి.) ఉదకవాహినీం తాం, దూరా దాసాద్య, మతంగసరసం నామ మతంగ సరస మితి ప్రసిద్ధం, అనౌక్యాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞాయో రితి టిప్ సమాసాంతః. హ్రదం పంపానమివస్థం సరః, సమవగాహత సస్నా, పుణ్యతీర్థత్వా దితి భావః.

౧౩౪

తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునై ర్యుతం.

౧౯౪

స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభాం,
ప్రహృష్టనానాశకునాం పాదపై రుపశోభితాం.

౨౦౪

(శిలకాశోకపున్నాగ వకుళోద్ధాలకాశినీం.)

స రామో వివిధా స్వప్నాన్ సరాంసి వివిధాని చ,
పశ్యన్ గ్రామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదం.

౨౧౪

పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితాం,
షట్పదోఘసమావిష్టాం శ్రీమతీ మతులప్రభాం,

౨౨౪

స్ఫటికోపమతోయాధ్యాం శ్లత్కువాలుకసంతతాం,
స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికై ర్యుతాం,
ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః.

౨౩

ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః. రాఘవౌ, అరవిందోత్పలవతీ మిత్యాదివిశేషితాం తిలకాదిభి ర్యుక్తై ర్భూషితాం. అత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం, పంపాం, సర్వత స్సమీక్షమాణౌ, తతః పుష్పాధ్యం, సర్వతో విపులద్రుమం, కాయష్టికాదిభి ర్విహగై ర్నాదితం, అన్యై శ్శకునైశ్చ యుతం, సరసః పంపాయా స్సంబంధి, తద్వనం చ, పశ్యంతౌచేవ సంతౌ, అన్యగౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ. తద్వరం జగ్ముతు రీతి సంబంధః. అతో న వనశబ్దద్యయదోషః.

౧౯౬-౨౯౪

సమిపతః పంపాదర్శన మాహ (స దదర్శతి.)

౨౦౪

అథ పంపాప్రాప్తి మాహ (స రామ ఇతి.) పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః.

౨౧౪

ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ(పుష్పితేత్యాది) సార్థశ్లోకద్వయం.

సాలః సర్జకవృక్షాః, చంపకాః చాంపేయవృక్షాః.

౨౪

తతో మహా ద్వర్త్త సుదూరసంక్రమః క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనం,
దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననా మనేకనానావిధపక్షిజాలకాం.

౩౦

ఇత్యార్షే. శ్రీమద్రామాయణే, ఆదికావ్యే, శ్రీమద్వాల్మీకీయే, చతుర్వింశత్యహస్రికాయాం
సంహితాయాం, అరణ్యకాండే పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

అరణ్యకాండ స్సమాప్తః

సర్గార్థం సంగృహ్యతి (తత ఇతి.) సుదూరం సంక్రమః గమనం యస్య స తథా.
దూరా దాగత ఇత్యర్థః. ప్రతికూలధన్వనం పథికజన్మప్రతికూలభూతమరుకాంతారం, కబంధవన
మిత్యర్థః. క్రమేణ అనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకం, గత్వా, శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం
యస్య. తాదృశం కాననం యస్యా స్త్రా, అనేకే నానాజాతీయాః, బహవో వా. నానావిధాః
నానాసంస్థానాః. పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః, తేషాం జాలకాని సమూహః యస్యాం
తాం. యద్వా, అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం, కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం.
తాదృశిం పంపాం దదర్శ. అస్మిన్ సర్గే త్రింశద్భైకాః. న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేషు
బహుధా దృశ్యతే.

౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

పంచసప్తతితమ స్సర్గః

ఇత్తం కౌశికదీప్యవంశకలశివరాశిరాకాశశి
పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛతారే గురోః,
అలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలి శ్చిరం
వ్యాచఖ్యో త దరణ్యకాండ మఖిలం గోవిందరాజాభిధః.

అరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

య దక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ య ద్భవేత్,
త త్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.